

З.М. Базарбаева

**ҚАЗАҚ ТІЛІ:
ИНТОНОЛОГИЯ
ФОНОЛОГИЯ**

**А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ
ИНСТИТУТЫ**

З.М. БАЗАРБАЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІ:

ИНТОНОЛОГИЯ

ФОНОЛОГИЯ

АЛМАТЫ

«ЖІБЕК ЖОЛЫ»

2008

ББК 81.2 Қаз
Б 16

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми кеңесі ұсынған.

Жауапты редактор:

филология ғылымдарының докторы, профессор К.Ш. Хұсайын

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор Е. Жанпейісов,

филология ғылымдарының докторы, профессор А. Жүнісбек

Базарбаева З.

Б 16 ҚАЗАҚ ТІЛІ: ИНТОНОЛОГИЯ, ФОНОЛОГИЯ – Алматы:

«Жібек жолы» баспа үйі, 2008. — 326 бет.

ISBN 9965-759-94-4

Кітап қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары: интонология мен фонологияға арналған. Эксперименттік талдау негізінде қазақ интонациясының теориясы жасалды. Интонацияның бірліктері, қызметі, компоненттері, семантика мен синтаксиске қатысы, интонемалардың сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріндегі көріністері, сөз ағымының просодикалық ерекшеліктері, мәтін интонациясының прагматикалық аспектісі және поэтикалық мәтіннің интонациялық өзгешеліктері жан-жақты зерттеліп анықталды. Сонан соң қазақ тілі интонациясының теориялық мәселелерінен сұрақтар қойылып, жаттығулар мен тапсырмалар берілді.

Фонология бөлімінде фонема теориясының қазақ тілінде көріністері, фонологиялық мектептер, диахрондық фонология деген проблемалар қазақ тілтанымында алғаш рет қарастырылды.

Кітап филолог-ғалымдарға, ізденушілерге, аспиранттарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне арналған.

ББК 81.2 Қаз

ISBN 9965-759-94-4

© Базарбаева З.М., 2008

© «Жібек жолы» БҰ, 2008

Кіріспе

ИНТОНОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ИНТОНАЦИЯ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН КӨЗДЕРІ

Кез келген тілдің фонетикалық жүйесі оның сегменттік бөлшектерінен, яғни сөздердің дыбыстарынан ғана (дауысты, дауыссыз) тұрмайды, ол тілдің күрделі суперсегменттік деңгейін, яғни сөйлемдердің, мәтіннің жалпы интонациялық сипатын да қамтиды.

Әуелде **интонация** термині латынның *intonare* «қатты сөйлеу» деген сөзінен пайда болғанымен, бұл терминнің қазіргі мағынасы әрі күрделі, әрі сан қырлы. **Әуен** (мелодика), **кідіріс** (пауза), **қарқын** (темп), **үдемелік** (интенсивтілік), **ырғақ** (ритм), **реңк** (тембр) интонацияның компоненттері болып табылады.

Интонация мен сөйлеу дыбыстарының қайсысы бұрын пайда болғаны жайында әрқилы деректер бар. Интонация мен сөйлеу дыбыстарының адамдардың бір-бірімен қатынас жасауында атқаратын рөлі ерекше. Біздің байқауымызша, суперсегменттік, просодикалық тәсілдер, яғни интонация компоненттері, сегменттік бөлшектерден, яғни дыбыстардан бұрын пайда болған сияқты. Сөйлеу тілінен бұрын просодикалық тәсілдер тілсіз деп есептелетін дамуы жоғары саналатын үйірлі хайуанаттардың өзара қарым-қатынасында пайдаланылған.

Бұған дәлел ретінде дамуы жоғары саналатын үйірлі хайуанаттардың өзара қатынастарында олардың дауыс интонациясының құбылуының мәні зор. Олар сол интонация өзгерістерін аңдап, өзара қатынастарына, тіршіліктеріне сигнал қабылдайды.

Демек, сөйлеу тілінің пайда болуынан көп бұрын үйірлі хайуанаттардың қарым-қатынасына қызмет еткен интонация еді деп топшылауға болатын тәрізді. Интонацияның адамдардың қарым-қатынасындағы ең алғашқы құрал екендігін онтогенез көрсеткіштері де дәлелдей түседі. Мысалы, бесіктегі сәбилер алдымен уілдеуден бастап қана қоймай, сөз мағынасын түсінбесе де, анасының дауыс ырғағын, сөздің интонациясын ұға бастайды, соған сай әрекет жасайды. Оған біреу қатты сөйлесе, иегін кемсеңдетіп жылай бастайды да, ал енді біреу жағымды дауыспен «агу-агу», «кіш-кіш» десе де, сол сияқты анасының еркелеткен сөздерінің мағынасын ұқпаса да көздерін жаутаңдатып, езу тартып күледі.

Интонация тонының (тональность) сөйлеу сөзінде де, адамдардың қарым-қатынасында да үлкен орын алатыны бәрімізге мәлім. Бір сөздің айтылу интонациясына қарап, ол сөздің қандай сезіммен айтылып тұрғанын білу адамға айдан анық. Сондықтан интонацияның сөйлеуден, сөзден бұрын пайда болғанын мойындай отырып, оның кейінгі сөйлеу тіліндегі мәнінің зор екенін де баса айту керек.

Интонацияның сөйлеу тіліндегі күрделі құбылыс ретінде атқаратын рөлі айрықша. Ол сөйлемнің құрылуы мен жасалуына ғана қызмет атқарып қоймай, сонымен бірге оның коммуникативтік мағынасын, эмоциялық-экспрессивтік түрлерін анықтайды. Оның үстіне интонацияның мәтіндегі сөйлем мен сөйлемнің аражігін ажыратуда да мәні зор.

Кейбір зерттеушілер интонацияны субъективтік құбылыс деп есептейді. Мәселен, олардың айтуына қарағанда, бір мәтінді әркім әртүрлі мәнерде, әртүрлі интонациямен өзінше оқитын тәрізді. Сонда ол мәтіннің мәні де өзгереді дейді. Біздіңше, ондай өзгеріс, яғни бір мәтінді әркімнің әртүрлі оқуы сол мәтіннің мазмұнын жете түсінбеуінен болатын сияқты. Мұндай жағдайда ол мәтіннің мазмұны да ауытқып кетуі әбден мүмкін. Бірақ бұған қарап, интонацияны субъективтік құбылыс деп айтуға ешбір болмайды. Себебі онда интонацияның тілдегі объективтік, күрделі де көп қырлы функциясын жоққа шығарған болар едік. Сөйлемнің мағынасы мен интонациясының бір-бірімен тығыз байланыста болуының өзі интонацияның коммуникативтік зор маңызының айғағы болып табылады. Интонациясыз сөйлеген сөз сөйлеу адамның түсінуіне күңгірт, әсерсіз, жансыз болатыны анық. А.М. Пешковский: «Адам сезімін сөз арқылы жеткізу мүмкін емес, оны тек интонация арқылы беруге болады», - деп жазыпты (Пешковский, 1959. 179-б). А.В. Щерба интонацияның жазу тіліндегі мағынасы мен көрінісіне ерекше көңіл аударады. Оқуда да, жазуда да (мәтінде) интонация компоненттерінің маңызы зор. Сондықтан мәтінді оқушы оның интонациясын дұрыс «оқып» шығуы керек. Онсыз мәтіннің негізгі маңызын түсіну қиын (Щерба, 1957).

Интонацияның компоненттері болып саналатын пауза, қарқын, әуеннің жоғарылау, төмендеу сияқты түрлерін жазу тілінде белгілейтін - тыныс белгілері. Сөйлеу тілінде әуен, қарқын, үдемелік тағы басқа сол сияқты интонациялық компоненттер айтылатын ойды түсіндіру үшін, қандайлық үлкен қызмет атқарса,

жазу тілінде тыныс белгілері сондайлық маңызды қызмет атқарады. Сондықтан сөз түсінікті болу үшін тыныс белгілерін «жаза» да, «оқи» да білу керек. А.Б.Шапионың пікірі бойынша «...жазуда айтушының ойы, сезімі, пікірінің рең бояуы тек қана пунктуация арқылы беріледі, ал оқушы қойылған тыныс белгісін көреді де, сол айтушының ойындай етіп қабылдайды» (Шапино, 1967. 65-б). Демек тыныс белгілері мәтінді көріктендірумен бірге текграмматикалық құрылысының көрсеткіштері ғана емес, сөйлеу тіліндегі интонациялық компоненттерінің де көрсеткіштері бола алады. Мәтінді оқығанда тыныс белгілері әуеннің көтерілуі мен бәсеңдеуін, қарқынның өзгеруінің көрсеткіштері болып, мәтінді бөлшектерге бөліп, мүшелеп, мазмұнын түсіндіру үшін үлкен қызмет атқаратынын айтып кету керек.

Интонацияны зерттеу тарихы ертеден, көне замандардан басталады. Байырғы замандарда интонацияның ерекшеліктеріне мән берген зерттеушілер оны сахна өнерімен, шешендер сөзімен және тақпақ айтушылардың өнерімен байланысты қарастырған. Интонацияның логикалық және эмоциялық қасиеттерін зерттеудегі ең көне деректер ежелгі Греция мен Римде кездеседі. Онда сөйлеу тіліндегі әуен, пауза, қарқын, ритм туралы алғашқы түсініктер берілген.

Сөйлемнің ырғақты құрылымының ерекшеліктері мен артықшылықтары туралы пікірлерді Аристотельдің, Деметрияның, Цицеронның, Трасимахтың еңбектерінен кездестіруге болады. Ритм туралы ең толық түсінік Цицеронның «Оратор» деген еңбегінде анық айтылады. Онда автор ритмнің ерекшеліктеріне тоқталып қана қоймай, оны шешендердің сөзіне қалай, қай мөлшерде қолдану керектігіне де тоқталады (Античные риторика, 1978. 352-б.).

Ежелгі трактаттарда «колон» және «период» деген ұғымдарға түсінік беріліп, олардың шешендер сөзінде қалай, қай мөлшерде қолданылатындығы дәлел келтіріледі.

Қазіргі түсінікше: «колон» мөлшер жағынан «периодпен» салыстырғанда кішілеу, ықшамдау келеді де, пауза арқылы бөлінеді және оның мағына жағынан тиянақты болуы шарт емес. Ал «период» логикалық жағынан тиянақты болуымен қатар, ол құрмалас не жай сөйлемдерден тұратын бір-бірімен ыңғайласқан көп мүшелі, құрылымы келісті, күрделі құрылым (Античные риторика, 237-239-б.).

Фонетикалық жағынан қарағанда көңіл аударатын нәрсе, ол— ежелгі трактаттардағы «колон» және «периодтарды» сөйлеу тілінің жалпы интонациясымен байланысты қарап, оның әуенін, қарқынын, кідіріспен байланысты бөлшектерін сөйлеу ағысының үзінділері деп санайтындығында. Демек, ежелгі трактаттарда «колон», «период» деген терминдер күрделі сөйлемнің интонациялық жиынтықтарының сипатына қарай берілген.

Сөйлеу тіліндегі интонацияны дұрыс қолдану жайында айтарлықтай пікірлерді М.В.Ломоносовтың «Краткое руководство к риторике» деген еңбегінен кездестіреміз. Онда шешендер өз сөздерін қандай интонациямен және қандай дауыспен айтулары керектігі жөнінде ғана емес, сонымен қатар оны қандай мәнерде, оған қандай көрік беріп айтуы керектігі жөнінде де түсінік беріледі. «В вопрошениях, в восклицаниях, и в других сильных фигурах надлежит оный возносить с некоторым стремлением и отрывом. В истолковании и в нежных фигурах должно говорить равнее и несколько пониже: радостную материю веселым, печальную плачевным, просительную умильным, высокую великолепным и гордым, сердитую произносить гневным тоном» (Ломоносов, 1952, 77-78-б.).

Интонацияның сипаттамасын М.В.Ломоносов өзінің «Российская грамматика» деген кітабында береді. Онда Ломоносов интонацияның төрт қасиетін белгілейді: жоғарылық (выходка), күш (напряжение), ұзақтылық (протяжение), реңк (тембр). Осылардың әрқайсысын түсіндіріп, оларға жеке-жеке тоқталады. Интонация қасиеттерінің сөйлеу тілінде адамдардың бір-бірімен түсінісуінде мәні зор екенін айтып қана қоймай, Ломоносов осы қасиеттер арқылы адамдардың бір-бірін көрмей-ақ даусынан таниатынына көңіл бөледі: «Из великого множества знакомых людей каждого узнаем по голосу, в лицо не видя» (Ломоносов, 1765, 385-396-б.).

Интонацияның компоненттері болып есептелетін - қарқын, тембр, кідірістің сөздегі (речь) адамдардың ойы мен эмоциясын білдірудегі орны мен зор мәні туралы пікірді Ломоносовтың тұстасы, XVIII ғасырдағы ағылшын оқымыстысы Х.Блэр да айтқан болатын (Blair, 1785 p.-437).

Өткен ғасырдың екінші жартысы мен біздің ғасырдың бірінші жартысында көптеген зерттеушілер шешендердің немесе сахна өнеріндегі актерлардың орындауындағы көркем сөздің интонациясын жан-жақты қарастыра бастады. Олар өз зерттеулерінде

сахна өнерпаздарының, артистердің, шешендердің сөздеріне, солардың сөйлеу мәнеріне сүйенеді. Соған қарап жазбаша мәтіндерді мәнерлеп, интонацияны дұрыс, орынды етіп, сөздердің мағынасына сәйкестеп оқудың, дұрыс сөйлеудің, мәтіндерді дұрыс оқудың заңдылығын табу жөнінде көп ізденді, олардың ережелерін іздеп тауып құрастырғысы келді. Онда олар мәтіндердің, яғни жазу тілінің өздеріне тән заңдылықтары болуы керек деген жорамалға келеді. Сондықтан ол заңдылықтардың өзіне лайық интонациясын, оның әуенін, қарқыны мен кідірісін, синтагма шекараларын тыныс белгілері көрсететініне сенді. Ал ой екпіні (логикалық екпін) қай сөзге түсіп тұрғанын оның сөйлемдегі орнынан, қай сөз табынан жасалғанынан байқауға болады деп есептеген. Сөйлеудің заңдылық ережелері көптеген фактілерді зерттеу нәтижесінде жасалғандықтан, әрбір жазу мәтініне тән интонация да, тілдерге тән заңдылықтар да бар деп сенген. Бірақ сөйлеудің заңдылық ережелерін жасаушылардың өздері бұл заңдылықтардың универсалды болмауы мүмкін екенін де мойындайды.

Себебі кейбір көркем сөздің шеберлері мәтінді өзінше оқып, оның сөздеріне басқаша мағына беріп, тыныс белгілерін орнынан жылжытып, кідірістерді басқа жерде жасап немесе сұраулы сөйлемді де жай хабарлы сөйлем етіп, хабарлы сөйлемді сұраулы сөйлем интонациясымен оқуы мүмкін.

Мұндай жағдайлар тілдің лексика-грамматикалық құрылысы мен интонация қатынастарының өте күрделі болып заңды қалыптарға сыймай тұрғанын, кейде одан әлдеқайда аумақты да терең екенін білдіреді.

Интонацияда жүйелілік заңдылығы бар екенін неміс оқымыстысы Р.Бенедикс те айтқан (Benedix, 1903). Ол интонацияның шартты арқауы ретінде төрт факторды келтіреді, олар интонацияның күші, қарқыны, биіктігі мен тембрі. Бірінші үшеуі Р.Бенедикстің айтуынша, интонацияның дұрыс айтылуын қамтамасыз етеді де, төртіншісі сөзге реңк береді. Сонымен бірге сөйлемде басты екі тон (тональность) бар делінген, оның біреуі қазіргі лингвистика сөзімен айтқанда сөйлемнің әуені, екіншісі — сөздің акценттелуі, яғни сөзге ой екпінінің түсуі. Р.Бенедикстің интонациялық жүйесі қазіргі тілшілердің интонациялық жүйесіндегі негізгі тон жиілігі (частота основного тона), ұзақтылық (длительность), үдемелік, спектр деген қағидалармен барабар.

Сонымен, жоғарыда келтірілген зерттеулерді қорытындылай келгенде, интонацияның шешендер сөзіндегі көріністері жайында нақты мәліметтері бар материалдар жиналған. Бірақ ол материалдарға теориялық талдау мен лингвистикалық анализ жасау әлі де жеткіліксіз.

Егерде біз жалпы тіл білімі тұрғысынан әртүрлі тілдердегі интонацияның лингвистикалық зерттелу жайына келетін болсақ, ол жұмыстарда (грамматикаларда) интонация туралы мәліметтерді олардың әртүрлі бөлімдерінен кездестіреміз. Жаңа бір тілмен танысып, оны зерттеу, не үйрену барысында оқушы не зерттеуші интонация жайындағы мәліметтерді еңбектің не «фонетика», не «синтаксис» бөлімінде кездестіреді.

Жалпы тіл біліміндегі күрделі мәселелердің бірі - тілдің бір көрінісі ретіндегі интонацияның тіл жүйесіндегі алатын орнын анықтау болып табылады. «Интонация» ұғымының әртүрлі түсіндірілуі, оған ғалымдардың әр қырынан қарауына байланысты. Яғни, зерттеушінің көздегені не оның сыртқы формалық жағын, не мазмұнын, не функциясын ғана қарастыру. Мұның себебі, интонацияның өте күрделі де құбылмалы болуына байланысты. Басқа фонетикалық құралдармен салыстырғанда интонация жалпы мазмұнмен өте тығыз байланысты да, сондай-ақ басқа синтаксистік тұрақты құбылыстарға қарағанда ол нақты абстракт сияқты көрінеді.

Интонация туралы жарық көрген барлық еңбектерді шолғанда, оны екі дәуірге бөлуге болады. Бірінші дәуірі ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың 40-шы жылдарына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл дәуірдегі оқымыстылар зерттеу объектісін іздеп, анықтаумен қатар, оның зерттеу әдістемесін, тәсілін іздестіреді. Екінші дәуірі ХХ ғасырдың 40-шы жылдарынан қазіргі күндерге дейінгі уақытты қамтиды. Осы дәуірде интонацияны зерттеу біршама дамыды. Бұл лингвистикалық теорияның және инструментальды фонетиканың пайда болып, дамуымен байланыстырылады.

Ағылшын оқымыстысы Д.Стильдің 1776 жылы шыққан «Prosodia Rationalis» деген еңбегінде ең алғашқы рет интонацияны ерекше символдар арқылы қағазға түсіру әрекеті жасалады. Оның әдістемесі интонацияның қарқынын, әуенінің жоғарылығын, созылыңқылығын, екпінді-екпінсіздігін, кідірісті белгілей алған. Д.Стиль интонация әуенінің жоғары-төмен өзгеруі — сөйлеу сөзін өзгертпей-ақ оның мәнін басқаша беруге мүмкіндігі бар екенін дәлелдейді (Alkon, 1959, p. 154-174).

Д.Стильдің жұмысы лайықты бағасын өз уақытынан көп кейін алды. Мамандар оның еңбегін жүз жылдан астам уақыт өткеннен кейін ғана түсіне бастады. Ол еңбек суперсегменттік фонетиканың дамуындағы ең алғашқы әрекеттердің бірі болып есептеледі.

Біздің ғасырымыздың басында жазылған Д.Джоунздың «Ағылшын тілінің интонациясына анализ беру және белгілеу» деген еңбегі мазмұны жағынан Д.Стильдің еңбегіне өте жақын, яғни соның жалғасы, соны ары қарай дамытқан зерттеу сияқты сезіледі (Jones, 1909).

Интонация жөнінде біздің дәуірімізге мейлінше жақындап келетін түсінікті Ш.П.Жиро-Дювивьенің кітабынан кездестіреміз. Онда интонацияның көтерілу-бәсеңдеу, күшті-әлсіз, жылдамдық-баяулық сияқты қасиеттері белгіленеді. Бұл белгілер қазіргі тілмен айтқанда әуен, үдемелік, қарқынды бейнелейді (Girault-Duvivier, 1833).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында лингвистикада сөйлеу интонациясы әуен (мелодика) деп аталады. Себебі әуенге физикалық анализдер мен анықтаулар жасау қиынға соқпайды. Интонацияның кідіріс, үдемелік, қарқын деген компоненттері жаңағы физикалық талдаулардың сыртында қалады. Алайда зерттеушілердің әуенге көңіл қоюының себебін оның акустикалық белгілері мен өлшемдері ғана деп айтуға болмайды. Зерттеушілердің түпкі мақсаты әуеннің функциялық зор маңызды екенін ашу, соны түсіну болып табылады.

Интонацияны зерттеу тарихы екі дәуірге бөлінетін болса, соның бірінші дәуіріне өткен ғасырдың 40-жылдарына дейінгі уақыт жатады. Бұл дәуірде интонацияны зерттеуде оның ырғағының өзгеруіне, қарқынына, негізгі тон жиілігі мен созылықтылығына т.б. көңіл аударылып, оларға лингвистикалық анализ жасау принциптері қарастырылған. Бұл дәуірдегі интонацияның суперсегменттік көріністерін зерттеген көрнекті оқымыстыларды атайтын болсақ, олар: Н. Sweet, 1892; Д. Jones, 1909; В. А. Богородицкий, 1917; В. Н. Всеволодский-Гернгросс, 1922; Н. Pernot, 1930; S. Karcevskij, 1931; M. Grammont, 1933; S. C. Boyanus, 1936; А. В. Щерба, 1937 т.б.

Бұл дәуірдегі зерттеушілердің арасында интонацияның акустикалық өлшемдері мен оның функциялық қасиеттерін қорытындылауда үш түрлі көзқарас орын алады. Ол синтаксистік, фонетикалық және фонологиялық.

Синтаксистік көзқарасты қолдайтындар интонацияны синтаксис көлемінде ғана қарастыру керек деп санайды. Себебі олардың пікірінше, интонация — синтаксистік мағынаны, синтаксистік қатынастар мен байланыстарды қамтитын тәсілдердің біреуі. Интонацияны синтаксистік көлемде зерттеудің ең бір көрнекті мысалы ретінде орыс оқымыстысы А.М.Пешковскийдің «Интонация и грамматика» деген еңбегін келтіруге болады (Пешковский, 1959, 181-б.). Бұл еңбекте автор интонация мен синтаксистің тығыз байланысы жөнінде терең де қызықты пікірлер айтады. Пешковскийдің **өтем заңы** (закон компенсации) деген қағидасында мынадай жәйттар бар. «Егерде синтаксистік мазмұн неғұрлым мықты да таза грамматикалық тәсілдермен берілсе, онда соғұрлым оның интонация тәсілдерімен берілуі көмескі болады, егерде интонация тәсілдері мықты болса, оның грамматикалық тәсілдері көмескі болады,»-дейді ол. Интонацияны синтаксистік аспектіде қараған алғашқы еңбектердің олардан кейін пайда болған бірқатар жұмыстарға әсері болмай қалмады.

Фонетикалық көзқарас интонация сөйлеу тілінің жалпы ағысын қамтып, оның сөйлемдерін, синтагма, фразаларың басқа да фонетикалық майда бөлшектерін қалыпқа түсіріп, тиянақтап, оның үстіне олардың бәрінің басын қосып, бөлшектерден тұратын әуенін шашыратпай бір күрделі интонациялық байламға келтіреді деп есептейді.

Фонологиялық көзқарас интонацияны қарама-қарсы жүйелер (система оппозиций), яғни, айырмашылығы бар жүйелер тұрғысынан қарау керек деп есептейді. Егер сегменттік фонологияда фонемалардың «қарама-қарсылығы» олардағы бір қасиеттің не сипаттың бар не жоқ болуына негізделсе, суперсегменттік фонологияда қарама-қарсылықтың, яғни айырмашылықтың механизмі басқаша болады. Олар: жоғарылау-төмендеу, жылдамдық-баяулық, болымды-болымсыз, тағы сондайлар болып келеді. Фонологиялық көзқарастың көрнекті уәкілдерінің бірі — С. Карцевский (Karcevskij, 1931).

Жоғарыда баяндалған славян тілдері және басқа да шетел тілдері жайындағы зерттеулер сол екі дәуірдің біріншісіне, яғни өткен ғасырдың 40-жылдарына дейінгісіне жатады.

Қазақтың төлтіл біліміндегі бірінші дәуірге жататын зерттеулер халқымыздың тұңғыш тіл маманы Ахмет Байтұрсыновтың еңбектерінен басталады. Ғалымның «Тіл тағылымы» атты

еңбегі қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық ерекшеліктеріне құрылған тұңғыш оқулық болып табылады (Байтұрсынов, 1991). А. Байтұрсынов қазақ тілінің фонетикасын орыс, поляк, француз, чех тілдерімен салыстырып зерттеген. Екпіннің табиғатын және функциясын қарастыра келіп, ғалым тілдерді екі топқа бөлген: екпін буыны бірыңғай келетін тілдер және екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер. «Екпін буыны аяғында келетін сөздерімен қазақ тілі француз тіліне ұқсас» дейді (Байтұрсынов, 1989, 190-б.).

Бірінші дәуірге жататын, біздің мәселемізге, яғни интонацияға тікелей қатысы бар еңбек — халқымыздың екінші ірі тіл маманы Құдайберген Жұбановтың «Қазақ тілінің грамматикасы» (1936) болып табылады. Бұл еңбекте ол сөйлем сазының — интонациясының сөйлеу тіліндегі функциясын өте терең талдап, оның маңызын айта келіп: «Адам көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай тигенін, немесе қалай тиген етіп көрсеткісі келетінін білеміз. Адамның көңілі қобалжуының түрі көп; тіпті ұшы-қиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдық — дауыс сазының да түрі көп» деген (Жұбанов, 1966, 201-б.). Қ.Жұбановтың интонация, яғни «дауыс сазы» туралы терең әрі тауып айтылған тұжырымдарын қазіргі тіл біліміндегі семантика-синтаксистік көзқарасқа жатқызуға болады. Қазақ тілінің басқа мамандарының еңбектері жоғарыда айтылған екі дәуірдің екіншісіне, яғни өткен ғасырдың 40-шы жылдарынан кейінгі дәуірге жатады.

Бұл дәуірден бастап интонацияны зерттеу проблемасы жылдам үрдіс алып, көптеген еңбектер жазылды. Жеке сөйлемдердің интонациясы неше түрлі тәсілдер арқылы зерттеле басталды. Мысалы, физикалық өлшемдер мен аудитивтік байқауларды айтуға болады. Сондай тәсілмен жиналған материалдар фонологиялық не синтаксистік әдістер арқылы қорытындыланады. Мәселен, хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің интонациясы оның синтаксистік функциясына жатқызылады да, ал олардан басқа мағыналы синтаксистік функцияға жатқызуға келмейтіндері фонология тұрғысынан зерттеледі.

Интонация проблемасын зерттеудегі ең ірі оқымыстылар болып саналатындар — төменде аталатын орыс және басқа шетел лингвистері: В.А.Артемов, 1962; Е.А.Брызгунова, 1963; Т.М.Николаева, 1969; А.Г.Блохина, Г.К.Потапова, 1970;

Л.К.Цеплитис, 1974; И.Г.Торсуева, 1974; Н.Г.Светозарова, 1982; D.L.Bolinger, 1964; W.Zwanenburg, 1964; K.L.Pike, 1965; P.Delattre, 1966; G.Faure, 1968; B.Malmberg, 1971 т.б.

Қазақ тіл білімінде де басқа шетел, орыс, славян тілдеріндегі сияқты интонацияны зерттеудің екінші дәуірінің басынан-ақ, интонация жайында оның қазақ тіліндегі мәні туралы тұжырымдар айтылған еңбектер шықты. 1940 жылы С.А.Аманжоловтың «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы» жарық көрді. Онда: «Қандай сөйлем болсын, мейлі ол екі сөзден немесе бір сөзден құралған сөйлем болса да өзіне тән интонация болады» делінген (Аманжолов, 1940). 1948 жылы Н.Т.Сауранбаевтың «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер» және 1953 жылы «Қазақ тілі» деген еңбектері жарық көрді (Сауранбаев, 1948, 1953). Бұл еңбектерде интонацияның сөйлемдегі рөлі қысқаша болса да айтылып кетеді. 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» еңбегі, авторлар ұжымының тұңғыш ғылыми грамматикасы болып табылады. Онда грамматиканың басқа бөлімдерімен (морфология, синтаксис) қатар, фонетика да теориялық ғылыми дәрежесіне көтеріліп, интонацияның синтаксистегі рөліне көңіл аударылады.

1961 жылы М.Балақаев пен Т.Қордабаевтың бірігіп жазған «Қазіргі қазақ тілі синтаксисі» жарық көрді (студенттерге арналған). М.Балақаев аталған кітапта да, басқа еңбектерінде де интонацияны сөйлемнің басты белгілерінің бірі ретінде қарайды. Әрбір сөйлемнің өзіне тән интонациясы болатынын айтады. Т.Қордабаев құрмалас сөйлемдердің құрамына енген жай сөйлемдерді құрмаластырудағы интонацияның рөліне тоқтайды (Балақаев, Қордабаев, 1961, 7, 222-бб.).

1962 жылы жарық көрген І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі» (лексика, фонетика) деген студенттерге арналған оқулығында интонация екпінмен байланысты қарастырылады. Сөз екпінін екіге бөліп: динамикалық және тоникалық екпін деп, ал дауыс екпінін сөз тіркесіндегі фразалық немесе тіркес екпіні деп атайды (Кеңесбаев, Мұсабаев, 1962, 281 б.).

1959 жылы Ш.Сарыбаевтың «Междометие в казахском языке» деген кітабы жарық көрді. Бұл жұмыста алғаш рет қазақ тілтанымында интонация мәселелері экспериментті әдістермен зерттеледі. Автор интонацияны монологтан гөрі диалогта, аузекі тілде көрініс табатынын айтып кетеді. Интонацияның сөйлеу

тіліндегі атқаратын рөлін дұрыс түсініп, оның сөйлеу процесіндегі қызметін сөйленісте көрініс табатынына көңіл бөлген және интонацияны статикалық синтаксисінде емес, динамикалық синтаксисіне қарастыратыны айқын көрінеді. Автордың бұл пікірі қазіргі таңда дамып келе жатқан коммуникативті лингвистика және прагмалингвистикамен ұштасатынын көреміз (Сарыбаев, 1959).

60-80-жылдарда жазылған қазақ тілінің синтаксисін зерттеуге арналған жұмыстардың қай-қайсысында да интонация туралы азды-көпті пікірлер айтылады. 1979 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі сөйлемдердің интонациясын оқыту мәселелері» және 1982 жылғы «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында Ә.Нұрмаханова қазақ тіліндегі интонация мәселесін көтеріп, оның маңызы мен функциясына арнайы тоқталып, анықтама береді: «Интонация — бәсеңдеуі... іркіліс, тембр, екпін, сөзді айтуға кететін уақыт, дауыс ырғағы, күші, әуені, қарқыны, диапазоны т.б. компоненттер интонацияның физикалық құрамына кіреді» (Нұрмаханова, 1982, 138-б.).

Соңғы жылдарда интонацияны зерттеуде шетел тілдері, славян тілдері, оның ішінде орыс тіліндегі сияқты, қазақ тілінде де эксперименттік әдісті қолдана бастады. Интонацияның кейбір сөйлем түрлеріндегі, фразалардағы атқаратын рөлін анықтайтын жеке зерттеулер жарық көрді. Қазақ тілінің интонациясы жөнінде жазылған және сөйлемнің коммуникативтік түрлерінің интонациясын қарастыратын эксперименттік фонетикалық зерттеулер Ж.Аралбаев пен М.Каспарованың «Об изучении интонации казахского языка» деген мақаласында келтіріледі (Каспарова, Аралбаев, 1969, 83-98-б.).

Сонымен, қазіргі уақытта интонация туралы, оған қатысты жеке мәселелер жөнінде және жеке тілдердің интонациясына қатысты біраз еңбектер жазылған. Түркі тілдерінің интонациясын салыстырып жазған және жеке тілдерді үйренуге, оған жаттығуға арналған еңбектер де бар. Жоғарыда интонацияны зерттеу тарихының бірнеше дәуірге бөлінетіні айтылды. Оның дамуы жалпы тіл білімінің дамуымен тығыз байланысты екені сөзсіз.

Интонацияның қай тілдің болса да жалпы жүйесіндегі орнын анықтау оңай мәселе емес. Француз тілші Б.Мальбергтің айтуынша, просодияның, яғни интонацияның орны — қандай тілдің болсын құрылымының нағыз өзегінде, оны аңғармау, оның

маңызын дұрыс түсінбеу — тілдің жалпы табиғатын түсінбеумен барабар (Malmberg, 1971, p. 203).

Соңғы кезде интонация тіл жүйесіндегі дербес құбылыс ретінде танылады. Оны өз алдына, жеке алып зерттейтін білім саласын бөліп алып **интонология** дейді. Интонологияның өзіне тән зерттеу объектісі мен өзіне тән зерттеу әдістері бар. Қайткенде де кейін пайда болған лингвистикалық теориялардың интонацияның жаңа қырларын ашып, оның аясын кеңейтіп, жалпы сөйлеу тілін жан-жақты зерттеуде маңызды қызмет атқаратыны даусыз.

ИНТОНОЛОГИЯНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫ

Интонацияның бірліктері

Тілдің жүйесінде ерекше деңгейі бар тәуелсіз құбылыс ретінде интонацияның өзіне ғана тиісті өзгешелік мағынаға ие болатын бірліктері бар. Олардың саны да белгілі мөлшерден артпайды және олар кез келген тілден алынып талдауға, зерттеуге келеді. Жалпы тіл білімінде олар әртүрлі аталып жүр.

Оларды *суперсегменттік фонема, интонациялық конструкция, интонома, интонациялық морфема* т.б. деп атайды. Олардың бұлай түрлі-түрлі аталуының себебі — интонацияның өз алдына деңгейі бар тәуелсіз құбылыс болғанымен, оның әр тілде әртүрлі көрініс тауып, сол тілдердің сөйлем құрылысымен, дәлірек айтқанда, сол тілдердегі форма және мазмұн категорияларымен тығыз байланысты болуында. Жоғарыда келтіріліп кеткен атаулардың біздіңше ең қолайлысы — **интонома** секілді. Осы интономаны сөздерді бір-бірінен ажыратуда қызмет атқаратын, бірақ өзі ешқандай мазмұнға ие болмайтын фонемамен салыстырып қарауға болады. Өзін бөліп алғанда мазмұны жоқ фонемадан интономаның айырмашылығы - оның өзіне тән болмысы ғана емес, сондай-ақ мағынасы мен қызметі де бар. Оның мағынасы да, қызметі де сөйлемнің барлық түрлерінде орын алады. Сөйлемнің қай-қайсысы болса да, интономасыз сомдала алмайды, олардың әрқайсысының өзіне тән интонациясы бар. Сөйлемдердің қай түрінің болса да, сомдалып, аяқталып, коммуникативтік функцияға ие болып тұруында интономаның мәні ерекше. Бізге мәлім бір сөзден тұратын атаулы сөйлемдерді сөйлем етіп тұрған интонация екені белгілі. Мысалы: *Өрм! Көктем.*

Фонема мен интономаның арасында принципті айырмашылық бар екенін Н.С.Трубецкой өзінің «Основы фонологии» деген еңбегінде айтып кеткен: «Отличие интоном от фонем в том, что фонемы являются не знаками, поскольку ничего не обозначают, а интономы представляют собой самостоятельные знаки, способные выражать значение» (Трубецкой, 1960, 254-б.). Интонома туралы жоғарыда айтылған мәліметтерден кейін оны салыстыру қажет болса, фонемамен емес, сөзбен не морфемамен салыстыруға болар еді.

П.С. Кузнецов өзінің фонология жөніндегі зерттеулерінде «тілдің фонологиялық жүйесін зерттеу фонеманы зерттеумен ғана шектелмей, тілдің одан күрделі фонологиялық түрлерін - интонемаларын қарастыруды қажет етеді,» — дейді (Кузнецов, 1966, 208-б.). Ал интонемалардың ішінде өзара просодикалық ажыратушы айырмашылықтары болатыны белгілі.

Т.М.Николаева өзінің еңбегінде интономаға мынадай анықтама береді: «Бұл сөйлеу тілінде көрініс табатын интонация арқылы басы қосылып, бір байламда тұратын, мағына жағынан бірімен-бірі тығыз байланысты просодикалық өлшем», дейді (Николаева, 1969, 113-б.).

Кез келген тілдің интонациялық жүйесін анықтауда оның **синтагма** арқылы бір байламда тұратын, өзінің просодикалық өлшемдерімен ерекшеліктері бар интонемаларының рөлі ерекше. Ол интонемалардың құрылымы әр тілдерде түрлі вариацияға түсіп, түрлі көріністер тапқанмен, оның негізгі сан мөлшері шексіз емес шектеулі. Сондықтан өзіне бейтаныс тілдердің сөзін түсінбегенмен, оның интонемасын аңғарған адам ол тілдің интонациясының, әуенінің ерекшеліктерін байқай алады.

Белгілі тілде сөйлеушілердің жадында сол тілдің негізгі интонемалары сақталып, сөйлесуінде эталон болады. Интонемалардың фонемалар сияқты варианттары болады. Ал ол варианттардың қайсысын қолдану, қайсысын қолданбау сөйлеушінің мақсаты мен еркіне байланысты. Интонеманың да фонема сияқты айқындау қасиеті болғандықтан оның негізгі қызметі сөйлемдерді бір-бірінен ажыратуда. Жалпы тіл білімінде ең көп таралған және ең белгілі көзқарастың бірі - ол қай тілдің болсын интонемасына сай дербестігі бар синтагмасының сөйлемдерді ажыратудағы ең шағын өлшемінің бірі болып саналатыны.

А.В.Щерба өзінің еңбектерінде синтагманы тілдегі ең кіші синтаксистік фонетикалық өлшем деп, оның сөйлемдегі бір үзік мағынаға ие болатынын айтады (Щерба, 1948, 85-б.; 1954, 22-б.).

В.В.Виноградов синтагма ұғымының тілге сырттан енгізілген нәрсе емес, тілдің өзіне тән құбылыс екенін айта келіп, ол туралы: «она соответствует реальным явлениям речи... отражает кусочек действительности, предствляя сводный элемент речевого целого» дейді (Виноградов, 1950, 248-б.).

Синтагма қай тілдің болса да сөйлемдерінің синтаксистік құрылысы мен оның мағынасын терең зерттеп түсінуге

көмектеседі. Синтагма бір-бірімен байланысты жай сөйлемде ғана емес, одан күрделі синтаксистік тұтастықта да көрініс тауып, талданып, табылып қана қоймай, олардың өзінің құрылым элементтері болып табылады. Сөйлемнің синтагмалық бөлігінде оның мағыналық қана емес, стилистикалық өзгешіліктері де көрініс табады.

Синтагманы түсіндіргенде Л.В.Щерба француздың кейбір ғалымдарының синтагманы «дыхательная группа» деп оның сырт көрінісін ғана қамтуын дұрыс емес деп есептейді. Себебі бұл термин: «совершенно скрывает смысловую природу явления» дейді (Щерба, 1948, 85-б.). Сонымен бірге Л.В. Щербаның синтагманы қарастыруда тілдегі дыбыстар арқылы оның сөздегі, сөйлемдегі мағынасын ажыратпай қарауы да көңілге қонымды.

Сонымен синтагмаларды үлкенді-кішілі паузалармен бөлінетін тілдің интонациялық-мағыналық үзіктері ретінде — жай сөйлем мен, құрмалас сөйлемнің, сондай-ақ, бір тақырыпты күрделі синтаксистік тұтастықтың әрқайсысында кейде жеке сөзді, кейде сөз тіркесін, кейде бір сөйлемді қамтып интонациялық бір байламда ұстап тұратын тәсіл деп айтуға болады. Оның үстіне сол бірнеше синтагмадан тұратын мәтінді түрліше мән беріп оқыса, ондағы сөздердің интонация арқылы топталуының шекарасы өзгеріп, басқаша стилистикалық мәнге ие болып кетуі де мүмкін.

Интонацияның бірліктерін, интонемалардың түрлерін анықтауда, айыруда әр ғалым әртүрлі тәсіл қолданады, әртүрлі қағидаға сүйенеді. Интонацияның бірліктерін белгілеуде ғалымдар көбінесе оның сөйлемдегі қызметі негізге алынады.

Н.С.Трубецкой өзінің еңбегінде интонацияның үш түрін көрсеткен. Олар: интонацияның сөйлемді тиянақтайтын, сөйлемнің соңын көмкеретін түрі (завершающая), интонацияның алдын ала болжайтын, ескеретін түрі (предупредительная), интонацияның санамалау түрі (перечислительная) (Трубецкой, 1960, 248-249-бб.). С.Карцевский интонацияның сөйлемде атқаратын функциясына қарай төрт түрін белгілейді. Олар: симметрия интонациясы, ассиметрия интонациясы, теңдестік, бір-біріне ұқсастық интонациясы (тождество), бірден-бірге басқыштау интонациясы (градация) (Karcevskij, 1931, p. 209, 210). А.М.Пешковский өзінің «Русский синтаксис в научном освещении» деген еңбегінде орыс тіліндегі интонацияның он түрін көрсетеді. Олар: хабарлы, бұйрықты, лепті, сұраулы,

түсіндірмелі, бағыныңқы, ескерту-болжау, санамалау, фразалық көтермелеу (фразового повышения), интонациялары болып бөлінеді (Пешковский, 1956, 393, 395, 470-бб.). В.Н.Всеволодский-Гернгросс интонацияға арналған еңбегінде орыс тіліне тән интонацияның түрлерін он алтыға жеткізеді. Оның ішінде көпке белгілі — сұраулы, лепті, санамалау, тағы сондай интонацияларға анықтау-мақұлдау, шақыру-қарату, иландыру-көндіру, салғастыру, өтіну-сұрау, таңдану, тоқталу-үзілу тағы сол сияқты интонацияның түрлерін келтіреді (Всеволодский-Гернгросс, 1922, 50-59-б.). А.Н. Гвоздев өз зерттеуінде орыс тіліндегі интонацияның тоғыз түрін көрсетеді. Олар: мақұлдау, сұраулы, лепті, бұйрықты, түсіндіру, мәнін ашу, санамалау, қыстырма сөз, сөйлем, қарсылықты, бағыныңқы интонациялары (Гвоздев, 1963, 156-182-бб.). Н.В.Черемисина орыс тіліндегі интонацияның көріністеріне арналған еңбегінде интонация әуенінің он түрін атайды. Олар: сұраулы, лепті, бұйрықты, мақұлдау, санамалау, қарсылықты, мәнін ашу, бастапқы, қыстырма сөз, анықтау деп бөлінеді (Черемисина, 1982, 104-б.). Т.М.Николаева славян тілдерінің интонациясына арналған еңбегінде сұраулы интонацияның бірнеше түрін, басқа интонацияның тағы төрт түрін келтіреді. Олар: лепті, аяқтаушы-тиянақтаушы, тиянақсыз және бөлу-белгілеу интонациялары болып келеді (Николаева, 1977, 76-б.) И.Г.Торсуева сұраулы интонацияның екі түрін, хабарлы интонацияның екі түрін белгілейді де, оған қоса тағы төрт түрін көрсетеді: лепті, бұйрықты, қыстырма сөз, сөйлем (парантеза) және импликация интонациялары болып келеді (Торсуева, 1974, 121-127-б.).

Е.А.Брызгунова өзінің шетел студенттеріне көп жыл орыс тілінен сабақ берген еңбегінің нәтижесінде орыс тілінде жеті интонациялық конструкция (ИК) бар екенін дәлелдеді (Брызгунова, 1978, 174-178-бб.). Бұл интонациялық конструкциялардың негізінде орыс тіліндегі екпіннің ерекшелігі жатыр. Орыс тіліндегі екпіннің өзіне тән сөзге, сөйлемге неше түрлі грамматикалық және семантикалық мән беретін қасиеттері мәлім. Бұл орыс тіліндегі екпіннің көпке белгілі ерекшелігі. Орыс екпінінің жылжымалылығымен байланысты оның әдетте сөздің басындағы, ортасындағы, соңғы буындарға түсе беретін қасиетін зерттеушілер жылжымалылық және әмбеорындық, яғни сөздің кез келген буынында (басында, ортасында, соңында) тұратындығымен түсіндіреді. Соған байланысты сөйлемнің

интонациясының негізгі тоны сөйлемдегі екпін түскен сөздерге байланысты жылжып отырады. Брызгунова орыс тілін үйренуде қолдану үшін осындай интонацияның жеті түрін көрсетіп, нөмірлеп (ИК-1, ИК-2, ИК-3, ИК-4, ИК-5, ИК-6, ИК-7) сөйлем үстінде белгілейді.

Француздың тілшісі П.Делатр француз тіліне тән интонацияны, дәлірек айтқанда, француз тілінің интонемаларын зерттеу нәтижесінде он базисты интонацияны белгілейді. Оның ішінде жетеуін негізгі интонациялық мазмұнға ие типологиялық түрі деп есептейді (Delattre, 1966, p. 13).

Неміс тілін зерттеуші О.А.Норк неміс тіліндегі интонацияның он екі түрін (моделін) атайды. Олардың әрқайсысындағы интонациялық құрылымының ішіндегі сөзге түсетін такттың алды (предтактность), сөзге түсетін такттың соңы (затактность) және солардың ортасына келетін тонемасын белгілейді (Норк, 1964, 35-б.). Мұндағы такт екпін мағынасында берілген.

Түркі тілдерін зерттеушілер де бұл тілдердегі интонацияның модельдерін белгілеуге әрекет жасайды. У.Ш.Байчура бұл тілдерде он түрлі интонациялық конструкциялар бар деп мәлімдеп, ол интонациялық модельдері орал-алтай тілдерінің бәріне бірдей тән болуы керек деп жорамалдайды (Baichura, 1972, p.39).

Қазақ тіл білімінде интонацияның бірліктеріне тікелей арналған еңбектер жоқтың қасы. Интонация, жоғарыда атап кеткен, кішігірім, синтаксистің ұсақ мәселелеріне байланысты біршама сөз болады. Қазақ тілінің синтаксисіне арналған көлемді еңбектерде интонация сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінген — хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдерге сәйкес түсіндіріледі. Мысалы: «хабарлы сөйлем бірсыдырғы әуенмен айтылып... сөйлемнің соңында бәсеңдей түсіп тынады», «сұраулы сөйлем көтеріңкі дауыспен айтылады, бұйрықты сөйлем көтеріңкі екпінмен айтылады» деп, интонацияға бірер сөйлем көлемінде анықтама беріледі (Аманжолов, 1994, 63-б. Балақаев, Қордабаев, 1961, 8-14-бб.).

Ә.Нұрмаханова — қазақ тіл білімінде интонация проблемасын зерттеуді мақсат еткен бірінші ғалым. Ол өзінің шетел тілдері институты студенттеріне арналған оқулығында: «Интонацияның құрамына екпін, ырғақ (ритм), әуен, іркіліс (пауза), қарқын (темп), т.б. физикалық элементтер кіреді» деп келеді де, оның ағылшын, неміс, француз тілдеріндегі рөлін қысқаша атап келіп: «Осыған

байланысты барлық тілдерде хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдердің өзіне тән интонациясы болады», — дейді (Нұрмаханова, 1982, 12-б.).

Өткен ғасырдың 80-жылдарында орыс тілін қазақтарда оқытуда кездесетін интерференция деген құбылыс, яғни орыс тілі мен қазақ тілінің әр саласында типологиялық салыстырмалы жұмыстар атқарылды. Ол жұмыстар орыс тілі мен қазақ тілінің барлық деңгейінде, яғни фонетика, лексика, морфология және синтаксисінде контрастивтік типологиялық салыстырмалы тәсіл негізінде жүргізілді. Осы жұмыстардың нәтижесінде, қорытындысына сүйене отырып, мүмкіндігінше орыс тілі мен қазақ тілінің әр деңгейіндегі спецификалық ерекшеліктері ашылып, соның арқасында қазақтардың орыс тіліндегі интерференция құбылысын болжау және интерференциялық қателерді жібермеу мен жою жолындағы жұмыстар жолға қойылып, тіл үйрету практикасында қолдану мақсатында орындалған. Мысалы, М.М.Копыленко басшылығымен жазылған еңбектерде: «Интерференция в сфере простого предложения проявляется в ненормативном интонационном оформлении различных типов простых предложений» — деген пікір айтылған (Интерференция в русской речи казахов, 1988).

Сонымен, зерттелген тілдердің басым көбінде интонацияның бірліктерін белгілеуде көбінесе оның сөйлемдегі қызметі негізге алынатынын байқадық. Бірақ интонацияны топтастырғанда оның жеке түрлерінің саны мен сапасы әртүрлі болып келеді, соған сәйкес оларды сол түрлерге бөлудегі негізге алынған критерийлер де біркелкі болмайды.

Кейбір зерттеушілер интонацияны топтастыруда интонацияның логикалық мазмұнына сүйенеді. Онда интонацияның сұраулы, хабарлы, түсіндірмелі, санамалау сияқты мағыналы түрлері қамтылады. Зерттеушілердің тағы біреулері интонацияның бірліктерін классификациялауда олардың формасы мен контурына сүйенеді.

Мұндай интонациялық бірліктерде олардың әуенінің, интонациялық модельдерінің, формаларының, конструкцияларының аз-көптігі, олардың саны қамтылады. Бұл соңғылардың тәсілін алып қарасақ алғашқылармен, яғни интонацияның логикалық мазмұнына қарайтындармен салыстырғанда интонацияға формалдық жағынан қарайтыны көрінеді. Ал бірінші тәсілді алып қарасақ, ол интонацияның

функциясына, мазмұнына сүйене отырып, оның формаларының қандай, қанша болуын болжап, сондай-ақ оның барлық функцияларының тізімін көрсетеді және тілді лингвистикалық талдауда ол функцияларды қалайда табуды мақсат етеді. Бірақ тілді зерттеу барысында алдын ала белгіленген тізім өзгеруі де мүмкін және олардың біразы зерттелген тілде табылмауы да ықтимал. Бұл жағдайда зерттеушілер көбінесе гипотетикалық, яғни интонация типтерінің, олардың түрлерінің, варианттарының болжаулы, жорамал классификацияларын береді де, содан соң ғана оларды көрсететін, анықтайтын фонетикалық әдістерді іздейді. Екіншісі интонацияның формасына сүйене отырып оның функциясын қарастыратын тәсіл, сөйлемдердің интонациясының түрлі контекст пен ситуацияларда өзгеру құбылысын салыстыруға негізделген. Осы тәсіл арқылы сөйлемдердің фонологиялық жүйелерінің оппозициялық түрлері, интонациялық модельдері жинақталады. Содан кейін барып жинақталған интонациялық модельдердің функциялары анықталады.

Жоғарыда келтірілген интонацияны зерттеудегі екі түрлі принципке негізделген екі тәсілдің әрқайсысының артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де бар. Бірақ олардың бірін-бірі толықтыру мүмкіндігі бар болғандықтан, оларды, егер интонацияны зерттеуде сауатты қолданса, бұл екі тәсіл кез келген зерттелетін тілдің интонациялық жүйесін мейлінше толық анықтауға қызмет атқаратыны сөзсіз.

Интонацияның бірліктерін топтастыруда бұл проблемаға екі түрлі көзқарас бар. Оның біреуі - интонациялық бірліктерді топтастыруда сөзге түсетін екпіннің интонациялық конструкцияның қай жерінде — басында ма, ортасында ма, не соңында ма тұруы. Бұл көзқарас О.А.Норк пен Е.А.Брызгунованың зерттеулерінде кездеседі. Ал интонацияны зерттеу мен классификациялаудағы екінші көзқарас француз оқымыстысы П.Делатр мен И.Г.Торсуеваның еңбектерінде ұшырасады. Бұл көзқарас бойынша, интонацияны классификациялау сөздердің, сөйлемдердің әр жеріне түсетін жылжымалы екпін арқылы емес, сөйлемнің әрқайсысы бірнеше сөзден тұрып, пауза арқылы бөлінетін, өз алдына интонациялық контуры тұтас (глобально) алынып, бір-бірімен салыстырыла қаралатын жағдай арқылы жасалады.

Аталған әдістердің біріншісі **құрылымдық** (структуралық), екіншісі **тұтастық** (глобальдық) әдіс деп аталады. Түрлі тілдердің интонациясын зерттеудегі жоғарыда келтірілген екі көзқарас

пен оған сәйкес екі әдістің қайсысын қазақ тілінің, сондай-ақ басқа да түркі тілдерінің интонациясын зерттеуде қолдануға болады деген сұрақ туады.

Бұл сұраққа жауап беру үшін, ең алдымен, қазақ тілінде сөйлемнің, сөйлемдегі сөздердің кез келген бөлігіне түсетін, жылжымалы екпіні жоқ екенін айтып кету керек. Сондықтан қазақ тілінің интонациясын зерттеу үшін екпінге құрылған, екпіннің орнына байланысты интонациялық конструкциялардың (ИК) түрлері анықталатын бірінші тәсіл жарамайды.

Орыс тіліндегі интонациялық конструкциялардың (ИК) жеті түрін белгілеген Е.А.Брызгунованың жоғарыда аталған зерттеуі шетел студенттеріне орыс тілін үйретуде кеңінен қолданылып жүр. Орыс тілінде жылжымалы екпін сөздерді топтастыру қызметін атқаратын болса, ал қазақ және басқа да түркі тілдерінде сөздердің басын қосып тұратын тәсіл - үндестік заңы деп есептеуге болады (Джунисбеков, 1980, 63-б.). Себебі Брызгунованың «ИК»-лары сөйлемдегі сөздердің санын, орнын және функцияларын да өзгертпей-ақ, сөздерге түсетін екпін және соған байланысты интонацияның қозғалысы арқылы түрлі мағынаға ие болу негізіне құрылған. Сонымен бірге «ИК»-ға тағы да негіз болатын екінші жағдай орыс тілінде кездесе беретін синтаксистік құрылымның ерекшелігі: сөздердің сөйлемдегі орны өзгерсе де, оның саны, формалары өзгермей-ақ әртүрлі актуалды мағынаға ие бола беретінін айтуға болады. Тіл құрылысына орыс тіліндегідей жылжымалы екпін тән емес, соған сай сөлемдегі интонация қозғалысының да спецификасы мүлде бөлек қазақ тіліне, Брызгунованың «ИК»-лары сәйкес келмейді.

Брызгунованың «ИК»-ларына негіз болған принцип орыс тіліндегі кез келген сөйлемнің сөздерін, олардың формаларын және функцияларын өзгертпей-ақ, логикалық екпін мен интонация арқылы неше түрлі коммуникативтік және модальды-эмоциялық мағынаға ие етуге болатындығы белгілі.

Қазіргі орыс тілінің синтаксисі ғылымында XX ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап үстемдікке ие болып келе жатқан үш синтаксистік аспектінің (семантикалық, құрылымдық, коммуникативтік) соңғысы осы жоғарыда айтып кеткен Е.А.Брызгунованың зерттеулеріне негізделген (Брызгунова, 1978). Мысалы, Брызгунованың еңбегінде келтірілген ешбір өзгеріссіз интонацияның арқасында ғана түрлі коммуникативтік

немесе функционалдық перспективаға ие болатын сөйлемді көрейік: *Наташа поет. ИК-1 және Наташа поет? ИК-3*. Бұл екі сөйлемнің біріншісі хабарлы сөйлем де, екіншісі сұраулы сөйлем. Қазақшаға аударсақ: *Наташа өлең айтады (айтып тұр) және Наташа өлең айтады ма? (айтып тұр ма?)* Қазақша сұраулы сөйлемді оның орысшасындай ИК-3 арқылы құруға болмайтынын айқын көрдік. Себебі қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемнің жасалуы сұрау шылауларыңыз, жоғарыдағы мысалдай немесе сұрау есімдіктерсіз, тек қана интонация арқылы жасалмайды деуге болады.

Бірақ қазіргі «билингвы» — қостілділер деп аталатындардың орыс тілділері (русскоязычные) қазақ сөйлемдерін орыс сөйлемдерінің моделімен құрып, жоғарыдағы сөйлемді шылаусыз: «Наташа өлең айтады?» ИК-3 түрінде құруы мүмкін. Бұл жерде орыс тілділердің қазақ тіліндегі «интерференциясы» туралы айтуға болады.

Е.А.Брызгунованың еңбегіндегі интонациялық жіктелуінде сөйлемдегі сөздердің бір синтагмада топтасуы мен ондағы интонацияның басты шыңына (интонационный центр) және оның сөйлемдегі орнына үлкен мән беріледі.

Ал қазақ сөйлемдеріндегі сөздердің бір синтагмаға топтасуы және ондағы интонацияның басты шыңының орналасуының өзіне тән ерекшелігі бар екені сөзсіз. Сондықтан да «Интерференция в русской речи казахов» деген еңбектің авторлары ол туралы былай деп жазады: «Усвоение русской интонации казахами осложняется в связи с сильно централизующей функцией русского словесного ударения, с невыраженностью его в казахском, а также с различием ритмических структур (чередование ударных и безударных слогов) в русском, которые отсутствуют в казахском (Проблемы казахско-русского двуязычия, 1988, 59-6.).

Сонымен, Е.А.Брызгунованың орыс тіліне тән интонациялық конструкцияларының орыс тілін шетелдіктерге, сондай-ақ қазақтарға да оқытуда олардың тілінің ана тілінің әсерінен туындайтын интерференцияны жоюдың әдістемелік маңызы зор екенін айтқан жөн. Бірақ оның интонациялық классификациясын жоғарыда ескерткеніміздей, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің интонациясын зерттеуде қолдану мүмкін деп есептейміз. Себебі түркі тілдерінің өзінің орыс тілінің фонетикалық жүйесіне тіпті ұқсамайтын, өзгеше фонетикалық жүйесі бар.

Біздіңше, қазақ тілінің интонациясының бірліктерін зерттеуде жоғарыда келтірілген интонацияны зерттеудің белгілі екі әдісінің екіншісі, яғни тұтастық әдіс қолайлы деп есептейміз. Себебі бұл әдіс интонацияны зерттеуде сөйлемнің екпінінің жылжымалы орнына қарамай, сегменттерін бүтіндей алып қарайды.

Француз тілінің фонетикалық жүйесін зерттеген Л.В. Щербаның еңбегіне және қазақ тілінің фонетикалық жүйесін зерттеген Ә. Жүнісбековтың еңбектеріне сүйенсек, қазақ тілінің просодикалық жүйесі орыс тіліне емес, француз тілінің просодикалық жүйесіне жақын, соған ұқсайды. Француздың сөйлеу тілін тыңдап, оның екпіні мен әуенін қазақтың сөйлеу тілімен салыстырған, осы екі тілді де білетін лингвистикалық сауатты кез келген адам сөйлеу әуендерінің ұқсастығын ешбір техникалық аппаратсыз-ақ байқайды, оның үстіне бұл екі тілде де екпіннің өзіне тән фонологиялық мағынасы жоқ.

Л.В. Щерба айтып кеткендей, француз тілінде орыс тіліндегі сияқты сөз екпіні жоқ: «Ударением снабжается не слова, а группы слов, выражающие в процессе речи единое смысловое целое. При этом ударение становится на последнем слоге последнего слова группы». Одан әрі Щерба былай дейді: «...во французском языке мы никоим образом не можем говорить о словесном ударении, а должны говорить лишь о фразовом ударении или ритмическом ударении» (Щерба, 1948, 82-83-бб.). Л.В. Щербаның француз тілі туралы осы сөздерін бүтіндей қазақ тіліне де қолдануға болады.

Бұл жерде Л.В.Щерба француз тіліндегі екпіннің орыс, неміс, ағылшын тіліндегі екпінге ешбір ұқсамайтынын, олардың көп айырмасы бар екенін баса айтады: «...отличие французского ударения от русского, немецкого, английского, где разница между ударными и неударными слогами разительная, в том, что во французском эта разница малозаметная: все слоги кажутся примерно равноударными» (Щерба, 1948, 88-б.).

Сонымен, түркі тілдерінен, оның ішінде қазақ тілінен орыс тіліндегі сияқты жеке сөздерге түсетін жылжымалы екпінге байланысты интонацияны, оның бірліктерін іздеу орынсыз. Оның орнына фразалық, ритмикалық-синтагматикалық екпінге байланысты **тұтастық әдіспен** интонацияны зерттеп, түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тән сөйлеу интонациясының бірліктерін анықтап, оны сөйлемдердің түр-түрлерінен, мәтіндерден тауып, семантикалық-синтаксистік жағынан қарап, эксперимент арқылы тексеріп дәлелдеген ұтымды да дұрыс деп есептейміз.

Интонацияның компоненттері

Қай халықтың болса да, оның сөйлеу тілінің өзіне тән интонациясы бар екені анық. Ол интонацияның өзінің ішкі сипаты мен ерекшеліктері бар. Ол ерекшеліктер мынадай төмендегі компоненттерден тұрады: дауыс **әуені**, **қарқыны**, **ұзақтылығы**, **кідірісі**, **үдемелігі**, **ыргағы**, **реңкі**. Интонацияның компоненттері кейдепросодикалықтәсілдердеп аталады. Просодикалықтәсілдер сөзді дауыстың құлпыруына, өзгеруіне қарай түрлендіріп, мәнерлеп, көріктендіріп отырады, сөйлеушінің сөзіне ажар береді және айтылған ойды жандатып, мәтіндегі сөйлемдердің мағыналары, қарым-қатынастары айқындалып, анықтала түседі. Интонациялық компоненттер мәтіндегі сөйлемдерді бөлшектеп, мүшеленген сегменттердің бір-біріне қатысын ашып, анықтайды және айтқан ойды түсіндіруде де мәні зор.

Сөйлеу тілінде интонацияның аталған компоненттері өзара тығыз байланыста болатыны сөзсіз. Бірақ олар сөйлемнің барлық түрлерінде әр уақытта бәрі бірдей орын алады және бәрі бірдей тыңдаушыға анық естіледі деп айту қиын. Себебі олар өзара түрлі қарым-қатынасқа түсіп, сөйлемнің әр алуан түрлерін түзуде, оларды бірінен-бірін ажыратуда қызмет атқарады. Интонация компоненттерінің әрқашан белгілі бір ғана қызмет атқармай, көп мағыналы болатынын, өзара бірінің қызметін бірі атқара беретінін, демек, бір-бірімен қарым-қатынаста болатынын айтып кету қажет және олардың әрқайсысы негізгі қызметтерінен басқа түрлі қосымша міндеттерді де атқарады.

Барлық тілдердегі интонацияның ең басты да әмбебапты компоненті **ә у е н** (мелодика). Себебі қай тілдің болса да басқа тілдерден айырмашылығын білдіруде сол тілдің өзіне ғана тән әуені үлкен рөл атқарады да, ол тілдің бірден-бір өзгешелік белгісі бола алады. Жалпы әуеннің сөйлемдегі атқаратын қызметі әр алуан. **Біріншіден**, сөйлеу тілінің ағысын неше түрлі бөлшектерге мүшелеп жіктейтін де, олардың басын қосатын да әуен және онымен қоса кідіріс. **Екіншіден**, сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін анықтауда, яғни олардың айтылу мақсатына қарай (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) бөлінуінде үлкен қызмет атқарады. **Үшіншіден**, грамматикалық және лексикалық тәсілдермен қосылып сөйлемдердің жалпы мағынасын беруге, оның нюанстарын анықтауға қатысады. **Төртіншіден**, оның сөз тізбектерінің синтагмалық акценттелуімен қосылып, сөйлемнің

логикалық және эмоциялық мазмұнын жеткізуде мәні зор.

Тілдің әуені кейде сөйлеу тілдерінің индивидуалды сөйлеу ерекшеліктеріне қарай құбылуы мүмкін. Бірақ та мұндай жағдайда ол құбылу сол тілдің әуенінің негізгі формаларынан тыс өзгеше ауытқи алмайды. Өйткені ондай кезде сөйлемнің негізгі мазмұны өзгеріп, тыңдаушы түсінбей қалуы мүмкін.

Акустикалық жағынан қарағанда, әуен сипаты әр уақытта өзгеріп тұратын **негізгі тон жиілігімен** (частота основного тона) сәйкес. Сөйлеу тілінің негізгі тон жиілігінің бір өзгешелігі — оның сөйлеу процесінде ұдайы өзгеріп тұруында. Тілдегі негізгі тонның абсолюттік мазмұны сөйлеушінің дауысының жоғары не төмен болуымен байланысты деп есептеледі. Бірақ дауыс аппаратының ерекшеліктерімен байланысты еркектердің жуан, яғни төмен дауысының немесе әйелдердің жіңішке, яғни жоғары дауысының интонациялық мазмұның да өзара лингвистикалық айырмашылығы жоқ екені анық. Мұндай интонациялық және лингвистикалық мазмұны шамалы фактордың тағы бірі — қазақ тіліндегі үндестік заңына бағынатын ашық, жуан дауыстылар мен қысаң, жіңішке дауыстылардың негізгі тонының жиілігі арасындағы айырмашылығының елеусіз болуы.

Жоғарыда айтылып кеткен факторлар сөйлеу тіліндегі интонацияның жалпы тональды контурын айтарлықтай өзгерте алмайды. Қазақ тіліндегі интонацияның жалпы тональды контурына әсер ететін фактордың біреуі — ол синтагманың ең соңғы логикалық маңызды сөзіне түсетін екпін, басқаша айтқанда, синтагманың соңғы сөзінің акценттелуі, екіншісі — адамның эмоциялық жағдайына, яғни қызулану, әсерленуіне байланысты сөйлемдегі негізгі тон жиілігінің өсуі.

Сөйлеу тіліндегі тональды контурдың жалпы бағыты түрлі-түрлі болуы мүмкін. Олар **көтеріңкі, бәсең, көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі** немесе **бірқалыпты** болуы мүмкін. Тональды контурдың жалпы бағытынан басқа интонацияны сипаттауда орын алатын ерекшеліктер болып, оның интервалы мен диапазоны саналады. Бұлар ең алдымен интонацияның негізгі тон жиілігімен тығыз байланыстылығының үстіне әуеннің бәсеңдеу не көтерілу мөлшерін де қамтиды. Мысалы, хабарлы сөйлемнің интонациясының негізгі тон жиілігі бұйрықты және лепті сөйлемдердің интонациясының негізгі тон жиілігімен бірдей болып басталғанымен, олардың төмендеу-жоғарылау диапазоны мен интервалының өзгешіліктері бар екені анық байқалады.

Интонацияның тональды **интервалы** болымды және болымсыз болып екіге бөлінеді. Егерде салыстырмалы өлшемнің біріншісінің интервалы оның екіншісінің интервалынан кем болса, онда тональды интервал болымды боп есептеледі. Егерде керісінше болса, онда - болымсыз болады. Синтаксистік ең маңызды шағын өлшемдер, яғни синтагмалар және сөйлемдер өзіне тән тональды диапазондармен сипатталады.

Тональды **диапазон** дегеніміз — негізгі тонының жиілігінің ең үлкен және ең кішкентай мөлшерінің арасындағы айырмашылығы арқылы белгілі болады. Ол диапазондар көлемді (кең), көлемсіз (тар), орташа болып үшке бөлінеді. Эмоциялық мағыналы сөйлемдердің тональды диапазоны көбінесе көлемді сипатты болып келеді. Бұған лепті сөйлемдердің тональды диапазоны жатады. Мысал ретінде түрлі ұрандарды келтіруге болады. Синтаксистік өлшемдердің маңыздылығы немесе маңызының шамалылығы оның диапазонының мөлшеріне байланысты деуге болады. Мысалы, сөйлемнің ішіндегі қыстырма сөз болсын, сөз тіркестері болсын, тіпті үлкен қыстырма бірліктер де, бәрі бірдей өзінің диапазонының көлемсіздігімен сипатталады. Олар сөйлеу тілінде тез, бірсыдырғы айтылып, олардың мазмұнының қосымша ғана информация беріп тұрғаны айқын байқалады.

Сөйлеу тіліндегі синтаксистік сегменттер — фраза, синтагма, ритмикалық топтарды бейнелеуде жоғарыда келтірілген акустикалық ерекшеліктерден басқа оларға тән интонацияның **тональды деңгейінің** де (тональный уровень) мәні едәуір. Мысалы, бұйрықты сөйлем мен хабарлы сөйлемнің тональды деңгейі жоғары болып келеді. Интонациялық контурдың тік не жайпақ болуы, тональды деңгейдің жоғары не төмен түсіп өзгеруінің құбылуының жылдамдығымен байланысты.

Ұзақтылық интонацияның уақытқа байланысты сипаты. Сөйлемнің не сөйлеу тіліндегі басқа да синтаксистік сегменттердің іске асуы үшін олардың уақытпен байланысты болуы ақиқат, яғни олардың тілде орын алуы және тыңдаушының құлағына жетіп, оған түсінікті болуы үшін біршама уақыт қажет. Осы айтылу-тыңдау-түсіну процесіне керек уақытты интонацияға байланысты уақыт ұзақтылығы дейді. Әрине, сөйлемнің әртүрлі сегменттерінің өзіне ғана тән уақыт ұзақтылығы болуы және оның неше түрлі факторлармен байланысты екені анық. Синтаксистік сегменттің физикалық ұзақтылығы оның құрамына кіретін дыбыстардың артикуляциялық ерешеліктерімен байла-

нысты екені дәлелденген. Мысалы, жақтың төмен түсуі арқылы жасалатын ашық дауыстылардың өзіне тән ұзақтылығы мол болады да, тілдің жоғары көтерілуінен пайда болатын қысаң дауыстылардың ұзақтылығы одан кем болатыны белгілі. Сол сияқты дауыссыздардың да артикуляциялық ерекшеліктеріне байланысты ұяңдауыссыздардың, әсіресе ызыңдауыссыздардың қатаң дауыссыздармен салыстырғанда ұзақтылығы көбірек болады. Бұл жоғарыда келтірілген дауысты, дауыссыз дыбыстар өз ұзақтылық ерекшеліктерімен сөздерде, сөздерден құралған синтаксистік сегменттерде көрінеді де, солардың интонациялық ұзақтылығын бейнелеуге қатысады.

Интонацияның компоненттерінің бірі болып саналатын жоғарыда келтірілген ұзақтылығына әсер ететін, дәлірек айтқанда оны молайтатын факторлардың бірі ашық дауыстылардың ашық буында тұруы (ба/ма) болып табылады. Ал егер ол дауысты дыбыс жабық буында тұрса, оның ұзақтылығы шұғыл кемиді (бас/пақ). Сонымен қатар сөздегі дауыстылардың ұзақтылығы сол сөздегі буынның санына кері пропорциялы болады, яғни неғұрлым буынның саны көп болса, солғұрлым олардың ұзақтылығы кемиді. Мысалы, мына екі сөздің ұзақтылығын салыстырып қарауға болады: ба/ла - ба/ла/лар/ға. Бұл екі буынды және төрт буынды сөздердің ұзақтылығы бір-бірінен көп алшақ емес деуге болады. Бір синтагманың ішіндегі сөздердің ұзақтылығына әсер ететін тағы бір фактордың бірі - сол синтагмадағы сөздердің біріне түсетін **ой екпінi**, дәлірек айтқанда сөздердің біреуінің акценттелуі. Ондай ой екпінi түскен, акценттелген сөз ең мол ұзақтылыққа ие болады.

Сөздегі, синтагмадағы, сөйлемдегі, яғни синтаксистік сегменттегі ұзақтылықтардың бәрі жиналып келіп жалпы сөйлеу тілінің **қарқынын** бейнелеуге қатысады. Қарқынның өзіне тән лингвистикалық мәні бар. Олай дейтіміз, сөйлеу тілінің қарқынына қарап, ондағы мазмұнның қандай екенін, яғни мағынасы зор ма немесе шамалы ма, соны анықтауға болады. Мысалы, мазмұны зор ақпаратты мазмұны болмашы ақпаратпен салыстырғанда ол баяу да салмақты қарқынмен айтылады. Кез келген жағдайдағы мәні мен қажеттілігі шамалы нәрсемен салыстырғанда, мәні зор, өзі қажетті, жаңа нәрсе уақытты да, еңбекті де көбірек керек ететін әдеттегі әмбебапты жағдайды алға тартуға болады.

Хабарлы сөйлем мен бұйрықты сөйлемнің қарқынын

салыстырып қарасақ, бұйрықты сөйлем баяу да салмақты айтылады. Оның себебі бұйырушы өзінің сөзінің тыңдаушыға жетуімен ғана қанағаттанбай, оның орындалуында керек етеді. Лепті сөйлемдер де баяулау қарқынмен ұзарыңқырап айтылады. Сөйлемдердің уақыт параметрі олардың коммуникативтік түрлерімен байланысты деуге болады. Сөйлемнің қарқыны эмоциалық жағдаймен де тығыз байланысты. Мысалы, қуанышты, ашулы жағдайда ол жылдамдаса, ал депрессия жағдайында және салтанатты жағдайда баяулайды. Сонымен, сөйлеу тіліндегі интонацияның қарқыны сөйлемнің **мазмұнына** және сөйлеушінің **эмоциясына** да қатысы бар екені анық.

Интонацияның маңызды да белгілі компонентінің біреуі — **кідіріс**. Адам сөйлегенде барлық сөздерді бір-біріне шексіз тіркестіре бермейді, кейде уақыт жағынан өте аз, кейде сәл де болса ұзақ тоқталып, кідіріс жасап отырады. Дауыс кідірісінің негізгі міндеттері мәтінді бөліп мүшелеу және сол бөлшектенген мүшелердің арақатынастарын айқындау, мағынаны түсіндіріп, жазылған мәтінді ажыратып оқу, түсіну үшін белгілі дәнекерлік қызмет атқару. Кідіріс мағынасына қарай **физиологиялық, эмоциялық, ситуациялық, интеллектілік, күшейткіш** деген түрлерге бөлінеді (Цеплитис, 1974, 74-75-б.). Кідірістің лингвистикалық функциясы дегеніміз, оның бір бүтін мәтінді фразаларға, синтагма, ырғақты топ, сөздерге бөлуі ғана болып қоймай, сонымен бірге интонацияның басқа компоненттерімен қосылып, сөйлемдердің түрлі мазмұндық, эмоциялық т.б. қарым-қатынастарын анықтауға қатысуы деп айтуға болады. Кідірістің мөлшері сөйлеу тілінің қарқынымен тығыз байланысты. Әдетте оның мөлшері сөйлеу қарқынымен тура пропорциялы болады. Фраза мен синтагманың кідірістері сөздердің арасындағы кідірістерден көлемдірек болады. Кідірістің қай тілде болса да сөйлем мүшелерін және сөздердің функцияларын анықтауда да мәні зор.

Сөйлемдері кідірістің орнына байланысты сөздердің өзара қарым-қатынасы мен функциясы өзгеріп отыратынын Ә.Жүнісбеков өзінің мына мысалдарымен дәлелдейді:

Балапан / торғай ұясында отыр. Балапан торғай / ұясында отыр.

Бірінші сөйлем (*Балапан* деген жалғыз сөздің кідіріспен бөлінуінің арқасында) *Балапан торғайдың ұясында отыр* деген мағына берсе, ал екінші сөйлем кідіріс арқылы екі ырғақты топқа

бөлінген. (*Балапан торғай және ұясында отыр*). Бұл сөйлем *Торғайдың балапаны өз ұясында отыр* деген мағына беріп тұр.

Жоғарыда келтірілген мысалға сүйене отырып Ә.Жүнісбеков қазақ тіліндегі паузаның рөлі туралы мынадай тұжырымға келеді: «Қазақтың сөйлеу тілінде сөздерді ритмикалық топтарға бөлетін паузаның болуы міндетті түрде қажет. Бірақ олардың көлемі (ұзақтығы) біркелкі болмауы мүмкін. Эксперименттің нәтижесінде сызылған статистикалық көрсеткішке сүйенетін болсақ, ритмикалық топтардың арасындағы пауза ритмикалық топтардың ішіндегі паузадан 1,5 және 2 есе артық болып шығады (Джунисбеков, 1980, 59-б.).

Сөйлеу тіліндегі интонацияның кідірісін синтаксистік сегменттердің арасында пайда болып тональды контурды шұғыл өзгертетін, кідірістік мағынасы жоқ, **алдамшы кідіріс** делінетін кейбір акустикалық компоненттерден ажырату керек.

Сөйлеу тілінде интонацияның нағыз кідірісі мен алдамшы кідірістен де басқа **хезитациялық вокалданған** кідірістер кездеседі. Олар сөйлеушінің алдыңғы фразадан кейін келетін фразаны ойлауы үшін немесе ол фразаның нәтижесін байқауы үшін қажет. Мұндай вокалданған кідірістердің просодиканың **семиологиялық функциясына** байланыстылығы дәлелденген. Егер вокалданған кідірістің тоны төмен болса, ол келісушілікті, ал жоғарыдан кенет төмен түссе, ол эмоциялық дәрменсіздік келісін, керісінше төменнен жоғарыласа, сұрақ пайда болғанын білдіреді (Долгова, 1974, 116-б.).

Интонация компонентінің бірі — **үдемелік**. Үдемелік басқа компоненттермен бірігіп барып біршама мазмұнға ие болады. Үдемелік көбінесе дыбыстардың негізгі тон жиілігімен бірігіп, сөйлемдегі сөздердің **акценттелуіне** қатысады. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің бір үзiгiн (сегментiн) акценттеу керек болса, сол жердегi үдемелiктi күшейтедi. Бірақ үдемеліктің күшейтілгені құлаққа көбінесе дауыстың қатты шыққанындай болып естіледі. Дауыстың қатты шығуы тек үдемелікпен ғана емес, дауыстың негізгі тоны көтерілуімен де байланысты. Сөйлемнің үдемелігі бірдей екі сегменттің біреуінің құлаққа қаттырақ естілетіні оның негізгі тонының жоғарысы болады. Дауысты дыбыстардың үдемелігінің абсолюттік мәніне олардың артикуляциялық ерекшеліктері де әсер етеді. Қысаң дауысты дыбыстармен салыстырғанда ашық дауысты дыбыстардың үдемелігі мол екені экспериментті әдіспен дәлелденген.

Үдемелікке әсер ететін екінші фактор — дауысты дыбыстың синтаксистік сегменттегі орны. Сөйлемнің әртүрлі синтагмаларындағы үдемелікті зерттеу барысында мынадай жағдай анықталды. Мысалы, синтагманың басындағы дауыстылардың үдемелігі оның соңындағы дауыстылардың үдемелігімен салыстырғанда мол екені байқалады. Дауыстылар неғұрлым синтагманың аяғына жақын тұрса, оның үдемелігі солғұрлым азая түседі. Бұл жағдай сөйлемдегі үдемеліктің жалпы контурының әдетте жоғарыдан төмендейтінін көрсетеді. Егерде сол жалпы контурдың сызығында акценттелген сөздер болса, олар сонымен байланысты күшейеді. Сондықтан сөздің акценттелуі мен үдемелігінің арасында тығыз байланыс бар. Әдетте логикалық акценттелген сөздің үдемелігі де мол болады. Бірақ сөздің логикалық акценттелуін үдемелік қана көрсетпейді, мұның басқа да фонетикалық тәсілдері бар. Оларға тонның көтерілуі мен ұзақтылығы да жатады.

Сонымен, сөйлемдердің немесе қандай да бір синтаксистік сегменттердің интонациясының динамикалық контуры сол синтаксистік құрылымының **мазмұнды-мағыналық салмағы** жөнінде де хабар бере алатыны анық. Мысалы, сөйлемдегі қыстырма сегменттердің динамикалық деңгейі төмендеу және бірсыдырғы болуы сол сегменттің семантикалық салмағының негізгі мағынаға қосымша болуынан ғана екенін білдіреді. Мысалы: *Сол кезде, неге екенін кім білсін, оның жайдан жай жылағысы келді (С.Мұқанов).*

Сөйлемнің үдемелігінің молаюы оның жалпы **эмоциялық бояуының** қоюлануымен тура пропорциялы болады, яғни эмоциялықтың көбеюімен байланысты үдемелік те молаяды. Адамның көңіліне жағымды әсер ететін, көңілін көтеретін эмоция әрқашан интонацияның үдемелігінің көтеріңкі және мол болуымен сипатталады да, ал көңілге жағымсыз, адамның ұнжырғасын түсіретін эмоция интонацияның үдемелігі мен жалпы деңгейінің төмендеуімен сипатталады. Әдетте, бұйрықты сөйлем мен лепті сөйлемнің интонациясының үдемелігі мен жалпы деңгейінің көтеріңкі болатыны белгілі. Әсіресе біріншісіндегі бұйыру актысы неғұрлым күшті болса, үдемелігі соғұрлым жоғары болады.

Экспериментті-фонетикалық еңбектерде жиірек қолданылатын интонацияның динамикалық өлшемдері көбінесе **үдемеліктің деңгейі, үдемеліктің диапазоны және үдемеліктің ең жоғары мәні** ретінде үш жақты қарастырылады.

Интонацияның компоненттерінің бірі — дауыс **реңкі**. Реңк дегеніміз — адамның әртүрлі **көңіл күйін, эмоциясын** білдіретін интонациялық тәсіл. Реңк арқылы қуаныш пен реніш, ашу мен ирония, көңілдену мен мейірлену, сықақ пен мысқыл т.б. сезімдер беріледі. Қазақ тілінде дауыс реңкі сезімдік (эмотивтік) мазмұнымен бірге сөйлемнің жалпы мағынасына да әсер етеді. Мысалы, *Білеміз* деген сөзді алатын болсақ, дауыс реңкі басқа интонацияның компоненттерімен бірігіп, жағымды я жағымсыз мағынаны білдіре алады. Ал акустикалық деңгейде алып қарасақ, реңк спектрге сәйкес келеді.

Интонацияның компоненттері тілдердің бәрінде қолданылатын әмбебапты просодикалық тәсіл болып табылады. Бұл компоненттер негізінен тілдердің қай-қайсысында да сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай ажыратуға қатысады. Қай тілде болмасын үдемеліктің молаюы да, негізгі тон жиілігінің көтерілуі де адамның артикуляциялық аппаратындағы дауыс желбезегіне түсетін физиологиялық әсердің механизмімен автоматы түрде байланысты қаралатыны белгілі. Сондықтан да интонацияның жоғарыда келтірілген компоненттерінің барлық тілдерде әмбебапты болуының себебі адамдардың сөйлеу аппаратының жалпы физиологиялық қасиеттерінің бірдейлігіне байланысты болса керек. Барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің әмбебапты әдісі болып интонацияның, яғни просодикалық тәсілдердің әуені, қарқыны, кідірісі саналады. Мысалы, синтагманың соңғы сөзіне түсетін тонның бәсеңдеуі барлық тілдерде аяқталу, яғни тиянақтылық әуені болып табылады, ал фразаның соңындағы тонның көтерілуі аяқталмағандықты, тиянақсыздықты білдіреді. Барлық тілдерде де қарқынның баяу, байсалды болуы ақпараттың маңыздылығынан хабар береді, ал қарқынның жылдам, тез болуы оның маңызының, мәнінің шамалы екенін білдіреді.

Көптеген тілдерге бірдей болып келетін интонацияның қарама-қарсылықты, түсіндіру-анықтауды, санамалауды, логикалық белгілеуді, қыстырмалықты көрсететін просодикалық тәсілдері бар екені белгілі. Ал олардың қолданылуында әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері де болуы мүмкін.

Интонацияның эмоциялық түрлерінің әуені де тілдердің көпшілігінде біркелкі не ұқсас болатыны белгілі. Бұған мысал ретінде, жағымдылық пен жағымсыздықты, қуаныш пен ренішті білдіретін интонацияның әуенін алып қарауға болады. Қуанышты,

жағымды эмоцияның әуені жоғары регистрлі тонды болады да, ал ренішті, жағымсыз эмоцияның тоны төмен, ызғарлы болып келеді. Бірақ, әрине, әр тілдегі просодикалық тәсілдердің көрінісі сол тілдің интонациясының жалпы ерекшелігіне байланысты болатыны анық. Мысалы, орыс тілінің интонациясының әуеніне әсер ететін, оның ерекшелігін түзетін осы тілдегі сөз екпіні екені белгілі. Орыс тілінің бұл жылжымалы сөз екпінінің сөздердің морфологиялық формаларын ажыратуда ғана емес, олардың негізгі мазмұнын анықтаудағы мәнін де айтуға болады.

Ал қазақ тілін алатын болсақ мұнда әр сөзге түсетін екпін жоқ екені белгілі. Қазақ тілінде француз тіліндегі сияқты синтагманың соңғы сөзіне түсетін синтагмалық екпін бар екені экспериментті түрде дәлелденген.

Сонымен, түрлі халықтардың сөйлеу тілінде интонацияның компоненттері, басқаша айтқанда, просодикалық тәсілдері әртүрлі қатынасқа түседі. Ал қандай жағдайда және қайсы тілде болса да аталған просодикалық тәсілдердің қайсысы қалай қолданылуы сол тілдің интонациясының ерекшелігіне байланысты. Қазақ тілі интонация мәселелері жайында азды-көпті экспериментті-фонетикалық зерттеулер жүргізудің нәтижесінде сөйлем, мәтіннің мағына-мазмұнымен байланысты интонация компоненттерінің ең маңыздысы тональды және темпоральды просодикалық тәсілдері болып табылады.

Интонацияның функциялары

Тіл ғылымындағы интонацияға қатысты басты мәселелердің бірі - оның негізгі функциялары. Себебі интонацияның тілдегі функциясын анықтап алмайынша, оның жалпы тіл жүйесінде өзіне тән ерекшеліктері бар құбылыс екенін дәлелдеу қиын.

Осы күнге дейін жалпы тіл білімінде интонацияның функцияларына деген көзқарас біркелкі емес. Интонацияның функциясына қатысты неше түрлі пікірлер мен классификацияларды кездестіруге болады. Зерттеу еңбектердің кейбірінде интонацияның бірлі-жарым функциясы аталғанмен, олардың ерекшеліктері, мән-мазмұны толық ашылмайды. Қайсыбір еңбектерде интонацияны әр қырынан жеңіл-желпі қарастырып, оның әртүрлі детальдарын зерттеп, функцияларын бөлшектеп, майда схемаға айналдырып жіберген.

М.Халидей интонацияны ағылшын тілінің грамматикалық

құрылысындағы ерекшеліктердің бірі деп санап, оның басқа лингвистикалық функциясын жоққашығарып, тек грамматикалық функциясын ғана мойындайды (Halliday, 1967). Ж.Дюбуа мен О.Захер интонацияның қызметін сөйлемдегі сөздердің орнымен барабар деп біледі (Dubois, 1963, Zacher, 1963). Кейбір зерттеушілер интонацияның синтаксистік рөлін қарастырғанда, сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен арақатынасына ғана назар аударады (Васильев, 1965). Тағы басқалары интонацияның сөйлемді актуалды мүшелерге бөлудегі қызметін ғана мойындайды. Т.Рюд өз зерттеулерінде интонацияның тек синтаксистік рөлін ғана қарастыратын еңбектерді қатты сынайды. Оның ойынша, интонацияның түрлі компоненттерінің жігін ашып алмай және оның әрқайсысының функцияларын анықтамай жалпы интонация жөнінде дұрыс пайымдау мен қорытындыларға қол жеткізу мүмкін емес (Потапова, 1967).

Орыс тіл білімінде сөйлемнің мағынасын анықтауда интонацияның маңызы зор екендігі туралы пікірді көптеп кездестіруге болады. Мысалы, В.Н.Всеволодский-Гернгросс былай дейді: «В отношении к слову графическому интонация есть та живая вода, которая превращает его, мертвое, в живое; слово графическое начинает жить не только своей материальной телесной жизнью, но и жизнью одушевленной с того момента, когда появится интонация» (Всеволодский-Гернгросс, 1922, 8-б.).

Неміс тілін зерттеуші ғалым О.А.Норк интонацияның негізі мыналарда деп есептейді: сөйлемнің тиянақталуын, яғни аяқталған-аяқталмағанын; сөйлемнің коммуникативтік түрін (хабарлы, сұраулы, бұйрықты); сөйлемнің актуалды мақсатын анықтауын жатқызады (Норк, 1962).

Чех ғалымы Ромпортлдің көзқарасы бойынша, интонацияның екі түрлі модальдық функциясы белгіленеді: бірінші модальды түрі сөйлемнің негізгі мазмұнына байланысты, яғни оның хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, бұйрықты сөйлем болуы, ал интонацияның екінші модальды функциясы сөйлемнің экспрессивтік мағынасына байланысты (Romportl, 1972).

Француз тілшісі П.Риго болса, ол сөйлемдегі интонацияның функциясын үшке бөледі: бірінші репрезентативті функция сөйлемнің сұрақ пен жауап интонациясын және сөйлем мүшелерінің интонация арқылы бір-бірімен топтасуын не бір-бірінен ажыратылуын қамтиды, екінші презентативті функциясы сөйлеушінің психологиялық не физиологиялық жағдайын

байқатса, үшіншісі оның экспрессивтік жағдайын байқатады (Rigault, 1972). Келесі француз ғалымы Г.Фордың интонацияның функциясына қатысты еңбектерін қарастырсақ, онда интонацияның функциясы мейлінше тайыздалып, екіге ғана бөлінеді: біріншісі — квантитативті, екіншісі — квалификативті (Faure, 1972).

Н.С.Трубецкой өзінің еңбегінде сөйлеу тілі интонациясының үш функциясын белгілейді: оның біріншісі — түсіндірмелі дегені коммуникативтік функциямен барабар; екіншісі — шақыру тыңдаушыға әсер жасау үшін қолданылады; үшіншісі — экспрессивті дегені адам факторына байланысты, сөйлеушінің кім екенін, қоғамның қай тобына жататын білдіреді (Трубецкой, 1960, 46-б.).

Интонацияға таза функциялық құбылыс деп қарайтын лингвистердің бірі — чех ғалымы Ф.Данеш өзінің еңбегінде интонацияның үш функциясын белгілейді: олардың біріншісі — сөздерді сөйлемге айналдырады; екіншісі — сөйлемді тема мен ремаға бөледі, яғни сөйлемдегі, нақты жағдайда сөйлеуші мен тыңдаушыға бұрыннан белгілі сол сөйлемнің тақырыбы — тема мен енді білуге тиісті жаңалық ремаға бөліну мәселесі айтылады; үшіншісі — сөйлемнің коммуникативтік түрлерін, яғни сөйлемнің болымды, болымсыз; хабарлы, лепті, сұраулы секілді әртүрлі мағыналарда болып келуін айырады. Егер сұраулы сөйлем болса, ол сөйлемнің предикативтік негізгі мағынасына қойылған жалпы сұрақ па, не сөйлемнің предикатынан басқа мүшелеріне (бастауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш) қойылған сұрақ па деген мағыналарды білдіреді (Daneš, 1960, 34 p.).

Ағылшын ғалымы Д.Болинджер интонацияның төрт негізгі функциясын белгілейді: біріншісі — акценттік функциясы, екіншісі — әуенді бөлу, үшіншісі — тексеруге келетін экспрессивтік функциясы, төртіншісі — тексеруге келмейтін аффективті функциясы (Bolinger, 1970). Интонацияға жоғарыдағыдай қарау және солай бөлу Фриздің, Шубигердің, тағы басқалардың еңбектерінде де кездеседі (Fries, 1964, Scubiger, 1958). В.Пинаеваның еңбегінде француз тіліндегі функциялар белгіленеді. Ол функциялар сөйлемді әртүрлі синтаксистік бөліктерге, мысалы, фраза, синтагма, ырғақты топтарға бөледі. Сондай-ақ фразаның түрлі коммуникативтік түрлерін, яғни хабарлы, сұраулы, лепті сияқты фразаларды анықтайтынын айтады. Сонымен қатар, интонация предикативтік функция

атқарып, бір немесе бірнеше сөзді грамматикалық предикатсыз-ақ сөйлемге айналдырып, бір тиянақты ойды немесе эмоциялық күй-жағдайды білдіретіні айтылады (Pinaéva, 1965, p. 12).

Латыш тілін зерттеуші А.К.Цеплитис интонацияның үш функциясын белгілейді: семантикалық, синтаксистік, стилистикалық. Бірінші — семантикалық функция сөйлемнің жалпы мазмұнымен байланысты болса, интонацияның синтаксистік және стилистикалық функциялары адамдардың сөйлеу арқылы өзара қарым-қатынастарында орын табады (Цеплитис, 1974, 204-б.).

А.Р.Зиндер өз еңбегінде интонацияның екі аспектісін белгілейді, олар — коммуникативтік және эмоциялық (Зиндер, 1979, 267 б.). Ғалымның интонацияға қатысты белгілеген екі аспектісі жоғарыдағы ғалымдар сөз еткен интонацияның барлық функцияларына қамтиды. Зиндердің еңбегінде интонацияның коммуникативтік аспектісі сөйлемнің мазмұнымен және синтаксистік құрылымымен байланыста қаралады. Коммуникативтік аспектісі сөйлемдегі ойдың аяқталған-аяқталмағанын және сұрақ немесе жауап айтылып тұрғанын білдіреді. Бұл аспектіні интонацияның негізгі функцияларының бірі деп қарауға болады. И.Г.Торсуева жоғарыда Зиндер келтірген интонацияның екі функциясына (коммуникативтік, эмоциялық) үшінші — «структурирующая» функция дегенді қосады (Торсуева, 1967, 355-б.). Торсуеваның айтуынша, бұл үшінші функция сөйлемдердің бөлшектерін әрі ажыратады, әрі олардың басын қосып бір сөйлемнің құрамында ұстайды. Біздіңше, бұл үшінші функцияның қызметін жоғарыда Зиндердің келтірілген коммуникативтік функция қамтиды.

Н.В.Черемисина өз еңбегінде интонацияның алты функциясын белгілейді. Олар: коммуникативтік, фонологиялық, кульминативтік, синтездеу, делимитативтік, эмоциялық-экспрессивтік тәрізді функциялар (Черемисина, 1982, 13-15-бб.). Дегенмен Черемисина да басқа зерттеушілер сияқты интонацияның коммуникативтік функциясын ең негізгі де маңызды функция деп есептейді. А.М.Антипова интонацияның сөйлеу тілінде сан түрлі және сан қырлы рөл атқаратынын айта келіп, олардың коммуникативті, эмоциялық-модальды, әлеуметтік, эстетикалық және сөйлемнің ырғағын, стилін т.б. саралайтын рөлдерін белгілеп, олардың әрқайсысына сипаттама береді. Олардың бәрінің бір-бірімен тығыз байланысты екенін де айтады. Интонацияның коммуникативті және эмоциялық-модальды функциясы өзінің көрінісін фразаларда табады да, ал

сөйлемдерді синтездеу, олардың басын құру, ұйымдастыру рөлі үлкен мәтіндерде көрінеді дейді (Антипова, 1986, 122-129-бб.).

Қазақ тіл білімінде интонация ұғымы, қызметі туралы А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ә.Нұрмаханова т.б. еңбектерінде интонацияның мәні және оның сөйлемдегі рөлі мен көріністеріне біршама тоқталған.

Поэзия тілінің интонация ерекшеліктеріне байланысты А.Байтұрсынов қазақ өлеңдерінің құрылымын жан-жақты сипаттап, ырғақ, жорға, шумақ деген ұғымдарды енгізіп, олардың қызметін көрсетеді. «Дауыс ырғағы сөзді бірдей-бірдей буынға бөледі. Өлең сөйлемдерінде сөз ырғақтарының үстіне өлең ырғақтары қосылады. Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы сияқты, бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздерінің әуездес ұқсастығымен келетін ырғақ» (Байтұрсынов, 1989, 189-б.).

Қ.Жұбанов өзінің еңбегінде интонация ұғымын сөздің әні, дауыс сазы деп атап, оның сөйлеу тіліндегі маңызын терең түсінген. Интонацияны сөйлеушінің өз ойын тыңдаушыға жеткізудегі мақсатына қарай қалай құбылматыны және айтайын деген ойына байланысты қалай түрлі рең беретіні туралы пікір білдіреді. Сонымен бірге айтылып отырған ойға қатысты сөйлеушінің өзінің көңіл күйін білдірудегі бірден-бір амал интонация екенін атап кеткен (Жұбанов, 1966, 360-б.).

І.Кеңесбаев интонацияны оның элементі болып табылатын фразалық екпінге көңіл бөле отырып қарастырады (Кеңесбаев, 1962, 88-б.).

Н.Түркбенбаев өзінің жұмысында интонация ұғымын, оған қоса қызметін былайша түсіндіреді: «Интонация — сөйлеудеңгейі мен дыбысталудың негізгі белгісі. Интонациясыз сөйлеу мүмкін емес. Сөйлемнің мазмұны мен салмағы, оның айқындылығы интонацияға байланысты. Осы пікірдің дұрыстығын дәлелдеу үшін мына бір мысалды келтіре кеткенді жөн көрдік. -*Бөкен қайда? — Үйіне кетті. — Үйіне? — Иә, үйіне. Үйіне? —* деген сөз интонацияның әсерімен сұраулы сөйлем болып тұр». Түркбенбаев «қазақ тілінде сұраулы сөйлемнің интонация арқылы жасалуы сирек кездеседі және бұл жағдай тек орыс тіліне ғана тән» дей келіп, төмендегі мысалды келтіреді: — *Кешегіні ұмытқан жоқсың ба? — Кешегіні?* Соңғы асты сызылған сұрау мағыналы сөз тек қайталап сұраудан пайда болған сұраудың бір түрі, дейді

(Түркбенбаев, 1981, 46-б.). Осы Түркбенбаевтың еңбектерінен келтірілген диалогтан алынған сұраулы сөздер (Үйіне? Кешегіні?) қарсы сұрақ деп аталады. Біздіңше, диалогта пайда болатын қарсы сұрақта интонациямен қоса контекст пен ситуацияның да рөлін атап өту керек.

Ш.Әуелбаев пен Қ.Қабиеваның пікірлерінше, «Сөздердің интонация арқылы байланысуы қатар тұрған түбір сөздердің арасында дауыс кідірісі жасалып, соңғы сөз ерекше әуенмен айтылады» (Әуелбаев, Кабиева, 1972б 65-б.).

Мұндай интонация арқылы байланысқан сөздер бастауыш пен баяндауыштан құралған жеке сөйлем болады. Мысалы: *Бұл - мектеп. Ол — оқушы.* Бұлар арнайы интонациямен айтылу арқылы сөйлем болып тұр. Бастауыштан соң біршама дауыс кідірісі болып, сөйлем құраушы сөздер өзара тең салмақта айтылған (жазуда араларына сызықша қойылған). Егер аталған сөйлемдерді айтқанда бастауыш пен баяндауыштардың аралығында кідіріс сақталмаса (*бұл мектеп, ол оқушы*) алғашқы мүше соңғының анықтауышына айналып кетеді. Сондықтан да бұларды енді жеке сөйлем деп қарауға болмайды.

Демек, сөздердің әртүрлі интонациямен айтылуы олардың синтаксистік қызметі мен мазмұнына да әсер етеді, яғни интонация әдеби тілдің орфоэпиялық нормасын сақтап, дұрыс сөйлеудің басты негіздерінің бірі болып табылады. Нақтырақ айтқанда, интонацияның екпінмен, кідіріспен (жазуда сызықшаның қойылуы) байланысы тыныс белгілерін дұрыс қолдана білудің негізгі шарты. Бұдан интонацияның тыныс белгілерімен тығыз байланыстылығы келіп шығады.

Бұл тәрізді пікірді кезінде Ә.Хасенов дәлелдеген еді. «Сұраулы, лепті сөйлемді оқығанда, дауыс ырғағы көтеріңкі шығып, айрықша интонация білінеді. Сөйлеу тіліндегі мұндай интонация жазуда белгілі бір тыныс белгісін қояды қажет етеді» (Ысқақов, Хасенов, 1951, 54-б.). Ал К.Аханов былайша топшылайды: «Интонация — сөйлемге тән белгілердің бірі. Интонация — сөйлемнің органикалық элементі. Сөйлем жеке сөзден де, сөз тіркесінен де құрылымдық үлгісі жағынан ажыратылады. Жеке сөздер немесе сөз тіркестері кейде сөйлем түрінде жұмсалуды үшін міндетті түрде сөйлемге тән интонациямен айтылуы шарт. Сонда ғана олар сөйлем ретінде ұғынылады. Мысалы: *Түн. Вокзал. Қаптаған жүргіншілер*» (Аханов, 1972, 199-б.).

Келтірілген қазақ ғалымдарының интонация және оның

сөйлемдегі функциясы жайында айтылған азды-көпті пікірлері ертеде жазылған академик А.Шахматов пен академик В.В.Виноградовтың еңбектеріндегі интонацияның сөйлем құрудағы, жалпы синтаксистегі рөлі туралы айтылған пікірлермен үндесіп жатыр. А.Шахматов өзінің «Синтаксис русского языка» атты еңбегінде: «Интонация арқылы бүтін бір сөйлем емес, тек бір сөздің өзі де сөйлем бола алады», — дейді (Шахматов, 1941). Сонымен бірге сөздің немесе сөз тіркесінің сөйлем болуы үшін ондағы ойдың аяқталғандығы немесе аяқталмағандығы анықталуы керек. Ал ойдың аяқталуы осы интонация арқылы жүзеге асады деген пікір білдірген. В.В.Виноградов «Грамматика современного русского языка» деген кітабында интонацияны сөйлемнің сөйлем болудағы үш белгісінің бірі және олардың негізгісі дейді (Виноградов, 1952, 97 б.).

М.Балақаев та өзінің еңбегінде интонацияның функциясына едәуір көңіл бөлген. Ол былай дейді: «Айтайын деген ойымыз түсінікті болу үшін, әр сөйлемді, сөйлемдегі жеке сөздерді, сөздер түйдегін, сөздер тізбегін, сөздер шумағын тиісті әуенмен, ырғақты үнмен мәнерлі айтып, сазына келтіріп сөйлеуіміз керек. Олай етпегенде сөйлемдегі сөздер, тұтас сөйлемдер басы бір жерге қосылмай, өзара байланыспай тұрады» (Балақаев, 1950, 31-б.). Т.Қордабаев тек құрмалас сөйлемде кездесетін интонацияға ғана көңіл бөлген. Оларды автор тиянақты және тиянақсыз деп екіге бөледі (Балақаев, Қордабаев, 1961, 222-б.).

Жоғарыда қазақ тіл біліміндегі интонацияның функциясына байланысты айтылған азды-көпті ойларды қорытындылай келе мынадай пікір түйюге болады деп есептейміз. Қазақ тіл білімінде интонацияны синтаксистің проблемаларымен, немесе жеке мәселелерімен, я болмаса пунктуациямен байланыстыра қарағаны болмаса, интонацияның функциясына тікелей арналған еңбек бұған дейін жазылмаған.

Сонымен, біздің интонацияға, оның функциясына қатысты түрлі шетел тілдерінде және қазақ тілінде жазылған еңбектерді қарастырған жоғарыдағы қысқа шолуымызда келтірілген ғалымдардың интонацияға деген әр алуан көзқарасы, оның функциясын талдаудағы әрқилы пікір өзгешеліктері алдымызға қойған интонация проблемасының өте күрделі де қиын екенін көрсетеді. Интонацияның функциялары, олардың аражіктері, өзгешеліктері жеке анықталмаған, жете ашылмаған. Интонация жайында жазылған белгілі еңбектерде интонацияны әркім өз

байқағаны мен тұжырымдарына сай алып қарайды. Сондықтан интонацияны функциясына қарай топтастырып жіктеудің тұрақты, жалпыға бірдей және түсінікті теориялық, әдістемелік принциптері белгіленбеген және олар бір жүйеге келтірілмеген.

Аталған еңбектердің бірқатарында интонацияның рөлі жалпылама қарастырылады. Ал интонацияның функциясын жіктеуде әркім әртүрлі өзгешеліктер мен қасиеттерді негізге алған. Бірақ интонацияға арналған зерттеулердің басым көбінде интонацияның жалпы коммуникативтік рөлі мойындалады. Сондықтан интонацияны барлық тілдерге тән әмбебапты категория деп қарауға болады. Дегенмен, интонация әр тілде әртүрлі көрініс табатыны байқалады. Оны дәлелдеу үшін зерттеуші түрлі тілдерде сөйлеп тұрған әр халықтың адамдарын тыңдап көрсе жеткілікті. Олардың сөзін түсінбегенімен сөйлеу мәнеріне, интонациясына қарап, сөйлеп тұрған адамның қытай ма, әлде француз ба, орыс па, жоқ түрік пе екенін айыруға болады. Бұл жайт интонацияның барлық тілдерге тән универсалды категория екенін дәлелдеп қана қоймай, оның әр тілдегі орны мен көріністерінің өзгешеліктері де бар екенін дәлелдейді.

Біздің ойымызша, интонацияның негізгі бес функциясын белгілеуге болады. Бұлар: 1) сөйлемнің жалпы коммуникативтік түрлерін анықтау; 2) жеке коммуникативтік типтерін ажырату; 3) сөйлем, мәтін мазмұнының өзгешеліктерін ажырату; 4) мәтіннің сөйлемдері мен синтагмаларын бір бірінен айырып, бөліп алу және олардың басын қосу; 5) әртүрлі эмоцияларды белгілеу.

Интонацияның бірінші функциясы сөйлемнің жалпы мағынасы мен оның түрлерін ажыратып, олардың не хабарлы, не сұраулы, немесе бұйрықты екенін анықтайды. Бұл функцияны орындауда интонацияның мағынасы, біздіңше, бір сөйлемнің көлемінен анағұрлым кеңейіп кетеді, басқа бір жаңа грамматикалық категория - рай категориясымен байланысып, өзгеше деңгейдегі мазмұнға ие болады. Мысалы, мына сөйлемдерді салыстырып қарайық: *Жазда балалар ауылға барады. Жазда балалар ауылға бара ма? Жазда балалар ауылға барсын!*

Бұл жерде үш мүшелі «синтаксистік индикатив» құбылысы орын алып тұр. Интонацияның бұл бірінші жалпы коммуникативтік функциясының маңызының зор екендігін барлық зерттеушілер мойындайды. Себебі интонацияның сөйлем

құрылысын, оның ерекшеліктерін және сөйлемнің түрлерін анықтаушы негізгі құралдардың бірі болып табылады. Сөйлемнің сөйлем болып құралуындағы интонацияның маңызы зор, оны сөйлем түзудегі тұрақты жалпы грамматикалық құралдардың бірі деп есептейміз.

Сөйлемді түзуде, ажыратуда басқа да жалпы грамматикалық құралдардың бар екенін (мысалы сұрау есімдігі, сөйлемдегі сөздердің орны, шылау сөздер т.б.), бірақ олар барлық тілдерде біркелкі тұрақты емес екенін де ескеру керек.

Интонацияның екінші — жеке коммуникативтік типтерді ажырату функциясы — сөйлемді актуалды мүшелерге бөлуге қатысады. Бұл функцияның мақсаты сөйлемді тема және рема деп екіге бөлуде. Мысалы: *Ерке балалар // жұмысқа шыдамсыз*, деген сөйлем *Ерке балалар қандай болады?* деген сұраққа жауап беріп тұр. Ал *Жұмысқа шыдамсыз // ерке балалар*, деген сөйлем *Жұмысқа шыдамсыз кім?* деген сұраққа жауап береді. Бұл сөйлемдердегі екі синтагманың біріншісі — белгілі информацияға ие тема да, екіншісі — енді білуге тиіс жаңа информацияны білдіруші рема болады. Реманың құрамындағы сұраққа тура жауап беретін сөз акценттеліп, мол үдемелік және ұзақтылықпен ерекшеленеді. Сөйлеудің актуалды мүшеленуінде сөздердің орын тәртібі мен интонациясы зор рөл атқарады.

Интонацияның үшінші функциясына — мазмұнның ерекшеліктерін ажыратуы жатады. Сөйлемнің жалпы коммуникативтік мағынасына интонация арқылы басқа үстеме мағына, яғни қосымша мағына берілуі мүмкін. Олар мазмұнына қарай, санамалау интонациясы, қарсылықты интонациясы, біріктіру, жалғастыру интонациясы, қыстырма сөз, сөйлем интонациясы болып бөлінеді. Мысалы: *Абай, // Біржан, // Ербол, // Әйгерімдер тысқа шығып, оларды аттандырды (Әуезов). Сол сәтте, // неге екенін қайдам, // Меңгеш есіме түсті (Иманжанов).*

Интонацияның төртінші функциясы мәтіндегі сөйлемдерді бір-бірінен ажыратып олардың жігін белгілейді. Интонацияның бұл қызметінің маңызы қазіргі замандағы өркендеген радио мен теледидардан сөйлеушілердің сөйлем түрлерін дұрыс мәнерлеп, олардың жіктерін ажыратып, және қосып, сөздерін анық айтуында мәні зор. Интонация ғана сөйлемді синтагмаларға бөліп, оның ішіндегі сөздерді мағынасына қарай әрбір сөйлем мүшелерінің айналасына топтастырады. Сөйлемдегі пауза арқылы бір бөлек топтасатын сөздердің қай синтагмаға жататындығын, яғни

ол сөйлемді аяқтайтын соңғы синтагма ма, әлде олай емес пе - осының бәрін тек интонация арқылы ғана ажыратуға болады. Мысалы: *Жаңа оқу жылында // жетпіс мыңнан аса мектеп түлектері // бастауыш және орта кәсіптік білім беру орындарында // бюджеттік негізде оқуларын жалғастыра алады. // Жаңа заманға сай // мамандық алу үшін // оқу орындарына // құжаттар қабылдау // аяқталып келеді (газеттен).*

Интонацияның бесінші функциясы — әртүрлі эмоцияларды айқындау болып табылады. Сөйлемнің коммуникативтік мағынасымен бірге эмоциялық-экспрессивтік түрлерін анықтайды. Бұл функция адамдардың түрлі ой-сезімін, оның құбылуын, өзгеруін білдіреді. Кейде сөйлемнің реңі ғана өзгеріп қоймай, оның негізгі мағынасы да өзгеріп кетуі әбден мүмкін. Мысалы, *Мен сізді жақсы білемін* деген сөйлем әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Бұл сөйлем жағымды, көтеріңкі әуенмен, қуаныш сезімді интонациямен айтылса, ол дұрыс жай-күйді білдіреді де, ал жағымсыз, төмен, созылық интонациямен айтылса, ол кекесін, жағымсыз мағынаға ие болады. Сондай-ақ интонация сөйлеп тұрған адамның хал-ахуалы мен оның айтылып тұрған ойға, жағдайға қалай қарайтынын да білдіреді. Мысалы, сөйлеушінің айтылған ойды, жағдайды қолдайтын — қолдамайтыны, оған қуаныш-ренішпен, не мысқыл сезіммен қарайтыны интонация арқылы анықталады. Интонацияның бұл рөлі тілдегі модальдылық категориямен шектесіп жатыр.

Өзара тығыз байланысты болып келетін интонацияның функцияларын ешқашан бір-бірінен ажыратып, бөлек қарауға болмайды. Сөйлеушінің алдына қойған мақсаттарына қарай, сөйлемдегі интонация функциясының қолданылуы да түрленіп тұрады. Ол кейде жай хабарлы коммуникативті мағынаны білдірсе, кейде хабарға үстеме эмоциялық мағынаны, ал кейде фактілер туралы айтылған ойлардың мағыналық ақиқаттығының бір-бірімен сәйкестігін, тағы да басқа сезімге, түйсікке байланысты факторларын айқындап тұрады. Жалпы сөйлемдерді белгілейтін негізгі құрал ретінде интонацияның синтездеу (басын қосу) және делимитативтік (шектеу, меже қою) функциясын сөйлеу тілінің ағысын сөйлемдерге, ал сөйлемдерді синтагмаға, синтагманы сөздерге бөлудегі және олардың бәрінің басын қосудағы рөлі өте зор.

Сонымен, интонацияны сөйлемдердің түрлерін түзуде, олардың синтагмаларын ажыратып, сөз тізбектерін синтаксистік

қызметі мен мазмұнына қарай топтастырып түсінікті ететін, түйіндеп айтқанда, сөйлемдерді адам қоғамының қатынас құралына айналдырып, адамдардың бір-бірімен түсінісуін қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі деп санауға болады.

Интонацияның синтаксиске қатысы

Интонация — көп функциялы құбылыс екені белгілі. Функциялардың маңыздысының бірі — оның синтаксиске қатыстылығы, синтаксистік мазмұнға ие болуы, яғни синтаксистік функциясы. Кез келген тілдегі сөйлемнің қай түрі болса да оның құрылымының бір компоненті міндетті түрде интонация болуы шарт. Интонацияның синтаксистік функциясына қатысты идеяның түп негізі осы мәселеден туындайды.

Көп ғалымдар тілдің басқа элементтерімен салыстырғанда интонацияның өзіне тән ерекшелігі ретінде сөйлемнің интонациясыз өз алдына жеке көрініс таба алмайтындығын тілге тиек етеді. Оның көрінісі тек сөйлем мен мәтінге байланысты болғандықтан интонация сөйлем мен мәтіннен тыс ешбір қажетке асырыла алмайды деп есептеледі.

Орыстың көрнекті ғалымы В.Н. Всеволодский-Гернгросс өзінің еңбегінде: «таза интонацияны тек екі жағдайда ғана байқауға болады дейді. Оның біріншісі, біз тілін түсінбейтін шетелдіктің сөзін тыңдаған уақытта көрініс табады. Оның тілін білмегендіктен, сөздерін түсінбегендіктен біз оның сөйлеген сөзінің интонациясын ғана аңдаймыз, естиміз. Екіншісі, қабырғаның не терезенің аржағында сөйлеп тұрған адамның сөздерін толық естімесек те, түсінбесек те, оның сөйлеген сөздерінің интонациясына, әуеніне қарап жалпы мағынасын жорамалдауға болады», дейді (Всеволодский-Гернгросс, 1922, 6-б).

Жалпы алғанда, интонацияның көрініс табатын жері сөйлем, мәтін деп табылса, онда интонация мен синтаксистің арақатынасын анықтау проблемасы туады. Бұл проблема жайында жалпы тіл білімінде синтаксис мәселелеріне, оның ішінде сөйлемге, оның құрылуы мен құрылымына арналған жұмыстардан әр алуан пікірлер табуға болады. Бұл жұмыстардың көбінде интонацияны грамматикалық құбылыстар мен құрылымындардың дәл бет бейнесіне сәйкес келе алмайды және интонациялық құбылыстар мен синтаксистік құбылыстардың арасындағы байланыс өте күрделі де құбылмалы,

делінеді. Дегенмен, қайсы тілдің болса да синтаксисін зерттеушілердің басым көпшілігі интонацияны синтаксистік мағынаны білдіруші тәсілдердің бірі деп есептейді.

Орыс тілінің синтаксисіне байланысты көптеген күрделі мәселелермен айналысып, үлкен еңбектер жазған көрнекті ғалым А.М.Пешковский интонация мен синтаксистің байланысына, олардың арақатынасына арнайы еңбек жазған. Ол өзінің «Интонация и грамматика» деген еңбегінде былай дейді: «Интонационные средства отличаются подвижным, свободным характером. Они наслаиваются сложными прихотливыми узорами на звуковые средства... Они, так сказать, блуждают по грамматической поверхности языка» (Пешковский, 1928, 107-б.).

Кейбір экспериментші-фонетистер интонация мен синтаксистің арасындағы қатынасты, яғни интонациялық форма мен синтаксистік құрылым арасындағы қатынасты айнымайтын, тұрақты бір қалыпқа түсіретін әдіс-тәсілді іздейді.

Интонацияның сөйлем құрудағы, сөйлем қалыптастырудағы қызметін ешкім жоққа шығара алмайды, бірақ ол қызметтің біржола өзгеріске түспейтін, қатып қалған қалпы болмайды және ол қай тілде болса да сөйлем құрылысындағы жалпы категориялық мазмұнға ие. Мысалға сөйлемдегі барлық тілдерде кездесетін бірыңғай мүшелерге түгел тән интонацияны қазақ тілінен де келтіріп қарауға болады: *Көк алаңға оқушылар да, // ата-апалар да, // оқытушылар да // жайғасып отырғы; Айтқан сөздерімді ол ұқты ма, // ұқпады ма, // маған беймәлім.*

Интонация мен синтаксистің арақатынасына арнаған еңбегінде педагог-ғалым О.Цахер былай дейді: «Просодия является неотъемлемым конституирующим компонентом предложения. Нет предложения без фразного ударения... и мелодического оформления. Нельзя поэтому прийти к правильным обобщениям без учета просодических средств. И наоборот, не может быть полной ясности в фонологической сущности интонационного оформления предложения без учета особенностей лексико-синтаксического его состава» (Цахер, 1968, 8-б.).

Жалпы тіл білімінде соңғы кезде өріс алған интонацияны эксперименттік зерттеумен байланысты екі бағытта жұмыстар жүргізіледі: 1. Түрлі тілдерде синтаксистің кейбір жеке конструкцияларын зерттейтін көптеген еңбектер дүниеге келді. Мысалы, сұраулы сөйлем интонациясы, лепті

сөйлем интонациясы, қаратпа сөздер интонациясы секілді т.б. еңбектер. 2. Интонацияның бірліктері әрбір жеке синтаксистік құрылымдардың әртүрлі үлгілеріне тән, соларға меншікті деп тұжырымдалады. Осы тұрғыдан жасалған классификацияларда интонациялық бір модель бірнеше синтаксистік мағынаға ие бола береді, сондай-ақ керісінше, интонациялық бірнеше модель бір ғана синтаксистік мағынаға ие болуы да мүмкін.

Біріншісі синтаксистік конструкцияны негізге алып, интонацияны содан іздеп, соған тәуелді етеді де, екіншісі, түп негізге интонацияны өзін алып, оған синтаксистік конструкцияны икемдейді. Сонда зерттеудің біріншісі **синтаксистік-интонациялық** тәсіл болады да, екіншісі **интонациялық-синтаксистік** тәсіл болып шығады.

Біздің ойымызша, тілдегі интонация құбылысын терең және әржақты қарастыратын, зерттеу үшін жоғарыда келтірілген екі тәсілді, яғни синтаксистік-интонациялық және интонациялық-синтаксистік тәсілдерді біріктіре, байланыстыра қолдану қажет. Сонда ғана тілдегі синтаксистік және интонациялық мағыналарды, олардың қарым-қатынасын зерттеп, түпкілікті түсіну үшін жасалған іс-әрекеттер өзінің дұрыс нәтижесін беруі мүмкін.

Синтаксистік және интонациялық мағыналардың өзара байланысын анықтау үшін оларға ортақ критерийлерді табу керек. Оларға ортақ критерий болып көпшілік зерттеушілердің мойындауынша ең алдымен **тәуелділік-тәуелсіздік** және **аяқталу-аяқталмау** критерийлері саналса керек. Жалпы интонацияның жоғары көтерілетін түрі — мазмұнның тәуелділігі мен аяқталмағанын білдіреді де, ал интонацияның төмендейтін түрі — мазмұнның тәуелсіздігі мен аяқталғанын көрсетеді деген идея көңілге қонымды. Оны төмендегі мысалдар арқылы дәлелдейміз.

Интонация мен синтаксиске қатысты басты факторлардың тағы бірі деп оның сөйлемдегі сөздердің өзара қарым-қатнастары мен байланысу жолдарында көрініс табатынын айтуға болады. Жай сөйлемде болсын, құрмалас сөйлемде болсын интонацияға әсер ететін, оны түрлендіретін факторлардың көрнектілерінің бірі — синтаксистік бірліктердің бір-бірімен қатынасының салаластығы, яғни олардың бір-біріне бағыныштылығы еместігі, немесе олардың бір-бірімен сабақтас, біріне-біріне бағыныштылығы екені анық. Бұл жағдайдың біріншісінен салалас құрмалас сөйлем компоненттері мен жай сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің интона-

ция сызығынан, ал екіншісінен сабақтас құрмалас сөйлемдердің компоненттерінің өзара қатынастарын суреттейтін интонация сызықтарынан анық көруге болады.

Сонымен, сөйлеу тіліндегі синтаксистік құрылымдардың аяқталған-аяқталмағаны олардың кідіріс арқылы бөлінулері, ол құрылымдардың интонациясының әуені, қарқыны, ұзақтылығы, тағы басқа компоненттері олардың мазмұнымен тығыз байланысуы. Синтаксистік құрылым мен интонацияның тығыз байланыстылығын дәлелдейтін сөйлеу тіліндегі ең шағын үзінді — **синтагма**.

Жалпы тіл білімінде соңғы кезде ғалымдар бір ауыздан сөйлеу тілінде функционалды мазмұнға ие болатын ең маңызды шағын өлшем фраза емес, синтагма деп есептейді. Себебі синтагма барлық тілдерге тән синтаксистегі әмбебапты құбылыс. Қай тілде болса да синтагма сөйлеу тіліндегі сөздердің мазмұны, олардың бір-бірімен логикалық қатынасы және сөйлеушінің ол қатынастарды пайымдап, тұжырымдауымен байланысты дараланады. Сол семантикалық-синтаксистік шағын үзінді жалпы тіл білімінде синтагма дейтіні белгілі. Синтагмаларға мынандай мысалдарды келтіруге болады:

Бірін-бірі қуалап, // ай соңынан ай озды, // бірін-бірі жетелеп, // жыл соңынан жыл озды, // не керек, // Шолпанның «бала болмасын» деген ойы // бекінгеннен бекігі. Талай түндерде // мынау түйінді шешу үшін // қасіретпен сарғайған Шолпан // талай ой теңізіне кірсе де // ой түбіне жете алмады (М.Жұмабаев).

Келтірілген мысалдардан көргендей, тілдегі ең шағын синтаксистік мазмұнның өзі синтагма көлемінде интонациялық формаға ие болады. Интонациялық формаға ие болған әр синтагма пауза арқылы бөлінеді де, бәрі қосылып бір сөйлемде күрделі интонациялық контурды сызады. Егер сөйлемдегі сөз тіркестерінің синтаксистік мазмұны жеткілікті болмаса, олар синтагма бола алмайды.

Көлемі шағын жай сөйлемдегі сөз тіркестері өзіне тән интонацияға ие болып, синтагма құра алмайды. Себебі ол сөз тіркестері бір-бірімен байланысты болғанмен, жеке синтаксистік мазмұнға сәйкес емес. Ондай синтаксистік мазмұнға ие болатын, тәуелсіздікті білдіретін, интонациялы бір-ақ сөйлем. Мысалы: *Біз ертең ауылға кетеміз.* Келтірілген сөйлемнің бөлшектері кідіріссіз айтылады. Бұл сөйлем бір синтаксистік мазмұнға ие болып, тәуелсіздікті білдіретін, төмендеп аяқталатын интона-

циямен ерекшеленеді. Егерде бұл сөйлемдегі сөздерге, оларға байланысты сөздер қосып, сөйлемнің құрылымын кеңейтсек, бұл құрылымға қосылған сөздер өз мазмұнын да қосатын болғандықтан, сөйлемдегі синтаксистік мазмұнның саны көбейіп, жеке синтагмаға айналады да, өздеріне тән интонациямен айтылады. Мысалы: *Біз бәріміз // ертең сағат сегізге // өзіміздің ауылға // жаяу кетеміз.*

Жоғарыдағы бірінші мысалдан жасалған жайылма сөйлемнің әртүрлі байланыстағы сөз тіркестерінен құралған сөйлем бөліктерінің әрқайсысы жеке синтагма болып, олардың алдынғылары тәуелділікті, аяқталмағандықты білдіретін, өзінің аяқ жағына қарай көтерілетін интонациямен айтылса, ал ең соңғысы, баяндауыш құрамы, тәуелсіздікті білдіретін, аяқталатын, бәсеңдейтін интонациямен айтылып тұр.

Сонымен **көтерілетін** интонация сөйлемнің басында, ортасында келетін синтагмаға тән болса, **бәсеңдейтін** интонация сөйлемнің соңында келетін синтагмаға тән болады. Мұндай сөйлемдегі синтаксистік мазмұнмен интонациялық мазмұнның бірдей, яғни барабар болуын синтагманың вариантсыз конструкциясы дейді.

Жалпы тіл біліміндегі біздің проблемамызбен айналысатын, әртүрлі тілдерді зерттейтін, мамандардың бәрі дерлік интонация мен синтаксистің арасындағы күрделі қатынас пен байланысты мойындайды. Интонациялық мағына мен грамматикалық мағына тура келіп үйлессе, онда олар бірін-бірі қуаттап, сүйеп тұрады да, бірарнаға құяды. Мұндай интонациялық мағына мен синтаксистік мағынаның бір-біріне тура сәйкес келуі көбінесе сөйлемнің бірыңғай мүшелері мен қыстырма сөздерінде кездеседі.

Бұл жерде орыстың көрнекті ғалым А.М.Пешковскийдің интонация жайындағы пікірімен келіспеуге болмайды. А.М.Пешковский өзінің «Интонация и грамматика» деген еңбегінде: «Интонация является одним из средств языка, наряду с грамматикой и лексикой, а не чисто грамматическим признаком» дейді (Пешковский, 1928, 110-б.).

Осы күнге дейін әр тілде жазылған «синтаксистерде» синтаксистік мазмұнның интонациялық көріністері жөнінде бір түйінге келген пікір әлі жоқ. Бұл проблема бойынша синтаксистердің көзқарастары әртүрлі екені белгілі. Интонацияның функциясын барлық тілдерде көбінесе сөйлемнің мақсатына қарай классификациялауына сәйкес қарастыратынын

көрдiк. Бiрақ қай тiлде болса да, интонацияның сол тiлдегi сөйлемнiң жасалуына қатысы барлығы және оның сөйлемдi құратын, факторлардың iшiндегi әмбебапты түрi екенi анық және оны ешкiм де жоққа шығара алмайды. Оның үстiне соңғы кезде қай типологиялық жүйеге жататын тiл болса да, оның сөйлем құратын факторлары бiркелкi және олар сан жағынан шектеулi деп есептелiп жүр. Ол факторлардың саны 4-5-тен артпайды делiнедi. Олар: 1) жұрнақтар, жалғаулар, яғни көмекшi морфемалар; 2) көмекшi сөздер; 3) сөйлемдегi сөздердiң орын тәртібi; 4) интонация (барлық компоненттерiмен қоса).

Бұл факторлардың әрқайсысының жеке тiлдерде алатын орны әртүрлi болуы мүмкiн. Бұл идеяны дәлелдеу үшiн интонацияның жалпы типологиялық классификация бойынша бөлiнетiн *флективтi*, *агглютинативтi*, *түбiр* тiлдердiң сөйлем құрылысымен, құрылуындағы орнын алып қарауға болады.

Академик В.В.Виноградовтың айтуына қарағанда, орыс тiлiндегi сөйлемдердiң ең басты 3 белгiсiнiң бiреуi интонация болып есептеледi (Виноградов, 1938, 551-б., 1950, 9-б., 1971, 301-б.) . Орыс тiлiнiң Виноградовтан кейiнгi синтаксис мәселелерiне арналған барлық еңбектерi мен оқулықтарында ең басты белгiлер ретiнде Виноградов келтiрген 3 белгiнi көрсетедi: «Таким образом, основными признаками предложения являются предикативность, модальность и интонационная оформленность предложения».

Агглютинативтi тiлдерде, оның iшiнде қазақ тiлiнде сөйлем түзетiн жоғарыда айтылып кеткен факторлардың iшiнде ерекше орын алатындары жалғаулық, демеулiк сөздермен қатар сөйлемдегi сөздердiң орны мен интонациясы деуге болады.

Қазақ тiлiнiң синтаксисiнiң маманы М.Балақаевтың жоғарғы оқу орындарына арналған 1961 ж. шыққан «Синтаксисiнде» сөйлемге берген анықтамасы сөйлем үшiн интонацияның маңызы зор екенiн көрсетедi. Ол еңбектегi сөйлемнiң басты белгiлерi мыналар: 1) сөйлем бiршама аяқталған ойды бiлдiредi; 2) сөйлем предикаттық қатынасты бiлдiредi; 3) әрбiр сөйлемнiң айтылу интонациясы болады (Балақаев, Қордабаев, 1961, 7-б.).

Қазақ тiлiнiң басқа авторларының синтаксис жөнiндегi еңбектерiнiң бәрiнде де сөйлем құраудағы интонацияның рөлi ерекше аталып отырады.

Типологиялық классификация бойынша түбір (корневой) тілдердің қатарына жататын, яғни сөздері түбір түрінде тұрып флексия, шылау қоспайтын, қытай тілінде сөйлем түзуде сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі мен көп тонды интонацияның мәні аса зор. Жоғарыда аталған екі фактор қытай тілінің сөйлеміндегі сөздердің қандай мағынаға ие болып, қай сөз табынан жасалып тұрғанын білдіріп қана қоймай, сонымен қатар олардың сөйлемнің қай мүшесі болып тұрғанын да анықтайтыны сезіледі. Оны мына төмендегі сөйлемдердегі түрлі орында неше түрлі мағынаға ие болып, сондай-ақ сөйлемнің әртүрлі мүшесі болып тұрған, формалық жақтан ешбір өзгермейтін сөздерден байқауға болады: *Хао жень. Бұл адам жақсы. Жень хао. Ол мені сүйегі. Сю хао. Ол жақсылық жасады.* Бұл сөйлемдердегі түбір сөздердің (мысалы, хао деген сөзді алсақ) түрлі мағынаға ие болып, түрлі қызмет атқарып тұрғанын оның сөйлемдегі орны ғана емес, қытай тіліндегі төрт тонға бөлінетін асыңқы әуенді интонациясы да анықтайтын көрінеді (Будагов, 1953, 139-б.).

Интонация мен синтаксиске қатысты жалпы тіл біліміндегі сөйлемді актуалды, яғни тема мен ремаға бөлу проблемасына тоқталмай кете алмаймыз.

Сөйлемді актуалды, яғни тема мен ремаға бөлудің негізінде логикалық субъект немесе психологиялық субъект пен логикалық предикатқа бөлуі жатыр.

Сөйлемді бұлай бөлу идеясы XIX ғасырда өмір сүрген немістің Г.фон дер Габеленц, Г.Пауль және орыстың Ф.Ф.Фортунатов сияқты үлкен оқымыстыларының еңбектерінен басталады (Gabelentz, 1891, Пауль, 1960, 339-б., Фортунатов, 1957, 458-б.). Бұл проблемаға синтаксиспен байланысты еңбектерінде А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, В.В.Виноградовтар да көңіл аударған.

Сөйлемнің ритмикасы мен интонациясына өз еңбектерінде арнайы тоқтаған А.М.Пешковский сөйлемді актуалды бөлуге өте жақын келген. Ол сөйлемді психологическое суждение деп, ал оның баяндауышын психологический предикат деп атайды. Сөйлемнің мазмұнын интонация мен грамматика екеуі қосақтасып анықтайтынын айтады: «У интонации мы находим ряд случаев слияния интонационных средств с собственно грамматическими для создания одного цельного значения» дейді (Пешковский, 1956, 52-б.).

Л.В.Щерба да өзінің «Фонетика французского языка» атты еңбегінде сөйлемнің ритмикалық-интонациялық құрылымын қарастыра келіп, психологиялық баяндауыштың мазмұнын айқындайтын тәсіл *фразалық екпін* деген пікір білдіреді. Бір жайылма сөйлемнің мүшелерінің екіге бөлініп айтылуын Щерба сөйлемнің бастауышы мен баяндауышының интонация арқылы дараланып тұруымен байланыстырады. Сондай-ақ Щерба сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі, тек қана интонациялық емес мазмұндық та единица болып табылатыны синтагмамен байланысты деген пікір айтады (Щерба, 1949, 85-88-бб.).

Сөйлемнің актуалды мүшеленуі чех ғалымы В.Матезиустың осы проблема туралы еңбегі шыққаннан кейін басталды деуге болады (Матезиус, 1967, 240, 245-бб.). Матезиустың еңбегінің жалғасы ретінде славян тілдеріндегі осы проблемаға арналған 1960-70 жж. Ф.Данештің, Я.Фирбастың, И.Мистриктің, К.Г.Крушельницкаяның, И.П.Распоповтың еңбектері жарық көрді. Бұл еңбектерде аталған проблеманы славян тілдерінде, оның ішінде орыс тілінде, өзінің айырмашылығы, спецификасы бар сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі мен интонацияны байланыстыра қарастырады. Түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі сөздердің сөйлемдегі орын тәртібімен салыстырғанда орыс және басқа славян тілдеріндегі сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі еркін екені белгілі. Бұл тұрғыдан қарағанда, сөйлемді актуалды бөлуде славян тілдері мен түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің өзін тән өзгешеліктері болатынында сөз жоқ. Қазіргі лингвистикада сөйлемді актуалды бөлу дегеннен басқа коммуникативті бөлу сөйлемнің функционалды перспективасы, сөйлемнің коммуникативті перспективасы деген терминдер де бар.

Аталған проблемаға арнайы қомақты еңбек арнаған И.И.Ковтунова былай дейді: «Термин *актуальное членение* оказался удобным в применении к языкам с подвижным порядком слов. Термины *функциональная перспектива предложения* в большей степени подходят к языкам с грамматикализированным порядком слов» (Ковтунова, 1976, 29-б.).

Дегенмен, кейінгі кезеңдегі тіл білімінде сөйлемнің *актуалды мүшеленуі* деген термин тұрақтап қалды. Сөйлемді актуалды мүшелерге бөлгенде пайда болатын екі мүше — *тема* мен *реманың* бұрын жарық көрген еңбектерде басқа да аттары бар.

Олар логикалық субъект пен логикалық предикат, психологиялық субъект пен психологиялық предикат, мазмұнды субъект пен мазмұнды предикат және основа и ядро деген атаулар.

Бірақ соңғы кездегі еңбектерде тұрақтап қалған, актуалды мүшелерге бөлудің екі термині *тема* мен *рема* немістің 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында өмір сүрген лингвистері Г.Амман мен К.Боостың еңбектерінен бас алған. Бұған қоса айта кететін жағдайдың бірі сөйлемді актуалды мүшелерге бөлу проблемасының тіл жүйесіндегі орны мен оның тілдегі деңгейі жайында болмақшы. Ол туралы осы проблемамен арнайы шұғылданған И.П.Распопов былай дейді: «В языке различаются конструктивно-синтаксический и коммуникативно-синтаксический уровни. Актуальное членение относится к последнему» (Распопов, 1964). Сонымен қазіргі кездегі лингвистикада шұғыл зерттеліп жүрген «сөйлемнің актуалды мүшеленуі» және оның екі мүшесі тема мен рема деген не, сықылды сұраққа жауап беру керек.

Сөйлемді актуалды мүшелерге, яғни тема мен ремаға бөлу мәселесі славян және орыс тіл білімінде өткен ғасырдың 60-70-жылдарында ғана басталса, орыс тілінде оқытылатын жоғары оқу орындарында 70-80-жылдардан ғана бастап (онда да бәрінде емес) оқытыла бастады. Ал қазақ тіл білімінде бұл мәселе Х.М.Есеновтың «Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік қатынастар» деген еңбегінде зерттеу тақырыбы ретінде сол кезден ғана сөз болды және студенттерге оқытыла бастады (Есенов, 1985, 45-б.). Аталған еңбекте тема мен реманың қазақ тілінің сөйлемдеріндегі алатын орны көрсетіліп, оның сөйлемдегі коммуникативтік мақсатына қарай қолданылуының жайы мысалдармен анықталады.

Сөйлемді актуалды мүшелеу проблемасы сөйлемнің коммуникативті мақсатына байланысты жүзеге асады. Адамдар өзара қарым-қатынасындағы нақты ситуацияда өзара сөйлесіп пікір алысу барысында алдына түрлі-түрлі коммуникативтік мақсат қоюы мүмкін. Сондықтан бір сөйлем сол мақсатқа байланысты әртүрлі коммуникативтік мазмұнға ие бола алады.

Мысалы: *Балалар жазда ауылға барады* деген сөйлемді алып қарайық. Нақты ситуацияда актуалды, білдіруге қажетті, жағдайға байланысты сөйлем түрлі коммуникативті мазмұнға ие болып, оған мына сияқты әртүрлі сұрақтар қойылуы мүмкін.

1. Балалар жазда ауылға бара ма?
2. Балалар ауылға қашан барады?
3. Балалар жазда қайда барады?
4. Жазда ауылға кімдер барады?

Сөйлем актуалды мүшелерге бөлінгенде ондағы білдірілуге тиісті жаңа информация, оның ремасында болады. Ал темасындағы мазмұн ситуациядан немесе контекстен сөйлесушілерге белгілі болуы керек. Сонда жоғарыда қойылған сұрақтарға сөйлемнің ремасы жауап беріп, оллогикалық предикат болып акценттік белгіге ие болады. Нақты ситуацияға байланысты жоғарыдағы сұрақтарға жауап беретін, жаңа информацияға ие рема мен теманың қарым-қатынасын төмендегі схемадан көруге болады.

Сұрақтар	тема	рема
1. Балалар жазда ауылға бара ма?	Балалар жазда	// ауылға барады.
2. Балалар ауылға қашан барады?	Балалар ауылға	// жазда барады.
3. Балалар жазда қайда барады?	Балалар жазда	// ауылға барады.
4. Жазда ауылға кімдер барады?	Жазда ауылға	// балалар барады.

Схемадан көргеніміздей, сұраққа жауап беріп тұрған сөйлемнің әрқайсысы паузамен екіге бөлініп, екі синтагма құрап тұр. Ол екі синтагманың біріншісі — белгілі информацияға ие тема да, екіншісі — енді білуге тиіс жаңа информацияны білдіруші рема болады. Реманың құрамындағы сұраққа тура жауап беретін сөз акценттеліп, интонацияның үдемілігі мен ұзақтылығы мол болып тұр.

Бұл тема мен ремаға бөлінген сөйлемдердің жалпы интонациялық кескінін алып қарасақ, оның да өзінің айрықша ерекшеліктері бар екенін көреміз. Өзінше жеке синтагма болатын темаға жоғары көтерілетін, мазмұнның аяқталмағанын көрсететін интонация тән болып, одан паузамен бөлініп тұрған ремаға мазмұнның аяқталғанын білдіріп, баяу төмен түсетін, нық акценттелген сөзі бар интонация тән екенін көреміз.

Қазақ тіліндегі сөйлемнің актуалды мүшеленуінің ең басты

көрсеткіштерінің бірі — оның интонациялық кескіні болса, екінші көрсеткіші — оның сөздерінің екі синтагма тема мен ремаға бөлініп, жаңа мағына беретін акценттелген сөздің сөйлемнің соңындағы баяндауыштың алдына барып тұруы. Сонымен, коммуникативтік мақсатқа қарай сөйлем актуалды мүшелер тема мен ремаға қалай бөлінсе де қазақ тіліндегі сөйлемнің баяндауышы тапжылмай сөйлемнің соңында, өз орнында тұратынын байқаймыз. Бұл жағынан алғанда қазақ тілі мен орыс тілін салыстырсақ сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі көп еркін орыс тілінің актуалды мүшеленуінде интонациядан гөрі сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің көбірек мәні бар екенін байқауға болады. Яғни орыс тілінде сөйлем тема мен ремаға бөлінгенде, жаңа информацияны білдіретін рема әр уақытта сөйлемнің ең соңында тұрады. Мысал ретінде қазақша келтірілген сөйлемдердің орысшасын тема мен ремаға бөліп көрейік:

тема	рема
1. Дети летом в аул	// поедут.
2. Дети в аул поедут	// летом.
3. Летом дети поедут	// в аул.
4. Летом поедут в аул	// дети.

Бұл жағдай қазақ тіліндегі сөйлем мүшелерінің өзара орналасу ерекшелігін көрсетеді. Әртүрлі тілдердегі сөйлемді актуалды мүшелерге бөлу проблемасын зерттеген ғалымдардың бәрі де сөйлемнің актуалды мүшеленуі мен синтаксистік мүшелерге бөлінуінің барлық тілдерде де бір-бірінен көп айырмашылығы бар екенін айтады. Бұған кішігірім бір мысал ретінде жоғарыда келтірілген қазақ тілі мен орыс тілінің айырмашылықтарын айтуға болады. Біріншіден, актуалды бөліну барлық тілде бірдей, екі мүшеден, тема мен ремадан тұрады, ал сөйлемнің синтаксистік мүшелері беске бөлінетіні белгілі. Олар бізге мәлім тілдердің бәрінде былай бөлінеді: бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш. Екіншіден, қазақ және орыс тілдеріндегі тема мен реманың әрқайсысына топталатын сөздер сол тілдердің синтаксисінде орын алатын бастауыш пен баяндауыштың құрамдарымен тура сәйкес келе бермейді. Бұл, әсіресе, сөздері сөйлемде еркін орналасатын орыс тілінде анық байқалады. Орыс тілінен келтірілген мысалдардың біреуінде ғана (парадигманың бірінші актуалды мүшеленуінде) рема — ба-

яндауыш сөйлемнің соңында логикалық предикат болып тұр.

Қазақ тіліндегі мысалдарда төрт сөйлемнің үшеуінде (1, 2, 3) бастауыш құрамы — тема логический субъект, ал баяндауыш құрамы — рема логический предикат болып тұр.

Парадигманың тек төртінші сөйлемде ғана кім деген сұраққа жауап бергенде логикалық предикат болып тұрған реманың құрамындағы синтаксистік баяндауыштың алдында келген синтаксистік бастауыш есептелетін акценттелген *балалар* деген сөз тұр. Бұл жерде түсінік бере кеткен жөн тәрізді. Акценттелу дегеніміз просодикалық тәсілмен фразадағы бір сөздің екпінмен ерекше белгіленуі. Бұл секілді сөзді акцентпен белгілеу барлық тілдерде де кездеседі.

Просодикалық тәсілдердің тыныс белгілеріндегі көрінісі

Пунктуация латынның punctum «нүкте» деген сөзінен алынған. Тыныс белгілері тіл дыбыстарының таңбалары сияқты графикалық шартты белгі болып табылады. Тыныс белгілері тұтас мәтінде қолданып, сөйлемнің қандай бөлшектерден құралғандығын көрсетеді. Сондай-ақ оларды дұрыс жазуға, жазылғанды дұрыс оқуға, дұрыс түсінуге көмектеседі. Әр тілдің өзінің пунктуациялық жүйесі бар. Ол әр тілдің өзінің қасиетіне және өзінің синтаксистік және интонациялық ерекшеліктеріне, құрамына байланысты.

Жалпы тіл білімінде тыныс белгілері үш зерттеу бағытында қарастырылады: логикалық, синтаксистік және интонациялық. Тыныс белгілерін тілдік логикалық жағымен байланысты қарауға аса көңіл бөлген Ф.И.Буслаев. Тыныс белгілері сөйлемді мағына жағынан жіктелуін анықтайды және ойлардың бір-бірімен логикалық байланысын көрсетіп, әртүрлі қосымша семантикалық реңктерді саралайды. Бұл көзқарас еуропа тілдерінің ішінде неміс тілінің пунктуациясы қағидаларымен үндеседі.

Тыныс белгілерін синтаксиспен байланысты қарастырған ғалымдар Я.К.Гротт, А.Б.Шапиро және А.Н.Гвоздев. Бұлар өз еңбектерінде тыныс белгілері синтаксистік құрамына қарай сөйлемдерді жіктейді, оның қандай құрылымдық бөлшектерден құралғандығын, бөлшектердің бір-бірімен мағыналық және синтаксистік қатынастарын пайымдайды. Сондай-ақ тыныс

белгілері сөйлеудегі сөздерді мағынасына қарай бір-бірінен айыруға және мығынаны түсіндіруге жеңілдік беретіндігін дәлелдейді. Бұл ғалымдар тыныс белгілерінің синтаксистік қағидаларға негізделетінін айтып кеткен. Олардың пікірінше, нүкте, нүктелі үтір, қос нүкте, үтір сөйлемнің ортасында да, соңында да мәтіннің мазмұнын түсіндіру үшін қолданыла береді, ал сұрау белгісі мен леп белгісі сөйлемнің интонациялық ерекшеліктерін көрсетеді.

С.И.Абакумов пен Л.В.Щерба пунктуацияны зерттеуде интонациялық бағытты ұстанады. Бұл ғалымдардың пікірінше, пунктуация сөйлемнің интонациялық ерекшеліктерінде көрініс табады, дәлірек айтқанда, тыныс белгілері ой екпіні, әуен, ырғаққа негізделеді. Түрлі мәтіннің мазмұнын толық түсіну үшін дауыс ырғағының, эмоциялық реңкінің рөлі аса зор деп есептеген. С.И.Абакумов интонация мен пунктуацияның қарым-қатынасы жөнінде «Интонация и пунктуация — это как бы две сестры, дочери одного и того же отца, смысла речи», деген. Л.В.Щерба өзінің еңбегінде «Пунктуация — правила употребления дополнительных письменных знаков (знаков препинания), служащих для обозначения ритмико-мелодических фраз, иначе фразовой интонации» деген. Л.В.Щербаның пікірінше, әрбір тыныс белгісіне өзіндік интонациялық сурет лайық. Мысалы, үтір тонның көтерілуімен ерекшеленеді, бірыңғай мүшелерге негізгі тонның сегменттелуі тән, үтірлі нүкте әуеннің бәсеңдеуімен барабар, ал сызықша әуеннің бәсеңдеуімен қатар кідіріспен сипатталады, тағы осындай.

А.М.Пешковский мен М.Н.Петерсон да пунктуацияның негізгі, көбінесе әуен мен кідіріске байланысты болады деген пікір айтады. Олардың ойынша, пунктуация просодикалық тәсілдердің мағыналық айырмашылықтарын білдіру үшін қызмет атқарады және тыныс белгілері интонациямен бірге мәтіннің мазмұнын толық түсінуге көмектеседі.

Сонымен, тыныс белгілерін зерттеуде логикалық, синтаксистік және интонациялық бағыттар байқалады және олардың сөйлеу тілі мен жазу тілін байланыстыратын құрал екендігін көріп отырмыз. Пунктуация арқылы жазылғанды дұрыс оқуға, әрі дұрыс түсінуге мүмкіндік туады. Демек, жазу тілінде тыныс белгілері қолданса, сөйлеу тілінде олар просодикалық тәсілдерінде, логикалық байланыстарда көрініс табады.

Түркі тілдерінің ескерткіштерінде тыныс белгілері туралы

алғашқы түсініктер кездеседі. V-VII ғасырлардың Орхон-Енисей ескерткіштерінде нүкте, қос нүкте бір сөзді екінші сөзден айру қызметін атқарған екен және олар тармақтың соңында беріледі (Мелиоранский, 1897). Жалпы тарихи деректер бойынша, тыныс белгілерінің пайда болуы нүкте және қос нүктеден басталады және олар мәтінде сегменттеу қызметін атқарады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында баспасөз үлгілерінде, мысалы, «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты» газеттерінде бүгінгі кезде қолданылатын тыныс белгілері кездеспейді, олардың орнына сызықша мен жұлдызшалар қойылған. Басқа да түркі тілдері сияқты, қазақ тілінің де тыныс белгілері ұлттық жазумен тығыз байланысты.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілері жайында жазылған алғашқы еңбектердің бірі — Ш.Х.Сарыбаевтың «Қазақ сөйлемінде үтірдің жазылатын орындары» деген мақаласы. Бұл еңбекте автор тыныс белгілерін интонациямен байланыстыра қарастырады. Ғалымның пікірінше, пунктуация интонацияға негізделген, сондықтан тыныс белгілерін дұрыс қолдану үшін ең алдымен интонация мәселелерін жете зерттеу керек екен дейді. «Осы күнгі мұғалімдердің оқушыларға дер кезінде интонацияны дұрыс жаттықтыра алмағандықтан, қазақ тіліндегі интонация қалып ел арасында ала-құла болып кеткен. Қазақ тіліндегі тыныстарды белгілеу үшін қазақ интонациясын, оның мағыналарын біліп алу керек (Сарыбаев, 1936, 51-б.). С.Жиенбаев тыныс белгілер сөздердің синтаксистік байланысына сәйкес болатындығы жөнінде пікір айтады. Автор өзінің мақаласында тыныс белгілерінің маңызын көрсетіп, үтірдің қолданатын орындары туралы ережелер береді. Ғалымның айтуынша, тыныс белгісі негізінде сөздердің синтаксистік байланысына сәйкес келеді және интонацияның да рөлі ерекше. «Дауыс ырғағы сөздің сөйлемде тұрғандағы мәнісіне қарай, сөйлемдегі сөздердің өзара байланысынан туатын нәрсе», деп түсіндіреді (С.Жиенбаев, 1940, 3-б.). Х.Басымов тыныс белгілердің ішіндегі үтірдің құрмалас сөйлемдегі атқаратын рөліне тоқталып, былай деген: «Құрмалас сөйлемдердің үтір белгілерін түсіну үшін, алдымен құрмаластың өзара бөлінісін, олардың айырмаларын білмей болмайды».

М.Балақаев кейбір тыныс белгілерінің дұрыс қолдауына аса назар аударған болатын. Әсіресе сұрау және леп белгілерінің пайдалануы туралы терең пікірлер айтып кеткен. Тыныс белгілерін дұрыс қоюдың негізі грамматикалық құрылыс және

дауыс ырғағы делінген. Ғалымның пікірінше, тыныс белгілерінің қолданылуының ғылыми принциптері және нақты қағидалар болмағандықтан әр жазушы өзі қалаған тыныс белгісін пайдалануы тиіс. «Жұрттың бәріне бірдей заң болатындай тыныс белгілерінің тиянақты ережесі жоқ және қазақ тілінің грамматикасында тыныс белгілерінің мәселесі дұрыс шешілмеген соң, кімнің жазғаны дұрыс, кімнің жазғаны бұрыс екенін айту да қиын болады». Қазақ тіліндегі пунктуация жөнінде теориялық негіздерін құрған М.Балақаев, «қазақ тілінің тыныс белгілері орыс тіліндегідей бола бермейді, себебі екі тілдің синтаксистік құрылысы және интонация заңдары әртүрлі», деп тұжырымдайды.

А.Ысқақов пен Ә.Хасеновтың «Тыныс белгілері» деген еңбегі қалың оқырманға қажетті көмекші құрал болды. Авторлардың пікірінше, тыныс белгілерінің негізі ретінде сөйлемдердің грамматикалық құрылысы, сөйлемдегі сөздердің мағыналық ерекшеліктері мен аузекі сөздегі интонация, әуен, ырғақ, кідірістер алынады. Авторлар тыныс белгілерінің барлық тілдерде қолданылатын және олардың әмбебапты қасиеті туралы айтып кетеді: «Тыныс белгілерінің әрқайсысының атқаратын қызметтерінде де мүмкіндігінше басқа тілдердегі сияқты жалпылық жақтар ескерілгені мақұл». Авторлар тыныс белгілерінің маңызына, оның шешілмей жүрген мәселелеріне назар аударып, бір ізге салу керек екендігін тереңірек зерттеу қажеттігін айтады.

Тыныс белгілері мәтінді жазғанда да, айтқанда да, оны бөлшектерге бөліп, мүшелеп, саналы түрде түсіндіру үшін және түсіну үшін де өте керекті шарт екені күмән тудырмайды. Осыған сәйкес жазуда қолданылатын тыныс белгілерінің әрқайсысының атқаратын қызметін жақсы білу қажет.

Қазақ пунктуациясының дамуы мен қалыптасуына Ф.Мүсабекованың еңбектері де үлес қосқан. «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» деген еңбегінде автор пунктуацияны сөйлеудің мағынасына, грамматикалық құрылысына және интонацияға негіздеп қарайды. Әуен мен кідіріс тыныс белгілерін қоюда қосымша қызмет атқарады. Ал бірсыпыра тыныс белгілері сөйлемнің құрылысына байланысты қойылады. Қос нүкте, нүктелі үтір, сызықша, үтір, жаңа жол синтаксистік құрылымға сүйеніп қойылады. Жақша, сұрау белгісі, леп белгісі, нүкте, көп нүкте, тырнақша т. б. сөйлемнің мағынасын білдіру

үшін қолданылады.

Тыныс белгілерінің сөйлемнің құрылысына негізделіп қойылатындығына автор бірнеше нақты мысалдарды келтіреді. Мысалы: *Әр адамның бағасына бір ғана өлшеуіш бар; ол — өнімді адал еңбек (С.Мұқанов)*. Бұл мысалда сызықша бастауышты басқа мүшелерден айыра білу үшін қойылғаны. Мағынаға байланысты қойылатын тыныс белгілерге мынадай мысал берілген. *Айналасы — манағы көрген тас қорған... Сирек-сирек құбатая шыққан кең алаң... (журналдан)*. Мұндағы әр сөйлем соңына қойылған көп нүктеге қарап, тағы да айтылуға тиісті бірнеше пікірлер айтылмай қалған екен деп түсінуге болады. Пунктуацияны дұрыс қоя білудің үшінші критерийі — интонацияға мынадай мысал берілген: *Мен білетін ауылдардан «қара қасқа сорлылардың» қатарына қосылатын Балғабайдың су мұрын Нұртазасы мен жылан көз Ыбырайдың Ахметі жүр (С.Мұқанов)*. Осы сөйлемді оқығанда, жылан көз деген тізбектен соң пауза жасағанда, Нұртаза көзі жыланға ұқсаған адам және Ахмет үшеуі жүр деген ұғым туады, екінші ретте, яғни ол жерге пауза жасалмай оқығанда, көзі жылан сияқты Ыбырайдың баласы Ахмет және Нұртаза екеуі ғана жүр деп түсінуге болады.

Жазу тілінде тыныс белгілері сөйлемнің интонациясына әсер етіп қана қоймай, оның мағынасын өзгертіп жібереді, мысалы: *Ай, қандай десеңші* деген мен *Ай қандай десеңші* — ні салыстыра көрейік. Көрсетілген мысалдардың тыныс белгілерінің қойылуына байланысты интонация да, мағынасы да әртүрлі болатыны анық. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуы сөйлемдерді шын мәнінде дұрыс, дәл ұғуға мүмкіндік береді (Мұсабекова 1973, 50-б.).

Тыныс белгілерінің зерттелу тарихын сөзеткенде Р.Сыздықова оны сөз мәдениетіне, нормаға қатысты қарастырады. Қазақ сөздің орфоэпиялық және орфографиялық ерекшеліктерін зерттей отырып, автор былай деп жазған: «Сөйлеу мәдениеті дегеніміз — ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар, өзіне тән нормаларды сақтауы болып табылады. Бұл нормаларға сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібі жатады». Сөйтіп қазақ тілі пунктуациясының және оның сөйлеу тіліндегі көрінісі бүгінгі таңдағы өзекті мәселе екендігі аңғарылады.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілері мен интонацияның өзара сәйкестігін табу мәселесіне Т.Кеншінбайдың эксперименталды-

фонетикалық жұмысы арналған. Оның еңбегінде жалпы және орыс тілтанымындағы тыныс белгілер теориясына қатысты жұмыстар қарастырылады және олардың қазақ тіліндегі тыныс белгілер жүйесіне ықпалы анықталды. Қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің бастауы мен қалыптасуы желісі ғылыми-тарихи тұрғыдан зерттелді. Пунктуация мен интонацияның қарым-қатынасын тек қана тыныс белгілер деңгейінде ғана біржақты сөз болып келген, ал пунктуацияның ең басты белгісі болып табылатын интонациялық рәсімделуі зерттеушілер назарынан тыс қалған. Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы жазу тілінің тыныс белгілерінің дамуының нәтижесі. Қазақ пунктуациясының негізгі қызметі — тілдің ішкі заңдылықтарына сүйеніп, сөйлеуді сөйлемдерге, сөйлемдерді белгілі бөліктерге бөліп, ажыратып жазу және олардың дұрыс мәнерлеп, нақышына келтіріп оқуға, сонымен бірге жазылған ойды я оның бөлшектерін дұрыс түсінуге мүмкіндік жасау.

Т.Кеншінбай жалпы, орыс және қазақ тіл біліміндегі тыныс белгілер теориясына сүйене келіп, синтаксистік бірліктер шекарасын анықтаудың фонетикалық қисындары мен жолдарын айқындап, сөйлем деңгейінде кешенді фонетика-интонациялық сипаттама берген. Күрделі сөйлем құрамындағы фразалар қиылысындағы фонетикалық құбылыстар талданып, тыныс белгілердің сөйлемаралық кездесер-кездеспес тұстарына қатысты фонетикалық белгілер просодикалық және сегменттік деңгейде анықталды.

Сонымен, тыныс белгілерінің негізгі қызметі ауызекі сөзде болатын түрлі интонациялық компоненттеріне (әуен, кідіріс, тональды диапазон, қарқын т.б.) сәйкес айтылған ойды бөлшектеп, мағынаны түсінуге жазылған мәтінді ажыратып оқуға дәнекер болады. Сөйлеуші ойды бірнеше сегменттерге мүшелеп, үлкенді-кішілі кідіріс жасап, сөйлемнің мағыналық-интонациялық қасиетіне қарап, өзіне лайық тыныс белгісін қояды.

Тыныс белгілері тек дұрыс жазудың ғана құралы емес, дұрыс оқудың да, дұрыс түсінудің де құралы екені сөзсіз. Сөйлемнің соңында келетін тыныс белгілері мәтіндегі сөйлемдерді бір-бірінен ажыратып қана қоймай, оның қандай коммуникативтік мақсатпен және соған сәйкес қандай интонациямен айтылғандығын көрсетеді. Сөйлемнің ортасында келетін тыныс белгілері просодикалық тәсілдермен тығыз байланысты: әуеннің көтерілу-бәсеңдеуі, қарқыны, тональды диапазоны, кідірістер,

жазба тіліндегі тыныс белгілерінің аузекі тіліндегі көрсеткіштері. Бірақ интонацияның функциясы сан алуан, сондықтан оның барлығын таңбалауға тыныс белгілері жете бермейді. Б.Шоу айтқандай, сөйлеу тілінде **ия** деген сөзді интонация арқылы 50 түрлі тәсілмен беруге болады, ал жазба тілінде олардың бір-ақ көрінісі бар.

Сөйлемдердің тиянақты, тиянақсыз, сұраулы, бұйрықты т.б. интонемалары сан алуан просодемалармен ерекшеленеді, ал олардың саны интонемаларға қарағанда шегі жоқ. Бұл жағдайда интонация пунктуацияға бағынбай жалғыз өзі шешуші рөл атқарады.

Интонациялық қызметіне байланысты тыныс белгілері екі топқа бөлінеді: **паузалық** және **тональды**. Тыныс белгілердің көбісі бірнеше функцияны атқарады, бірақ солардың ішінде бір функциясы негізгі болады. Кідірістік тыныс белгілеріне нүкте, нүктелі-үтір, үтір жатады. Ал әуендік тыныс белгілеріне — сұрақ белгі, леп белгі, көп нүкте, қос нүкте, тырнақша, сызықша, жақша жатады.

Сонымен, тыныс белгілері сөйлемнің қандай бөлшектерден құралғандығын, оларды қандай ырғақпен, қандай мәнермен, қандай сазбен оқу керектігін, қай жерде кідіріс барлығын байқату қызметін атқарады.

Барлық тыныс белгілері өзінің атқаратын функциясына қарай тағы екі топқа бөлінеді: мәтін бөлшектерін бір-бірінен айыратын және сөздерді, сөз тіркестерді көмкеріп бөлетін. Айыратын тыныс белгілерге нүкте, леп белгісі, сұрақ белгісі, нүкте, үтір, көп нүкте жатады. Көмкеріп бөлетін тыныс белгілеріне екі тырнақша, екі жақша, қос нүкте жатады.

Біршама аяқталған ойды білдіретін, сөйлемнің соңында қойылатын тыныс белгілері: нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі. Сөйлемнің ортасында келетін тыныс белгілері: үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, көп нүкте, сызықша, жақша, тырнақша. Сөйлемнің соңында қойылатын тыныс белгілері бір сөйлемді екінші сөйлемнен ажыратып қана қоймай, оның қандай мақсатпен, қандай интонациямен айтылғандығын көрсетеді. Сонымен қатар, олардың біршама аяқталған ойды білдіретіндігін де байқауға болады. Сөйлемнің соңында қойылатын тыныс белгілері ұзын кідіріспен байланысты болады. Ал сөйлемнің ортасында келетін тыныс белгілері қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына бағынады. Олар сөйлем ішіндегі сөздерді, сөз тіркестерін мағынасына,

атқаратын қызметіне қарай ажыратып отырады. Бұл жерде интонацияның негізгі компоненттері шешуші рөл атқарады. Тыныс белгілері көбінесе сөйлеушінің дауыс сазының жоғары-төмендігіне, диапазонына, үдемелігіне және тағы осындай просодикалық тәсілдеріне байланысты болады. Сөйлемнің ортасында келетін тыныс белгілері интонацияның сегментация және интеграция функцияларымен байланысты.

Сөз синтездеу процесінде де олардың атқаратын қызметі зор. Сонымен, интонация сөйлеу тілінде естілуімен қатар жазба тілінде (сөйлемде, мәтінде) «оқылады». Себебі жазушының өзі жазып отырғанының басқалар оқығанда қалай естілетінін, оның қандай интонациямен айтылатынын біліп, тиісті тыныс белгілерін қойып отыруының себебі сонда болса керек.

Алайда интонация мен оның компоненттерінің көрінісі барлық жағдайда да тыныс белгілерімен сәйкес келеді деу қиын шығар. Мысалы, «*Ат бар, құс бар, ит бар, менен бақытты кім бар?*» — *деп қорытты ойын Нұрмағамбет* (С.Мұқанов) деген сөйлем шығармада берілген контекстен басқа бір мазмұн шеңберінде айтылса, ол әдеттегі сұрау интонациясымен айтылуы әбден мүмкін. Бірақ автор беруіндегі **пресуппозиция** (Нұрмағамбеттің *күн кешкіре болдырып, терлеген тайын аяңдатып ауылға келе жатқанда, өзі дүниедегі ең бақытты адам сияқты көрінуі: оның жеті-сегіз жасынан бергі ермегі — тұрымтай мен қырғиды баулып, бөдене мен торғай алдыру кәсібімен шұғылданып жаяу жүргендегі "әттең, бір тай-ай?!"* деген арманының орындалуы) және белгілі бір ой мазмұнының (бұл жерде ол - күрделі синтаксистік тұтастық) сонын білдіруші *деп қорытты ойын Нұрмағамбет сөйлесімі* бұл *Ат бар, құс бар, ит бар, менен бақытты кім бар?* деген сұрау белгісімен өрнектелген сөйлемді автор сөзінде бәсеңдеп барып тынатын бірсыдырғы интонациямен айтуға негіз болады. Міне, көріп отырғанымыздай, сұрау мағынасын білдіретін тыныс белгісінің бұл жердегі интонация көріністерімен сай келмей тұрғандығы аңғарылады.

ЖАЙ СӨЙЛЕМНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ- КОММУНИКАТИВТІК ТҮРЛЕРІНІҢ ИНТОНАЦИЯСЫ

Сөйлемдердің құрылымдық модельдері жайында

Жалпы тіл білімінде ғалымдардың сөйлемді түзетін негізгі белгілердің бірі ретінде және сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлерін даралауда интонацияның маңызы зор екені туралы пікірлері айқын көрінеді. Шындығында да сөйлеу тілінде ғана емес, жазба тілде де сөйлемдегі сөздерді семантикалық-құрылымдық топтарға, яғни синтагмаларға бөлуде, оларды бір-бірімен байланыстыруда интонацияның мәні айтарлықтай. Олай дейтініміз жазба тілдегі творчестволық процесте әр автор, әр жазушы жазып отырған мәтінді, яғни жазба тілін әр уақытта ырғақты топтарға, синтагмаларға бөліп қана қоймай, оның интонациясын да "естіп" отыратыны табиғи жайт.

Жазушының, яғни жазба мәтін авторының өзі жазған мәтінде тыныс белгілерін қоюы да соның айғағы болса керек. Н.В.Черемисина осы проблема туралы өз еңбегінде: "письменный текст всегда "звучит" для автора и озвучивается — реально или мысленно — читателем" дейді (Черемисина, 1982, 7-б.). Алайда интонацияның барлық компоненттерінің, ерекшеліктерін, мысалы, оның негізгі тонының жиілігін, ұзақтылығын, қарқынын, үдемелігін жазба тілінде көріп білу, оны "оқып шығу" оңай емес.

Мәтіннің күрделі түрлеріндегі интонацияның бірліктерін, компоненттерін, оның басқа да көріністерін оларға ерекше зер салып, экспериментті түрде зерттеу арқылы ғана анықтап, білуге болады.

Сөйлемдегі коммуникативтік мақсатты (коммуникативная установка) сөйлеуші не жазушы өзі қояды. Сол арқылы жазушының не сөйлеушінің айтылып отырған ойға көзқарасы, қатысы көрінеді. Бұл сөйлем атаулының бәріне тән "интонация" және "предикативтікпен" қатар жүретін "модальдық" деген ерекшелікпен байланысты екені белгілі.

Хабарлы, сұраулы немесе бұйрықты, лепті сөйлемнің өзіне тән құрылымдық, семантикалық, интонациялық модельдері бар. Осы модельдердің бәрінің семантикалық өзегі болады. Ол субъект пен предикаттың қатынасынан пайда болған семантикалық өзек. Лингвистикада оны көбінесе предикативті өзек дейді. Бұл предикативті өзек сөйлемнің барлық түрлерінде кездеседі. Себебі

бұл ұғым белгілі бір сөйлемнің "предикативность" деген негізгі ерекшеліктерінің бірімен байланысты. Бірақ бұл ұғым сөйлемнің баяндауышы мағынасындағы "предикаттың" **Р** көлеміне сыймайды, себебі баяндауышы, яғни грамматикалық предикаты жоқ атаулы сөйлемдерде де предикативтік бар деп есептеледі. Мысалы: Күз. Сарғайған жапырақтар, деген атаулы сөйлемдер (формуласының жазылуы **S** не **N**). Бұл сөйлемдер сөйлемдік статусқа интонация арқылы ғана ие болып тұр.

Сөйлемнің құрылымдық аспектіні зерттейтін құрылымдық лингвистикада өткен ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап қана жай сөйлемдер түрлерінің формулалары, құрылымдық схемасы беріле бастады. Оған мысал 1970 жылы жарық көрген орыс тілінің Академия грамматикасында берілген Н.Ю.Шведованың формулалары (Минимальные структурные схемы двусоставных и односоставных предложений) мен 1982 ж. жарық көрген "Академическая грамматикадағы" В.А.Белошапкованың формулалары (Двухкомпонентные и однокомпонентные минимальные структурные схемы простых предложений русского языка).

Жалпы бұл минимальды құрылымдық схемалардың, яғни формулалардың негізінде сөйлемнің предикативтік өзегі жатыр. Бір құрамды сөйлемдердің де, екі құрамды сөйлемдердің де формуласында олардың латын әрпімен берілген тұрлаулы мүшелері, яғни бастауышы мен баяндауышы ғана жазылады. Кез келген есім сөз бастауыш ретінде **S** не **N** деген символмен жазылады, ал баяндауыш — предикат **P** не **V** (*verbum* — етістік) мен белгіленеді: **S** — **P**, не **N** — **V**. Мұнда берілген формулаға **S** — **P** негіз болған ежелгі логикалық грамматикадан келе жатқан "суждениенің" (байыптау, ойлаудың) екі мүшесі: субъект (**S**) пен предикат (**P**). Көрсетілген формуланы **S** — **P** логикалық грамматикадағыдай екі мүшелі (субъект пен предикат), яғни бастауыш пен баяндауыштан тұратын жалаң хабарлы сөйлемге ғана емес, сұраулы, бұйрықты сөйлемдерге ыңғайлап кеңітіп пайдалануға болады. Себебі негізге алынған қағида — логикалық байыптау, ойлаудың құрылымы **S** — **P** — ойлаудың барлық түріне, оның ішінде хабарлы сөйлемге ғана емес, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдерге де тән жалпы формула деп аламыз.

Мысалы, субъект **S** ойлаудың басты тақырыбын көрсетсе, ал предикат **P** сол зат не құбылыс туралы айтылған пайымдауды сідіреді немесе кеңірек, лингвистикалық тұрғыдан кел-

сек, сол заттың, құбылыстың жалпы сипаттамасын білдіреді. Ол субъектінің сипаттамасы предикатта хабар түрінде де, сұрау түрінде де, бұйрық мәнінде де және болымды, болымсыз сөйлемдер түрінде де бола береді. Мысалы, хабарлы сөйлемде субъект пен предикаттың арақатынасы төмендегідей **S** болады (болмайды) **P**: Ол — студент (Ол студент емес) немесе Ол келеді (келмейді). Бұлардың жалпы формуласы біреу-ақ: **S-P**.

Сұраулы сөйлемнің құрылымдық схемасында, формуласында **S-P** бір компоненттің белгісіз екендігі, соны анықтау керек екендігі тұжырымдалады: Кім келеді (келмейді)?, Ол қайда?, формуласы **S-P**? Бұйрықты сөйлемде **P**-предикаттың **S**-субъектке қатысты болуын (болмауын) қалайтыны, не бұйрылатыны айтылады: Ол келсін (келмесін), формуласы **S-P**.

Бастауышы ғана бар бір құрамды атаулы сөйлем **S** не **N** болып жазылады да, бір құрамды бастауышы жоқ, баяндауыштан ғана тұратын жақсыз сөйлем **Vf** болып жазылады. Ал бір құрамды жалпылама жақты сөйлем **Vf3pl** болып; инфинитивті сөйлем **Inf** деген символмен жазылады, тағы сондайлар.

Сонымен, сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріне сүйеніп, интонациялық ерекшеліктерін экспериментті әдістер арқылы зерттеп, олардың түрлі модельдерінің просодикалық көріністерін анықтауға болады.

Қазақ тілінің сан алуан синтаксистік-коммуникативтік құрылымындарында интонация және оның бірліктері мен компоненттері орын алып, олардың өзара күрделі де әрқилы қатынастарға түсетіні анық. Қазақ тілінің конструктивті-синтаксистік, яғни статикалық — жазба түрінде де, коммуникативті-синтаксистік, яғни динамикалық — сөйлеу тілінде де интонацияның көріністері мен белгілері және олардың өзіне тән орны бар. Оны сөйлемнің жазба түрлерінде ешбір техникалық әдіссіз-ақ көзбен көріп, құлақпен естуге болады. Мысалы, бастауышы да, баяндауышы да қосымшасыз түбір сөздерден жасалған жай сөйлемдердегі, есім сөздердің бастауыштық-баяндауыштық функциялары, олардың сөйлемдегі белгілі бір орын тәртібімен (бастауыш — бірінші, баяндауыш — екінші) тұрғанымен ғана анықталмайды, ең алдымен бұлардың сөйлем құрап тұрғанын және оның біріншісі — бастауыш, екіншісі — баяндауыш болып тұрғанын осы сөйлемге тән интонация ғана анықтайды. Мысалы: Ол — студент (сөйлемнің құрылымдық схемасы **S-P** немесе **N-N**) деген сөйлемді алайық. Бұл сөйлемнің бастауышы (Ол) мен ба-

яндауышы (*студент*) кідіріс арқылы екіге бөлініп, жай хабарлы сөйлемге тән соңына қарай баяу төмендейтін көтеріңкі — бәсең интонациямен айтылып тұр; сондықтан да бұл екі сөзден тұратын жалаң сөйлемнің әр мүшесі бір ырғақты топқа, синтагмаға теңеліп тұрғаны анық. Осы сөйлемнің айтылу интонациясының реңкі өзгертіліп айтылса, ол сол күйінде тұрып, ешбір құрылымдық өзгеріссіз-ақ басқа эмоциялық мағынаға ие болады. Мысалы: *Ол — студент* деген сөйлемнің интонациясын көтеріңкі-бәсең, жай хабарлы сөйлемнің, соңына қарай баяу төмендейтін түрінде емес, бастауышы мен баяндауышы алғашқыдағыдай кідіріспен бөлінгенмен, бірақ баяндауышы төмендемей бастауышпен бір деңгейде, жоғары; сондай-ақ баяндауышының айтылу ұзақтылығы басымырақ және жоғарырақ келетін жеңіл тонда болса, онда ол сөйлемнің эмоциялық мағынасы көтеріңкі болып, мақтанымшты, қуанышты білдіреді. Яғни ол бұрынғыдай мектеп оқушысы емес, енді оның студент екенін, есейіп, бұрынғыдан жоғары статустқа ие болғанын білдіреді. Ал егер *Ол — студент* деген сөйлем тоны төмен, бастауышы мен баяндауышының айтылуы ұзағырақ, тембрі мысқылды интонациямен айтылса, онда оның, яғни субъектінің нақты жағдайда студент болғаны орынсыз, (студенттікке лайық емес) ерсі екенін көрсетеді.

Енді жоғарыдағы сөйлемнен өзгеше *Ол студент // сабаққа келмей жүр (S-P не N-Vf)* деген сөйлемнің айтылу интонациясының ерекшеліктерін қарап көрейік. Бұл екі ырғақты топтан, яғни екі синтагмадан құрылып, бастауышы мен баяндауышы кідіріспен бөлініп, бастауыш тобы болып тұрған сөз тіркесінің *Ол студент* (есімдік *ол* — анықтауыш, зат есім *студент* — анықталушы сөз) айтылу ұзақтылығы, жалаң сөйлемнің *Ол* деген жалғыз сөзден болған бастауышының айтылу ұзақтылығымен барабар сияқты. Бұл сөйлемнің жалпы интонациясын алып қарасақ, екі ырғақты топтың арасындағы кідірісі тым қысқа, шамалы ғана болады. Сондай-ақ баяндауыш болып тұрған екінші ырғақты топтың басы мен бастауыш болып тұрған ырғақты топтың аяғы бір тональды деңгейде айтылып, баяндауыш болып тұрған ырғақты топ аяғына қарай төмендегенмен, оның бас жағы акценттеліп нық айтылып тұр. Келтірілген сөйлемнің бұл интонациялық сызығы оның жалпы коммуникативтік мағынасының кінәлауды білдіріп тұрғанын көрсетеді.

Ол студент // сабаққа келе алмай жүр деген сөйлемнің екі ырғақты тобының арасындағы кідірісі алдыңғы сөйлеммен

салыстырғанда ұзағырақ, ал осы алдыңғы сөйлемдегідей үш сөзден тұрмай, төрт сөзден тұратын баяндауыш тобының айтылу ұзақтылығы — алдыңғы сөйлемнің баяндауышымен бірдей және көтеріңкі айтылып акценттелген сөз сөйлемнің аяғына жақын тұр. Бұл сөйлемнің интонациясының мағынасы аяу, есіркеуді білдіреді (*келе алмай жүр*).

Сонымен, интонацияның компоненттері әртүрлі коммуникативтік, эмоциялық мазмұнға ие болып, сөйлем ішінде өзара қатынастарға түсіп, сөйлемнің жалпы мазмұны мен эмоциялық реңін түрлендіруде айрықша қызмет атқарады.

Қазақ тілінде бастауышы мен баяндауышы сөйлемнің предикативті өзегін құратын екі құрамды сөйлемдермен қатар бір ғана тұрлаулы мүшесі бар, яғни не бастауыштан, не баяндауыштан ғана тұратын бір құрамды сөйлемдер де бар екені белгілі. Олар баяндауыш құрамынан болатын жақсыз сөйлем, жалпылама жақты сөйлем (обобщенно-личное предложение) дейтіндер және бастауыштан ғана (бастауыш құрамынан) тұратын атаулы сөйлемдер. Егерде олар жеке есім сөздерден, не есімге бағынышты сөз тіркестерінен болып, айрықша сөйлемдік интонациямен айтылса, атаулы сөйлем болады. Мысалы: *Көктем. Көгорай шалғын. Сайраған құстар*. Бұлар "S" не "N", деген формуламен жазылды. Атаулы сөйлемдер әдетте осы шақта тұрып, айналада, өмірде, қазіргі ситуацияда болып жатқан объективті құбылыстарды атайды. Бұл атаулы сөйлемдерді сөйлем қатарына қосып тұрған жалпы сөйлемнің 3 белгісінің біреуі болып табылатын интонация ғана.

Баяндауышы жоқ атаулы сөйлемнің тағы бір түрі — вокативті сөйлемдер. Вокативті сөйлем деп өзіне ғана тән тоны, ұзақтылығы, акценттелуі бар айрықша интонациямен айтылатын, екі ара сөйлеушілерге ғана белгілі, ерекше предикативті маңызы бар қаратпа сөздерді айтады. Мысалы, *анасы баласына қарап, бұл істеп тұрған ісін дұрыс емес деп, қанша айтамын*, деген сөйлемді жалғыз ғана ерекше интонациямен айтылған *Ба-а-ла-ам!* деген қаратпа сөзбен-ақ білдіреді. Бұл жерде *Балам!* деген қаратпа сөз жоғарыда аталған компоненттерімен бірге айрықша интонация арқылы сөйлем деңгейіне көтеріліп, сөйлем мазмұнына ие болып тұр.

Мұндағы интонацияның компоненттерінің рөлі мен көрінісі — баса атап кететін жайттардың бірі: Балам деген вокативті сөйлем болып тұрған сөздің әр буынының айтылу ерекшелігінің мәні зор: бірінші буын көтеріңкі тонмен интенсивті айтылса, екінші буын

нық акценттеліп, созылықы айтылып барып тоқтайды.

Қазақ тілінде бастауышы жоқ, жалғыз баяндауыштан тұратын бір құрамды сөйлемдер де бар. Мысалға жалғыз етістіктен тұратын сөйлемді алып қарайық: *Білеміз* (құрылымдық схемасы Vf1pl) деген сөйлем (ешбір өзгеріссіз) интонациясына қарай түрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Мысалы, бұл сөйлем жай саябырлы орта деңгейлі тонмен айтылса, жай хабарлы сөйлем болады. Ал жоғары, жеңіл тембрлі, жарқын тонмен айтылса, қуанышты, ризашылықты білдіретін сөйлем болады. Егерде бұл сөйлем өзі созылықы, ұзағырақ, төмен тонды, зілді тембрмен айтылса, онда жақтырмағандықты, кекесінді, мысқылды білдіреді: *Сенің немесе оның кім екенін білеміз*, деген сияқты мағынада қолданылады.

Сонымен, интонацияның тоны, ұзақтылығы, үдемелігі, қарқыны тағы да басқа компоненттері мен қасиеттері сөйлемнің коммуникативтік, эмоциялық мағынасына зор әсер етіп, оны өзгертіп және түрлі реңке бояп отырады.

Сайып келгенде, интонацияның және оның компоненттерінің басқа да қасиеттерінің синтаксисте, түрлі синтаксистік құрылымдарда ерекше орын алатынына ешбір күмән келтіруге болмайды.

Жай сөйлемдер айтылу мақсатына қарай төртке бөлінеді. Олар: хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлемдер. Бұл сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктерімен қатар, олардың бір-біріне ұқсамайтын интонациялық көріністері де бар.

Түркі тілдеріндегі жай сөйлемнің интонациясы жөніндегі зерттеулерді қысқаша шолу

Жалпы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ, өзбек, қарақалпақ, әзірбайжан, түрікмен, татар, қырғыз т.б. тілдерде жай сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінетін коммуникативтік түрлеріне (хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты) интонациясына арналған еңбектер өткен ғасырдың 60-70-80-жылдарында шыға бастады.

Бұл еңбектердің ішінде айта кететін елеулі жұмыстың бірі — 1965 жылы жарық көрген Ә.Н. Нұрмаханованың қазақ, өзбек, қарақалпақ тілдерінің жай сөйлемдерінің грамматикалық және интонациялық ерекшеліктеріне арналған кітабы (Нұрмаханова, 1965).

Түркі тілдеріндегі интонацияға байланысты зерттеулердің

көбісі сөйлемнің бір коммуникативтік түріне арналады. Олардың ішінде жиірек қаралатыны хабарлы сөйлем мен сұраулы сөйлемнің интонациясы.

Әзірбайжан тіліндегі хабарлы сөйлемнің интонациясына арналған С.М.Бабаевтың еңбегі 1966 жылы, қазақ тіліндегі хабарлы сөйлемнің интонациясына арналған Ж.К.Қалиевтің еңбегі 1969 жылы, өзбек тіліндегі хабарлы сөйлемнің интонациясына арналған Д.М. Ниязовтың еңбегі 1969 жылы, түрікмен тіліндегі хабарлы сөйлемнің интонациясына арналған О.Д.Розыевтің еңбегі 1975 жылы, қырғыз тіліндегі хабарлы сөйлемнің интонациясына арналған Ж.Дуйшеевтің еңбегі 1980 жылы жарық көрді.

Сібір тілдеріндегі жай сөйлемдердің интонациясына арналған еңбектер 80-жылдары шыға бастады (Бурнакова, 1982, Герцог, 1988).

Түркі тілдеріндегі сұраулы сөйлемнің интонациясына арналған экспериментті еңбектер де 60-70-80-жылдары жарық көре бастады.

Қарақалпақ тіліндегі сұраулы сөйлемнің интонациясының ерекшеліктеріне арналған П.Бекімбаевтың еңбегі 1965 жылы, қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемнің интонациясының ерекшеліктеріне арналған Н.У.Түркбенбаевтың еңбегі 1969 жылы, өзбек тіліндегі сұраулы сөйлемнің интонациясының ерекшеліктеріне арналған А.Ахмедованың еңбегі 1965 жылы және Г.Ш.Мухитдинованың еңбегі 1971 жылдары, татар тіліндегі сұраулы сөйлемдердің интонациясының ерекшеліктеріне арналған Р.М.Балтаеваның еңбегі 1973 жылы, қырғыз тіліндегі сұраулы сөйлемнің интонациясына арналған Р.У.Чанакованың еңбегі 1980 жылы, әзірбайжан тіліндегі сұраулы сөйлемнің интонациясына арналған Ф.И.Гаджиеваның еңбегі 1982 жылы жарық көрді.

Түркі тілдеріндегі азырақ зерттелгені бұйрықты сөйлемдер. Дегенмен Н.А.Мехтиевтің әзірбайжан тіліндегі бұйрықты сөйлемге арналған (1973 ж.) еңбегі, К.Т.Тохтоналивтың қырғыз тіліндегі бұйрықты сөйлемдерге арналған (1984 ж.) еңбектері белгілі.

Қазақ тілінде синтаксистің жеке мәселелерінің интонациясына арналған еңбектер де бар: Ш.Атеновтың қазақ тіліндегі айқындауыш мүшенің интонациясына арналған (1972 ж.), У.Бекмағамбетованың қазақ тіліндегі екінші эмоциясын білдіретін тәсілдің бірі болып есептелетін интонацияға арналған

экспериментті-фонетикалық еңбегі (1978 ж.) Ж.М.Утесбаеваның Қазақ тексіндегі (Ә.Нұрпейісовтың "Қан мен тер" романы бойынша) интонациялық конструкцияларға (ИК) арналған (1990 ж.) еңбектері белгілі.

Түркі-сібір тілдеріне арналған ең соңғы елеулі еңбектердің бірі — ол саха (якут) тілінің маманы И.Е.Алексеевтің "Типология структурно-коммуникативных и интонационных систем высказывания в якутском языке" деген 1994 жылы қорғалған диссертациясы. Алексеев онда алға қойылған мақсатының негізгісі деп, якут тіліндегі сөйлемнің коммуникативтік түрлерінің типологиялық ерекшеліктерін, олардың тілдегі орнын және интонациялық жүйесін әржақты зерттеуді атайды.

Түркі-сібір тілдерінде әдетте "хабарлы сөйлемнен" бастайтын дәстүрден ауытқып, автор өзінің зерттеуінде алдымен сұраулы сөйлемді, оған жауап ретінде хабарлы сөйлемді, одан кейін бұйрықты сөйлемді алып қарайды (Алексеев, 1994).

Бұл еңбекте сөйлемнің интонациялық жүйесі және модельдерімен қатар түркі тілдерінде алғашқы рет көп аспектілі синтаксистік ұғым, яғни сөйлемнің құрылымдық, семантикалық, коммуникативтік аспектітері туралы ұғым енгізілген. Алексеев якут тіліндегі хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің логика-грамматикалық ерекшеліктерін зерттеудің нәтижесінде олардың құрылымдық формулаларын береді.

И.Е.Алексеев өз еңбегінде сөйлемнің мазмұнына сөйлеушінің көзқарасы, оған беретін бағасы сияқты лингвистикалық грамматикаға ғана тән категориялардың логикалық грамматикаға жат екенін дұрыс пайымдап, ол туралы былай деген: "В языкознании этот определяющий внешний фактор — говорящий и его оценка обязательно учитывается при анализе смысловой структуры предложения в виде ее коммуникативной установки" (Алексеев, 1994, 13-б.).

Жоғарыда келтірілген қысқаша шолудан көрінетін жағдай — жалпы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де интонацияға қатысты проблема көбінесе жай сөйлемнің айтылу мақсатына қарай ерекшеленетін түрлерінде (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) қарастырылады.

Аталған еңбектердің көбісінде интонация синтаксиске қатысты, яғни жай сөйлемнің түрлеріне байланысты қаралғанмен соңғы кездегі көп аспектілі синтаксистік ұғым оларда қалыс қалған. Жалғыз И.Е.Алексеевтің якут тілі туралы "Типология

структурно-коммуникативных и интонационных систем высказывания в якутском языке" деген 1994 жылы жазылған еңбегінде ғана көп аспектілі синтаксис ұғымы енгізілген. Бұл жұмыста құрылымдық схема S — P формуламен қатар "ремавыражающий", "темавыражающий" член деген ұғым да бар екенін айту керек.

Жалпы түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі интонацияның синтаксиске қатысты мәселелері жөніндегі зерттеулерді қысқаша шолудан көрінетін тағы бір жағдай — қазақ тілінің синтаксисінің әр алуан да күрделі құрылымдық-семантикалық түрлерінің көбісінің интонациялық ерекшеліктерінің зерттеуден қалыс қалғандығы.

Осы жұмысымызда алға қойған мақсатымыз — жалпы тіл білімінен келтірілген интонацияға қатысты теориялық мәліметтерге сүйене отырып, қазақтың әдеби тілінің түрлі жанрларынан (проза, поэзия,) алынған фактылық материалдарды, оның ішінде диалог, монолог (жай сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінетін, мейлінше зерттелген түрлеріне көп тоқталмай), жай сөйлемнің күрделенген түрлерін, құрмалас сөйлемнің типтерін, күрделі синтаксистік, яғни мәтіндерден келтірілген бір тақырыпқа байланысты бірнеше сөйлемдерден тұратын үлкен үзінділерді әржақты экспериментті тексеріп, қазақтың әдеби тіліндегі интонацияның көріністері мен оның орнын анықтап, мүмкіндігінше, қазақ тілінің интонациялық жүйесін зерттеп, оның ерекшеліктерін көрсету болып табылады.

Интонацияның экспериментті-фонетикалық зерттеу әдістері

Қазақ тіліндегі интонацияны экспериментті-фонетикалық зерттеу әдістері жұмысымыздағы алға қойған мақсатымызға байланысты болады. Интонацияның сөйлеу тілінде, сөйлемнің неше алуан түрлерінде бірден-бір олардың мағынасы мен құрылымына байланысты көрініс табатыны белгілі, сондықтан оны қазақ тіліндегі сөйлемдердің тұрақталған барлық құрылымдық-семантикалық түрлерімен байланыстыра қарауды жөн көрдік.

Интонацияны экспериментті-фонетикалық зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрды. Ең алдымен оған қазақ тілінің әр алуан стилі мен жанрынан, прозасы мен поэзиясынан зерт-

теу материалын жинап, саралап алу керек болды. Ол үшін жай сөйлемнің түрлі коммуникативтік типтері, күрделенген сөйлем, құрмалас сөйлемнің түрлері және бірнеше дербес сөйлемдерден тұратын күрделі синтаксистік тұтастықтарға мысалдар алынды.

Жоғарыда айтылған, ретпен жиналған, сараланған материалдарды зерттеу жұмысы төмендегідей:

1. Жиналған материалды құрылымдық-семантикалық жағынан топтап талдау жасау.

2. Дикторларды тағайындап және олар оқыған материалды ферромагниттік таспаға жазу.

3. Жазылған материалды аудиторлық, электроакустикалық және статистикалық талдаудан өткізу.

Экспериментті-фонетикалық зерттеудің материалы көркем прозадан, поэзиядан, ауыз әдебиетінің түрлерінен және публицистикадан алынды.

Экспериментке жататын мәтіндерді 12 диктор оқыды. Олардың ішінде маман дикторлар және қазақ тілін жақсы білетін, қазақша жақсы сөйлейтін сауатты ғылым қызметкерлері мен мұғалімдер бар. Даярланған материал экспериментті фонетика лабораториясының студиясында жазылды. Дикторларға мәтіннің қандай мақсатпен оқылатыны айтылған жоқ. Дегенмен, олардың мәтінді сөйлемнің коммуникативтік түрлеріне сәйкес табиғи дауыспен, табиғи қарқынмен, анық оқуы талап етілді.

Аудиторлық талдау жасайтындар, яғни жазылған мәтінді тыңдап, оны саралап, анықтайтындар — қазақ фонетикасының мамандары болды. Олардың алдына төмендегідей мақсаттар қойылды:

1) Ең алдымен тыңдалған сөйлемдердің интонациясына қарап, оның сөйлемнің қай коммуникативтік түрі екенін анықтау.

2) Одан кейін ол сөйлемдердің қанша синтагмаға (/ /), немесе ырғақты топқа бөлінетінін белгілеу (/).

3) Олардың синтагмалық, ырғақты және ой екпінін белгілеу.

4) Интонацияның 4 деңгейіне байланысты синтагманың тональды контурын көрсету: көтеріңкі, бәсең, көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі, бірқалыпты.

5) Синтагманың қарқынын анықтау: баяу — — орташа, — жылдам..... — (синтагманың жол астында белгіленеді).

6) Синтагманың айтылу күшін анықтау: күшеюы < , азаюы > , тең болуы = — (синтагманың арасында белгіленеді).

Аудиторлық талдау көріністері (интонациялық транскрип-

ция) интонографиялық деректермен салыстырмалы түрінде қарастырылып нақты және оң нәтижелерге қол жеткізді. Инструментті талдау жасау үшін автоматикалық өлшейтін және сөйлеу сигналының параметрлерін (негізгі тон жиілігі, үдемелігі, ұзақтылығы) автоматты жазатын интонограф қолданылды.

Интонограммаларда төмендегі акустикалық параметрлер жазылды: сөйлеу сигналының осциллограммасы, негізгі тон жиілігінің сызығы, үдемеліктің амплитудасы, уақыттың белгілері.

Ең алдымен интонограммалар сипатталып түсіндірілді, яғни барлық дыбыстар санаққа алынды, одан кейін интонограммалар сөйлеу тілінің негізгі 3 просодикалық сипаттамасы тұрғысынан қаралды: тональды, динамикалық және темпоралды. Негізгі тон жиілігін өлшеуде герц қолданылды, интенсивтілікті өлшеуде децибелл қолданылды, ал уақыт миллисекундта өлшенді. Есепке интонографтың физикалық көрсеткіштерінің абсолюттік емес, қатынастық мәндері алынды.

Негізгі тон жиілігінің параметрлерінен төмендегі сипаттамалар анықталды: 1. синтагмалардың тональды контуры; 2. тональды контурдың басталу деңгейі; 3. тональды контурдың аяқталу деңгейі; 4. синтагмалардың тональды диапазоны (негізгі тонның максималды және минималды мәндерінің арасындағы айырмашылығы); 5. синтагмалардың тональды деңгейі. Оны анықтайтын формула:

$$\frac{F}{n} \text{ екпінсіз буындар}, \text{ мұнда}$$

F — барлық екпінсіз буындардың негізгі тонның жиілігінің қосындысы;

n — екпінсіз буындардың саны.

6. негізгі тонның жиілігінің максимумы (тональды шыңның орны).

Интенсивтіліктің параметрлерінен синтагмалардың үдемелігінің диапазоны анықталды (үдемеліктің максималды және минималды мағынасының арасындағы айырмашылығы), және үдемеліктің деңгейі. Оны анықтайтын формула:

$$\frac{I}{n} \text{ екпінсіз буындар}, \text{ мұнда}$$

I — барлық екпінсіз буындардың үдемелігінің мағынасының қосындысы;

n — екпінсіз буындарының саны.

Уақыттың параметрлерінен синтагмалардың абсолюттік ұзақтылығы мен қарқыны анықталды. Қарқын сегменттердің жалпы ұзақтылығы мен барлық буындар санының арасындағы қатынасынан анықталады.

$$t = \frac{t}{n}.$$

Жүргізілген эксперименттердің барлық түрінің нәтижесінде қазақ тіліндегі интонация жайында жан-жақты объективті қорытындыларға келуге қол жетті деп есептейміз.

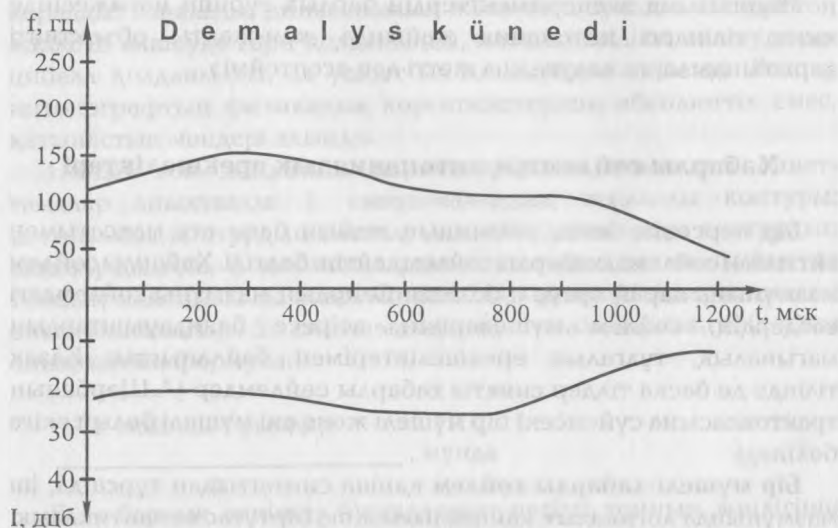
Хабарлы сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері

Бір нәрсенің, істің, уақиғаның жайын баян ету мақсатымен айтылған сөйлемді хабарлы сөйлем дейтіні белгілі. Хабарлы сөйлем мазмұнына қарай әртүрлі болады. Олардың мазмұны сөйлемдегі сөздердің, сөйлем мүшелерінің, әсіресе баяндауыштардың мағыналық, тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты. Қазақ тілінде де басқа тілдер сияқты хабарлы сөйлемдер (А.Щербаның трактовкасына сүйенсек) бір мүшелі және екі мүшелі болып екіге бөлінеді.

Бір мүшелі хабарлы сөйлем қанша синтагмадан тұрса да, іш мазмұнында логикалық қайшылығы жоқ, біртұтас семантикалық, интонациялық бірлік құрайды. Мысалы: *Демалыс күн егі (Ғ.Мұстафин). Қара қазан үш жерден құрылған (Ғ.Мұстафин). Бәрі орындарынан тұра бастады (М.Әуезов). Күн ұясына кіріп бара жатыр (Ғ.Мұстафин). Тары әңгімесі ұзаққа созылды (Ғ.Мұстафин). Күн қызыл арай шатырынан жаңа ғана шыға бастады (Ғ.Мұстафин).*

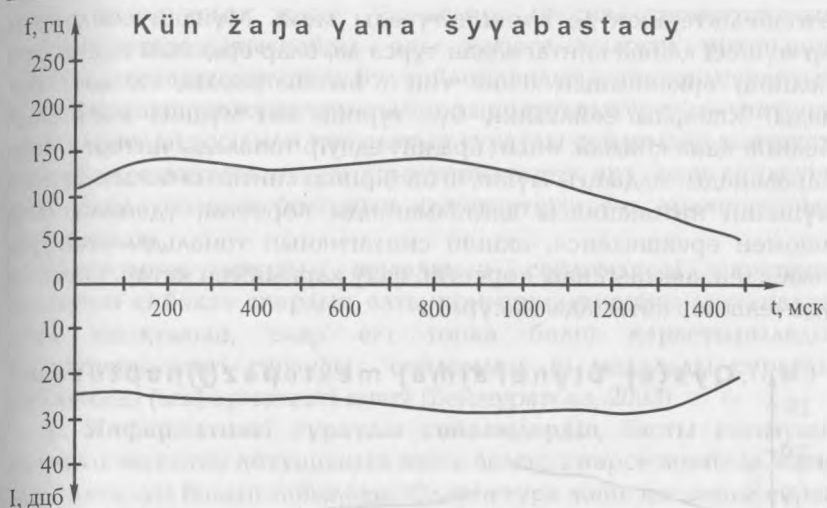
Келтірілген мысалдардың бәрі дерлік тұрлаулы мүшелері түгел, екі құрамды бір мүшелі хабарлы сөйлемдер. Бұлардың интонациялық тоны басында аздап көтеріліп, негізгі тон жиілігі сөйлемнің мағыналық өзегінде молайып барып, содан кейін жайбарақат төмен түсіп барып тынады. Бір мүшелі хабарлы

сөйлемдер көбінесе орта тональды регистрде айтылады да, тональды диапазоны мен интервалы шамалы болады. Тонның терминальды төмендеуі де үдемеліктің азайып минимальды мағынаға ие болуымен байланысты. Үдемелік пен негізгі тон жиілігінің сызығы да өзара бір-бірімен пропорционалды болады. Бір мүшелі хабарлы сөйлемдер әдетте онша қатты емес, орташа дауыспен айтылады. Мұндай сөйлемдердің аяғына қарай қарқынның жылдамдығы мен ұзақтылықтың сәл ғана молаюы байқалады. Ой екпіні түскен сөздің басқа сөздермен салыстырғанда айтылуы ұзағырақ болады. Сонымен қатар сөйлемнің айтылу қарқыны олардың көлеміне қатысты. Сөйлем қарқынның жылдамдауы — буындар санының көбеюімен байланысты (1-сурет).

1-сурет. Бір мүшелі хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Егерде бір мүшелі сөйлем бірнеше ырғақты топтан тұрса, ырғақты топтың ішіндегі әр сөз орыс тіліндегідей екпінмен белгіленбей, ырғақты топтың соңғы буыны әдетте жоғарырақ, күштірек, ұзақтылығы да молырақ болып айтылады. Мұндай сөйлемдердің интонациясы біркелкі, жай толқынданып аяғына қарай төмендеп барып бітеді. Ырғақты топтардың арасы кідіріспен бөлінуі міндетті емес (2-сурет).

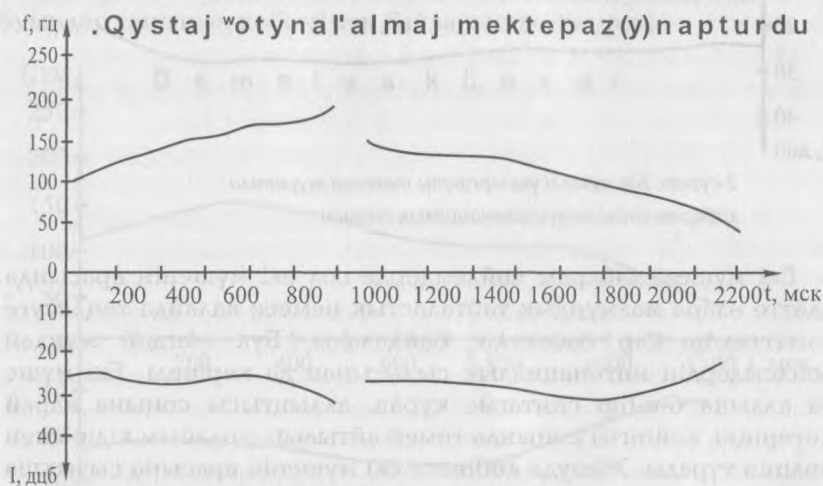

2-сурет. Бір мүшелі үш ырғақты топтан тұратын
хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Екі мүшелі хабарлы сөйлемдерде сол екі мүшенің арасында әдетте өзара мазмұндық тайталастық немесе қалайда теңдесуге бағытталған бір бәсекелік байқалады. Бұл жағдай мұндай сөйлемдердің интонациялық сызығынан да көрінеді. Екі мүше өз алдына бір-бір синтагма құрап, алдыңғысы соңына қарай көтеріңкі, кейінгісі соңында төмен айтылып, әрдайым кідіріспен бөлініп тұрады. Жазуда көбінесе екі мүшенің арасына сызықша қойылады. Кейде екінші, яғни соңғы мүше алдыңғы мүшеге мазмұны жағынан тайталас, бәсекелес болмай, оның мағынасына біраз түсініктеме не анықтама беруі де мүмкін. Мысалы: *Қара тақтайсыз мұғалім — тебенсіз кемпір ғой (Ж.Аймауытов). Қыстай отын ала алмай мектеп азынап тұрды (Ж.Аймауытов). Бес жерге бес — жиырма бес. Оның емтиханды тапсыра алмағандығы — көп ауырғанының салдары. Абай мен Әйгерім өмірге лағнат айтқан адамдар сияқты емес, қайта күйін ұғып, қалын ойлағандай (М.Әуезов). Мал басын көбейтуге ерінбей еңбек сіңірген кісінің бірі — Жақылбек егі (Ғ.Мұстафин). Қарағанды облысы — еліміздегі ең қуатты да құнарлы өңірдің бірі ("Ана тілі" газеті).*

Екі мүшелі хабарлы сөйлемнің ішкі мазмұнының тайталас, бәсекелестігі оның мүшелерінің өзіне тән интонациялық

өзгешеліктерінен де көрініп тұрады дедік. Мұндай сөйлемнің әр мүшесі қанша синтагмадан тұрса да, олар әрдайым кідіріспен бөлініп, әрқайсының өзіне тиісті интонациялық сызығы болады. Хабарлы сөйлемнің бұл түрінің екі мүшесі кідіріспен бөлініп қана қоймай, оның аражігі едәуір тональды интервалмен дараланады. Алдыңғы мүше, яғни бірінші синтагма болып тұрған мүшенің интонациясы аяқталмағанды көрсетіп, үдемелігі молаюмен ерекшеленсе, екінші синтагманың тональды контуры төмендеп, аяқталғанды көрсетіп, баяу қарқынмен қатар, шамалы үдемелікпен айтылады (3-сурет).

3-сурет. Екі мүшелі, екі синтагмадан тұратын хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Сонымен, хабарлы сөйлем бір мүшелі және екі мүшелі болып екіге бөлінеді. Оның бір мүшелісі **тиянақты интонемамен** сипатталады, ал екі мүшелісінің бірінші компоненті **тиянақсыз интонемамен** ерекшеленсе, екінші компоненті **тиянақты интонемаға** ие болады.

Сұраулы сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері

Хабарлы сөйлемді, оның құрылымы мен лексикалық құрамын еш өзгертпей-ақ, сұраулы сөйлемге тек **интонация арқылы** айналдыруға болады. Олардағы айтылайын деп жатқан ойдың

сұрау мағынасын жасау барысына лексика-грамматикалық көрсеткіштер қатыспайды, оны жүзеге асыруға интонация тәсілдері ғана қызмет етеді. Бұл сөйлемдердегі қойылған сұрақтың коммуникативтік жүгін толығымен өзіне артып жүретін — интонация. Осындай тәсілмен құрылатын сұраулы сөйлемдер контекст, сөйлеу жағдаяттары, түрлі коммуникативтік акт, яғни сөйлеуші мен тыңдаушының болғанын қажет ететін сөз әрекеттерінде орын алады.

Интонация арқылы жасалатын сөйлемдерді зерттеуге арналған еңбекте олардың алты коммуникативті-семантикалық түрі анықталып, олар екі топқа бөліп қарастырылады: а) информативті сұраулы сөйлемдер; ә) модальды сұраулы сөйлемдер (информативті емес) (Баймуратова, 2003).

1. Информативті сұраулы сөйлемдердің басты коммуникативтік мақсаты айтушының өзіне белгісіз нәрсе жөнінде жаңа ақпарат алуы болып табылады. Оларға тура және қосымша сұрақ түрлері жатады.

1) Тура сұрақ. Сұраулы сөйлемнің бұл түрінің коммуникативтік мақсаты — тыңдаушыдан міндетті түрде жауап (жаңа ақпарат) алу, бірақ мұнда айтушы жауаптың қандай болатынынан бейхабар.

— Жұмыс орныңыз? — *Аудандық газетте қызмет істеймін (С.Бердіқұлов).*

— Сізді мұнда жетелеп келген нәрсе? — *Халқымның қамы (М.Түзенев).*

— Сонымен ақыры? — *Ақыры сенат Банзаровты Петербургке қалдырмауға ұйғарды (С.Мұқанов).*

— Рухани қысым дегеніңіз? — *Бізге ол дінге байланысты (Ә.Шәріпов).*

— Жол болсын? — *Сіздің ауылға мейман әкеле жатыр едік (С.Бердіқұлов).*

Тура сұрақтар көбіне диалог сөздер мен ресми сауалнамаларда кездеседі, сондықтан олар қолданылу мақсатына сай құрылысы жағынан қысқа, нақты болып келеді. Сондай-ақ, сұраулы сөйлемнің аталмыш түрінде модальдық, экспрессивтік реңктер аз байқалады. Дегенмен, кей жағдайларда тура сұрақ мағынасында жұмсалған хабарлы сөйлем стилистикалық мақсатта модальды-экспрессивті көрініс береді:

— Сіздің атыңызды ұмытып қалдым? — *Ергәулет (М.Түзенев).*

— Соның себебі маған түсініксіз болып тұр? — *Оны кейін түсіне*

жатарсың, қазір... (С.Жүнісов).

Келтірілген мысалдар құрылымы жағынан хабарлы сөйлем түріне жатқанмен, олардың коммуникативтік мақсаты белгісіз нәрсе жайлы хабар, жаңа ақпарат алу болып табылады. Сөйлеуші хабарлы сөйлемді сұраулы интонациямен беріп, жауап күтіп тұр.

2) Қосымша сұрақ. Сұрақтың бұл түрі арқылы сөйлеуші өзіне бұрыннан белгілі ақпаратты толықтыра түсетін қосымша мәліметтер алуды көздейді. Яғни жауап беруші сұрақ иесіне мәлім нәрсені (құбылыс, оқиға) айқындап, нақтылай түсетін хабар не дерек беруі керек.

— Мекен-жайыңыз — Қараөткел. — Бала-шағаңыз? — Екі балам бар.

— Жас шамалары? — Алды төртте, соңы екіге (Ғ.Мұстафин).

Менімен сапарлас болғанда Қажымұқан қырықты толық орталаған адам. Қырықты асқан соң, — дейді ол, шарлана бастадым. Одан кейін жуандағанмен, салмағым кемігі. — Қазір қанша тартасыз? — Айтуға да тұрмайды. — Дегенмен? — Жеңілдеп қалдым деп тұрған жоқпын ба? — Сонда да? — Қазір 214 кг тартам (С.Мұқанов).

2. **Модальды сұраулы сөйлемдер** астарлы мағына жеткізу мақсатында айтылатын сөйлемдер тобын құрайды. Мұндай сұрақтар айтушының өзіне белгісіз нәрсе, құбылыс жөнінде тыңдаушының ой-пікірімен көзқарасын білуден емес өз тұжырымы, болжамының дұрыстығына көз жеткізу, соны анықтау, айғақтау, тыңдаушыға мақұлдату мақсатында қойылады. Бұл топқа жататын сұраулы сөйлемдердің келесі түрлері анықталған: болжау мағыналы, мақұлдату мағыналы, анықтау мағыналы және қайта сұрақ.

1) Болжау мағыналы сұрақ (болжау сұрақ). Сұраулы сөйлемдердің бұл түрінде сөз түзуші кейбір деректер немесе құбылыстар туралы өзінің алдын ала жасаған болжам, ой-пікірін дұрыс не бұрыс екендігін анықтау үшін тыңдаушыдан талап еткен жауаптан оның құптауын немесе растауын күтеді.

— Гүлнар, сен әнші болуың керек? — Неге олай ойлайсыз? (М.Иманжанов).

— Олжаларыңыз көп болу керек? — Олжасыз емеспіз (С.Ғаббасов).

— Сен елге бізге өкпелі кеттің? — Неге, сіздерге артар кінәміз жоқ (Ә.Сараев).

— Егер алдамаған болсам? — Онда өзің айтқан жаңағы жолмен

лагерьге барыңыз да, Қайсарды алып келіңіз (Ә.Әлімжанов).

— Саған бұл той ұнамайтын сияқты? — Біз Нұржамал екеуіміз бір-бірімізді жақсы көретін едік... (І.Есенберлин).

Берілген мысалдар құрамындағы болу керек модаль сөздері мен байқату көңіл күйін білдіруші болсам, сияқты сөздері сөйлемдердің сұраулық мағынасын ашуға себін тигізгенмен, шешуші қызметті интонация атқарып тұрғаны белгілі. Өйткені олар өзгеше бір контекст, сөйлеу жағдаяты немесе диалог құрамында сөйлемнің басқа да коммуникативтік түрлерінің қызметін атқаруы мүмкін.

2) Мақұлдату мағыналы сұрақ. Бұл сұрақтың мағынасы айтушының өзі жақсы білетін (не сол жағдаят, контекст, мәтін аясында анық көзі жеткен) нәрсе (құбылыс, оқиға) жөніндегі тұжырымын тыңдаушыдан құптауды, растауды, мақұлдауды талап ету мақсатына негізделеді. Сонымен бірге, сөйлеуші қабылдаушыдан өз ойын растайтын жауап күтумен қатар, ол өз болжамының дұрыстығына сенімі мол болып тұрады.

— Әрі ұйымды басқардың? — Иә, ол жұмысты да маған сеніп тапсырған (О.Бодықов).

— Демек, келістіңдер? — Иә, әзірге келістік, ал кейінгісін көре жатармыз? (З.Шашкин).

— Берлиннің өзіне қайттыңыздар? — Жоқ, Берлинге жеткеніміз жоқ, Польшадан қайттық (С.Бердіқұлов).

Жоғарыда тоқталып кеткен болжау мағыналы сұрақта айтушының өз болжамы, шамалауының дұрыстығында небір күдік, сенімсіздік басымдау көрінсе, мақұлдату (құптау) мағынасындағы сұрақта сенімі молырақ болып келеді.

3) Анықтау (нақтылау) мағыналы сұрақ. Сұрақтың бұл түрі айтушы өзіне берілген ақпаратты дұрыс, анық түсініп отырғанына көз жеткізуі мақсатында қойылады.

— Қайсарды ала кетпекші. — Өзі бірге барады да? — Иә. — Ертең?

— Иә, ертең жүрмекші (Ә.Әлімжанов).

— Кәдімгі бай Ахмет, қашқын Ахмет? — Иә, дәл өзі (Қ.Сәрсекеев).

Бұл мысалдардағы сұрақтардың алда айтылып кеткен ақпарат, деректі анықтаңқырап, сол жайында сөйлеушінің өз түсінігінің дұрыс екенін нақтылай түсуі үшін қойылып отырғандығы аңғарылады.

4) Қайта сұрақ. Бұл сұрақтың сұраулы сөйлемдердің басқа

да коммуникативтік түрлерінен айырмашылығы — оның өзінен бұрын келетін фразалармен тығыз байланыста тұруы. Қайта сұрақта алдыңғы сұрақтың лексика-грамматикалық құрылымы не толық қайталанып, не эллипті болып келеді. Мысалы, айтылып кеткен фразадағы сұрақты қайталау арқылы айтушының күдік не түсініксіздіктен арылып, дұрыс тұжырымға келуі үшін қарсы сұрақ қойылады және сол себепті сұраққа сұрақпен жауап беріледі. Бұл ретте қайта сұрақ тыңдаушы емес, айтушы қоятын сұрақ болып табылады. Айтушы сұрақтың бұл түрін өзінің қойған сұрағына қандай да бір себеппен жауап ала алмаған соң, тыңдаушының назарын оған қайта аударып, жауап алу мақсатында қояды. Көп жағдайларда қайта сұрақтардағы сұраулы мағынаға әртүрлі модальды-экспрессивтік реңктер үстелетіні де байқалады. Мұндай сұрақтардың жиі түзілетін ортасы — ауызша сөздің бейресми қатынастағы диалогтік формасы.

— *Иә, ол менен безетін болып кетті. — Сізден безетін? Түк түсінсем бұйырмасын? — Өзім де онша түсініп отырғаным жоқ. Мен оған басқа бір әйелді сүйетінімді сездіріп едім, сіздің атыңызды бірден атап салды (С.Жүнісов).*

— *Менің атымды? — Иә, сіздің атыңызды (Ә.Әлімжанов).*

— *Олай болса, мен Ташкентке кетемін. — Ташкентке? — Иә, ол жер әкемнің жастық шағы, ең қиын, ең қызықты кезі өткен жер (О.Бодықов).*

— *Шахтаға түсуге қайта шақырып жатыр. — Тағы да мені? — Бәрі (Ғ.Мұстафин).*

Келтірілген мысалдардан байқап отырғанымыздай, сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік-семантикалық түрлері контекст пен сөйлеу жағдаятына байланысты сараланады екен. Ал интонациялық ерекшеліктері олардың мазмұны мен жасалу әдістеріне байланысты болады. Интонация арқылы жасалған сұраулы сөйлемдердің просодикалық көріністерінің ерекшеліктері өтем принципін ұстанған теңелту заңына негізделеді. Бұл заң бойынша, сұраулы сөйлемдегі бар коммуникативтік жүкті грамматикалық көрсеткіштер емес, интонация артатыны белгілі.

Сұраулы сөйлемдердің түр-түрлерінің интонациялық ерекшеліктері негізгі тон жиілігі, үдемелік және ұзақтылық сияқты просодикалық үш параметр негізінде қарастырылады. **Тура және қосымша сұрақтар** негізгі тон жиілігінің көтеріңкі бағыты, тональды диапазонының кеңдігі мен үдемеліктің жоғары мәндерімен ерекшеленеді. Олардың интонациялық

өзектері де осы параметрлердің ең жоғары шамасында көрініс табады. **Болжау мағыналы сұрақтардың** динамикалық және темпоральдық көрсеткіштері де жиілік параметрлері болып есептелетін негізгі тон, тональды интервал мен диапазон сияқты сөйлемнің экспрессивті-модальдық реңктеріне байланысты өзгеріп отырады. Негізгі тон жиілігінің бағыты көтеріңкі не көтеріңкі-бәсең болып келеді де, сөйлем басы мен аяғының тональды интервалы мен диапазондары айтылған мазмұнға сәйкес шамалары азырақ мән береді. **Мақұлдату мағыналы сұрақтардың** баяуырақ айтылуы негізгі тон, ұзақтылық және үдемеліктің жоғары шамалары мен жиілік диапазондарының, тональды интервалдарының едәуір кең болуынан байқалады. Ал **анықтау мақсатында айтылған сұрақтарда** бұл өлшемдер орташа мәнді көрініс беріп, айтылу әуені әртүрлі бағытта болуы мүмкін. **Қарсы сұрақтардың** негізгі тон жиілігі көтеріңкі бағытта, үдемелігі сөз соңында молайып, айтылу ұзақтылығы жылдамырақ болады және тональды интервал мен диапазондары үлкен мәнге ие болып, ой екпінінің синтагманың соңғы буынына түсуімен ерекшеленеді.

Грамматикалық тәсілдер көмегімен құрылатын сұраулы сөйлемдер сұраулық шылаулар және сұрау есімдіктері арқылы жасалатын үлкен екі топқа бөлінеді. Сұраулық шылаулар мен сұрау есімдіктері сөйлемдердің предикативтік (мағыналық) өзегіне айналады. Олардың интонациялық ерекшеліктері сөйлемнің предикативтік өзегіне айналатын сұраулық шылау сөздер және сұрау есімдіктерінің функциясы мен орнына байланысты. Олардың негізгілері: **ашық сұрақ** (тура сұрақ), **күмәнді сұрақ**, **қарсы сұрақ** және **риторикалық сұрақ**.

1. Ашық сұрақ көбінесе диалогтерде қолданылады. Олар біреудің я бірдеменің жайынан хабар алу үшін, я оның бар-жоқтығын білу үшін қойылады. Мұндайда сөйлеуші тыңдаушыдан жауап күтеді: 1. *Аман-есен оралдың ба?* — Шүкір (Ө. Нұрпейісов). 2. *Кім болып істейсің?* — Ревизормын (Т.Әлімқұлов). 3. *Атың кім?* — Қайырғали (Ғ. Мүсірепов). 4. *Соғыста ең қауіпті нәрсе не?* — Паника, қазақшалап айтқанда, ала үрей («Ана тілі» газеті). 5. *Астықтың өнімі қалай?* — Жаман емес («Қазақ әдебиеті» газеті). 6. *Жақсы хабар бар ма?* — Бар (Ғ. Мұстафин).

2. Күмәнді сұрақ белгісіз не күмәнді жағдайды анықтау үшін қойылады. Мұндай әрі сұраулы, әрі күмәнді сөйлемдердің баяндауыштарының құрамында ма/ме, ба/бе сияқты

шылаулармен қатар екен, шығар, ау, ә дегендер де болады. 1. Сол жаққа мен де барсам ба екен? 2. Мына мың болғыр бой бермей кетер ме екен? (Ғ. Сланов). 3. Ол келе алмай қалған ғой, ә? 4. Мүмкін, біздің тексіздігіміз де осыдан басталған шығар? («Ана тілі» газеті). 5. Жалғыз басты болсаңыз жан бағарсыз, ал бала-шағаңызға ол табысыңыз да жете қояр ма екен? («Қазақ әдебиеті» газеті). 6. Ол бүгін келер ме екен?

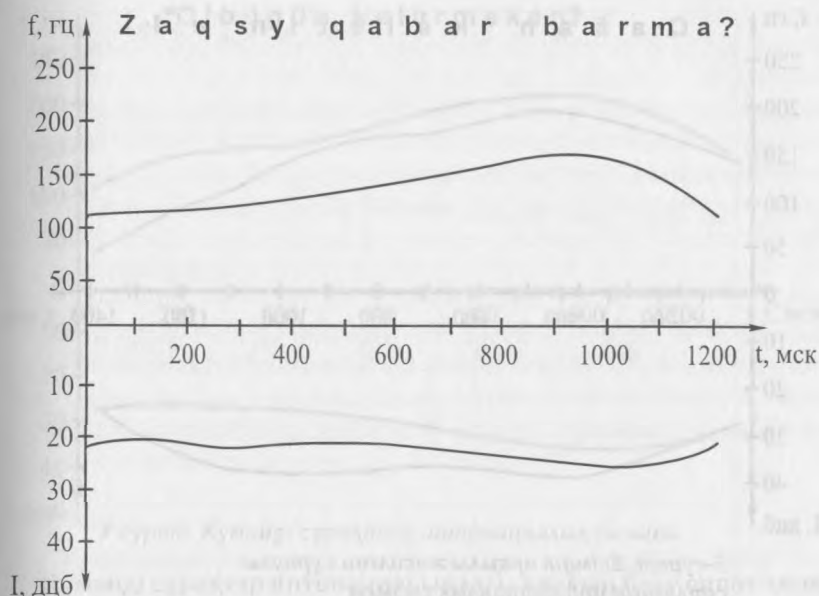
3. Қарсы сұрақ. Кейде сұраулы сөйлемдерге тура жауап берілмей, сұраққа сұрақ түрінде қарсы сұрақ қойылады. 1. Біздің ауылға барасың ғой, қызым? — Бармағанда қайтем? (Ә. Сәрсенбаев). 2. Сен балаң болуын тілейсің бе? — Баланың керегі не? Біреуге өлтірткізу үшін бе? (М. Жұмабаев). 3. Неге ақылды ақылсыздан жеңілді? — Согоң сұра? («Қазақ әдебиеті» газеті). 4. Сонда ол не дейді? — Шынымен солай дегі ме? (М. Жұмабаев).

4. Риторикалық сұрақ. Кейбір сұраулы сөйлемдер жауап күту мақсатымен айтылмай, бірдеңенің жайын хабарлау мақсатымен де айтылады. Риторикалық сұраулы сөйлемдер көркем әдебиетте жиі қолданылады.

Кеш, тәңірім, болса сөзім пенгешілік,
Мінекей, айқын зұлым, қайда әділдік?
Соншама кең рақметтен құр тастайтын,
Баласы алты алаштың — біз не қылдық?

Бір жауыз сөңдірмек пе әлде нұрың?
Үстіңе кигізбек пе қара құрым?
Жоқ әлде қазіргімен жұмысың жоқ,
Қайғыға түсіре ме өткен күнің? (М. Жұмабаев).

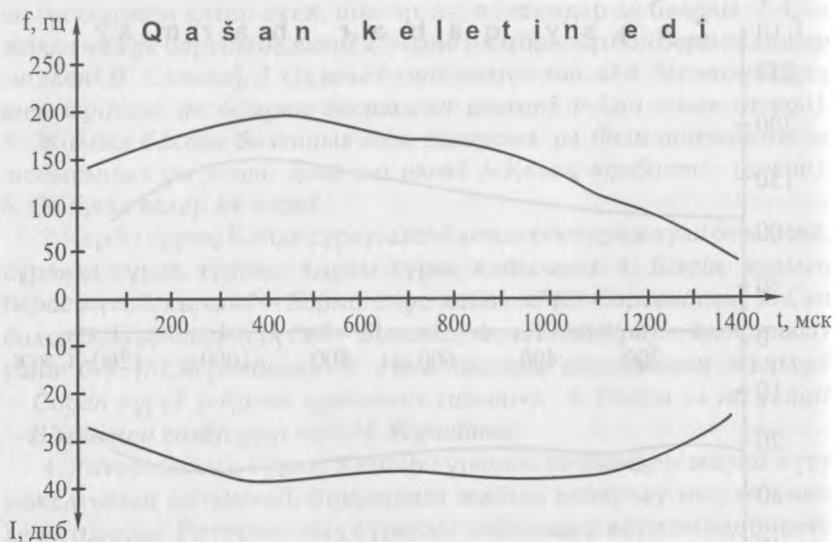
Шылаулар (ма/ме, ба/бе, па/пе) арқылы жасалған ашық сұраулы сөйлемдердің интонациясын экспериментті зерттеулерге сүйене отырып бақыласақ, интонацияның негізгі тоны сол шылау арқылы жасалып, мағыналық өзек болып тұрған баяндауышқа дейін көтерілумен қатар, оның тонының жиілігі мен үдемелілігінің де біршама молаятыны байқалады. Сөйлемнің басы мен соңына қарағанда, оның ортасындағы сөз буындарының айтылу қарқыны жылдамырақ болады. Шылаулар арқылы жасалған сұраулы сөйлемдер көбінесе интонацияның негізгі тон жиілігінің орташа регистрінде орташа дауыс күшімен айтылады (4-сурет).

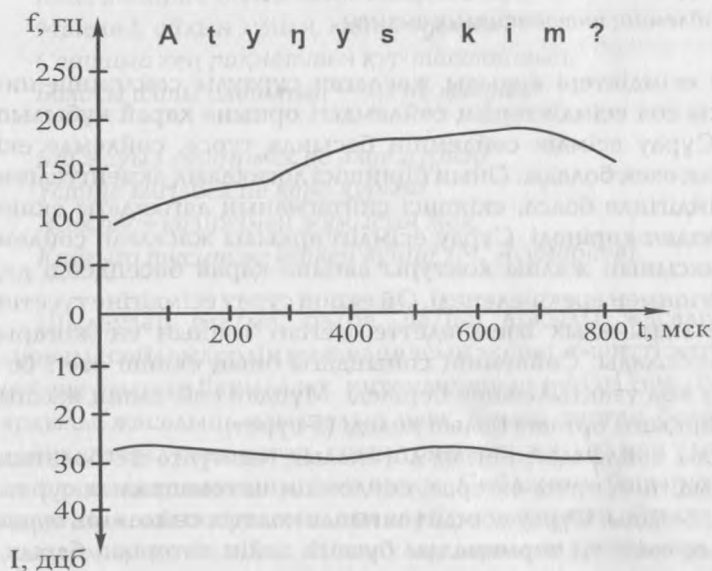
4-сурет. Шылау арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық сызығы

Сұрау есімдіктері арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациясы сол есімдіктердің сөйлемдегі орнына қарай құбылып тұрады. Сұрау есімдік сөйлемнің басында тұрса, сөйлемде екі мағыналық өзек болады. Оның біріншісі логикалық акценттелген сұрау есімдігінде болса, екіншісі синтагманың аяғындағы екпін түскен сөзден көрінеді. Сұрау есімдігі арқылы жасалған сөйлем интонациясының жалпы контуры аяғына қарай бәсеңдейді де, кең диапазонмен ерекшеленеді. Ой екпіні сұрау есімдігіне түсетін сөйлемде мағыналық өзек, әдетте, негізгі тонның ең жоғары мәніне ие болады. Сөйлемнің соңындағы оның екінші өзегі болатын сөз мол ұзақтылықпен беріледі. Мұндай сөйлемнің жалпы айтылу қарқыны орташа болып келеді (5-сурет).

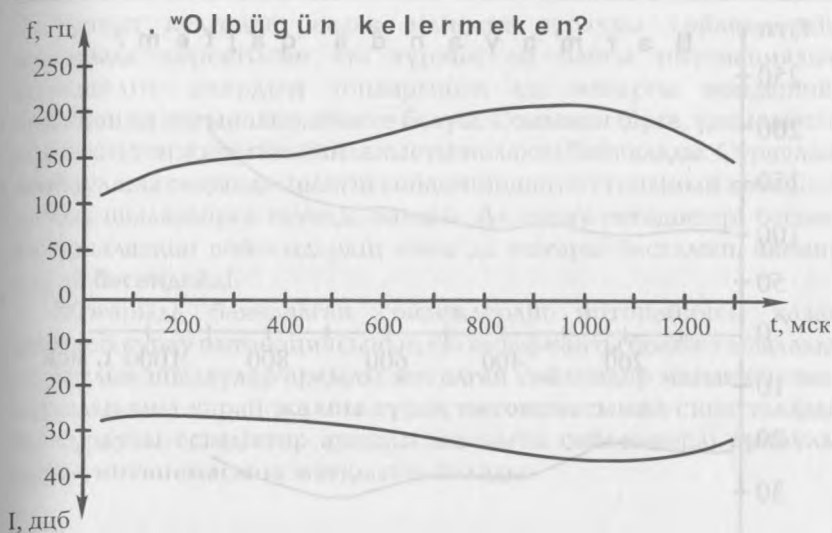
Сұраулы сөйлемдегі негізгі логикалық мазмұнға ие болатын сұрау есімдігінің орны өзгерсе, сөйлемнің интонациялық суреті де өзгеше болады. Сұрау есімдігі аяғында келетін сөйлемнің әуені мағыналық өзектегі терминалды буынға дейін көтеріліп барып, сол жерде шұғыл төмендейді. Мұндай сөйлем кең тональды диапазон мен жоғары тональды регистрде айтылады. Сөйлемнің әуені аяғына қарай шұғыл өзгереді (6-сурет).

5-сурет. Есімдік арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық сызығы

6-сурет. Есімдік арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық сызығы

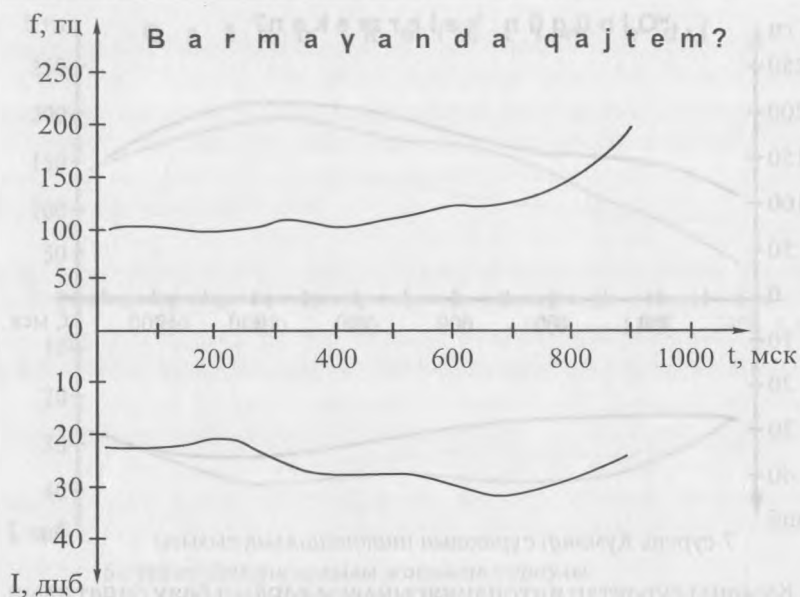

7-сурет. Күмәнді сұрақтың интонациялық сызығы

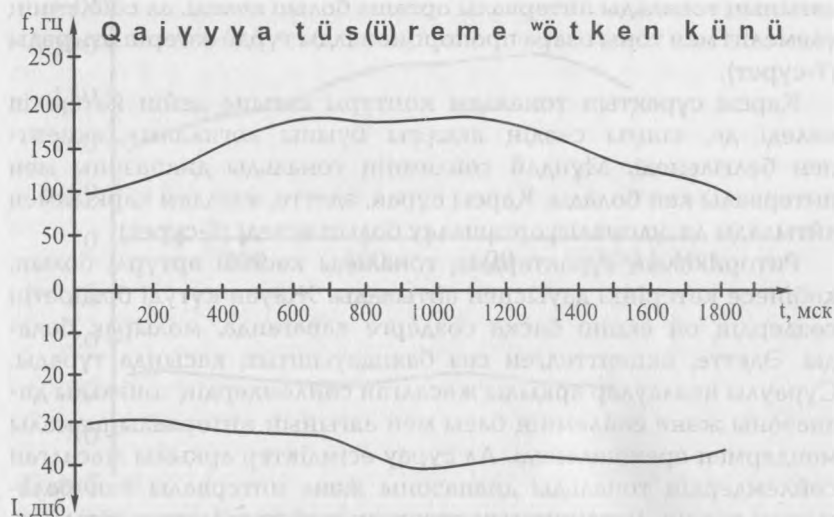
Күмәнді сұрақтар интонациясындағы қарқын баяу сипат алып, үдемелігі шамалы болады. Оның тональды диапазоны едәуір болып, орташа регистрде айтылады да, жалпы кескіні көтеріңкі және көтеріңкі-бәсең тонмен ерекшеленеді. Сөйлемнің басы мен аяғының тональды интервалы орташа болып келеді, ал сөйлемнің үдемелігі мен тоны өзара пропорционалды түрде өзгеріп отырады (7-сурет).

Қарсы сұрақтың тональды контуры аяғына дейін көтеріліп келеді де, соңғы сөздің ақырғы буыны логикалық акцентпен белгіленеді. Мұндай сөйлемнің тональды диапазоны мен интервалы кең болады. Қарсы сұрақ, әдетте, жылдам қарқынмен айтылады да, үдемелігі орташалау болып келеді (8-сурет).

Риторикалық сұрақтардың тональды кескіні әртүрлі болып, көбінесе көтеріңкі дауыспен айтылады. Жауап күтуді білдіретін сөздердің ой екпіні басқа сөздерге қарағанда, молырақ болады. Әдетте, акценттелген сөз баяндауыштың қасында тұрады. Сұраулы шылаулар арқылы жасалған сөйлемдердің тональды диапазоны және сөйлемнің басы мен аяғының интервалы шамалы мәндермен ерекшеленеді. Ал сұрау есімдіктер арқылы жасалған сөйлемдердің тональды диапазоны және интервалы кең болатынын көрдік. Риторикалық сұрақтар жай қарқынмен айтылып, оның үдемелігі акценттелген сөздерде молаяды (9-сурет).

8-сурет. Қарсы сұрақтың интонациялық сызығы

9-сурет. Риторикалық сұрақтың интонациялық сызығы

Түптеп келгенде, қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің жоғарыда көрсетілген екі түрінің ең басты интонациялық ерекшелігі — олардың тондарының ең жоғарғы мәндерінің әрқашан да мағыналық өзекте болуы. Сонымен бірге, үдемеліктің де негізгі тон жиілігіне байланысты молаюы байқалады. Сұраулық шылаулары соңында келетін сөйлемнің негізгі тонының көтерілуі де сол шылауларға тәуелді болады. Ал сұрау есімдіктері басында орналасқан сөйлемдердің тоны да жоғары басталып, аяғына қарай бәсеңдейді.

Жоғарыда баяндалған сөйлемдердің интонациясы қазақ тіліндегі сұрау интонациясының екі варианты болып табылады. Сұраулық шылаулар арқылы жасалған сөйлемдер мағынасы мен құрылымына қарай **жалпы сұрақ интонемасымен** сипатталады. Ал сұраулы есімдіктер арқылы жасалған сөйлемдерді **арнаулы сұрақ интонемасына** жатқызуға болады.

Бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері

Бұйрықты сөйлем жалаң бұйрық ретінде ғана айтылмай, сонымен қатар кісінің еркін, талабын кеңесін, тілегін, жалынышын т.б. білдіретіні белгілі. Бұйрықты сөйлем көбінесе диалогта жиі ұшырайды. Бұйрықты сөйлемдер етістіктің бұйрық және қалау райы арқылы жасалады. Бұйрықты сөйлемдердің баяндауыштары қандай сөзден болғанына қарай және сөйлемнің құрамы қандай болуына қарай, олардың мазмұны да әртүрлі болып келеді.

1. Баяндауышы етістіктің бұйрық райының екінші жағында айтылған сөйлемдер көбінесе бұйрық, талап, кейде үндеу мәнді болады: *Тарт тіліңді! Жоғал көзіме көрінбей! — деп Ысқақ кимелеп кетті (С.Ерубаев). Құлат мынау үйлерді! (М.Әуезов). Қалма! Апарып сал! (М.Әуезов). Тысқа шығайық, жүр! (М.Әуезов). Анау шиге қарай тарт! (Ғ.Мұстафин).*

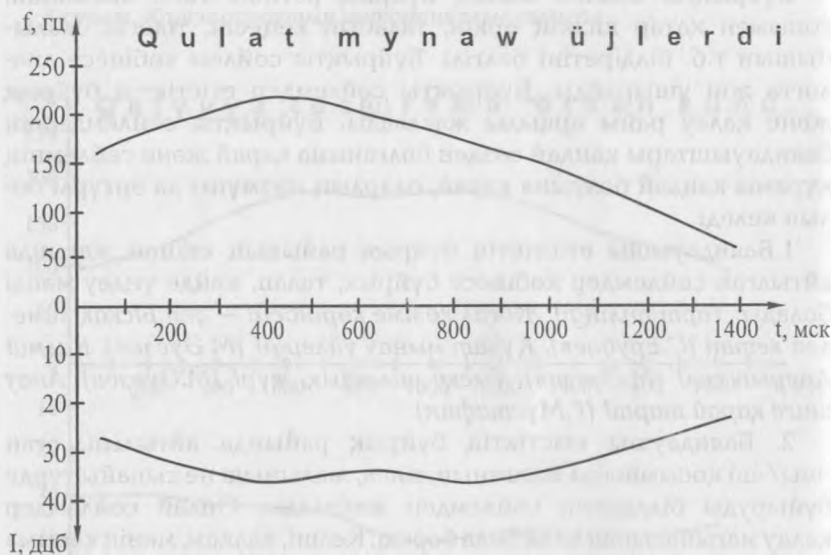
2. Баяндауышы етістіктің бұйрық райында айтылып, оған -шы/-ші қосымшасы жалғанып, тілек, жалыныш не сыпайы түрде бұйыруды білдіретін сөйлемдер жасалады. Ондай сөйлемдер қалау мағынасында да айтыла береді: *Келші, қалқам, менің қасыма отыршы! Мына жұмысты тезірек бітірші! (Ә.Әбішев). Әйгерім, сен бері қарашы! — деді (М.Әуезов).*

Бұйрықты сөйлемді интонациялық айырмашылықтарына

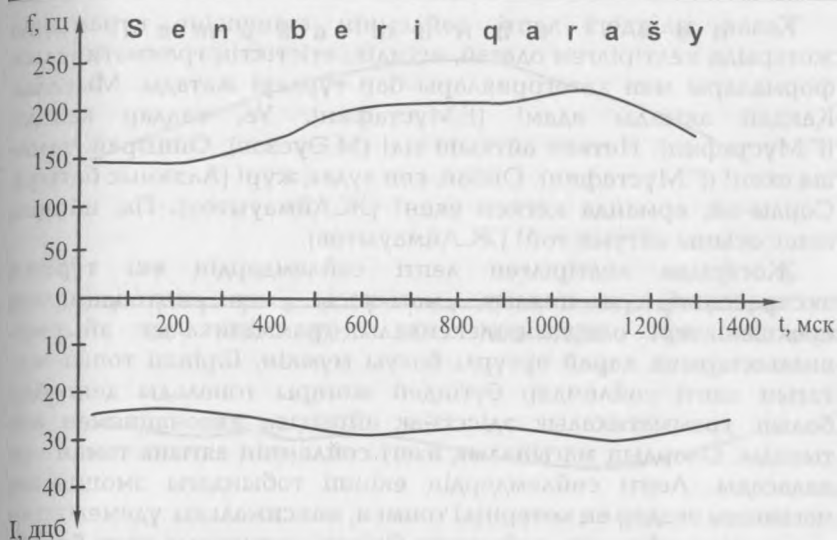
қарай екіге бөлуге болады. Олардың біріншісі — орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын қатал бұйрық болса, екіншісі — тілек, қалау не сыпайы түрде айтылған бұйрық.

Олардың біріншісіне жоғарыда келтірілген бірінші топтағы (1) мысалдар, екіншісіне — екінші топтағы (2) мысалдар жатады. Қатал бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшелігі — оның көбінесе жоғары тонмен басталып, соңына қарай бәсеңдеуі. Сыпайы түрде айтылған бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшелігі оның көбінесе біркелкі, орташа тональды деңгейде айтылуы. Бұйрықты сөйлемдердің екі түрі де баяу қарқынмен мол үдемелікпен айтылады, ал акценттелген буыны мазмұндық өзек болып максималды тональды мағынаға ие болады. Қатал бұйрықты сөйлемдердің тональды диапазоны едәуір мол, тональды интервалы да көлемді. Қалау не сыпайы түрде айтылған бұйрықты сөйлемдердің тональды диапазоны мен интервалы орташа болып келеді.

Осы екі түрлі бұйрықты сөйлемдер **қатал бұйрық** интонемасы және **сыпайы бұйрық** интонемалары арқылы беріледі (10, 11-суреттер).

10-сурет. Қатал бұйрықты сөйлемнің интонациялық сызығы

11-сурет. Сылайы бұйрықты сөйлемнің интонациялық сызығы

Лепті сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері

Кісінің көңіл күйін, ашуын, ызасын, аянышын, күмәнін, таңдануын, қуанышын т.б. эмоциялық сезімін білдіретін лепті сөйлемдер екі топқа бөлінеді. Мұндай сөйлемдердің эмоциялық мағыналары олардың құрамындағы одағай, модаль сөздер, баяндауышындағы етістіктің шартты райы, не тұйық рай формаларында немесе көмекші етістікпен бірге қолданылатын есімше, шылау, демеуліктер және мақтану, масаттану мағынасындағы сөйлемдерде қолданылатын *ғажал, неткен, қандай, пай-пай, ай, уа* деген сөздерде болады.

Интонациялық ерекшеліктеріне қарап, қазақ тіліндегі барлық лепті сөйлемдерді екі топқа бөлуге болады. Оның біріншісіне жоғарыда келтірілген лепті сөйлемді құратын грамматикалық әдістерсіз-ақ (одағай, модаль сөздер, баяндауышының ерекшеліктері т.б.), жалаң айрықша интонация арқылы болатын лепті сөйлемдер жатады. Мысалы: *Бұл түс емес! (М.Әуезов). Тамаша мұнда екен! (М.Әуезов). Дәл қаланың үйі! (М.Әуезов). Алғыс деген аз сөз! Кел! Досың сені күтіп отыр! (М.Әуезов). Ғажал жігіт екен! (Ғ.Мұстафин). Сүйінші, күйеу келеді! (Алпамыс батыр).*

Қазақ тіліндегі лепті сөйлемнің екіншісіне құрамында жоғарыда келтірілген одағай, есімдік, етістіктің грамматикалық формалары мен категориялары бар түрлері жатады. Мысалы: Қандай ақылды адам! (Ғ.Мұстафин). Уа, салдар келеді! (Ғ.Мұстафин). Неткен айтқыш тіл! (М.Әуезов). Ойпырай, тамаша екен! (Ғ.Мұстафин). Ойбай, сен аулақ жүр! (Алпамыс батыр). Сорлы-ай, арманда кеткен екен! (Ж.Аймауытов). Па, шіркін, кеше осыны айтуың ғой! (Ж.Аймауытов).

Жоғарыда келтірілген лепті сөйлемдердің екі түрінің экспрессивті, эмоциялық мағынасы мен интонациялық ерекшеліктері олардың лексикалық-грамматикалық айырмашылықтарына қарай әртүрлі болуы мүмкін. Бірінші топқа жататын лепті сөйлемдер бүтіндей жоғары тональды деңгейде болып, грамматикалық әдіссіз-ақ айрықша интонациямен айтылады. Олардың мағыналық өзегі сөйлемнің аяғына таман орналасады. Лепті сөйлемдердің екінші тобындағы эмоциялық мағыналы сөздер ең көтеріңкі тонмен, максимальды үдемелікпен созылыққы айтылып, сөйлемнің бірінші мағыналық өзегі болып табылады да, екінші мағыналық өзегі сөйлемнің соңында болады.

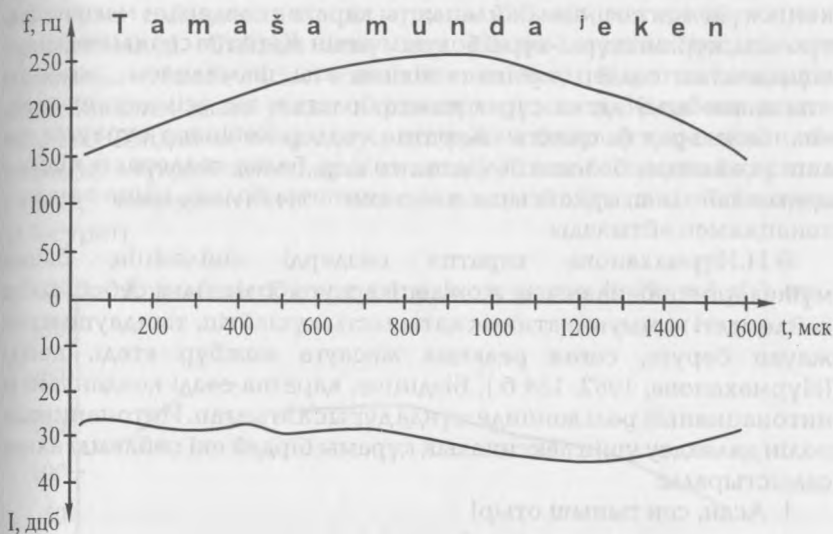
Лепті сөйлемдердің бәрі дерлік эмоциялық-экспрессивті мағынаға ие болғандықтан, баяу қарқынмен, нық, айрықша реңкімен айтылып, лепті интонемамен беріледі. Лепті сөйлемдердің түрлері **лепті интонеманың варианттарына** лайық болады (12, 13-суреттер).

Оқшау сегменттердің интонациялық ерекшеліктері

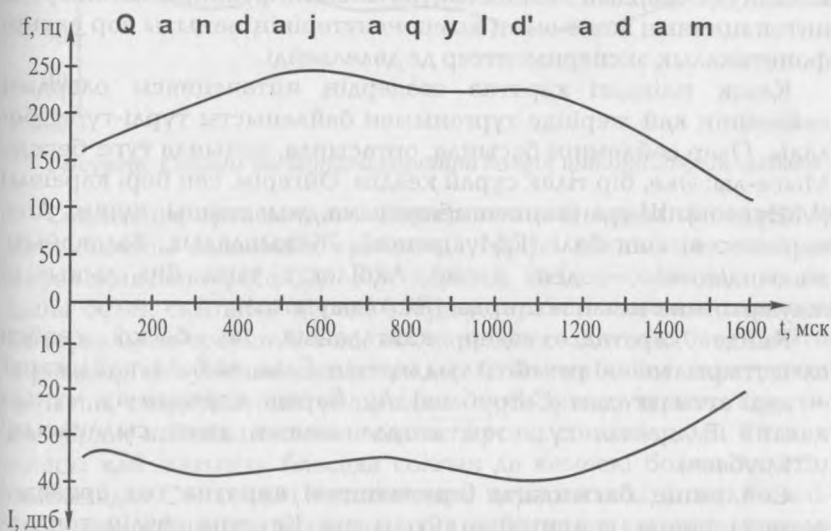
Сөйлемдегі өзге сөздермен жалпы мағыналық байланыста тұрғанмен, сөйлем мүшесі қызметін атқармай және сөйлемдегі басқа сөздермен синтаксистік байланысқа түспей, олардан бөлектеніп, оқшауланып айтылатын сөздерді, сөз тіркестерді, сөйлемдерді оқшау сегменттер дейтіні белгілі. Олар сөйлем ішіндегі мағынасына қарай қаратпа сегменттер, қыстырма сегменттер деп аталады.

1. Қаратпа сөз

Айтылған ойдың кімге арналғанын білдіру үшін, оған басқаның көңілін аудару үшін жұмсалатын оқшау сөз қаратпа сөз болады. Қаратпа сөз диалогта, шешендік сөзде, үндеуде, поэзияда және түрлі хаттар мен ісқағаздарында қолданылады. Сөйлеушінің

12-сурет. Бірінші топқа жататын лепті сөйлемнің
интонациялық сызығы

13-сурет. Екінші топқа жататын лепті сөйлемнің
интонациялық сызығы

көңіл күйі мен сезіміне байланысты қаратпа сөздердің мағынасы, тұлғасы, құрамытүрлі-түрлі болуы мүмкін. Қаратпа сөз қызметінде жұмсалатын сөздер, көбінесе кісінің аты, фамилиясы, әкесінің аты және "кім?" деген сұрақ қоюға болатын зат есімдер: шырақ, апа, балалар, т.б. сияқты. Қаратпа сөздер көбінесе сұраулы не лепті сөйлемде болады. Қаратпа сөздер басқа сөздерден кідіріс арқылы бөлініп, әрқайсысы жеке синтагма болып, өзіне тән интонациямен айтылады.

Ә.Н.Нұрмаханова қаратпа сөздерді сөйлемнің басқа мүшелерімен байланысы жоқ деп қарауға болмайды, себебі олар сөйлемдегі коммуникативтік қатынасты күшейтіп, тыңдаушысын жауап беруге, соған реакция жасауға мәжбүр етеді, дейді (Нұрмаханова, 1982, 154 б.). Біздіңше, қаратпа сөзді қолданудағы интонацияның рөлі жөнінде мұнда дұрыс айтылған. Интонацияның рөлін дәлелдеу үшін лексикалық құрамы бірдей екі сөйлемді алып салыстырады:

1. Асан, сен тыныш отыр!

2. Асан, сен, тыныш отыр!

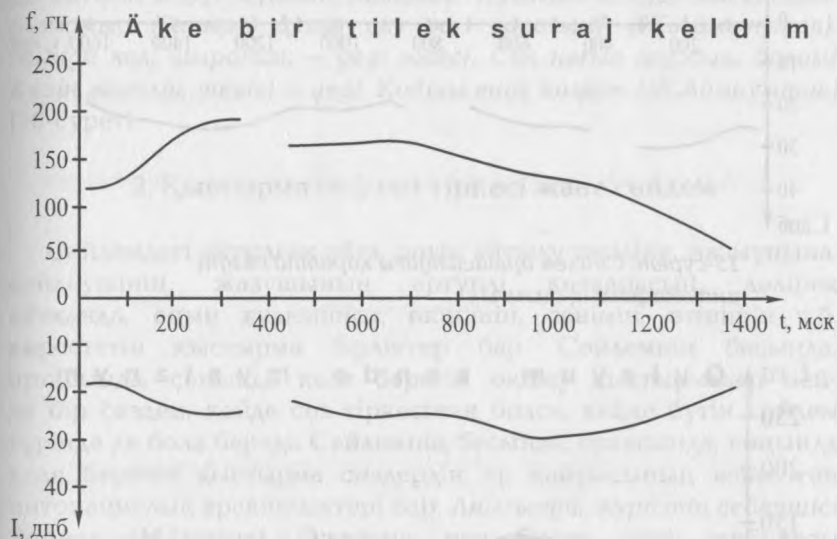
Бұл сөйлемдердің біріншісінде қаратпа сөз Асан болып, екіншісінде қаратпа сөз сен болып тұрғанын интонация арқылы білуге болады деген пікір көңілге қонымды. Қаратпа сөздерді қолдануда, олардың эмоциялық мағынасын, функциясын айыруда интонацияның және оның компоненттерінің маңызы зор екенін фонетикалық эксперименттер де дәлелдейді.

Қазақ тіліндегі қаратпа сөздердің интонациясы олардың сөйлемнің қай жерінде тұрғанымен байланысты түрлі-түрлі болады. Олар сөйлемнің басында, ортасында, соңында тұра береді. Мысалы: Әке, бір тілек сұрай келдім. Әйгерім, сен бері қарашы! (М.Әуезов). Шырағым, сен абыржыма, жыламашы, күнім! Апа, көріспесек, қош бол! (Ғ.Мүсірепов). Жақындадық, балақайым, жақындадық! — деп, дуана Ақбілекті тағы бір лықытып жауырынына таман шығарды (Ж.Аймауытов).

Кейде қаратпа сөздер қайталанып не басқа сөзбен алмастырылып екі рет айтылуы мүмкін: Бала, ай бала, қайдасың? — деді аттылы адам (С.Ерубаев). Ау, Барша, қарағым-ау, мұның қалай? Е, қызыл гүл, таң атарда шешек атып сыланасың! (С.Ерубаев).

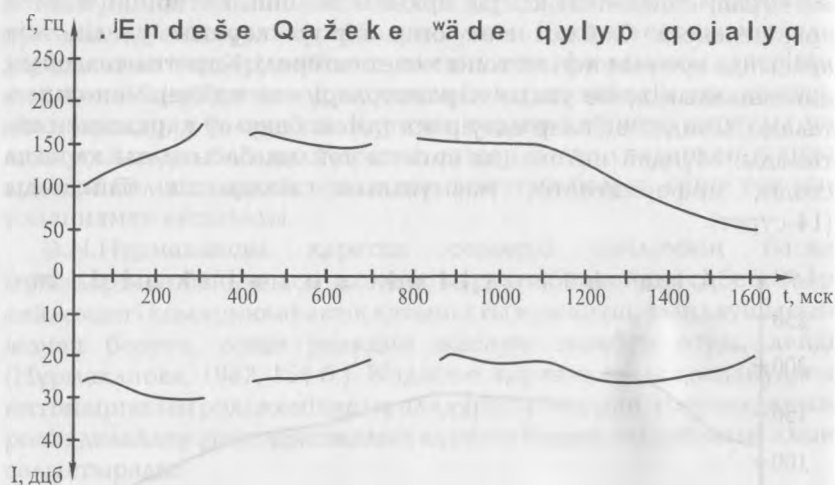
Сөйлемнің басындағы (препозиция) қаратпа сөз әрқашан жоғары тональды деңгейде айтылады. Қаратпа сөздің тональды диапазоны оның мөлшерімен тура пропорциялы болады. Сөйлемнің басындағы қаратпа сөз әр уақытта бөлек синтаг-

ма құрап, сөйлемнен кідіріс арқылы бөлініп, көтеріңкі тонмен ерекшеленеді. Сөйлем мен оған кірген қаратпа сөздің жік арасында әуеннің негізгі тоны кенет өзгереді. Қаратпа сөздердің динамикалық және уақыт параметрлері мол мәндерімен сипатталады. Сондай-ақ олар едәуір жігермен, баяулау қарқынмен айтылады. Мұндай интонация сипаты сөйлем басындағы қаратпа сөздің информативтік мазмұнының молдығын байқатады (14-сурет).

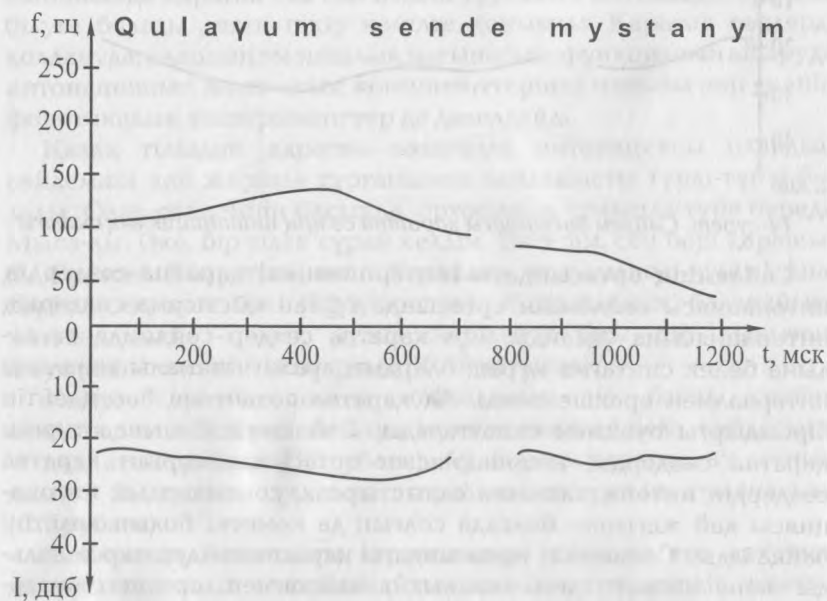

14-сурет. Сөйлем басындағы қаратпа сөздің интонациялық сызығы

Сөйлемнің ортасындағы (интерпозиция) қаратпа сөздердің интонациясы сөйлемнің ортасында тұрған қыстырма сөздердің интонациясына ұқсайды. Бұл қаратпа сөздер сөйлемде өз алдына бөлек синтагма құрап, олардың аражігі шамалы тональды интервалмен ерекшеленеді. Ал қаратпа сөздің өзі бәсеңдейтін бірсыдырғы әуенмен сипатталады. Сөйлемнің басында тұрған қаратпа сөздердің интонациясын ортасында тұрған қаратпа сөздердің интонациясымен салыстырсақ, соңғылардың интонациясы қай жағынан болсада солғын да көмескі болып келетіні байқалады. Сөйлемнің ортасындағы қаратпа сөздер тар тональды және шамалы динамикалық диапазонмен, орташа тональды деңгейде, баяулау қарқынмен айтылады. Мысалы: *Енгеше, Қажесе, уәде қылып қоялық! (Ж.Аймауытов). Ризамын, балам,*

15-сурет. Сөйлем ортасындағы қаратпа сөздің интонациялық сызығы

16-сурет. Сөйлем соңындағы қаратпа сөздің интонациялық сызығы

ризамын! Ризамын елдің бәріне! (Жамбыл). Жүр, ағатай, сүт іш, — деп шақырмаса, Қартқожа әлде қай уақытта орнынан тұрарын — құдай білсін (Ж.Аймауытов). Біз, шырағым, қазыналық оқуға түскенбіз (Ж.Аймауытов). (15-сурет).

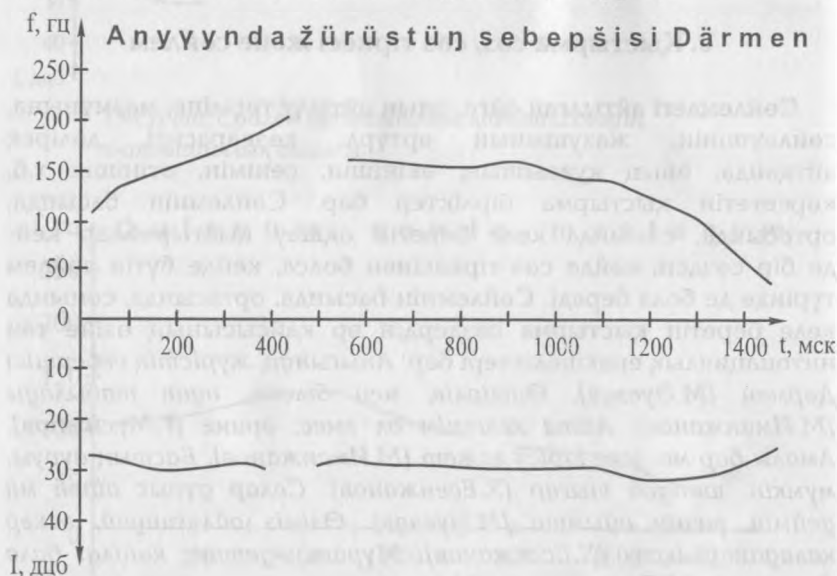
Сөйлемнің соңындағы (постпозиция) қаратпа сөз интонацияның төменгі тональды деңгейінде тұрып тар диапазонмен жылдам қарқынмен және шамалы үдемелілікпен ерекшеленеді. Ол өзінің алдындағы синтагмадан кейде кідіріс арқылы бөлінбей де айтыла беруі мүмкін. Мысалы: *Құлағым сенге, мыстаным! (Алпамыс батыр). Денің сау ма, қарағым? (Ж.Аймауытов). Мында кел, шырағым, — дегі әжесі. Сен неғып тұрсың, балам? Көзін жоғалт, шеше! — дегі. Қойшы енді, қалқам (Ж.Аймауытов)* (16-сурет).

2. Қыстырма сөз, сөз тіркесі және сөйлем

Сөйлемдегі айтылған ойға, оның айтылу тәсіліне, мазмұнына, сөйлеушінің, жазушының әртүрлі көзқарасын, дәлірек айтқанда, оның қуанышын, өкінішін, сенімін, өтінішін т.б. көрсететін қыстырма бірліктер бар. Сөйлемнің басында, ортасында, соңында келе беретін оқшау қыстырмалар кейде бір сөзден, кейде сөз тіркесінен болса, кейде бүтін сөйлем түрінде де бола береді. Сөйлемнің басында, ортасында, соңында келе беретін қыстырма сөздердің әр қайсысының өзіне тән интонациялық ерекшеліктері бар: *Анығында, жүрістің себепшісі Дәрмен (М.Әуезов). Өткірлік, мен білсем, одан табылады (М.Иманжанов). Айта келгенім ол емес, әрине (Ғ.Мүсірепов). Амалы бар ма, іске кірісу қажет (М.Иманжанов). Бастың ауруы, мүмкін, шайдікі шығар (Х.Есенжанов). Солар дұрыс айта ма деймін, менің ойымша (М.Әуезов). Өзіміз ойлағандай, әскер қаладан шықты (Х.Есенжанов). Мұрат, әдетте, көңілді бала болатын (М.Иманжанов). Менің шамам келер ме екен, сірә (Ғ.Мүсірепов). Әлбетте, ер азаматтың бұл күнде бір-біріне бөтендігі жоқ қой... (М.Иманжанов). Орысшаға, құдай біледі, өзі судай екен (Х.Есенжанов). Сол жылдың жазы екен-ау, айтпақшы (Б.Аманшин).*

Қыстырма сөздер, сөз тіркестер сөйлемнің басында (препозиция) келсе, олар өздері бір синтагма құрап, сөйлемнің басқа сөздерінен кідіріс арқылы бөлініп, көтеріңкі тонмен айтылады. Қыстырма сөз бен сөз тіркесі сөйлемнің басқа сөздерінің

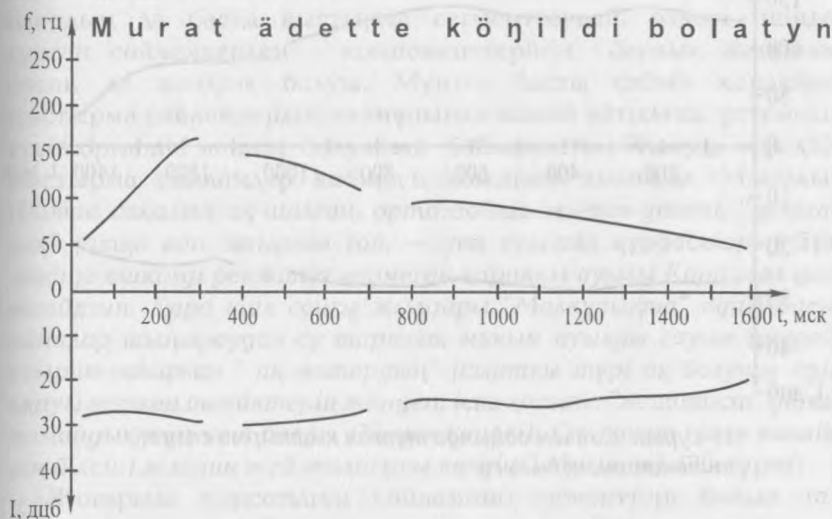
аражігінде тұрса, онда оның тональды интервалы теріс, болымсыз (отрицательный) болып, шұғыл өзгереді. Қыстырма сегменттер мен сол сегменттер қыстырылған сөйлемнің интонациясындағы ең басты айырмашылық — олардың тональды диапазоны мен тональды деңгейінің мөлшерімен, сондай-ақ, оған олардың динамикалық параметрлерінің айырмашылығымен анықталады. Негізгі сөйлемнің тональды диапазоны мен деңгейі және үдемелігі қыстырма сегменттермен салыстырғанда молырақ және көлемді болады. Сөйлемнің басында тұрған қыстырма сегменттердің айтылу ұзақтығы мен үдемелігі — ортасында және соңында тұрған қыстырма сегменттермен салыстырғанда көлемді де басымырақ. Бұл жайт сөйлемнің басындағы қыстырма сөздің сөйлемдегі маңызының да молырақ екенін көрсетеді (17-сурет).

17-сурет. Сөйлем басында тұрған қыстырма сөздің интонациялық сызығы

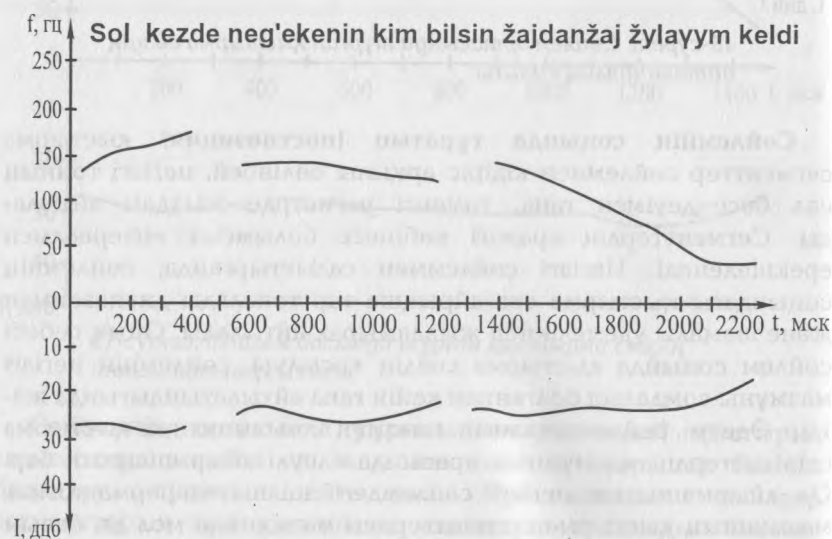
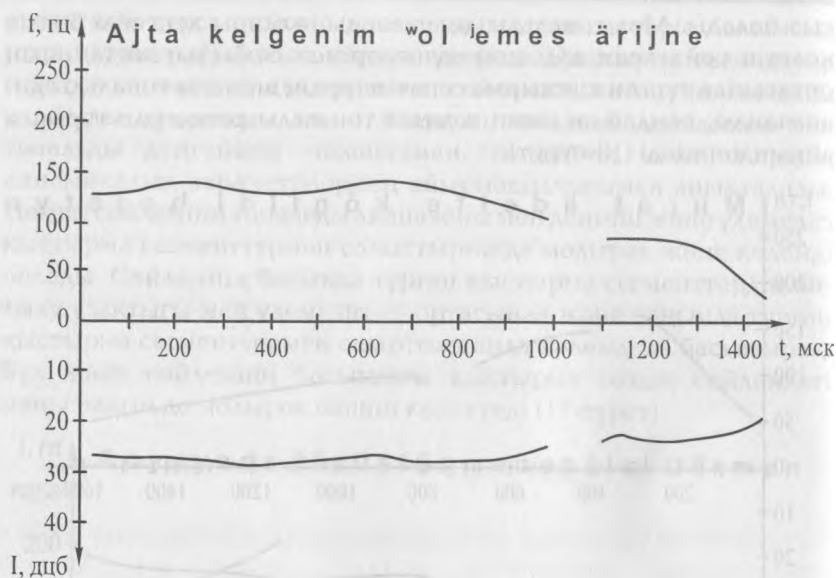
Сөйлемнің ортасында тұрған (интерпозиция) қыстырма сегменттердің көбісі екі жағынан шамалы кідіріспен бөлініп бәсеңдеу әуенмен айтылады. Просодикалық тәсілдер сегменттердің ара қатынасын анықтауға қатысады. Сөйлем ортасындағы қыстырма сегмент пен ол сөйлемнің алдыңғы жағындағы сөздердің ара жігінің тональды контуры теріс, болым-

сыз болады. Мол тональды диапазонды, жоғары деңгейлі болып келетін сөйлемнің алдыңғы мүшелерімен салыстырғанда, оның ортасында тұрған қыстырма сегменттердің шамалы тональды диапазонды, сондай-ақ оның төменгі тональды регистрде тұрғаны айқын көрінеді (18-сурет).

18-сурет. Сөйлем ортасында тұрған қыстырма сөздің интонациялық сызығы

Сөйлемнің соңында тұратын (постпозиция) қыстырма сегменттер сөйлемнен кідіріс арқылы бөлінбей, негізгі тонның сәл бәсеңдеуімен ғана, төменгі регистрде жылдам айтылады. Сегменттердің аражігі көбінесе болымсыз интервалмен ерекшеленеді. Негізгі сөйлеммен салыстырғанда, сөйлемнің соңындағы қыстырма сөз айрықша тар тональды диапазонмен және шамалы үдемелікпен жылдамырақ айтылады. Оның себебі сөйлем соңында қыстырма сөздің қосылуы, сөйлемнің негізгі мазмұны сомдалып болғаннан кейін ғана айтылатындығында жатыр. Әдетте, сөйлемдегі жалпы мазмұн мен оған енген қыстырма сегменттердің мазмұнның арасында елеулі айырмашылық бар. Ол айырмашылық негізгі сөйлемдегі жалпы информациялық мазмұнның қыстырма сегменттердегі мазмұннан мол да, басым түсетіндігі, сондай-ақ оның интонацияның компоненттерінде айқын көрініс табатындығы — табиғи құбылыс (19-сурет).

Қазіргі қазақтың жазба тілінде қыстырма сөздер және сөз тіркестерімен қатар, әсіресе сөйлемнің ортасында келетін, сол сөйлемнің мазмұнына қалайда бір байланысы бар, көлемді **қыстырма сөйлемдер** де жиі кездеседі. Ондай қыстырма сөйлемдердің интонациясының өзгешелігінің бастысы — олардың да басқа қыстырма сегменттердей, өздері ішінде тұрған сөйлемдерден компоненттерінің барлық жағынан бәсең де кемірек болуы. Мұның басты себебі қандайда қыстырма сөйлемдердің мазмұнында жолай айтылған, үстемелі, түсіндірмелік мәннің болуымен байланысты. Жазуда мұндай қыстырма сөйлемдер көбінесе жақшаға алынады. Мысалы: *Шоқша сақалын ақ шалған, орта бойлы, мығым денелі, "қамыт аяқ" (атқа көп отырған ғой, — деп күлетін құрдастары) бұл пәниге ешкімді ренжітіп көрмеген қарияны ауылы Қара шал деп атайтын. Қара шал соңғы жылдары "Малқұдықта" ағам басы айналар шыңыраудан су тартып, мұқым ауылды сауын маяғай асырап отырған " ақ мотордың" (сыртқы түрі ақ болушы егі) ақауы кеткен тетіктерін жөндеп, іске қосып... "моторист" деген мамандықтың иесі болды (Халық кеңесі). Сол кезде (неге екенін кім білсін) жайдан жай жылағысы келді (С.Мұқанов). (20-сурет).*

Жоғарыда көрсетілген сөйлемнің сегменттері болып табылатын негізгі сөйлем мен қыстырма сөздердің интонациясын салыстырып қарағанда байқағанымыз, біріншіден, негізгі сөйлемнің қарқынына қарағанда оған қыстырылған қыстырма сегменттердің қарқыны жылдам да көмескі болатыны. Екіншіден, негізгі дербес сөйлемнің тональды және динамикалық диапозоны қыстырма сегменттермен салыстырғанда біраз мол болатыны. Үшіншіден, негізгі сөйлеммен салыстырғанда қыстырма сегменттердің ұзақтылығы мен үдемелігі шамалы болатыны.

Сөйлемнің басында, ортасында, соңында келетін қыстырма сегменттердің мазмұнын өзара салыстырып қарағанда, оның басындағы, ортасындағы қыстырма сегменттерден соңындағы қыстырма сегменттердің мазмұны кемірек болатынын көрдік. Мұны сөйлем соңындағы қыстырма сегменттің негізгі сөйлемнің мазмұны сомдалып болғаннан кейін ғана айтылатындығымен түсіндіруге болады. Ал сөйлемнің басындағы, ортасындағы қыстырма сегмент болса, ол сөйлеу процесінде сомдалады. Сондықтан сөйлемнің басындағы, сөйлемнің мазмұнының сомдалуынан бұрын айтылған қыстырма сөздің мазмұны, негізгі сөйлемнің мазмұнынан көп кем емес деуге де болады.

Жоғарыдағы семантикалық-коммуникативтік салмағы мол негізгі сөйлем мен оған қыстырылған семантикалық-коммуникативтік салмағы кемірек қыстырма сегменттерді өзара просодика жағынан да салыстырып, жалпы сөйлеу тілі үшін мазмұнмен қатар интонацияның маңызы зор екенін іс жүзінде мысалдарды әржақты зерттеумен дәлелдедік деп ойлаймыз.

Сайып келгенде, қазақ тіліндегі сөйлемдердің коммуникативтік түрлеріне қатыстырыла қаралып, эксперименттік-фонетикалық тексеруден өткен интонацияның компоненттерінің, дәлірек айтқанда: негізгі тон жиілігі, тональды диапазоны, тональды деңгейі, қарқыны, ұзақтылығы, үдемелігі, бұлардың бәрінің, сөйлемдердің мазмұнына тікелей қатысы бар екенін көрдік. Неғұрлым сөйлемдегі мазмұн мол да салмақты болса, солғұрлым интонацияның жоғарыда келтірілген компоненттері өзінің максималды күшінде, деңгейінде айқын көрініс табады. Неғұрлым мазмұн шамалы немесе көмекші ғана рөл атқарып, тұрлаусыз болса, солғұрлым интонацияның тональды диапазоны да, қарқыны да, ұзақтылығы мен үдемелігі де шамалы, аз да көмескі болып келеді.

Бұл интонацияның компоненттері мен мазмұнның арасындағы қарым-қатынасты келтірілген мысалдардан анық көруге болады. Ол оқшау сегменттер мен олар қыстырылған дербес, негізгі сөйлемдердегі интонацияны алып салыстыруға болады. Әдетте, информацияның бастысы, ең қажеттісі дербес, негізгі сөйлемде болады да, ал оған қыстырылған оқшау сегменттер сол сөйлемнің мазмұнына қатысты көмекші ғана информация береді дедік. Бұл мазмұндық қатыспен айырмашылық әдетте просодикалық параметрлердің бәрінде дерлік анық көрінеді.

Сонымен, сөйлемнің ортасында қыстырылған оқшау сөздер (қаратпа сөздер, қыстырма сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер) қыстырма интонемасының варианттарымен сипатталады, ал сөйлемнің басында және соңында тұрған оқшау сөздер тиянақсыз және тиянақты интонемалардың варианттары арқылы көрінеді.

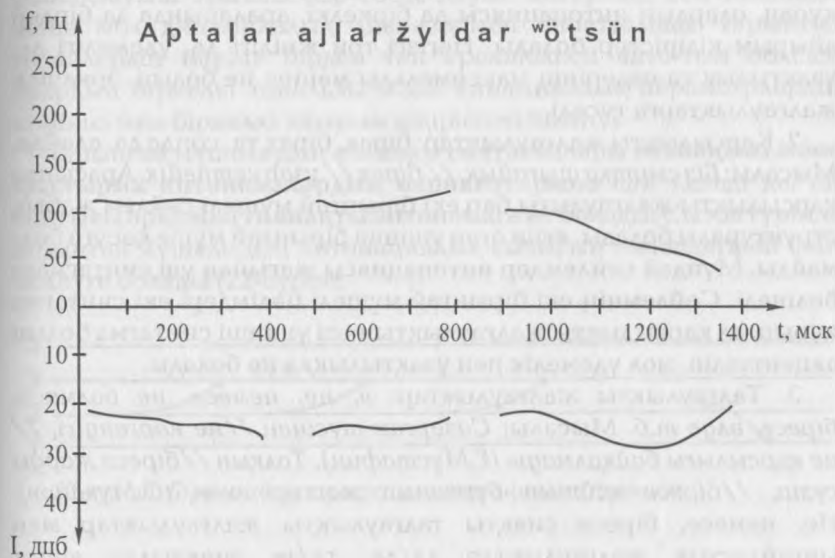
Сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің интонациялық ерекшеліктері

Сөйлемдегі синтаксистік қызметі бірдей, өзара салаласып байланысатын, барлығы бірдей дәрежеде бір сөзге қатысты болып тұратын сөйлем мүшелері (тұрлаулы, тұрлаусыз) бірыңғай

мүшелер болатыны белгілі.

Бірыңғай мүшелерді салаластыра байланыстыратын амалдар — интонация мен жалғаулықтар. Мысалы: 1. *Апталар, айлар, жылдар өтсін* (Алпамыс батыр). 2. *Алтынай малын сауады, опын жағады, суын әкеледі, күлін шығарады, тамағын істейді, үйін жияды, қорасын тазалайды* (Ж.Аймауытов).

Бірінші мысалдағыдай қызметтес (бірыңғай бастауыштар), бір тұлғалы жалаң сөздерден болған бірыңғай мүшелердің просодикалық белгілерінде бір-біріне ұқсастық, біркелкілік бар. Әр мүше бір синтагма болып, айырым кідіріспен көмкерілетін әуенмен айтылады. Синтагманың соңында тонның көтерілуімен қатар оның үдемелігі мен ұзақтылығы да молаяды. Бірыңғай мүшелердің соңғы синтагмасы саябырлап төмендеп, үдемелігі азайып барып тоқтайды (21-сурет).

21-сурет. Бірыңғай мүшелердің интонациялық сызығы

Екінші мысалдағыдай, әрқайсысы сөз тіркесінен болып (толықтауыш пен баяндауыштан), синтагмаға тән айырым паузамен айтылған бірыңғай мүшелердің әуенінің контуры да біркелкі көтеріңкі болып, толқынданып келеді де, ең соңғысы саябырлап төмендеп барып бітеді.

Екі-екіден жалғаулықтар арқылы қосақталып тұратын

бірыңғай мүшелердің де өзіне тән интонациялық ерекшеліктері бар. Қосақталған екі бірыңғай мүшенің арасында ешбір айырым пауза болмай, олар қосағымен бір синтагма құрап, өзіне тән интонациямен айтылады. Әр синтагма айырым паузамен бөлініп, акценттеліп бәсеңді-көтеріңкі тонмен айтылады. Мысалы: *Ақ пен қара, // қызыл мен көк, // күрең мен қына сары // біріне-бірі еппен тоғысып, // бәрі жымдасып тұр* (Ғ.Мүсірепов).

Бірыңғай мүшелерді байланыстыратын жалғаулықтар 3 түрлі болады:

1. Ыңғайластық жалғаулықтар: және, мен (бен, пен), менен, тағы, да/де, та/те, әрі. Мысалы: *Жақсылық та, // Баршагүл де, // Қайырбек те, // Мұхит та...* шапшаң бұрылып төңірекке көздерін жіті жүгіртеді (Ғ.Сыланов). Ыңғайластық жалғаулықтары бар ашық құрылымды бірыңғай мүшелердің бәрі бір-бір синтагма құрап, олардың интонациясы да біркелкі, араларында да бірдей айырым кідірістер болады. Негізгі тон жиілігі де, үдемелігі де, ұзақтылық та өздерінің максимальды мәніне ие болып, әрқашан жалғаулықтарға түседі.

2. Қарсылықты жалғаулықтар: бірақ, бірақ та, сонда да, алайда. Мысалы: *Біз сыртқа шығайық, // бірақ // ұзап кетпейік.* Арасында қарсылықты жалғаулығы бар екі бірыңғай мүшелі сөйлем жабық структуралы болады, яғни оған үшінші бірыңғай мүше қосуға болмайды. Мұндай сөйлемдер интонациясы жағынан үш синтагмаға бөлінеді. Сөйлемнің екі бірыңғай мүшелі бөлімдері екі синтагма құрып, ал қарсылықты жалғаулықтың өзі үшінші синтагма болып акценттеліп, мол үдемелік пен ұзақтылыққа ие болады.

3. Талғаулықты жалғаулықтар: *я, не, немесе, не болмаса, біресе, әлде т.б.* Мысалы: *Сазарған түсінен //не көргендігі, // не қарсылығы байқалмады* (Ғ.Мұстафин). *Толқын //біресе жарды сүзіп, //біресе қайтып бұрқанып жатыр екен* (С.Мұқанов). Не, немесе, біресе сияқты талғаулықты жалғаулықтар мен ыңғайластық жалғаулықтар да/де, та/те сияқтылар ашық құрылымды сөйлемдер түзеді. Ондай сөйлемдерде екі, үш, одан да артық бірыңғай мүшелер болып, оларды тағы да қоса беруге болады. *Сазарған түсінен не көргендігі, не қарсылығы, не тағы бірге*ме байқалмады деген талғаулықты жалғаулықтары барларды *Жақсылық та, Баршагүл де, Қайырбек те, Мұхит та, тағы басқа біреулер төңірекке көздерін жүгіртеді,* деген ыңғайластық жалғаулықтары барымен салыстырып қарауға болады.

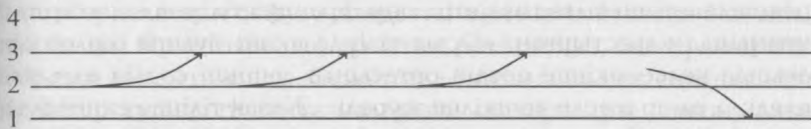
Жоғарыда келтірілген сөйлемдердің интонациялық сызығы да

бір-біріне ұқсас болып; бәсеңді-көтеріңкі біркелкі толқынданып, біркелкі кідірістермен бөлініп, соңында ғана сөйлем әуені төмендеп барып бітеді.

Сөйлемде бірыңғай мүшелермен бірге кейде жинақтауыш тұлға мен жинақтауыш сөздер қолданылады. Бірыңғай бастауыш кісі аттары болғанда, олардың ең соңғысына көптік жалғау жалғанып, жинақтауыш қызмет атқарады. Мысалы: Абай, // Біржан, // Ербол, // Әйгерімдер тысқа шығып, // оларды аптандырды (М.Әуезов). Кейде жинақтауыш сөз болып сан есімдер қолданылады: Жұрт тарай бастағанда, // Михаил, // Айдынғали, // Жақсылық үшеуі оңаша қалған егі (Ғ.Сыланов).

Мұндайда бірыңғай мүшелері айырым кідіріспен өзіне тән интонациямен айтылып, ал ең соңғы жинақтауыш сөз бен жинақтауыш тұлғасы бар сөзде дауыс көтеріліп, кең тональды және мол динамикалық диапазонмен сипатталады. Бірыңғай мүшелердің бәріне бірдей тән ерекшелікті айта-тын болсақ, олардың біркелкі тональды және динамикалық параметрлердің көрінісі мен біркелкі айырым кідіріспен бөлінуі.

Бірыңғай мүшелердің алғашқы синтагмалары **тиянақсыз және қыстырма интонемалардың варианттарына** сай келеді де, ең соңғысы әрқашан **тиянақты интонемаға** ие болады. Сызба түрінде бірыңғай мүшелердің интонациялық сызығын төмендегідей бейнелеуге болады (22-сурет).

22-сурет. Бірыңғай мүшелердің интонациялық схемасы

Сөз ағымының мағыналық бөлшектері

Айтылып жатқан сөз ағымы көлемі мен мазмұн толықтығы жағынан әркелкі болса да, ол өзінің қабылдануы барысында фонетикалық тұрпаты жағынан тиянақталған жеке-жеке мағыналық бөлшектер — ырғақты топтар (ритмические группы) мен синтагмаларға мүшеленеді. Ырғақты топ дегеніміз өзінің соңғы буынына түскен ырғақ екпіні негізінде біріккен сөздердің

ең кіші мағыналық тобы. Қазақ тіліндегі сөздердің бәрі бірдей сөйлем ішінде үнемі дербес екпінге ие бола бермейді. Ол кейде ырғақты-синтагмалық екпінмен алмаса отырып, ырғақты топ немесе синтагманың аяқ жағына қарай орналасады.

Қазақ тілінде сөйлемнің ырғақты топтарға бөлінуі көбінесе олардың мазмұнына байланысты болады. Мысалы: 1. Кеше кешке / қонақ / үйге келді. 2. Кеше кешке / қонақ үйге келді. Бірінші сөйлем үш ырғақты топқа бөлінсе, екіншісі екі ырғақты топтан тұрады. Бірінші сөйлем — жақты, екінші — жақсыз боп шығады. Бірінші сөйлемдегі әңгіме қонақ туралы болса, ал екінші сөйлем белгісіз біреу туралы. Сөз барысының ырғақты топтарға мүшеленуінде кідірістің орын алуы әрдайым қажет болмаса да, бұл мысалдарда әр ырғақты топ бір-бірінен кідіріспен бөлініп, **ырғақты екпінмен** жіктелген.

Эксперимент негізінде жүргізілген зерттеулер нәтижелері көрсететіндей, қазақ тілінің ырғақ екпіні өзінің болмысы жағынан француз тіліндегі ырғақ екпініне жақын. Кезінде Л.В. Щерба ырғақты екпін мәселесін француз тілінің материалдары негізінде сипаттап берген (Щерба, 1948, 83-б.). Алайда екі тілдің аталмыш екпін түрлерінің ұқсастығын алғашқы рет сөз етіп қозғаған А. Байтұрсынов болатын. Ол тілдерді «екпін буыны бірыңғай келетін тілдер және екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер» деп бөліп, екпіннің сөйлем ішіндегі орнықты орны жоқ орыс тілімен салыстырғанда, қазақ тілінің сөз соңына түсетін екпінімен ерекшеленетінін тілге тиек етіп, оны француз тілімен қоса бір топ құрамында қарастырған: «Орыс тілінде екпін буыны бір сөздің басында келсе, екінші сөздің ортасында, үшінші сөздің аяғында келеді: ... ол әр жерде көшкілеп жүреді. ...Қазақ тілінде екпін буыны сөздің я аяғында, я аяғына таяу буын болып келеді. Екпін буыны аяғында келетін сөздерімен қазақ тілі француз тіліне ұқсас» (Байтұрсынов, 1989, 190-б.).

Қазақ тілінде ырғақты екпін Ж.Аралбаев, Ә.Жүнісбеков зерттеулері мен Р.Сыздықованың «Сөз сазы» еңбегінде сипатталған: «Сөйлеу актісінде айтылуы жағынан сөздердің бір-біріне ететін ықпалы, дыбыстық өзгерістері бір деммен топтасқан сөздердің аражігінде және өн бойында пайда болады. Сондықтан, ең алдымен, "бір деммен топтасқан сөздер" дегеніміз не, яғни сөздер қандай жағдайда бір деммен, бір ырғақпен, бір ритмикаға топтасып айтылатындығын біліп алған жөн. Өзгерістер мен фонетикалық құбылулар белгілі бір тіл заңдылығымен ғана

топтасатын сөздердің аралығында пайда болады. Қазақ тілінде сөйлем ішіндегі сөздер дауыс ырғағы жағынан әрқайсысы бөлек-бөлек айтыла бермейді, көбінесе екі-екіден немесе екі-үштен бір ырғақты топ құрап, бір екпінмен, бір деммен үндесіп, үйлесіп айтылады» (Сыздыкова, 1995, 54-б.).

Әдетте, ырғақты топтар синтагмалармен үйлесіп отырады. Кейде бір синтагма бірнеше ырғақты топтардан тұрады. Ырғақты топтар ырғақты екпінмен жіктеледі. Мұндай жағдайларда жік аралығындағы негізгі тон жиілігі, үдемелік пен ұзақтылықтың кенет өзгеруі байқалады. Сондықтан олардың арасында әрдайым кідіріс болуы міндетті емес. Ал бір ырғақты топ бір синтагманы құрса, онда міндетті түрде кідіріс орын алады. Мысалы: *Сөйлем дегеніміз — сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой* сөйлемі үш акцентуациялық топқа бөлінеді: *біріншісі — сөйлем дегеніміз, екіншісі — сөздердің басын құрастырып, үшіншісі — біреу айтқан ой*. Бұл жерде мағыналық топтар әрқайсысы өз алдына бөлек деммен айтылған ырғақты топтармен сәйкес келіп тұр. Екпін арқылы ажыратылған топтардың әрқайсысының біртұтастығы ырғақты-синтагмалық екпін арқылы жасалып тұр.

Синтагма, ырғақты топпен салыстырғанда, одан едәуір жоғары деңгейдегі бірлік ретінде, сөйлеу тілі құбылыстарының ерекшеліктерін анықтауға қатысады. Синтагма айтылған сөз немесе мәтіннің мүшеленуі барысында дүниеге келетін барлық тілдерге дерлік тән әмбебап мағыналық бірлік болып саналады. Ол өзі орналасқан сөйлеу жағдаяты немесе контекстке байланысты белгілі бір мағыналық тұтастық ретінде сөз, сөз тіркесі, тіпті сөйлемді де қамти алады. Семантика-интонациялық, синтаксистік бірліктер түріндегі синтагмалардың шекаралары **синтагмалық екпін** арқылы ажыратылады. Ырғақты мүшеленудің шекті, ең ақырғы бөлшегі ретінде, ол, сөз ағымының синтаксистік-стилистикалық және лексика-фразеологиялық мүшеленуінің нәтижесі болып танылады. Сөйлеуде синтагма шектері айтарлықтай құбылмалы, жылжымалы болып келіп, пунктуацияда көрініс тапса, көп жағдайларда тыныс белгілерінің орны синтагмааралық жіктермен сәйкес келе бермейді. Мәтінді біртұтас мағыналық бірлікте ұстап тұруда оның құрылымында көрініс табатын синтагмалар өздерінің қайталану жиілігімен қатар орналасу ретімен де ерекшеленеді. Ол сөз барысының ең кіші бөлшегі ретінде интонация құралдарының қызметі негізінде жүзеге асады.

Айтысқанда // екі күрескен балуандар сияқты, // бірін-бірі аңдиды, // бірін-бірі бағадy. Күрескендегі // бірін-бірі жығу үшін // істейтін әдіс-амалдарды, // тәсілдерді мұнда да істейді. Айтысқанда // жай сөзбен айтыспай, // өлеңмен айтысады. Сондықтан // өлеңмен ғана айтысу — // айтыс деп аталады. Өлеңсіз айтыстың аты // әзіл-ерегіс болады. Бәлкі өлең айтыс та // о басында әзілден, // ерегістен шыққан болар. Бірақ бұл күнде // айтыс деп // өлең түріндегісі ғана айтылады. Айтыс өлеңді сөз болған соң, // оған ақындық керек. Күрескенде // күшке әдіс серік болу сияқты, // айтысқанда // ақындыққа да әдіс серік болады. Әдісі жоқ // әйгік ақынды әдісті // анау-мынау ақын жеңіп // кетуі мүмкін (А.Байтұрсынов).

Синтагмаға мүшелену айтылған сөз мазмұны мен оның құрамындағы тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің жайылмалылығына байланысты болады. Бір айтылымның өзі түрлі сөйлеуші айтуында әртүрлі синтагмаларға мүшеленеді. А. Байтұрсынұлы шығармаларынан алынған «Шығарма тілі екі түрлі болады» мысалын алып қарасақ, бұл айтылым контекске байланысты бір, екі немесе үш синтагмадан тұруы мүмкін:

Шығарма тілі екі түрлі болады //
Шығарма тілі // екі түрлі болады
Шығарма тілі // екі түрлі // болады

Айтылымның осылай үш түрлі мүшеленуі сөйлеуші не тыңдаушының берілген жағдаятты әртүрлі түсінуінде. Синтагманың интонациялық өрнектелуі мелодикалық, динамикалық және темпоральдық құралдар арқылы іске асады. Бірнеше ырғақты топ бір синтагма аясына біріккенде, алдағы ырғақты екпін күштерінің әлсіреуі нәтижесінде синтагмалық екпіннің күшеюі байқалады.

Сөз ағымы мүшеленуінің күрделірек сипаты бір не бірнеше синтагмадан тұратын сөйлемдерде көрініс табады. Екпіннің әртүрлілігі мен айтылымның белгілі бір интонациялық кескіні сөздердің мағына жағынан осы тәрізді фонетикалық бірлікке (синтагмаға) ұйымдасуын қамтамасыз етеді. Кез келген аяқталған сөйлемнің коммуникативтілік қызметі негізінде орын алған өзінің интонациялық орталығы болады, яғни ондағы синтагмалық (ырғақты) екпін, біріншіден, айтылымның коммуникативтілігін айқындап көрсетсе, екіншіден, айтылымдарды бір-бірінен ажыратып, жіктеуші қызметін атқарады. Синтагмалық (ырғақты)

екпін бүкіл айтылымды ұйымдастыруда оның ең соңғы буынында орын тебеді. Мәселен,

Көктем.

Көктем келді.

Көктем ерте келді.

Көктем биыл ерте келді.

Көктем биыл мүлдем ерте келді.

Осы мысалдан байқап отырғанымыздай, бейтарап айтылған айтылымдарда синтагмалық (ырғақты) екпін интонациялық орталық қызметін атқара отырып, ондағы сөз саны көбейген сайын оның соңына қарай ығыса береді.

Синтагмалық (ырғақты) екпіннен басқа (бір сөз тобы мен екінші сөз тобының жігін ажырататын) сөз барысын бөлек сегменттерге мүшелеуге қатысатын **ой екпіні** деген ұғым бар. Ой екпіні сөйлемдегі бір сөздің мәніне айрықша көңіл аудара, күшейтіп, басқалардан гөрі оның мазмұн жүгінің салмақтырағын көрсетіп тұрады. Бір жақтан, ой екпіні сөйлемнің семантикасымен, мазмұнымен тығыз байланысты болса, басқа жағынан сөйлемнің мазмұны да ой екпіні арқылы өзгеріп тұрады. Мысалы: *Таңертең оқушылар мектепке кетті* деген сөйлемнің кез келген сөзі ой екпіні арқылы ерекшеленіп тұруы мүмкін. Бұл жайт айтылым орын алып тұрған қарым-қатынас жағдаятына байланысты. 1. *Таңертең мектепке // оқушылар кетті* (басқа біреу емес, тек оқушылар). 2. *Таңертең оқушылар // мектепке кетті* (мектепке, басқа мекемеге емес). 3. *Мектепке оқушылар // таңертең кетті* (кешке емес, таңертең).

Қазақ тілінде ой екпіні келесі жағдайларда көрініс табады: біріншіден, сөйлемдегі сөздер орнының өзгеруі, яғни инверсия құбылысы арқылы екпін түскен сөз баяндауыш алдына шығып, айтылымның соңына қарай орналасады, екіншіден, сөйлем ішіндегі сөздердің орны ауыспай, өзгертусіз қалдырылып, ой екпіні сөйлемдегі ең маңызды сөзге түседі. Мысалы:

Сол уақыттан былай Ақанның жанында үлкен өзгеріс болады. Бұқардан оқын қайтып, Көкшетауда дәріс айтып тұрған белгілі Науан қазіретке анда-санда барып сабақ алады. Дінге, сопылаққа берілді. Хақ асығы гуандай малдан, елден безіп, гінменен жан тазартуға кіріседі. Бұрын судай сұлу махаббатты жырлайтын Ақан сопылықпен жан тазарту жайын жырлай бастады. Бірақ

сүйегіне біткен **серілік** серпіліп кетпейді. Бәлкі, **серіліктері** жұртқа жат, ұғымсыз түрге кіреді. Ақаннан мынадай кенет ірі **өзгеріс** көрген соң, ел құңкіл қыла бастайды. Құңкілдің түбі Ақанға пері **целеніпті** деген сөзге айналады. **Шынында**, Ақанның құлқының, істерінің жай адамның құлық-істеріне үйлеспеуі мұндай сөздерді еріксіз шығаратындай (М. Әуезов)

Ой екпіні, әсіресе, сөйлемнің актуалды мүшелерге бөлінуінде айрықша көрініс табады, яғни, басқаша айтқанда, ол тема және рема ұғымымен өте тығыз байланысты. Сөз барысындағы ой екпінінің негізгі қызметі — оның айтылымдағы психологиялық баяндауыш (логикалық предикат) реманы ажыратып беруінде. Ол интонацияның ең маңызды компоненттерінің бірі ретінде сөйлемнің актуалды мүшеленуін жүзеге асырудағы бірден-бір құрал болып табылады. Тема негізгі тонның жоғарылауынан туындаған кідіріс пен әуен сызығының сынуы арқылы сипатталса, ал акценттелген ремада тонның төмендеуі анық байқалады. Бұл тұста просодикалық көрсеткіштер сөз әктісі барысындағы сөйлеуші ниетін білдіруші семиотикалық құралдар қызметін орындайды. Олардың кейбіреулері жасалып отырған хабардағы салмағы аздау, сол жағдаятқа алдын ала белгілі мәліметтерді ғана білдіру үшін қолданылса, енді біреулері орын алып отырған сөз әктісіне ұйытқы ретіндегі жаңа ақпаратты жеткізу мақсатында қызмет етеді. Синтагманың мазмұны сөйлеушінің не айтқысы келгеніне, оның сөйлеу компоненттерінің қайсысын актуализацияландыруда тәуелді түрде өзгеріп отырады.

Бейтарап стильде тема бастауыш тобымен, ал рема баяндауыш тобымен сәйкес келеді. Сөйлем мүшелерінің актуалды тема мен ремаға мүшеленуі және сөйлемнің синтаксистік мүшелерге (тұрлаулы, тұрлаусыз) бөлінуі әр уақытта бір-бірімен сәйкес келіп отыруы мүмкін емес. Себебі актуалды бөлінуде екі-ақ мүше — тема мен рема, ал сөйлемде екі тұрлаулы мүше (бастауыш, баяндауыш) және үш тұрлаусыз мүше (анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш) бар екені белгілі. Төмендегі мысалдарды қарасақ:

тема	рема
Ертең біз өзіміздің ауылға	// жаяу барамыз. Қалай?
Ертең өзіміздің ауылға жаяу	// біз барамыз. Кім?
Біз өзіміздің ауылға жаяу	// ертең барамыз. Қашан?

Осы мысалдардағы сөйлемнің бірінші парадигмасындағы рема қалай? деген сұраққа, екінші парадигмасындағы рема кім? деген сұраққа, ал үшінші парадигмасындағы рема қашан? деген сұраққа жауап беріп тұр. Мысалдың үш нұсқасында да тема мен рема кідіріспен бөлініп, бөлек синтагма құрап тұр және өздеріне тән көтеріңкі-бәсең интонациямен айтылып, ремадағы актуалды сөз акценттеліп тұр. Байқап отырғанымыздай, лексикалық құрамы бірдей сөйлемдер әртүрлі сөйлеу жағдаятында әр басқа айтылым түрінде көрініс береді. Сонымен бірге олардың бойындағы мазмұн да, ой екпіні арқылы ерекшеленген сөз де тұтынушы ниетіне сай қабылданады. Мәтінді адресанттың көздеген мақсатына дұрыс қабылдауда адресаттың психологиялық қалпымен, оның түсіне білу қабілеттерімен, жеке басының ерекшеліктерімен байланысты.

Сонымен контекст пен ситуацияға байланысты сөйлем тема мен ремаға бөлінгенде, олар айтылымға қойылған сұрақ арқылы анықталады. Айтылымның сұрақ бойындағы ақпарат бөлігі тема болса, айтылымның сұраққа жауап беретін ақпарат бөлігі рема қызметін атқарады. Сөйлемнің актуалды мүшеленуі динамикалық синтаксис нысаны ретінде күрделі фразалық тұтастық, контекст және **қарым-қатынас жағдаятында** мейлінше көрініс табады. **Ой екпіні пресуппозиция** категорияларының астарлама мағынасын айрықшалап күшейту негізінде ерекше контекстік орта жасауға қызмет етеді. Бірақ ол **фразалық екпінмен** қабаттасып та көрініс табуы мүмкін. Онсыз фразалық екпін айтылымды біртұтастық ретінде өрнектейтін негізгі интонациялық құрал рөлін атқарып тұрады.

Экспериментальды-фонетикалық талдау жүргізу нәтижесінде тема мен реманың ажыратушы просодикалық көрсеткіштері және, сондай-ақ, ремадағы екпінмен ерекшеленетін сөз анықталды. «Ер Төстік» халық ертегісінен таңдалып алынған айтылымдар, олардағы тема мен реманың орындарын анықтап-белгілеу үшін аудиторларға ұсынылды. Кейін бұл айтылымдарға жиілік, уақыттық және динамикалық параметрлер бойынша интонографиялық талдау жасалды.

Ерте заманда // Ерназар деген кісі болыпты. Бұл фраза ерте заманда деген тема және *Ерназар деген кісі болыпты* түріндегі ремадан тұрады. Мұндағы тема мен рема әрқайсысы бөлек синтагма құрап тұр. Темадағы әуен сызығының кескіні көтеріңкі

келіп, синтагма аяғында кідіріс жасайды. Рема бәсеңдеген әуен сызығымен сипатталатын тиянақты синтагма көрінісін беріп тұр. Кісі сөзі айрықшаланып, ұзақтылық параметрінің ең үлкен шамасымен ерекшеленеді.

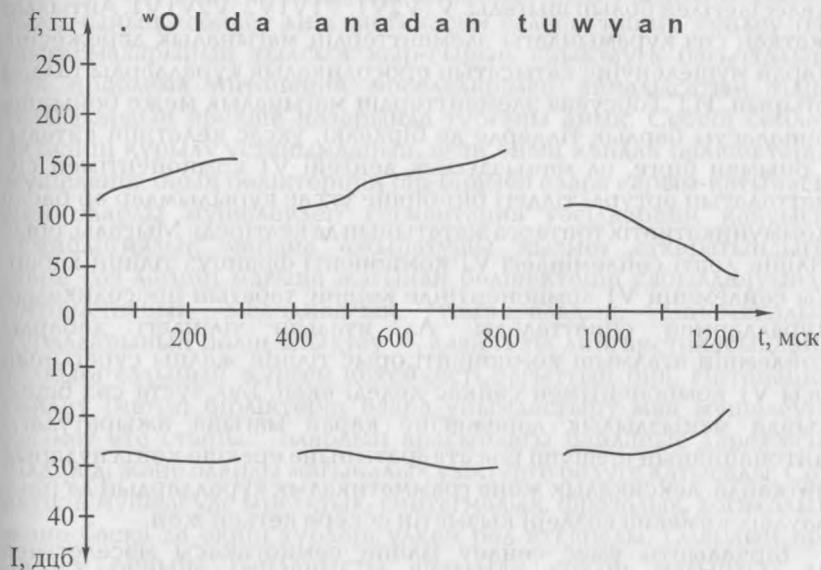
Ерназардың өзі // бай болыпты фразасындағы тема негізгі тонның көтеріңкі кескінін берсе, ремасы бәсең әуенмен айтылып, фраза соңында орналасқан. Ой екпіні түскен *бай* сөзі ұзақтылық пен үдемеліктің ең жоғарғы мәнінде тұр.

Төрт түлік малы // сай болыпты фразасындағы *Төрт түлік малы* деген тема акустикалық параметрлер мен тональды, динамикалық және уақыттық өлшемдердің орташа шамаларын көрсетіп тұр. *Сай болыпты* ремасы уақыттық параметрлердің көрінісінен аңғарылады. Ой екпінмен белгіленген *сай* сөзі, басқа буындармен салыстырғанда, олардан екі есе үлкен мәндегі ұзақтылығымен айрықшаланады.

Ерназардың сегіз ұлы да // соның ішінде кетіпті фразасындағы *соның ішінде кетіпті* темасы, ремаға қарағанда, соңғы орынды иеленген. Бұл тәрізді құбылыс қазақ тілінде онша көп ұшыраса бермейтіні белгілі. Алдыңғы шепке орналасқан *Ерназардың сегіз ұлы да* ремасы акустикалық параметрлердің шыңына жеткен мәндерімен сипатталады. Ой екпіні түскен *сегіз, ұлы да* дегендер басқалардан гөрі қаттырақ айтылып, негізгі тон, үдемелік пен ұзақтылықтың ең жоғарғы шамаларын көрсетіп тұрғаны анық байқалады. Қысқасы, актуалды мүшелеу — мағыналық мүшелеудің бір түрі. Мағына жағынан бөлшектеудің айтылған сөздің маңыздылық дәрежесіне қарай мүшелеуі сияқты басқа да тәсілдері болады.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің кейбір мүшелерін актуалды логикалық акценттеу (белгілеу) кейде сөйлемдегі сөздердің орны өзгертілмей, интонациялық тәсілдермен-ақ жүзеге асырылады делінген. Бұл ретте сөйлеу барысында тыңдаушы назарын белгілі бір сөзге аудару үшін оған айрықша екпін түсіріп айтады. Осындай жағдайларда логикалық белгіленген сөз акценттеліп, өте анық айтылады, ал негізгі тонының жиілігі ең жоғары мәнді көрсетіп, үдемелігі мен ұзақтылығы молая түседі. Мысалы: 1. *Үміт* шіркін кеудеңде шыбын жаның барда үзілмейді, екен ғой... 2. Ол да *анадан* туған (Алпамыс батыр); 3. *Өзен! Өзен!* Арғы қабақта жол жатыр. 4. Ел *жақын* ғой! 5. Ақбілек су жиегінде *бірталай* отырды. 6. Су ағады да жатады, ағады да жатады, бір таусылуы жоқ, қатерді, өлімді білмейді. 7. *Еш* нәрсені сезбейді (Ж.Аймауытов).

Логикалық акценттеу — барлық тілдерде де кездесетін құбылыс. Сондықтан оның сөз актісіндегі рөлі және интонация көріністерімен өзара қарым-қатынасын анықтап алу негізгі міндеттердің бірінен саналады. Осыған орай, ерекше құбылыс ретіндегі логикалық акценттеу мен қазақ тілі айтылымының интонациялық құрылымы арасындағы байланыстың түп-төркінін ашып көрсету де — қызықтырып отырған мәселелердің бірі. Сөз барысындағы экспрессивті айтылымдардың жеткізіліп жатқан хабар мазмұнына байланысты кез келген сөзі логикалық предикат ретінде өзектіленіп тұруы мүмкін. Сөздің логикалық тұстан ерекшеленуі оған артылған мағынамен тығыз байланысты болып, сөз ағымында ерекше артикуляциямен айтылып тұрады. Айтылымның басы мен ортасында ол, әдетте, негізгі тон, ұзақтылық пен үдемеліктің ең жоғарғы мәндерін берсе, ал фразаның аяғына таман орналасқан оның интонациялық көріністері, негізінен, уақыттық және динамикалық өлшемдердің үлкен шамалары арқасында ғана іске асады. Логикалық акценттелген сөздер айтылымның қай жерінде орналасса да, олардың басқа сөздермен жіктері аралығындағы кідірістері де біршама мәнге ие болып тұрады (23-сурет).

23-сурет. Логикалық акценттелген сөзі бар сөйлемнің интонациялық сызығы

И. Г. Торсуеваның айтуынша, мағыналық мүшелеудің орын алуы үшін айтылым құрамында мағыналық бірліктер болып саналатын тема мен рема немесе субъект пен предикаттан басқа сөйлеушіге маңызды болып саналатын тағы да бір элементтердің болуы қажет (Торсуева, 1980). Бұл жерде айтылған сөздің мағыналық дәрежесіне қарай мүшелеу барысында бірде-бір элементтің талдау аясынан тыс қалмайтыны сияқты кейбір ұтымды жақтарын айта кеткен жөн, себебі айтылымдағы субъект пен предикатты барлық жағдайда бірдей ажырата алу мүмкін бола бермейді.

Әртүрлі тілдерде мұндай мағыналық дәрежесі тұсынан мүшеленген элементтер сан қилы ретпен орналасуы мүмкін. Қазақ тілінде ең маңызды деген элемент айтылым соңына қарай орын алады. Мысалы, *Үй салуға, мәселен, түрлі зат керек*. Мағыналық деңгейі жағынан бұл айтылымдағы элементтер V2, V3, V1 түрінде беріледі. Ондағы ең маңызды компонент V1 — *түрлі зат керек*, маңыздылық дәрежесі екінші орындағы V2 — *үй салуға*, соңғысы V3 — *мәселен*. Егер айтылымда маңыздылығы бірдей дәрежедегі екі элемент қатарынан келіп, үшіншісінің мәнділігі, оларға қарағанда, азырақ болса, онда олардың мағыналық межедегі орналасу реті келесідегідей болып шығады: V1V2V1, V1V1V2, V2V1V1. Айтылып жатқан сөз құрамындағы элементтердің мағыналық дәрежесіне қарай мүшеленуіне қатысатын просодикалық құралдарды талдай отырып, И.Г.Торсуева элементтердің мағыналық меже бойынша орналасуы барлық тілдерде де біркелкі, ұқсас келетінін айтады. Сонымен бірге, ол маңыздылық деңгейі V1 компонентімен сипатталатын әртүрлі тілдегі бір-біріне ұқсас құрылымдар әр басқа коммуникативтік топтарға жататынында келтіреді. Мысалы, орыс тілінің лепті сөйлеміндегі V1 компоненті француз тілінің хабарлы сөйлемінің V1 компонентінде көрініс табатын просодикалық құралдармен сипатталады. Ал итальян тіліндегі хабарлы сөйлемнің аталмыш компоненті орыс тілінің жалпы сұрағының осы V1 компонентімен сәйкес келеді екен. Бұл тұста сөз барысында маңыздылық дәрежесіне қарай мағына ажыратудағы интонацияның шешуші рөл атқаратынына ерекше көңіл аударып айтқанда, лексикалық және грамматикалық құралдардың да (шылаулар, көмекші сөздер) қызметін ескере кеткен жөн.

Бірқалыпты емес сөйлеу тілінің семиотикасы мәселесімен айналысқан О.В.Долгова сөз актісі мүшеленуінің семиологиялық мағына ажыратушы (релевантты) тәсілдерін зерттеген. Автор

синтаксистік талдау жасап зерттеуде мәтінді сөйлеу актісінің сөйлем мүшелері, сөйлемнің актуалды мүшеленуі, айтылымның ырғақты мүшеленуі және парентетикалық енгізулер атауларымен белгілі төрт деңгей тұрғысынан қарастыруды ұсынады. Тілші сөз ағымының күрделі фразалық тұтастықтар, сөйлемдер мен синтагмаларға мүшелену мәселесін қозғағанда, осы дәстүрлі әдіспен қоса оған үстемеленіп, қабаттаса көрініс табатын сегментацияның тағы да бір аса күрделі түрін айтады: «Мүшелеудің бұл түрі өзінің өзгелерден айрықша қасиеттері және осы күнге дейін әлі де болса жете анықталмаған просодикалық құралдардың қызметтеріне байланысты ерекше функцияларымен сипатталады. Басқаша айтқанда, сөз актісін ұйымдастыруда, әрі семантикалық, әрі просодикалық қырынан алғандағы сегментацияның, яғни оның мазмұн межесі мен тұрпат межесінде де өзіне қосымша мән үстей отырып, мүлдем өзгеше сипатқа ие болуы» (Долгова, 1974, 10-13-бб.).

Түптеп келгенде, сөз ағымының мүшеленуі мәселесін түрлі лингвистер сан қилы қырынан қарастырып зерттеуге тырысқанымен, бүгінгі таңда ол өзінің өзектілігінен айырыла қойған жоқ. Өйткені соңғы уақытта қарқынды дамып келе жатқан тілтаным ғылымының «сөйлеу лингвистикасы» саласы табиғи сөйлеу тілі шығармаларының тылсым қыр-сырын анықтауға бағытталып, бұл проблема интонация мәселелерімен айналысатын тілші ғалымдардың ерекше назарында тұрғаны анық. Себебі сөйлеу актісінің құрылу ұстанымдарын, яғни оның қандай бөлшектерге мүшеленіп, оның бөліктерінің бір-бірімен өзара қарым-қатынасы мен оларды мүшелеудегі сегментация тәсілдерінің қайсысы семиологиялық мағына ажыратушы қызмет атқаратындығы және сөз легінің мағына жағынан бөлшектеніп қабылдануында интонацияның мелодикалық, темпоральдық, динамикалық құралдарының ролін анықтау — қазіргі тіл лингвистикасындағы талқыға салынып жүрген көкейкесті бағыттың бірі. Интонация сөйлеу (мәтін) бірліктерін өзара ұйымдастыру мен мүшелеуге қызмет ете отырып, олардың арасындағы байланыс дәрежесін білдіреді және оларды мағыналық үзіктерге бөлуге қатысады. Сөз актісін мүшелеуде ырғақтық, синтагмалық, фразалық, логикалық және басқа да екпін түрлері үлкен рөл атқарады. Олардың орналасу орнына байланысты айтылған сөздің мағынасы да түрленіп отырады. Қазақ тілінде айтылған сөз актісінің (мәтіннің) семантика-интонациялық мүшеленуі фонетикалық және

семантика-интонациялық ең кіші бірліктер болып саналатын ырғақты топтар мен синтагмалар арқылы жүзеге асады.

Сайып келгенде, интонация және оның компоненттерінің жай сөйлемнің (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) құрылымдық-коммуникативтік түрлерінің өзгешеліктерін айқындауда, оқшау сөздер мен бірыңғай мүшелердің айтылу ерекшеліктерін көрсетуде және сөз легін мағыналық бөлшектерге бөлуде атқаратын рөлі зор екеніне көзіміз жетті.

Интонациялық бірліктерді ажыратушы негізгі акустикалық параметрлер

Акустикалық жағынан алғанда әдетте интонацияны физикалық параметрлердің жиынтығы деп есептейді. Олар бұрын айтып кеткендей, **негізгі тон жиілігі, үдемелігі мен ұзақтылығы**. Бұл өлшемдердің абсолюттік мәндері — ең алғашқы параметрлер. Тілшінің (лингвистің) есепке алатыны абсолюттік өлшем болмай, алғашқы параметрлердің салыстырмалы өлшемдерінің өзгерістері болады. Мысалы: **көтеріңкі-бәсең, жылдам-баяу, мол (кең)-тар** сияқты өлшемдер. Мұнда тілшілердің назар аударып, белгілейтіндері, салыстыруға келетін тональды, динамикалық және темпоралды параметрлердің компоненттері — **диапазон, интервал, деңгей** сияқтылар.

Әуен

Біздің жұмысымызда қазақ тіліндегі интонациялық бірліктерді ажыратушы (релевантты) деп саналатындар төмендегі негізгі акустикалық параметрлер. 1. Тональды кескіннің формасы. 2. Кескіннің басталу деңгейі. 3. Кескіннің аяқталу деңгейі. 4. Кескіннің жалпы диапазоны.

Сөйлемнің құрылымдық-коммуникативтік түріне қарай оның тональды кескінінің формасы әртүрлі болуы мүмкін. Аяқталғанды білдіретін **тиянақты** әуен арнаулы сұраулы сөйлемді, бұйрықты, лепті сөйлемдерді, құрмалас сөйлем мен бірыңғай мүшелердің соңғы компоненттерін және сөйлемнің соңында келетін оқшау сегменттерін белгілеп, синтагманың соңында бәсеңдейді.

Аяқталмағанды білдіретін **тиянақсыз** әуен жалпы сұраулы сөйлемде, қарсы сұрақта, сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компонентінде, бірыңғай мүшелердің алдыңғы компонентінде

және сөйлемнің басында келетін оқшау сегменттерде кездеседі — бұлардың бәрінің әуені соңына қарай көтеріледі.

Сөйлемнің әуенін анықтауда негізгі тон жиілігінің өзгеруімен қатар оның шыңының (максимумы) қай жерде орналасқанының да мәні зор. Мысалы, аяқталмағанды білдіретін көтеріңкі әуеннің шыңы сұраулы сөйлемдердің кейбір түрлерінің, құрмалас сөйлемнің бірінші компонентінің және сыпайы бұйрық сөйлемдердің соңына қарай орналасады. Ал аяқталғанды білдіретін бәсеңді әуеннің максималды мәні бұйрықты, лепті, сұраулы сөйлемдердің кейбір түрлерінің, құрмалас сөйлемнің екінші компонентінің ортасына немесе басына таман орын алады.

Сөйлемнің құрылымдық-коммуникативтік түрлерінің бәрі өзіне тән **тональды диапазонмен** ерекшеленеді. Хабарлы сөйлемдердің аяқталмаған және аяқталған синтагмалары және оқшау сөздердің тональды кескінінің диапазондары көлемсіз тар болады. Ал кең, мол тональды диапазондар бұйрықты, лепті сөйлемдерге тән. Сұраулы сөйлемдердің тональды диапазондары көбінесе орташа болады.

Хабарлы сөйлемдердің аяқталған, аяқталмаған синтагмалары және жалпы сұраулы сөйлемдер екінші **тональды деңгейден** басталады. Ал бұйрықты, лепті және арнаулы сұраулы сөйлемдердің **тональды кескіні** әдетте төртінші деңгейден басталады, немесе төртінші деңгейге дейін жетеді.

Ұзақтылық

Қазақ тілінде сөйлемдегі сөздердің айтылу **ұзақтылығы** оның жалпы **қарқынымен** байланысты. Сөйлемнің құрылымдық-коммуникативтік түрлерінің айтылу қарқынын олардың буындарының айтылу ұзақтылығымен салыстыра қарастыруға болады. Мысалы, хабарлы сөйлемнің аяқталған, аяқталмаған синтагмалары немесе сұраулы сөйлемнің синтагмасы — ондағы буындардың тез айтылатындығынан, яғни ұзақтылығының аз болуының арқасында жылдам қарқынмен ерекшеленеді, ал бұйрықты және лепті сөйлемдердің буындарының созылыңқы мол ұзақтылықпен айтылуы олардың баяулау қарқынымен байланысты болады.

Әдетте, сөйлемдегі синтагмалардың ұзақтылығымен, созылыңқы айтылуы оның мазмұнының салмақтылығынан

хабар береді. Мысалы, синтагманың соңына қарай орналасып, созылыңқы айтылатын сөз көбінесе ең үлкен мазмұнға ие болады. Дәлірек айтқанда, синтагманың мол ұзақтылықпен айтылып, акценттелуі — оның мазмұндық өзегінде тұрғанын көрсетеді.

Егерде әр синтагманың кідіріспен көмкерілетін семантикалық-интонациялық бөлігі екенін еске алсақ, онда мұндай синтагмалар көлемді сөйлемдерді бірнеше интонациялық бірліктерге бөліп, толқынды әуенді интонациямен ерекшеленеді.

Үдемелік

Хабарлы сөйлемдердің айтылуында оның интонациясының үдемелігі, күші әдетте сөйлемнің соңына қарай азаяды, төмендейді. Кейбір сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің соңында үдемелігінің молаюы байқалады.

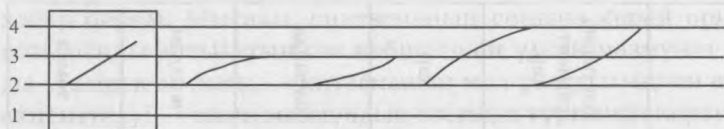
Сөйлемнің құрылымдық-коммуникативтік түрлерін үдемелігіне қарай бөлуде біршама заңдылық бар сияқты. Ең төмен үдемелік сөйлемнің ортасындағы, соңындағы оқшау сөздер мен хабарлы сөйлемдердің соңғы аяқталғанды білдіретін синтагмаларында орналасады, ал молырақ үдемелік көбінесе бұйрықты, лепті, сұраулы сөйлемдердің түрлерін даралайды. Сонымен қатар, ең мол үдемелік бұйрықты, лепті сөйлемдердің көбінесе бас жағында орналасады. Сұраулы сөйлемдерде және хабарлы сөйлемдердің аяқталмаған синтагмаларында үдемеліктің молаюы кез келген жерінде бола беруі де мүмкін.

Негізгі акустикалық параметрлердің сипаттамалары бірінші (1) кестеде берілген.

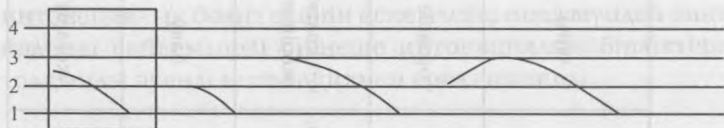
Қазақ тілінің интонома модельдері

Синтагмада көрініс табатын интономалардың түрлерін анықтауда, айыруда интонацияны зерттеудегі белгілі екі әдістің, құрылымдық және тұтастық (глобальдық), соңғысын, яғни тұтастық әдісті қазақ тіліне лайық деп есептейміз. Бұл әдіс интонацияны зерттеуде жұмыстың бірінші тарауында анықталғандай, сөйлемдегі екпіннің орыс тіліндегідей жылжымалы орнына қарамай, сегменттерін бүтіндей алып қарайды. Себебі қазақ және басқа да түркі тілдеріне тән ерекшелік, олардың сөйлемдегі сөздерінің басын қосып тұратын тәсілі — үндестік заңы деп есептелінеді.

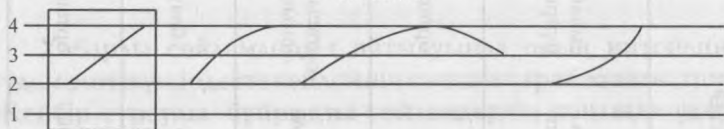
ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕР	ИНТОНАЦИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР							
	тиянақ- ты	тиянақсыз	жалпы сұрақ	арнаулы сұрақ	қатал бұйрық	сыпайы бұйрық	лепті	қыстырма сегмент- тер
тональды диапазон	орташа	орташа	орташа	кең	кең	орташа	орташа	тар
негізгі тон жиілігінің максимумы	басын- да	соңында	соңында	басында, ортасында	басында	ортасында, соңында	кез келген жерінде	басында
қарқын	орташа	жылдам	жылдам	орташа	баяу	баяу	баяу	жылдам
үдемеліктің амплитудасы	төмен	орташа	орташа	орташа	жоғары	орташа	жоғары	төмен

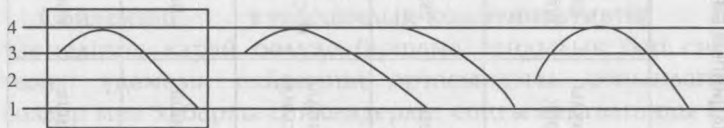
1 - тиянақсыз

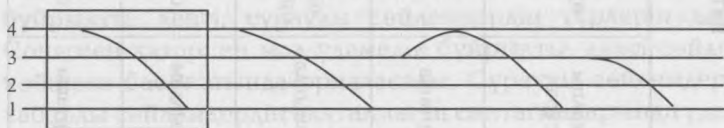
2 - тиянақты

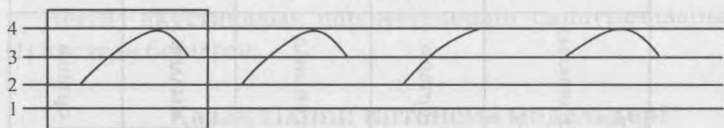
3 - жалпы сұрақ

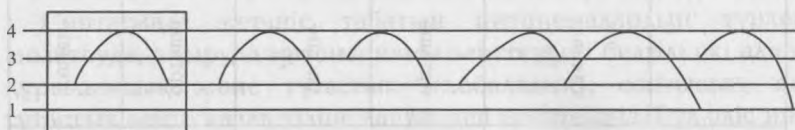
4 - арнайы сұрақ

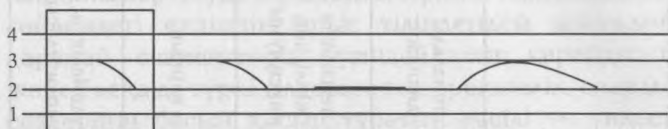
5 - катал сұрақ

6 - сыпайы сұрақ

7 - лепті

8 - қыстырма сегменттері

Біздің бұл еңбегімізде шешілген ең маңызды да өзекті проблема — қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің әр алуан құрылымдық-коммуникативтік түрлеріне жан-жақты эксперименттік-фонетикалық зерттеулер жүргізудің арқасында 8 түрлі интонаема бар екенін анықтап, соған көз жеткізуіміз деп есептейміз. Сонымен қатар ол интономалардың, инварианттардың әрқайсысына қатысты бірнеше варианттары бүкіл қазақ тіліндегі неше түрлі мазмұнды көрсететін, әр алуан үлкенді-кішілі, күрделі және көп компонентті құрылымдардың интонациясының барлық түрлерін қамтитынын деректі материалдармен мейлінше дәлелдеп көрсеттік деп ойлаймыз.

Екінші (2) кестеде сол 8 интономаның инварианттарының және варианттарының сызықтары берілген.

1. Екінші (2) тональды деңгейден басталатын ой аяқталмағанды білдіретін тиянақсыз интонаема жоғары көтерілетін тональды сызықпен және орташа тональды диапазонмен ерекшеленеді.

Мағына жағынан **тиянақсыз интонаема** бірінші мүшесі екіншісіне қарсылас екі мүшелі жай сөйлемдер мен күрделенген, құрмалас сөйлемдердің, басында тұратын оқшау сегменттердің және бірыңғай мүшелердің аяқталмағанын білдіреді. Бұл интономаның варианттары — үшінші (3) кейде төртінші (4) деңгейге дейін көтерілетін дөңес немесе ойыс сызықты тональды кескіндермен белгіленеді. Синтагманың аяқталмағанды білдіретін интономасының аяғындағы сөздің ең соңғы буыны синтагмалық екпінмен ерекшеленіп, созылыңқы айтылып, ең жоғары тональды деңгейге ие болады.

2. Аяқталғанды көрсететін **тиянақты интономаның** дөңес сызығы төмендеп барып бірінші (1) тональды деңгейге дейін түсіп, орташа диапазонмен сипатталады. Аяқталғанды көрсететін варианттар екінші (2) немесе үшінші (3) тональды деңгейден басталуы мүмкін. Егерде тональды контуры үшінші (3) деңгейден басталса, ол басында аздап көтерілген сияқты болғанмен, одан кейін төмен түсіп кетеді. Аяқталғанды білдіретін интонаемада синтагманың соңы баяу қарқынмен айтылып, негізгі тон жиілігі мен үдемелігі ең минимальды мағынаға ие болады.

Мағына жағынан тиянақты интонаема жай хабарлы сөйлемдерде, екі мүшелі жай сөйлемдердің және күрделенген, құрмалас сөйлемдердің соңғы компонентінде, сонымен қатар сөйлемнің соңында орналасатын оқшау және бірыңғай сегменттерде кездеседі.

3. **Жалпы сұрақ интонемасы** екінші (2) тональды деңгейден төртінші (4) тональды деңгейге дейін көтеріліп, орташа тональды диапазонмен ерекшеленеді.

Бұл сөйлемдердің интонемасының варианттарының кескіндері жоғары көтерілетін дөңес және ойыс сызықтар болуы мүмкін. Кейде тональды кескіннің соңы ақырындап төмендеуі ықтимал. Мұндай сөйлемдердің қарқыны мен үдемелігі сөйлемнің аяғына қарай баяулап, азаятыны байқалады.

4. **Арнаулы сұрақ интонемасының** тональды кескіні дөңестен төмендейді және оның тональды диапазоны едәуір болады. Инварианттың бұл моделінің басы үшінші (3) деңгейден басталып, төртінші (4) деңгейге дейін көтеріледі де, сонан кейін кенет бірінші (1) деңгейге дейін түсіп кетеді. Бұл модельдің варианттарының бір-бірінен айырмашылығы олардың тональды кескінінің басталу деңгейінде. Сөйлемнің бұл түрінің логикалық өзегі оның сұраулы есімдігінде болып, сонымен қатар негізгі тон жиілігі де, ұзақтылығы да, үдемелігі де сол есімдікпен байланысты молаяды.

5. **Қатал бұйрықтың интонемасына** дөңестен шұғыл төмендейтін тональды кескін тән болады. Ол төртінші (4) тональды деңгейден басталып, содан кейін кенет бірінші (1) тональды деңгейге дейін түседі. Бұл модельдің тональды диапазоны көбінесе кең, кейде орташа да болуы мүмкін. Бұның варианттарының өзара айырмашылығы — олардың тональды кескінінің басталу деңгейінде. Қатал бұйрық райында тұрған сөз әрқашан ой екпінімен белгіленеді, оның ұзақтылығы мен үдемелігі ең жоғары мағынаға ие болады.

6. **Сыпайы бұйрықтың интонемасының** инварианты екінші (2) тональды деңгейден басталып, төртінші (4) деңгейге дейін көтеріліп, соңғы жағы сәл төмендейді. Бұл инварианттың жалпы бағытына жоғары көтерілетін дөңес сызық тән болады, мұның тональды диапазоны орташа. Сыпайы бұйрық интонемасының варианттарының тональды кескіні аяғына дейін көтеріңкі және көтеріңкі-бәсең болуы мүмкін. Сыпайы бұйрықты білдіретін сөз ой екпінімен белгіленіп, мол негізгі тон жиілігі және ұзақтылығымен ерекшеленеді.

7. **Лепті сөйлемдердің интонемалары** көтеріңкі-бәсең тональды сызықтармен өрнектеледі. Олардың тональды диапазоны орташа, кейде кең бола береді. Бұл модель түрлі-түрлі эмоцияны білдіретін болғандықтан, бұның просодикалық көрсеткіштері

де әртүрлі болуы мүмкін. Бұлар екінші (2), үшінші (3) тональды деңгейден басталып, төртінші деңгейге дейін көтеріліп, үшінші, екінші, бірінші (3,2,1) деңгейде аяқталуы мүмкін. Лепті сөйлемдердегі түрлі эмоцияны білдіретін сөздер акценттеліп, мол үдемелілікпен және ұзақтылықпен ерекшеленеді. Лепті сөйлемдерде дауыс реңкінің де атқаратын рөлі аз емес.

8. **Қыстырма сегменттердің интонемасына** дәлестен төмендейтін тональды кескін мен тар тональды диапазондар тән болады. Кейбір варианттардың тональды кескіні түзу сызықпен ерекшеленеді. Қыстырма сегменттер жылдам қарқынмен, шамалы үдемелілікпен айтылады.

Сонымен түрлі жанр мен стильдерден алынған мәтіндерде экспериментті-фонетикалық талдаулар жүргізудің нәтижесінде қазақ тілі интонациясының әр алуан түрлерін беретін **жиырма жеті** варианттан тұратын **сегіз** инвариантты интонемаларының модельдері берілді. Интонаема дегеніміз формасы да, мағынасы да бар екіжақты бірлік екені эксперимент арқылы дәлелденді. Сегменттік бөлшектерді — фонемаларды фонология зерттейтін болса, суперсегменттік бөлшектерді — **интонемаларды интонология зерттейді**. Фонологияда фонема ең кішкентай функционалды бірлік болса, интонологияда ең шағын бірлік деп интонеманы айтады. Дегенмен фонемаға қарағанда интонеманың деңгейі жоғары. Өйткені фонема таңба (знак) емес, оның бір-ақ қыры — формасы бар, ал мазмұны жоқ, интонаема — ол таңба, оның формасы да, мазмұны да бар. Сондықтан интонеманы морфема немесе сөзбен салыстыруға болады.

Сөйлемнің барлық түрлерінде де интонеманың өзіндік орны, атқаратын қызметі бар. **Сөйлемнің қай-қайсысы болса да интонемасыз сомдала алмайды**. Қандай тілде болсын, ол тілде сөйлеушінің санасында сол тілдің негізгі интонемалары сақталып, сөйлесуінде үлгі ретінде қолданады. Интонеманың да фонема сияқты мағына ажырату қасиеті болады, оның негізгі қызметі сөйлемдерді сомдап, коммуникативтік мағынасымен эмоциялық түрлерін анықтау. Интонемалар фонемалар сияқты өзінің варианттарында өмір сүріп, солар арқылы нақтылы жүзеге асады. Сөз ағымында сөйлеу жағдаятына байланысты интонаема варианттары көрініс табады. Анықталған интонемалардың варианттары сөйлеу тілінің барлық түрлерінде қолданылады. Кейде сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік типтеріне үстемеленетін мазмұн мен эмоцияларға байланысты интонемалардың варианттары

құбылып, бірінің орнына бірі жүруі мүмкін. Бұл интонация мен грамматиканың бірліктерінің біріне-бірі үнемі тікелей байлаулы болмайтынын көрсетеді. Сондай-ақ интонома сөйлемді түзетін ең маңызды әмбебапты факторлардың бірі деп айтуға болады. Ал интономаның просодикалық тәсілдері барлық тілдердегі сөйлемнің әр алуан түрлерін сомдап қана қоймай, оларды жіктеуде және бір-бірінен ажыратуда, айыруда да зор қызмет атқарады.

Қазақ тілінің интонациялық жүйесі — интонациялық бірліктердің (интономалардың) жиынтығынан құралып, өздеріне тән әртүрлі функциясы мен мазмұнының айырмашылығына қарай өзара бөлінетін, сонымен қатар, сан алуан сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін ажырататын, бүтін мәтіндердің мазмұндық реңкін және ондағы синтаксистік құрылымдарының модальдық-эмоциялық мағыналарын білдіретін әр алуан фонетикалық тәсілдерімен сипатталады. **Интономалар сөйлемді сомдаумен қатар, оны түрлі мазмұнды сегменттерге бөліп, олардың арасындағы мағыналық байланыстарының дәрежесін көрсетеді.**

Мәтіндерді интонациялық сегменттерге бөлуде **ырғақты, синтагмалық және ой екпінінің** мәні зор, олардың мәтінде орналасуына қарай, сөйлемнің, оның сегменттерінің мазмұны өзгеріп тұрады. Өз алдына дербес тілдік құбылыс болып саналатын қазақ тілінің интонациясын зерттеудегі жүйелік-функциялық әдіс өзара байланысты ішкі жүйелерден тұратын тілдің фонетикалық жүйесіне қатысты басқа да интонациялық құбылыстардың ерекшеліктерін қоса қамтуы қажет.

Қазақ тілінің интонациясы семантика-интонациялық және синтаксистік бірлік болып саналатын сөйлемнің ең минималды үзіндісі әмбебапты синтагмада интонациялық, синтаксистік мағыналардың өте күрделі өзара қатынастары көрініс табады. Интонацияның ең кіші функциялық, мазмұндық өлшемі болып саналатын қазақ тілі интономаларын, көлемді мәтіндердің үзіндісі ретінде ол мәтіндерден бөліп алуға болады. Көлемді мәтіндердегі интономалардың сызығы біркелкі қайталанатын толқынды болып келіп қазақтың сырмағының өрнегін көзге елестетеді.

КҮРДЕЛЕНГЕН СӨЙЛЕМ МЕН ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМНІҢ ИНТОНАЦИЯСЫ

Жалпы сипаттама

Қазақ тілінің синтаксисінде құрмалас сөйлемдер: салалас, сабақтас және аралас құрмалас деп бөлінеді. Жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдер аралығында тұрған үйірлі мүшелер деп аталатын күрделенген сөйлемдер қайсыбір зерттеулерде жай сөйлем құрамында қарастырылса, енді бір зерттеулерде құрмалас сөйлемдердің құрамында қарастырылады.

Ал күрделі синтаксистік тұтастықты алсақ бұлар бір тақырыпқа байланысты бірнеше дербес жай және құрмалас сөйлемдерден тұратын, көп компонентті құрылымдар болып табылады. Бұларды жалпылама, кейде мәтін үзіндісі деп атағанмен, қазақ тілінде бұлардың семантикалық-құрылымдық арақатынастары мен интонациялық ерекшеліктеріне әзірше арнайы көңіл бөлінбей жүр. Бұл құрылымдар орыс тіл білімінде соңғы жылдары қаралып жүрген "сложное синтаксическое целое" (ССЦ) деп аталатын мәтін үзінділері. Осы мәселе орыс тіліндегі ССЦ деген атаумен қазір кейбір түркі тілдерінде де зерттеу объектісіне айналды. Оған мысал ретінде "Советская тюркологияда" (Баку, 1990, №6) басылған К.Н. Велиевтің "Сложное синтаксическое целое и его поэтические конституэнты в эпическом тексте" деп аталатын әзірбайжан тіліндегі осы құрылымдар жөніндегі мақаласын атауға болады. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің құрмаласу тәсілдері, мағыналық түрлері (салалас құрмалас, сабақтас құрмалас), олардың арақатынастары және жалпы құрмалас сөйлемдер туралы алғашқы пікірлерді Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаевтардың ертеректе жазылған еңбектерінде кездестіреміз. С. Аманжолов пен Н. Сауранбаевтың кейінгі еңбектерінде құрмалас сөйлемдер тереңірек зерттеліп, олар жайында тұжырымдар толықтырылып отырады.

С. Аманжоловтың 1940 ж. жарық көрген "Қазақ тілінің ғылыми синтаксисінің қысқа курсы" атты еңбегінде құрмалас сөйлемдер, салалас, сабақтас, аралас және тиянақты басыңқысыз сабақтас деп төрт түрге бөлініп қаралған (Аманжолов, 1940, 141-б.).

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерді зерттеуде Н.Т.Сауранбаевтың қосқан үлесі зор. Н.Т. Сауранбаевтың көп жылғы ғылыми зерттеулерінің қорытындысы есебінде 1948

жылы "Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі" деп аталатын еңбегі жарық көрді. Автор құрмалас сөйлемдерді іргелес, салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдер деп үш топқа бөледі. Жалғаулықсыз байланысқан құрмалас сөйлем "іргелес құрмалас" сөйлем деп аталады. Бұл сөйлемдер бұрынғы зерттеулерде "салалас құрмаластардың" сөйлем құрамында қаралса, Н.Т.Сауранбаев оларды аталған еңбегінде салаласқа да, сабақтасқа да жатқызбай, өз алдына дербес құрмалас сөйлемнің бір түріне жатқызады. Автор салалас құрмалас сөйлемдерді компоненттерінің мағынасына байланысты: мезгілдес, себептес, қарсылықты деп үш түрге бөледі. Ал сабақтас құрмалас сөйлемдерді төрт түрге бөліп қарайды. Бұл бөлу сабақтас құрмалас сөйлем компоненттерінің бір-бірімен байланысу тәсілдеріне негізделгенін көреміз: көсемше, есімше, шартты рай, изафет арқылы құрмаласу (Сауранбаев, 1948).

1954 ж. жарық көрген академиялық грамматикадағы "құрмалас сөйлем" синтаксисі бөлімін жазған да академик Н.Т. Сауранбаев болатын. Автор құрмалас сөйлемнің негізгі критерийіне төмендегідей белгілерді жатқызады: 1) құрмалас сөйлемдегі синтаксистік компоненттерде айтылатын ойдың дербестігі; 2) компонентте бастауыш пен баяндауыштың дербес болуы; 3) құрмаластағы әрбір компоненттің интонациялық жігінің айқын болуы.

Н.Т.Сауранбаев құрмалас сөйлемдер туралы еңбегінде алғаш рет сөйлемдердің құрмаласу тәсілдерімен бірге құрмаласа байланысқан сөйлемдердегі интонацияның рөлін баса айтады. Сөйлемнің құрмаласу тәсілдерінің ішінде интонациясын олардың ең негізгісі деп есептейді. 1) Интонация туралы былай делінген: "Қазақ тілінде құрмаластағы синтаксистік компоненттердің ара-жігін ашудың ең елеулі бір тәсілі — интонация. Интонацияның түрленуі, бәсеңдеуі, көтерілуі арқылы құрмаластағы компоненттердің жігі бір фонацияның бірнеше ағысқа бөлінуі арқылы ажыратылып айтылады, яғни құрмаластың құрамындағы синтаксистік компоненттері интонация жағынан кесек-кесек жеке бөлініп, біріне-бірі ұласа айтылады. Құрмалас сөйлемдерді дауыстап оқығанда, не айтқанда дауыс құбылуынан оны айқын байқауға болады"; 2) компоненттердің орын тәртібі; 3) есімше, көсемшелер; 4) демеулер, олардың орнына жүретін жалғаулық сөздер. Сонымен Сауранбаев осы аталған еңбегінде құрмалас сөйлемдерді 4-ке бөледі: 1) салалас құрмалас; 2) сабақтас құрмалас; 3) аралас құрмалас; 4) үйірлі мүшелі құрмалас.

Бұл еңбекте салалас құрмалас екіге бөлінеді: 1) іргелес салалас; 2) жалғаулықты салалас. Ал іргелес салалас туралы былай делінген: "Мағына жағынан бір-бірімен тең дәрежеде ұласып, әр сөйлемі тиянақты қалпын сақтап, жалғаулықсыз, интонация арқылы байланысқан салалас".

Одан әрі іргелес салалас туралы былай делінеді: "Қазақ тілінде мағыналары бір-бірімен ұласып, ешбір дәнекерсіз байланысатын жай сөйлемдер тіркесі бар. Мұндай сөйлемдердің тіркесі паратаксис деп аталады. Мысалы: *Ол сұрады, мен айттым; Айлар өтті, жылдар өтті, жас бала ер жетіп жігіт болды*. Бұл екі құрмаластағы жай сөйлемдердің арасы жалғаулықпен де, демеумен де байланыспаған, олар бір-бірімен мағына жағынан байланысып, ұласып тұр. Паратаксистегі компоненттер әдетте тиянақты қалыпта тұрады да, олар бір-бірімен интонация арқылы ұласып айтылады. Сөйтсе де, компоненттің арасы дауыс ырғағының тональды тесситурасынан белгілі болады. Алдыңғы компонент көтеріңкі дауыспен айтылса, соңғысы төмен дауыспен айтылып, тон бәсеңдеп барып бітеді. Компоненттердің ерекше тонмен айтылуы құрмаластағы компоненттердің тесситурасы деп аталады. Мына сөйлемді алып көрейік: *Үйге кітап оқып отыр егім, // столдың үстіндегі телефон шылдыр ете қалды*. Сауранбаев құрмалас сөйлемдегі интонация жөнінде қарсылықты салаласпен қарсылықты сабақтасқа байланысты да айтады: «Біздіңше, жай сөйлемдер қарсылас болып құрмаласса, бір интонациямен айтылып, бір-бірінен ажырамай барлығы ұласып тұрады», - деп қарсылықты салаласқа мынадай мысал береді: «*Көккөптер қоянды екі-үш рет шалып еді, бірақ қояны құрғыр ауызға түсе қоймады*» (Мұқанов С.). Қарсылықты сабақтас сөйлемнің интонациясы жайында былай делінген: «Қайшылас сабақтастағы сөйлемдердің үлкен қасиеттерінің бірі — олар өте тұрақты интонациямен айырылады. Олардың өзара құрмаласу тәсілдері түрліше болғанмен, интонациясы бірдей, әрқашан сабақтастағы алдыңғы сөйлем соңғы сөйлемнен бөлек айтылады, оның үстіне баяндауышқа қосылып, қайшылық мәнді білдіретін мен қосымшасы және да қосалқысы ерекше екпінмен айтылады». Бұған мынадай мысалдар берілген: *Ол ішінен жерігей жегісі келгенмен, Шәһиза қажырлылық қылды* (М.Әуезов). *Өзі құс салып, аңшылық қылып көрмесе де, Абай қаршыға салған үлкендердің қасына көп еріп еді* (М.Әуезов).

1961 ж. жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі грамматикасында»

Т.Қордабаев құрмалас сөйлемдегі интонацияға шамалы тоқталып, құрмалас сөйлем интонациясын екі түрге бөліп қарайды. Оның біріншісі — тиянақты интонация, екіншісі — тиянақсыз интонация.

Тиянақты интонация сөйлемнің ең соңында болады да, оның аяқталғанын білдіреді. Интонацияның бұл түрінің құрмаластағы функциясы оның құрмалас сөйлем құрамындағы компоненттердің басын біріктіріп, оларды бір бүтін етіп тұруы, делінген.

Интонацияның тиянақсыз түрі құрмалас сөйлем құрамындағы компоненттер арасында келеді де ... өзінің тиянақсыздығы арқылы сөйлемнің аяқталмағандығын, ой жалғасы барлығын байқатады. Мысалы: *Байжан есіктен кіре бергенде, телефон шылдыр ете қалды. Дәулет майданға аттанғалы, Айбарша бұл жөнінде тіпті сырғақсып алды (С.Мұқанов).*

Сонымен, қысқаша шолып қарағанда байқағанымыз — қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерге арналған еңбектерде олардың интонациясының ерекшеліктері жан-жақты терең қаралды деп айта алмаймыз. Н.Т.Сауранбаевтың аталған еңбегіндегі біраз мәліметтерден басқа (Қазіргі қазақ тілі, 1954 ж.), кейініректе жарық көрген Қордабаевтың құрмалас сөйлемдер туралы еңбегінде (Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, 1961 ж.) құрмалас сөйлемдердің интонациясына азды-көпті ғана көңіл аударылғанын көрдік.

Біз бұдан бұрын айтып кеткендей, интонация барлық тілдерге қатысы бірдей, олардың бәрінің синтаксисінде өзіндік орны бар әмбебап құбылыс болып табылады. Тілдердің барлық типологиялық түрлерінде сөйлем құрылымындағы, сөйлем ішіндегі интонацияның орны туралы да жоғарыда айтылған.

Зерттеушілердің тұжырымдауынша, синтагма барлық тілдердің семантикалық-құрылымдық және интонациялық кіші өлшемі болып табылады. Синтагманың қазақ тілінің жай сөйлем түрлеріндегі орны мен ерекшеліктері туралы да жоғарыдағы бірінші, екінші тарауларда айтылған.

Интонацияның көпқырлы қызметі бір-бірімен тығыз байланыста болып, бірлесе әрекет жасайтыны белгілі және интонацияның сөйлемдегі қызметі туралы айтқанда оның тіл жүйесіндегі көпдеңгейлі иерархиялық қызметін баса айтып кету керек. Просодикалық тәсілдердің мәтін сөйлемдегі қызметі әмбебап екені белгілі. Интонацияның синтаксистегі синтездеу функциясын, яғни сөзді синтагмаға құрастыру, синтагманы сөйлемге құрастыру, сөйлемді күрделі фразалық тұтастыққа

құрастыру рөлін айта келіп, интонацияның барлық тілдерге тән универсалды құбылыс екенін мойындаймыз. Бірақ сөйлем интонациясының сөйлемнің мағынасымен, оның синтаксистік, ырғақты құрылымымен байланысты тілден тілге өзгеріп, олардың стильдерінде де көп аспектілі көрініс тауып, әр алуан қырымен ерекшеленеді.

Интонацияның барлық тілдерге тән әмбебап қасиетіне сөйлемнің аяқталған және аяқталмағанын көрсететін белгісін қосуға болады. Бәсеңдейтін әуендік кескін (сөйлемнің аяқталғанының белгісі) және көтерілетін әуендік кескін (сөйлемнің аяқталмағанының белгісі) түрлі тілдердегі сөйлемдердің аяқталғанын не аяқталмағанын көрсетеді. Сонымен қатар көпшілік тілдердің сұраулы сөйлемдерінің әуендік кескіні біркелкі екені белгілі және тілдердің көбісінде адамның көңіл күйін, эмоциясын білдіретін әуені де әмбебап, бірдей болатыны аяң, мысалы, қуаныш, реніш, мысқыл немесе бұйрық, ерік, шақыру, қалау. Белгісіз, таныс емес жат тілде сөйлеп тұрған адамның көңіл күйі мен эмоциясын оның сөйлеген сөздерінің әуендік кескінінен, сөз әуезінен білуге, байқауға болады.

Проза мен поэзияның түрлі құрылымдарының интонациясын зерттеу негізінде олардың интонациясы мен синтаксисінде қатаң сәйкестік жоқ екені белгілі болды. Алайда синтаксистік құрылымдар мен олардың интонациясының байланысты екенін мойындау қажет, себебі синтаксис пен интонация бірлесіп барып синтагмамен синтагманы, сөйлем мен сөйлемнің құрмалас сөйлемдердің компоненттерінің, күрделі синтаксистік тұтастықтардың элементтерінің арасындағы мазмұндық қатынастарды көрсетеді және оларды бір-бірімен байланыстыруда бірден-бір қызмет атқарады.

Сайыпкелгенде, интонацияны жай сөйлемдермен ғана байланыстырмай, оны құрмалас сөйлемдерге, олардың компоненттерімен және мәтіндегі күрделі синтаксистік тұтастықтарға қатысты қарап отырмыз. Сондай-ақ осы тарауда әр бөлімге бөліп қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдердің, құрмалас сөйлемдердің, күрделі синтаксистік тұтастықтың интонациясын прозада қарастырамыз. Негізгі алдымызға қойған міндетіміз, қазақ тіліндегі интонацияны экспериментті әдістер арқылы зерттеп, оның тілдегі көріністерін, оның компоненттерінің мәтіндерде, сөйлемдердің арақатынастарында, өзара байланысуында алатын орнын және басқа да қыр-сырын мүмкіндігінше жіті тексеріп, анықтау.

Сонымен, қойған мақсатымыз дана бабамыз Ахмет Байтұрсынов айтып кеткендей, тіл әуезінің (интонациясының) сөйлемнің әр алуан түрлеріне қандай өрнек болып түсетінін, қандай айшық-ою болып сызылатынын тексеріп анықтау болып табылады. Ол үшін біз қазақ тілінің құрмалас сөйлемдеріне, күрделенген сөйлемдеріне арналып бұрынды-соңды жазылған біздің тақырыбымызға қатысты еңбектерге шолу жасап, соларда тұрақталған теорияға сүйене отырып, қазіргі қазақ тіліндегі түрлі күрделі конструкцияларды үшке бөліп қарауды жөн көрдік. Оның біріншісі — осы уақытқа дейін жете зерттелмей жүрген (кейде жай сөйлем ішінде, кейде құрмалас сөйлем қатарында), қарастырылып келген, бірақ өзіне тән синтаксистік мағынасы бар "күрделенген сөйлемдер" (Есенов, 1992). Екіншісі — жан-жақты зерттеліп, тұрақталған "құрмалас сөйлемдер". Үшіншісі — тіл білімінде соңғы кезде ғана қарастырылып жүрген бірнеше жәй және құрмалас сөйлемдерден тұратын, тақырыбы ортақ "күрделі синтаксистік тұтастықтар", деп аталатындар. Бұлардың бәрінің өзіне тән интонациялық ерекшеліктері бары сөзсіз.

Зерттеу барысында интонация туралы арнайы факты материал жинау кезінде, көркем әдебиеттен, публицистикадан, өзіміз жинастырған мысалдардан басқа белгілі теориялық еңбектерде, оқулықтарда берілген, сонда іріктелген, дау туғызбайтын мысалдарды да келтіруді жөн көрдік.

Күрделенген сөйлемдердің интонациялық ерекшеліктері

Түркі тілдерінде зерттеле бастаған жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің арасындағы күрделенген сөйлемдерге славян тілдері және басқа да тілдерде көптен бері көңіл бөліп, оларды бөлек қарастырып жүр.

Орыс тілінің синтаксисінде мұндай жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің арасында тұратын күрделенген сөйлемдерді орыстың көрнекті ғалымы А.М.Пешковскийден бастап егжей-тегжейіне жеткізе зерттеп, оларды "полупредикативные обороты" деп алып, жай сөйлемге де, құрмалас сөйлемге де қоспай, бөлек "Предложения, осложненные полупредикативными (причастными и деепричастными) оборотами" деп қарау көптен қалыптасқан.

Қазақ тілінің синтаксисінде де бұл күрделенген сөйлемдер

көптен бері тілші ғалымдардың назарына ілігіп, олар туралы азды-көпті пікірлер айтыла бастады. Бір ғалымдар оларды "үйірлі мүшелер" деп атап, жай сөйлемнің синтаксисінде қараса, екіншілер "құрмалас сөйлем" синтаксисі құрамында қарастырады.

Ал түркі тілдеріндегі күрделенген сөйлемдерге алғаш рет көңіл бөлген өзбек ғалымы Г.А. Абдурахманов. Ол 60-жылдардың басында бұл мәселені әдейі зерттеп (бұл мәселе туралы мақаласы өзбек тілінде 1962 жылы басылды), күрделенген сөйлемдер 1966 жылы жарық көрген өзбектің академиялық грамматикасына арнайы енгізілген болатын. Бұл оқулықта сөйлемдер 3 түрге бөлініп, қарастырылыпты. Бірінші бөлім "жай сөйлемге", екіншісі "күрделенген сөйлемге", үшіншісі "құрмалас сөйлемге" арналған. 1970 жылы Абдурахманов Г.А. аталған мәселені түркі тілдерінде жеке-дара арнайы зерттеу қажеттігі туралы мақала жазады (Абдурахманов, 1970, 45-б.). Осы мәселе төңірегінде бұдан бұрын өзбек тіліндегі күрделенген сөйлемдер жайында Х. Болтабаеваның мақаласы, қарақалпақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер туралы М. Даулетовтың мақалалары жарық көрген болатын (Болтаева, 1969; Даулетов, 1976).

Қазақ тілінде күрделенген сөйлемдерге байланысты кейбір зерттеулер осы жылдары жарық көре бастады. Осындай зерттеулер қатарында К.М. Мұсаев, К.М. Есенов, Г.И. Байтоғаеваның еңбектерін айтуға болады. Г.И. Байтоғаеваның 1962 ж. жарық көрген "Сложные определительные конструкции в современном казахском языке" деген еңбегінде, осындағы күрделенген сөйлемдерді қазақша "үйірлі анықтауыш" деп атап, оның құрылымдық ерекшеліктеріне назар аудара отырып, бұлардың құрамында бастауышы мен баяндауышы және анықтауышы, толықтауышы, пысықтауышы болуы мүмкін екенін айтады. Сондай-ақ олардың мазмұндық мүмкіншіліктерінің мол екенін көрсетеді. Аталған еңбекте үйірлі анықтауыштың анықталушы сөзбен байланысу ерекшеліктерімен қатар интонациялық ерекшеліктері туралы да айтылады. Г.И. Байтоғаева "үйірлі анықтауыштың" анықталушы сөзбен ара-қатынасы туралы айта келіп, олардың арасында ешбір айырым болмайтыны туралы былай дейді: "Так, при произношении они ни малейшей паузой не отделяются от определяемого слова, а, наоборот, сливаются с ним" (Байтоғаева, 1962, 11-б.).

Қазақ тіліндегі анықтауыштың барлық түрлерінің анықталушы сөзбен байланысы мен интонациясының

ерекшеліктері туралы былай делінген: "В казахском языке все виды определений стремятся создать с определяемым словом одно интонационное и смысловое единство, связываются они с определяемым словом путем примыкания, которое не допускает между определяемым и конструкцией никакого ритмического раздела. Пауза в предложениях с определительными конструкциями делается обычно после определяемого слова..." И далее... если "простейшую син-таксическую единицу-группу слов, объединенную интонационно и по значению Л.В.Щерба назвал "синтагмой", то казахская определительная конструкция с определяемым членом, объединяясь интонационно и по значению, соответствует, по нашему мнению, синтагме" (Байтұтаева, 1962, 18-б.).

Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдерді өзінің бұрынғы-кейінгі еңбектерінде жете зерттеп, сыр-қырларын жан-жақты айқындап ашқан, олардың жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнен құрылымдық және мазмұндық айырмашылықтарының бар екенін дәлелдеп, сондықтан оларды жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнен бөліп алып қарау керек екенін Х.М.Есенов өзінің зерттеу еңбектерінде үнемі айтып кеткен.

Сөйлем түрлерінің интонациялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған жұмысымызда сөйлемдерді құрылымына қарай бөлуде Х.М.Есеновтың еңбектеріне сүйеніп, жай сөйлем, күрделенген сөйлем, құрмалас сөйлем деп, үшке бөліп қарастырдық. Ол өзінің "Синтаксис осложненного предложения в казахском языке" деген еңбегінде, бұрынғы жазған еңбектеріндегідей, қазақ тілінде сөйлемдерді үшке бөліп қарау керектігін айтады: "Синтаксическую структуру казахского языка мы предлагаем изучать в трех больших разделах: синтаксис простого предложения, синтаксис осложненного предложения и синтаксис сложного предложения" (Есенов, 1992, 18-б.).

Зерттеуімізде қалыптасқан дәстүр бойынша, жай сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай бөлінетін түрлерінің интонациялық ерекшеліктерін қарастырғаннан кейін, күрделенген сөйлемдердің интонациялық ерекшеліктерін қарастырдық. Алдымен есімше қабыспалы оралыммен күрделенген және соның бір түрі — есім қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдерді, содан соң көсемше жанаспалы оралыммен және шартты рай тұлғалы оралыммен күрделенген сөйлемдерді қарастырдық.

Есімшелі, яғни есімшеге аяқталатын оралым өзінен кейінгі

негізгі сөйлемнің мүшесі болып табылатын сөзге қабыса байланысқандықтан, олардың арасында ешқандай кідірістік жік болмайды. Мысалы: *Баласы жақсы оқыған Асан//бүгін көңілді отыр.* Бірақ бұл жағдай бұл күрделенген сөйлемнің өзіне тән интонациясы жоқ дегенді білдірмейді. Мына мысалдан көргеніміздей, кідіріс негізгі сөйлемнің есімшелі оралым қабыса байланысып тұрған сөзінен Асан кейін келіп, сөйлемді екіге бөліп тұр. «Бұл есімшелі оралыммен күрделенген сөйлемдердің бәріне тән интонациялық ерекшелік», дейді Х.М.Есенов өзінің еңбегінде. Егерде есімшелі оралымды алып тастасақ, негізгі сөйлемнің интонациялық бөлінуі де болмайды. Мысалы: *Асан бүгін көңілді отыр.*

Сонымен, есімшелі оралыммен күрделенген сөйлемдердің интонациялық ерекшелігі олардың кідіріс арқылы екі синтагмаға бөлінуі болып табылады екен. Есімшелі қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдердің бір түрі деп есім, қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдерді айтуға болады. Бұларда да есім қабыспалы оралым, барлық жағынан есімшелі оралыммен бірдей деуге болады. Сондықтан бұл екі күрделенген сөйлемдер есім, есімше деп екіге бөлінеді. Біз бұл күрделенген сөйлемдердің құрылымының қалай, қанша оралыммен мөлшері кеңейіп және негізгі сөйлемнің өзінің құрылымының мөлшеріне қарай, аталған сөйлемдердің түр-түрлерін алып, олардың жалпы интонациялық ерекшеліктерін қарастырдық.

1. Есім қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдер

Экспериментке жататын мысалдарды іріктеуде біз олардың ең аз мөлшерлерінен бастап, содан кейін олардың кең мөлшерлі оралымдарына көшуді қолайлы көрдік.

Сондықтан алдымен көлемі ықшам есім қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдерден бастадық:

1) *Ішкі сыры берік Ботагөз оған жолықты* (С.Мұқанов).

2) *Жүзінде әжімі көп дала құтырынбай сұлық жатыр* (Ғ.Мүсірепов).

3) *Сыпайы жүзі бар ұстамды Еркежан бұлармен сәл салқындау амандасты* (М.Әуезов).

4) *Қысы суық тоңы қалың Сарыарқада суыр інді терең қазады* (Ғ.Мүсірепов).

5) *Биіктігі екі жарым кез, көлденеңі төрт-ақ кез тар үңгірге*

төрт-ақ адам сыйып жұмыс істей алады (Ғ.Мүсірепов).

6) Ой да жоқ, үміт те жоқ, ерік те жоқ, билік те жоқ Сандыбай қарғанын тұзын екі қолымен ұстап, айнаға қарағандай жымиып отыр (Ғ.Мүсірепов).

1) <Ішкі сыры берік Ботагөз↑< // <оған жолүктү↓> ///.

2) <Жүзінде әжімігөп дала↑< // <құтұрумбай сұлұғжатыр↓> ///.

3) <Сыпайы жүзү бар / ұстама' Еркежан↑< // <бұлармен сәл салқындау амандасты↓> ///.

4) <Қысы сүүүк↑< // <тоңу ғалың Сар'арқада↑< // <сүүүр інді терең ғазады ↓> ///.

5) <Бійіктігі екіжарым гез↑< // <көлдөнені төрт-ақ кез↑< // <тар үңгүрде ↑< // <төрт-ағ адам сыйып ↑< // <жұмыс істей алады↓> ///.

6) <Ой да жоқ↑< // <үмүт те жоқ↑< // <ерік те жоқ↑< // <бійлік те жоқ Сандыбай↑< // <қарғаның тұзун екі голүмен ұстап↑< // <айнаға қарағандай / жымиыйб отүр↓> ///.

Бірінші, құрылымы ықшам, есім қабыспалы оралыммен күрделенген үш (3) сөйлем, әрқайсысы кідіріс арқылы екі синтагмаға бөлініп, өзіне тән көтеріңкі-бәсең толқынды интонациямен айтылып тұр. Кідіріс бірінші синтагманы көмкеріп, көтеріңкі тонмен айтылып, есім оралымды өзіне бағындырып тұрған негізгі сөйлемнің бастауышынан (*Ботагөз, дала, Еркежан*) кейін келіп тұр. Бастауыштың алдында тұрып, онымен қабысу арқылы байланысып тұрған есім оралымына сұрақ қойсақ, ол басқа анықтауыштар сияқты қандай? деген сұраққа жауап берер еді. М.Балақаевтың айтуына қарағанда, бір-бірімен қабыса байланысқан есімдер әр уақытта өзара анықтауыштық қатынаста болады да, бір фразалық екпініне бағынып, екпін жағынан бір түйдек болып тұрады. Негізгі сөйлемнің бастауыштан кейінгі мүшелері де өздерінің мағынасына қарай өзіне тән әуенмен, кейбір сөздері акценттеліп барып (1-сөйлемде *жолықты*, 2-сөйлемде — *құтырынбай*, 3-сөйлемде *сәл салқындау*), соңына қарай саябырлап барып тоқтайды.

4,5,6-мысалдарда есім қабыспалы оралым біреу ғана емес, бірнешеу, бірыңғай болып келіп, негізгі сөйлемнің зат есімнен болған мүшесіне (*Сарыарқа да, үңгірге, Сандыбай*) қабыса жалғасып тұр.

Бұл мысалдардағы есім қабыспалы оралым бірнешеу және бірыңғай болғандықтан, олардың әрқайсысы жеке синтагма

болып өзара кішірек кідіріспен бөлініп, соңғысы ғана негізгі сөйлемнің өзіне қатысты мүшесімен қабыса байланысып тұр. 4, 5-мысалдардағы есім қабыспалы оралымдар қатысты мүшелер *Сарыарқада, үңгірге* жатыс септігінде тұрып, "мекендік" мағынаны көрсетіп тұрғандықтан, олар негізгі сөйлемнің мекен пысықтауышы болып тұр, ал 6-мысалдағы есім оралымдар (төртеу) қатысты Сандыбай деген сөз негізгі сөйлемнің бастауышы болғандықтан *Кім?* деген сұраққа жауап береді.

Бұл жерде айта кететін жағдай — ол негізгі сөйлемнің зат есіммен болған қабыспалы оралымдар — түрлі септік жалғауында тұруы мүмкін. Сондықтан ол мүшенің негізгі сөйлемдегі рөлі де (сөйлем мүшесі болудағы) соған байланысты болады. Жоғарыда келтірілген мысалдарды қарайық. Бірнеше есім қабыспалы оралыммен күрделенген көп синтагмалы сөйлемдер бірнеше кідіріспен бөлініп, көтеріңкі-бәсең бірнеше толқынды интонациямен өрнектеліп, соңына қарай төмендеп тынады. Бірнеше, бірыңғай есім қабыспалы оралымдармен күрделенген сөйлемдердегі алдыңғы синтагмалардың кідірісі де, айтылу тоны да біркелкі және азырақ мөлшерлі болып келіп, соңғы есім оралым қабысқан негізгі сөйлемнің мүшесі акценттеліп, жоғары деңгейдегі тонмен айтылып, молырақ кідіріспен бөлінеді.

Келтірілген мысалдардағы алдыңғы синтагмалары, көтеріңкі тонмен айтылатын сегменттері **тиянақсыз** және **қыстырма интонемалардың варианттарымен** сипатталады, ал соңғы көтеріңкі-бәсең айтылатындары **тиянақты интонемамен** өрнектеледі.

2. Есімшелі қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдер

Күрделенген сөйлемдердің қазақ тілінде ең жиі кездесетіні және ең көлемдісі де есімшелі қабыспалы оралымдармен күрделенген сөйлемдер. Мұндай күрделенген сөйлемдердегі «есімшелі қабыспалы оралым» деп аталатын құрылымдар арнайы зерттеліп, «Сложные определительные конструкции» деп те аталған (Байтұгаева, 1959). "Есімшелі қабыспалы оралым" негізінен өзі қабысқан есімнің анықтауышы болады. Есімшелі қабыспалы оралымның бірінші ерекшелігі — анықтайтын сөздің сыны, қимылы, ісі көбінесе есімшенің өткен шақтағы (*-ған, -ген, -қан, -кен* жұрнақтарына біткен) кейде оның ауыспалы келер

шақтағы (а-тың, е-тін жұрнақтарына біткен) түрлеріндегі оралымдар арқылы сипатталып, анықталатыны.

Есімшелі қабыспалы оралымның тағы бір ерекшелігі — оның құрамында атау түрінде тұрған есімшеден басқа соған қатысты "толықтауыш", "пысықтауыш" және "бастауыш" (субъект) мағыналы сөздердің болатыны. Солар арқылы "оралымның" көлемі де, мағынасы да кеңейі. Мысалы: *Табандарына томпайып мұз қатып қалған аттар қаланың тайғақ көшесіне түскен соң, төрт аяқтан түгел сүріне бастады* (Ғ.Мүсірепов).

<Табандарына томпайып мұз қатып қалған аттар↑ < // < қаланың тайғақ көшесіне түскен соң,↑ < // < төрт аяқтан / түгел сүріне бастады↓ > ///

Ал интонацияға келетін болсақ, біз қарастырған "есімшелі қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемге" берілген мысалда есімшелі қабыспалы оралым (*Табандарына томпайып мұз қатып қалған*) мен оған қатысты есім (*аттар*) интонация жағынан бірігіп бір синтагма құрап тұр, ал кідіріс содан кейін келіп оны сөйлемнің басқа мүшелерінен бөліп тұр.

Жоғарыда қаралған есім қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдермен салыстырғанда есімшелі қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдердің көлемі мен мазмұны молырақ болады. Себебі есімше өзінің маңына мазмұны жағынан өзіне қатысты сөздерді үйіреді. Бұған тағы да мысалдар келтіріп қарастырайық:

1) *Қолына ұзын құрық ұстаған Дәрмен су бойын жағалай түсіп тереңдігін өлшеді* (М.Әуезов).

2) *Енді міне адам қарарлық ажары қалмаған күміс самауыр, масқара болып келіп тұр* (Ғ.Мүсірепов).

3) *Әдеп пен әдет дегеннің екеуі де тар қыспаққа айналып кеткен қазақ қызының беті мен қолынан басқа денесі көзге көрінген емес...* (Ғ.Мүсірепов).

4) *Күндізгі жас жетімдердің әлсіз саусақтары сонша қорғанып, күтіп ұстаған бидай сабақтары қазір өрттен де ауыр өштік, дұшпандық соққысына ұшырады* (М.Әуезов).

5) *Көзіне тіршілік үміті елестеген Амантай, жанып жатқан сарайдан сырғып түсіп, өзенге қарай жүтіргі* (С.Мұқанов).

6) *Кәрі әженің ащы зары құлағына жеткен Дәрмен шауып келді* (М.Әуезов).

7) *Қазір көмір шаңы тұрып қалған қарамен қара бүйігей түксіеді* (Ғ.Мүсірепов).

1) <Қолуна ұзынғұруғ ұстаған Дәрмен↑ < // <сүу... бойын

жағалайтүсүп↑< // тереңдігін өлшеуді↓>///

2) <Енді міне↑< // <адамғарарлық ажары ғалмаған күмүссамауыр↑< // <маскара болуп келіптүр↓>///

3) <Әдеп пен әдет дегеннің екеуі де↑< // <тар ғыспаққа айналып кеткен қазақ қызының↑< // <беті мен қолунам басқа денесі↑< // <көзге көрүнген емес...↓> ///

4) <Күндүзгі жаш шетімдердің / әлсіз саусақтары сонша қорғаныш↑< // <күтүб ұстаған бйдәй сабақтары↑< // <қазір өрттен де ауыр өштүк↑< // <дұшпандық соққусүн'ұшырады↓> ///

5) <Көзүне тіршілік үмүтү елестеген Амантай ↑< // <жаныбжатқан сарайдан сырғыптүсүп ↑< // <өзөңге ғарай жүтүрау↓> ///

6) <Көр'әженің ашшызары / құлағына жеткен Дәрмен↑< // <шауұп келдім> ///

7) <Қазір көмүршаны түрүп қалған қарамен↑< // <қара бүйүдей түксүйеді↓> ///

Келтірілген барлық мысалдарда есімшелі қабыспалы оралым қанша көлемді болғанмен, өзі қабысқан есіммен бірге көбінесе бір синтагма болады да, соңына қарай жоғары тонмен айтылып, кідіріс арқылы сөйлемнің басқа мүшелерінен бөлініп тұрады.

Барлық мысалдарда да есімшелі қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдерде есімшелі оралым өзі қабысқан сөзін анықтап, сипаттап тұр. Сондықтан бұлар анықтауыш — анықталушы мүшелер ретінде біртұтас семантикалық — интонациялық топ құрайды. Сондықтан да белгілі фонетист-ғалымдар берген "интонационно-смысловое единство" деген анықтамасы синтагманың осы мазмұнына сәйкес келеді.

Есімшелі қабыспалы оралыммен күрделенген сөйлемдердегі осы оралым және оған қабысқан анықталушы сөзді, яғни тұтас бір синтагма құрап, мөлшерлі кідіріспен бөлініп тұрған сөздерді, сөйлемнің басқа мүшелерінен кейде үтір арқылы бөлу де кездеседі. Келтірілген мысалдардың 2-ші және 5-шілерін қарасақ, олар түпнұсқадан өзгертілмей алынған. Бұл синтагмадан кейін үтір қою пунктуацияның ережелеріне сәйкес келмесе де, синтагманың көтеріңкі интонациямен мәнерленіп мөлшерлі кідіріспен бөлінуіне кепіл бола алады.

Бұл сөйлемдердің есімшелі қабыспалы оралымы мен оған қатысты сөзі біртұтас синтагма құрап, сәл толқынды, соңына қарай көтеріңкі интонациямен айтылып, көлемді кідіріс арқылы бөлініп тұрады да, сөйлемнің одан кейінгі сөздері қосылып,

арасында азын-аулақ кідірістері бар синтагмалар құрайды. Ең соңғы синтагма төмендеп барып саябырлайды.

Үшінші сөйлемнің есімшелі қабыспалы оралымының ішіндегі бірыңғай мүшелер (*әдеп пен әдет дегеннің екеуі де*) синтагма құрап, өздеріне тән интонациямен мәнерленіп, азғана кідіріспен бөлініп барып, басқа сөздермен ұласып, анықталушы сөз тіркесімен (*қазақ қызының*) қабысып, көтеріңкі интонациямен айтылып, синтагмаға тән мөлшерлі кідіріспен бөлінеді.

Есімшелі қабыспалы оралымдар да жоғарыда қаралған есім қабыспалы оралымдар сияқты тілде кейде бірыңғай мүшелер түрінде кездеседі. Мысалы:

1) *Қазіргі шақта жасы қырыққа тақалған, бақдәулеті барынша шалқыған Оспанның бір үлкен арманы бар* (М.Әуезов).

2) *Жолаушылар қозылары жамыраған, иттері үріп шулаған, құлындары шіңгірлеп кісінеген, көп үнді, даңғаза болған ауылдың үстінен шықты* (М.Әуезов).

1) <Қазіргі шақта / жасы қырыққа тақалған↑< // <бағ-дәулеті барынша шалқыған Оспанның↑< // <бір үлкен арманы бар↓> ///

2) <Жолаушылар қозылары жамыраған↑< // <йттер'үрүп шулаған↑< // құлындары шіңгірлеп кісінеген↑< // <көбүндү даңғаза болған ауылдың / үстүнен шықты↓> ///

Келтірілген мысалдардың біріншісінде екі бірыңғай оралым, ал екіншісінде төрт бірыңғай оралым бар екенін көріп отырмыз. Бірыңғай оралымдар анықталушы сөздеріне (*Оспанның, ауылдың*) өздерінің ең соңғысының атау есімше формасымен қабысып, бірыңғай мүшелерге тән біркелкі сызықты, біркелкі өрнекті интонациямен біркелкі мөлшерлі кідіріспен айтылып тұр. Бірыңғай мүше келбетіндегі есімшелі оралымдар бәрі қосылып, өздеріне қатысты есім сөзді (*Оспанның, ауылдың*) сипаттап, анықтап тұр.

Біздің байқауымызша, мұндай жоғарыда келтірілген құрылымы бірыңғай мүшелермен күрделенген немесе құрылымы сабақтас құрмалас сөйлемдер келбетінде болатын есімшелі қабыспалы оралымдар да жоғарыда қаралып кеткен, есім қабыспалы оралымдар да, жазба тілдің әбден жетілген, кемелденген формаларында, дәлірек айтқанда, біздің классик жазушыларымыз — М. Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С. Мұқанов сияқты қаламгерлеріміздің барлық шығармаларында кездеседі.

Жоғарыдағы мысалдарда бірыңғай мүшелер бір-бір синтагма құрап, **тиянақсыз және қыстырма интонемалардың варианттарымен** өрнектелсе, сөйлемнің соңғы синтагмасы **тиянақты инто-немамен** сипатталады.

3. Көсемшелі жанаспалы оралыммен күрделенген сөйлемдер

Х.М.Есенов өзінің қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдерге арналған еңбегінде сөйлемді күрделендіретін оралымдарды екіге бөледі, біріншісі біз жоғарыда қарастырған есімшелі қабыспалы оралым, ал көсемшелі жанаспалы оралым оның екіншісіне жатады, дейді.

Х.М.Есенов көсемшелі жанаспалы оралымның есімшелі қабыспалы оралымнан айырмашылығын және оның сабақтас құрмаластың компоненттеріне ұқсастығын айтып келеді де, соңғысынан ажырату үшін олардың құрамында өзіне тәуелді жеке бастауышы бар ма немесе негізгі, басыңқы сөйлеммен бастауышы ортақ па, соған қарау керек дейді. Егерде көсемшелі жанаспалы оралымның өзіне тәуелді жеке бастауышы болмаса, ол сабақтас құрмаластың бағыныңқы сөйлеміне ұқсас болғанымен, жай сөйлемді күрделендіретін оралым дәрежесінде ғана қалады дейді. "Эта сторона внешне сближает примыкающий оборот (көсемшелі жанаспалы оралым) со сложноподчиненным. — Решающим критерием при их разграничении является общее (с основным предложением — 3.Б.) подлежащее" делінген (Есенов, 1992, 65-б.). Мысалы: Мұғалима шәкірттің сабаққа ынта қойып келе жатқанын аңғарып, іштей оған риза болып қалған (С.Мұқанов).

Күрделенген сөйлемдердегі көсемшелі жанаспалы оралымдардың мағынасын, қызметін және интонациялық көріністерін қарастырып көрейік:

1) *Баласының түксіп тұрған түрін көріп, орнынан түрегелді* (І.Есенберлин).

2) *Біз жаңбырдан қорғанып, табалдырықтан ұзай алмадық* (Қ.Әбдіқадыров).

3) *Он шақты кісі жолдас ертіп, Абай Қармолаға аттанбақ* (М.Әуезов).

4) *Баласының қолынан етікті жұлып алып, есікке қарай лақтырып жіберді* (Ә.Нұрпейісов).

5) *Ол шақпағын шағып жіберіп, лап еткізіп от жақты* (Қ.Әбдіқадыров).

6) *Мырс етіп күліп жібере жаздап, әрең отырған жайы бар* (Д.Әділов).

7) *Жаллы жұрт Күлзипаны Абдрахман қайтсе де алады деп, өздерінше сөзді бітіргенге ұқсайды* (Б.Майлин).

1) <Баласының түксіп тұрған түруң гөрүп↓< // < орнунан түрегелді↓> ///

2) <Біз жаңбырдаң ғорғанып ↑< // < табалдырықтан ұзай алмадық↓> ///

3) <Оншақты кісі жолдас ертіп↑< // < Абай Қарамолаға аттамбақ↓> ///

4) <Баласының қолунан / етікті жүлұбалып↑< // < есіккеғарай ылақтырыб жіберді↓> ///

5) <Ол шақпағын шағыб жіберіп↑< // < лап еткізіп отшақты↓> ///

6) <Мырс етіп / күлүб жібере жаздап↑< // < әрең отырған жайыбар↓> ///

7) <Жалпы жұрт Күлзуйпаны Әбдірахман / қайтсе де алады деп↑< // < өздөрініше сөздү бітіргенг' ұқсайды↓> ///

Жоғарыда келтірілген барлық мысалдардан көретініміз көсемшелі қабыспалы оралым негізгі сөйлемдегі бастауышқа (субъектіге) ортақ болып, соның іс-қимылының түрлі сипатын, амалын, себеп-салдарын, мақсатын т.б. көрсетіп тұр.

Ал бұлардың интонациялық ерекшеліктерін алып қарасақ, көсемшелі оралым көбінесе өзі күрделендірген сөйлемінің басында тұрып, өз алдына интонациялық-мазмұндық топ құрап, яғни өз алдына бір синтагма болып, сөйлемнің басқа мүшелерінен кідіріс арқылы бөлініп тұр.

Келтірілген мысалдардың 2-ші, 5-ші, 7-шісінде сөйлемнің басына ортақ бастауыш қана шыққан. Ол өз алдына өзінен кейінгі синтагмадан шамалы кідіріспен бөлініп, сөйлемнің басында интонациялық бір кіші толқын қосып, сөйлемнің басқа мүшелерімен ұласады. Өз алдына бір синтагма болатын көсемшелі қабыспалы оралымның интонациялық сызығы шамалы көтеріліп барып, ең соңында кідіріс арқылы негізгі сөйлемнің басқа мүшелерінен бөлініп тұрады.

Көсемшелі оралымдары бар мысалдарда көсемшеге аяқталған бірінші синтагма **тиянақсыз интонеманың варианттарымен** өрнектеледі, соңғы синтагмасы **тиянақты интонемаға** жатады.

Х.М.Есенов аталған еңбегінде ортақ бастауыштың көсемшелі оралымның басында болуы, яғни ортақ бастауышты көсемшелі оралымның құрамына қоюы — автордың бастауышқа әдейі көңіл аудару әдісі, дейді (Есенов 1992, 101-б.).

Жанаспалы оралымның қатарына шартты рай тұлғалы оралым да жатады. Бірақ мұнда да көсемшелі жанаспалы оралыммен

күрделенген сөйлемдердегідей, шартты рай тұлғалы оралым мен негізгі сөйлемде екеуіне ортақ бастауыш болу керек. Егерде шартты рай тұлғалы оралымда өз бастауышы болса, онда ол сабақтас құрмаластың бағыныңқы компоненті болады. Шартты рай тұлғалы оралыммен күрделенген сөйлемге мысалдар келтірейік.

1) Мектептен оқу оқысаң, білім алсаң, адам боласың (С.Сейфуллин).

2) Мына таудан әрі ассаң, ағып жатқан өзенді көресің (Қазақ ертегілері).

3) Егер ондай тойға шақырылса, Рахмет бармауға бекінді (С.Мұқанов).

4) Қызмет басындағы адамды көрсе, шырғалып соның маңынан шықпайды (Б.Майлин).

5) Атқан асығына тигізе алмаса, екінші балаға кезек береді (С.Мұқанов).

6) Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа; жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа (Ы.Алтынсарин).

7) Ынтымақты болсаң, ел билейсің, ынтымақсыз болсаң, неңді билейсің (М.Әуезов).

1) <Мектептен оқуу оқысаң↑< // < білім алсаң↑< // адам боласың↓> ///

2) <Мына таудан әр'ассаң ↑< // < ағып жатқан өзенді көресің↓> ///

3) <Егер ондай тойға шақырылса↑< // <ыРахмет бармауға бекінді↓> ///

4) <Қызмет басындағы адамды көрсө↑< // < шырғалып соның маңынан шықпайды↓> ///

5) <Атқан асығына тигіз'алмаса↑< // <екінші балаға кезекпереді↓> ///

6) <Жақсымен жолдас болсаң↑< // < жетерсің мұратқа↓> // < жаманмен жолдас болсаң↑< // < қаларсың ұятқа↓> ///

7) <Ынтымақты болсаң↑< // < ел бйлейсің↓> // < ынтымақсыз болсаң↑< // < неңді бйлейсің↓> ///

Жоғарыда келтірілген мысалдардың барлығында шартты рай тұлғалы оралым сөйлем ішіндегі істің, қимылдың, жағдайдың шартын білдіріп тұр. Осындағы іс, қимыл, жағдай бір ғана жалпылама мағыналы бастауышқа (субъектіге) қатысты. Сөйлемде ол бастауыш түсіп қалып айтылса да, контекстің арқасында ол субъ-

ект белгілі болып тұрады.

Шартты рай тұлғалы оралымдар, жоғарыда қаралған көсемшелі оралым сияқты интонациялық сызығы толқынданып барып, соңына қарай көтеріліп, мөлшерлі кідіріспен негізгі сөйлемнен бөлініп, өз алдына бір синтагма құрайды.

Жалпы қабыспалы, жанаспалы оралымдармен күрделенген сөйлемдердің интонациялық модельдері бір-біріне ұқсас келеді. Көбінесе сөйлемнің басында келетін оралымдардың интонациясы толқынданып келіп синтагманың соңына қарай көтеріліп, кідіріспен негізгі сөйлемнен бөлінеді де, одан әрі сөйлемнің басқа мүшелері де өзінің толқынды интонациясымен айтылып, соңында төмендеп барып тоқтайды.

Күрделенген сөйлемдердің жалпы интонациялық сызығы, өрнегі ұқсас болғанымен, қабыспалы (есім, есімшелі) оралымдардың жанаспалы (көсемшелі, шартты рай тұлғалы) оралымдардан айырмашылығы — есім, есімшелі тіркестер өздері анықтап тұрған анықталушы сөзбен қабысып, бірігіп, сонымен ортақ синтагма құрып көтеріліп, сөйлемнің басқа мүшелерінен мөлшерлі кідіріспен бөлініп тұрады.

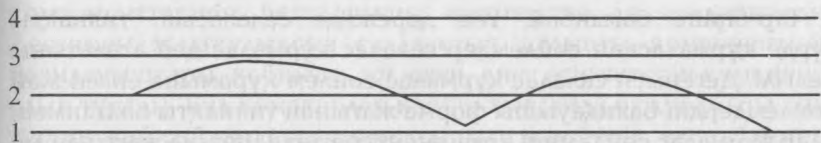
Тағы бір айта кететін жағдай — ол есімшелі қабыспалы оралымның өзі анықтайтын сөзбен бір синтагма құруы және есімшенің айналасына өзіне бағынышты сөздерді үйіру ерекшелігінің басқаларға қарағанда аясының кең болуы. Жоғарыда есімшелі оралымды қарастырғанда оның ұзақ синтагмаларына мысалдар келтірілген. Сонда байқағанымыз, синтагма ұзақ болса да, қысқа болса да оның айтылуына кететін уақыт бірдей болады. Ұзақ синтагманың айтылудағы қарқыны жылдамырақ, ал қысқа синтагманың қарқыны баяулау келеді.

Күрделенген сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық түрлерінің интонациясы кейде мазмұны жоқ просодемалар арқылы да ажыратылады. Мысалы есімшелі қабыспалы оралымдары бар сөйлемдердің акценттелген сөзді қамтитын бірінші сегменті жоғары тональды деңгейде көтеріңкі әуен мен мөлшерлі кідіріспен көмкерілсе, көсемшелі жанаспалы оралымдары бар сөйлемдердегі оралымдардың әуенінің көтерілуі мен кідірісі шамалы болады.

Күрделенген сөйлемдердің барлық түрлерінің соңғы синтагмасы **тиянақты интонемамен** сипатталса, ортасында, соңында тұрған синтагмалар **қыстырма** және **тиянақсыз интонемалардың варианттарымен** өрнектеледі. Сайып келгенде, жоғарыда талданған, жан-жақты қарастырылған түрлі

оралымдармен күрделенген сөйлемдердің жалпы интонациялық сызығын, өрнегін алып қарасақ, олар бір-біріне ұқсас, бірыңғай болып келеді. Түрлі семантика-синтаксистік құрылымдар өзіне ғана тән просодикалық өлшемдермен сипатталады деп айта алмаймыз, себебі интонация мен грамматика байланыстары бір-біріне тікелей келмейді, олардың арақатынасы құбылып, өзгеріп тұрады, сондықтан түрлі оралымдардың (есім, есімше қабыспалы, көсемшелі жанаспалы) дара интонемамен ерекшеленуі міндетті емес, олардың бәрі тек үш интонемамен сипатталады. Олар өзінің просодикалық өлшемдерімен және ерекшеліктерімен вариант және вариацияларында көрініс табады. Бұл жағдай интонацияның тіл жүйесінде дербес құбылыс ретінде танылатынын дәлелдейді.

Эксперимент талдау негізінде интонация көрсеткіштерінің жалпы тенденциясы анықталды. Бәрінің де интонациясының сызығы көбінесе 2-ші, 3-ші деңгейде толқынданып, дөңгеленіп, синтагманың соңында ғана 3-ші деңгейден азғана асып шығып, мөлшерлі кідіріспен бөлініп, ал сөйлемнің кейінгі мүшелерінің интонациясы толқынданып барып, соңында 1-ші деңгейге төмендеп барып тынады. Бұл көбінесе біркелкі ирек-ирек болып келетін интонациялық сызық, қазақ тілінің жалпы **интонациялық өрнегінің ерекшелігі** болып, басқа тілдерден, мысалы өзіміз білетін сөздік екпінге сүйенетін әр сөзде жоғарылы-төменді сызықтармен мәнерленетін орыс тілінің интонациясына ұқсамайтын, қазақ тілінің интонациялық өзгешелігін көрсететін модель (24-сурет).

24-сурет. Күрделенген сөйлемдердің интонациялық схемасы

Құрмалас сөйлемдердің интонациялық ерекшеліктері

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерді қарастырғанда осы тараудың шолуында көрсеткеніміздей, бұл сөйлемдер туралы белгілі ғалымдардың құрмалас сөйлемдерді зерттеудегі еңбектеріне сүйендік. Әсіресе Н.Сауранбаевтың, М.Балақаевтың және Т.Қордабаевтың еңбектерін басшылыққа алдық. Себебі

оларда құрмалас сөйлемнің кей түрлерінің интонациясына азды-көпті көңіл аударылады. Бұдан басқа кейін жазылған еңбектерде жоғарыда аталған екі оқулықтағы құрмалас сөйлемдер туралы қағидалардан көп ауытқу жоқ, сондағы қағидалар мойындалады.

Қазақтіліндегі құрмалас сөйлемдерді түр-түрге топтастырғанда, оларға мысал ретінде беріліп интонациясы эксперименталды қаралатын өзіміз іріктеген сөйлемдерден басқа жоғарыда аталған синтаксис оқулықтарындағы көркем шығармалардан алынған ықшам мысалдарды келтірдік.

Құрмалас сөйлемдердің түрлерін қарастыруда да олардың бұрыннан қалыптасқан, мойындалған дәстүрлі түрлерін алып, интонациялық экспериментке соларды басшылыққа алуды жөн көрдік. Олар төмендегілер:

1) Салалас құрмалас сөйлем. Оның жалғаулықсыз іргелес және жалғаулықты салалас түрлерінің интонациялық көріністері.

2) Сабақтас құрмалас сөйлем. Оның түрлеріндегі бағыныңқысының басыңқымен байланысу жолдары мен интонациялық көріністері.

3) Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер, олардың интонациялық көріністері.

4) Аралас құрмалас сөйлемдер, олардың интонациялық көріністері.

Салалас құрмалас сөйлемдердің интонациялық ерекшеліктері

Бір-біріне бағынбай, тең дәрежеде салаласып, тиянақты түрде құрмаласқан сөйлемдер салалас құрмалас деп аталатыны белгілі. Дегенмен салалас құрмалас сөйлем құрамына енген жай сөйлемдердің баяндауышы форма жағынан тиянақты болғанмен, олар құрмалас сөйлемнің компоненті ретінде мағына жағынан да, интонация жағынан да тиянақсыз болып, бір-бірімен ұласып, байланысып тұрады. Салалас құрмалас сөйлемдер құрамына енетін жай сөйлемдердің құрмаласу тәсіліне қарай екі түрге бөлінеді.

1. Құрамына енген жай сөйлемдердің жалғаулықсыз, іргелесіп құрмаласатын түрі.

2. Құрамына енген жай сөйлемдердің жалғаулықтар арқылы құрмаласатын түрі.

1. Құрамындағы жай сөйлемдер өзара бір-бірімен мағынасына және интонациясына қарай жалғаулықсыз құрмаласса, бұларды жалғаулықсыз іргелес салаластар дейді. Мысалы:

1) Құнанбай округті басқаратын приказдың бастығы, Майбасар оның орынбасары болатын (М.Әуезов).

2) Кетерде Боржабай маған амандасқан жоқ, мен оған амандасқан жоқпын (С.Мұқанов).

3) Нияз телміріп ұзақ қарады, Лаззат оның көз шарасынан бар сырын ұғып тұрғандай еді (Т.Ахтанов).

4) Күн жауып кетті, оны елеген ешкім болған жоқ (Т.Ахтанов).

1) <Құнанбай округті басқаратын / приказдың бастығы↑< // <Майбасар оның орынбасары болатын↓> ///

2) <Кетерде / Боржабай маған амандасқан жоқ↓> // <мен оған амандасқан жоқпын↓> ///

3) <Нияз телміріп ұзақ қарады ↑// Лаззат оның көш шарасынан↑// бар сырын ұғып тұрғандай еді ↓> ///

4) <Күн жауып кетті ↓> // <он' елеген ешкім болған жоқ↓> ///

Жоғарыда келтірілген жалғаулықсыз іргелес салаластар жайында Н.Т.Сауранбаев: "Екі сөйлем ешбір дәнекерсіз, мағына жағынан құрмаласып айтылғанда, олардың арасында дауыс тынбайды, үзілмейді, екеуі бір демнің екі салалы ағысымен жалғас айтылады. Бірінші сөйлем жоғары айтылады да, екінші сөйлем бәсең айтылады, бірақ дем үзілмейді... паузамен бөлінбей бір фонациямен айтылады", — дейді (Сауранбаев, 1982, 81-б.).

Т.Қордабаев жалғаулықсыз салалас сөйлемдер жайында: "Жалғаулықсыз салалас сөйлемнің қалыптасқан, тек өзіне ғана тән баяндауыш формасы жоқ. Қалыпты тиянақты жай сөйлем баяндауышы қызметінде қолданылатын сөз топтарының қай-қайсылары болса да, жалғаулықсыз салалас сөйлем компоненттерінің баяндауышы қызметінде де қолданылады. Дегенмен жалғаулықсыз салаластың алдыңғы компонентінің баяндауыштары, көбінесе, еді, екен, емес етістіктерін көмекшіге алып тұрады. Бұл көмекшілер кейбір жағдайда өз құрамына еніп тұрған жай сөйлемдерге тиянақсыздық мән беріп, екі сөйлемнің арасын құрмаластырушы дәнекер тәрізденіп тұрады"... дей келіп, одан әрі: "Салалас құрмалас сөйлем компоненттерінің мағыналық жағында болатын тиянақсыздық олардың интонация жағынан да тиянақсыз болуын туғызады және онымен ұштасып, сол арқылы өзінің тиянақсыздығын айқындаңқырай түседі," деген (Қордабаев, 1961, 200-202-бб.). Мысалы:

1) Сол өзеннің екі жағында бұрын екі деревня бар екен, қазір біреуінің орнында екі үйдің мұржасы ғана тұр (Ә.Әбішев).

2) Өзімнің қамығып жүрген күнім еді, төбем көкке екі елі ғана жетпегі (С.Мұқанов).

3) Өмірдегі көп күннің бәрі бірдей емес; бір күн елеусіз өте шығады да, // кейбір күн өлгенше есінде қалады (Х.Ерғалиев).

4) Тәңірберген бір рет тіл қатып еді, Еламан үндемеді (Ә.Нұрпейісов).

5) Ол басқа айғырға қарай ұмтылып еді, Бақы тізгінге жармаса кетті (Х.Есенжанов).

1) <Сол өзөннің екі жағында↑< // <бүрүн екі деревня бар екен↑> // <қазір біреуінің орнында↑< // <ек' үйдің мұржасы ғана түр↓> ///

2) <Өзүмнің қамығыб жүрген күнім еді↑> // <төбем гөккө ек' елі ғана жетпеді↓> ///

3) <Өмірдегі көпкүннің бәрі / бірдей емес↓> // <бір күн елеусіз өте шығады да ↑< // <кейбір күн өлгенш'есінде ғалады↓> ///

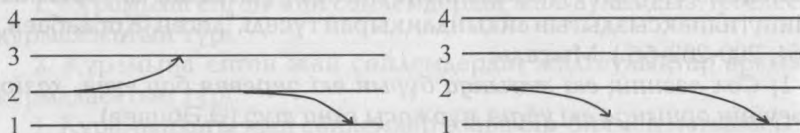
4) <Тәңірберген бір ірет тіл қатып еді↓> // <Еламан үндемеді↓> ///

5) <Ол басқ' айғырға ғарай / ұмтулуб еді↓> // <Бақы тізгінге жармаса гетті↓> ///

Келтірілген жалғаулықсыз салалас сөйлемдердің бірінші тобы мен екінші (алдыңғы компонентінің баяндауышының көмекшілері бар) тобының айтылу интонацияларында біршама айырмашылық бар.

Бірінші топтағы жалғаулықсыз салаластардың компоненттері аражігі үзілмей, алдыңғысы жоғары, кейінгісі бәсең айтылса, екінші топтағы жалғаулықсыз салаластардың бірінші компоненті интонация жағынан тиянақсыз болғанмен, оның екінші компонентпен аз да болса аражігі бар екені сезіледі. Ал, екен, емес, еді деген көмекші етістіктер ерген баяндауыштың тональды деңгейі мен үдемелігі төмендеп, ұзақтылығы да молырақ болады.

Жоғарыда келтірілген салаластардың жалпы тональды деңгейлері біркелкі толқынданып, компоненттерінің аражігінде интонациялық кескін сызығы болымсыз тональды интервалмен белгіленеді. Олардағы әр компоненттің бастауышы мен баяндауышы акценттеліп, молырақ үдемелікпен ерекшеленеді. (25-сурет).

25-сурет. Жалғаулықсыз іргелес салаластардың интонациялық схемасы

Н.Т.Сауранбаев іргелес жалғаулықсыз салалас құрмалас-тармен қоса олардың стильдік екі түрі: жайылыңқы және сыйысыңқы іргелес түрлерін де қарастырады.

Жайылыңқы іргелесте бірнеше жай сөйлемдер ешбір жалғаулықсыз салаласып, бір-бірімен ұласып айтылады. Бұлардың баяндауышы ортақ, бірдей болады да, әр сөйлемде қайталанып отырады. Мысалы:

Жүнді су көтереді, жүйрікті ду көтереді, қайғыны ер көтереді, қорлықты дария көтереді, арысты ай көтереді, өлімді сай көтереді (фольклор).

<Жүнді су көтереді↓> // <жүйрікті ду көтереді↓> //
<қайғыны ер көтереді↓> // <қорлықты дария көтереді↓> //
<арысты ай көтереді↓> // <өлімді сай көтереді↓> ///

Бұл дербес алты сөйлемді үйлестіріп тұрған ортақ баяндауыш. Ол әр сөйлемде бір мәнде (төзімділік қасиетті білдіретін), бір формада қайталанып "сөйлемге поэтикалық үдеме рең беріп тұр" дейді.

Бұл жайылыңқы салалас құрмаластың интонациясын алып қарасақ, олар бірыңғай мүшелерде болатын біркелкі интонация: бірдей тонмен, бірдей ырғақпен, бірдей ұзақтылықпен айтылып, шамалы кідіріспен бөлініп тұратын интонациялық модель.

Ал сыйысыңқы іргелестердің ортақ баяндауыштары әр компонентте қайталанбай, ең соңғысында бір-ақ рет айтылады. Сондықтан сыйысыңқы сөйлемдер жайылыңқы сөйлемдердің ықшамдалуынан жасалған жай сөйлемдер. Мысалы: *Бір жерге күш, бір жерге өнер, бір жерге мінез көрсетіледі* деген сөйлем баяндауышы ортақ сыйыспа жай сөйлем болады. Бұл сөйлемнің интонациясы да бірыңғай мүшелердің интонациясына ұқсас:

Бір жерге күш, бір жерге өнер, бір жерге мінез көрсетіледі.

<Бір жерге күш↑< // <бір жерге өнер↑< // <бір жерге мінез көрсетіледі↓>///

2. Салалас құрмалас сөйлемдердің компоненттері бір-бірімен жалғаулық шылаулар арқылы байланысса, жалғаулықты салалас сөйлем болады. Жалғаулықты салалас құрмаластың компоненттері жалғаулықсыз салаластардағы сияқты өздерінің құрылымдық дербестігін, соның ішінде баяндауыштарының *verbum finitum* формасын да сақтайды. Ол компоненттердің семантика-синтаксистік қатынастарын олардың арасында бо-

латын жалғаулықтар көрсетеді. Салалас құрмалас сөйлемдерде қолданылатын жалғаулықтар мағына жағынан бірнеше топқа бөлінеді. Қазақ тілінде салалас құрмалас сөйлемдердің қалыптасқан мынадай түрлері бар: 1) ыңғайлас салалас; 2) қарсылықты салалас; 3) себеп-салдар салалас; 4) талғаулы сала-лас; 5) кезектес салалас.

1. Ыңғайлас салалас сөйлемдер

Ыңғайлас салалас сөйлемдер және, әрі, да, де, та, те жалғаулықтары арқылы жасалады. Ыңғайлас салаластар мағына жағынан бір-бірімен мезгілдес, баяндауыш формалары жағынан ыңғайлас болып келетін жай сөйлемдер арқылы құрмаласады. Сондықтан мұндай салаластар ыңғайлас-мезгілдес мәнді болады. Мысалы:

- 1) *Сөз осымен бітті де, Алшымбай үйіне қайтты* (Ә.Әбішев).
- 2) *Менде документ жоқ, әрі үйлердің адресі жоқ* (С.Мұқанов).
- 3) *Арада көп күн салмай-ақ ауа райы бірқалыпқа тоқырады да, аспан түйдек-түйдек салқын қоңыр бұлттан арылды* (Х.Есенжанов).
- 4) *Сіздің қолыңыз босай қоймас және босағанмен бұл жұмыс сізге ауыр тиер* (С.Мұқанов).
- 5) *Қашқын ұзап кетті және Кертөбелге жетер мұнда ат жоқ* (Ғ.Мұстафин).

- 1) <Сөз осүмем бітті де↑> // <Алшымбай үйүне ғайтты↓> ///
- 2) <Менде документ жоқ↓> // <әрі үйлердің адресі жоқ↓> ///
- 3) <Арада көпкүн салмай-ақ↑> // <ауарайы бірғалыпқа тоқұрады да↑> // <аспан түйдек-түйдек салқынқоңұр бұлттан арылды↓> ///
- 4) <Сіздің қолүңүз босайғоймас↓> // <және босағанмен / бұлжұмыс сізге ауұртійер.↓> ///
- 5) <Қашқын ұзапкетті↓> // <және Кертөбөлге жетер мұнда атшоқ↓> ///

Көрсетілген мысалдарда жалғаулықтар қай жерде тұрса да акценттеледі. Олардың әуені, ұзақтылығы және үдемелігі өзінің максимальды мағыналарына ие болады. Сөйлемнің бірінші синтагмасы жалғаулықпен аяқталса оның тоны көтеріңкі әуенмен өрнектеледі, жалғаулықсыз болса, көтеріңкі-бәсең әуенмен ерекшеленеді, ал соңғы синтагмасы әрқашан бәсең және көтеріңкі

бәсең әуенмен сипатталады. Синтагмалардың ара-жігі кідіріспен және болымды, болымсыз интервалдармен белгіленеді.

2. Қарсылықты салалас сөйлемдер

Қарсылықты салаластар *бірақ, дегенмен, ал, алайда, әйтсе де, сонда да, сөйтсе де, сөйткенмен* деген жалғаулықтар арқылы жасалады. Бұлар мағына жағынан бір-біріне қарсылас болып келетін жай сөйлемдерді құрмаластырады. Қарсылық мағынасын білдіретін жалғаулықтар салалас құрмаластың екі компонентінің арасында тұрғанмен әр уақытта екінші компоненттің құрамын бастап тұрады. Мысалы:

1) Құлып жеткен көккептер қоянды екі-үш рет шалып еді, бірақ қояны құрғыр ауызға түсе қоймады (С.Мұқанов).

2) Біз ұзақ жолдан сонша қажып келген едік, сөйтсе де ауыл адамдарына сыр бермеуге тырыстық (М.Әуезов).

3) Бұлар асығыңқырап отыр еді, сонда да Тәрбиенің дастарқан жаюына қарсы болған жоқ (С.Мұқанов).

4) Заты жуас, момын жігіт еді, сөйтсе де күйеуінің бұл жолғы ісінің түрі басқа (Ә.Нұрпейісов).

5) Мен үйіме қайтып келдім, дегенмен оның жаудыраған қара көздері есімнен кетпей қойды (І.Есенберлин).

1) <Құуүбжеткен көккептер↑< // <қойанды ек'-үш ірет шалыбеді↑< // <бірақ қойаны құрғыр ауызға түсе қоймады↓> ///

2) <Біз ұзақ жолдан сонша қажып келген едік↓> // <сөйтсе де ауыл адамдарына сырбермеуге тырыстық↓>

3) <Бұлар асығыңқырап отүреді ↓> // <сондада Тәрбиенің дастархан жайуууна қарсы болған жоқ↓> ///

4) <Заты жууас↑< // <момын жігітеді↓> // <сөйтседе күйеуунүн бұлжолғ' ісінің түру басқа↓> ///

5) <Мен үйүме ғайтып келдім↓> // <дегенмен онүн жаудыраған қарагөздөрі ↑< // <есімнен кетпей қойду ↓> ///

Жоғарыда келтірілген барлық жалғаулықты салалас құрмаластардың жалпы интонациясы толқынданып, әр компоненті бір синтагма құрып, соңында кідіріспен бөлініп, екінші компоненттің басындағы жалғаулық акценттеліп, молырақ үдемелікпен айтылады, одан кейін толқынданып барып, аяғы төмендей тынады. Синтагмалардың тональды интервалдары болымды және болымсыз мәндермен сипатталады.

3. Себеп-салдар салалас сөйлемдер

Себеп-салдар салалас сөйлемдер өйткені, себебі, сол себепті, сондықтан, неге десең деген жалғаулықтар арқылы жасалады. Бұл жалғаулықтар екі жай сөйлемнің арасында, кейінгісінің құрамында тұрып, екеуінің арасындағы себеп-салдар мағыналық қатынастарды білдіретіндіктен себеп-салдар жалғаулығы деп аталады. Мысалы:

1) *Малбағар мұны көрмек түгіл естімеген еді, сондықтан ол бұған біраз таңданды* (С.Мұқанов).

2) *Әбіш қазіргі мінезі туралы ашылған жоқ, өйткені көп сөз етугі лайық көрмегі* (М.Әуезов).

3) *Бұл араның малы қыс жұтауға тиісті емес, себебі ондаған көлгің төңірегіне жайыла шалғын өседі* (С.Мұқанов).

4) *Қыс аяғы ұзаққа созылатын түрі бар, сондықтан жайылысты күтіп пайдалану керек* (М.Әуезов).

1) <Малбағар мұны көрмек түгүл↑< // <естімеген еді↓> // <сондықтан ол бұған біраз таңданды ↓>///

2) <Әбіш қазіргі мінезі тууралы / ашылған жоқ↓> // <өйткенү көп сөз етууд' ылайық көрмедү↓> ///

3) <Бұл араның малы қышшұтауға тйіст' емес↑> // <себебі ондағангөлдүң төнүрегіне жайыла шалғын өсөдү↓> ///

4) <Қысайағы ұзаққа созулатын түрүбар↓> // <сондықтан жайылысты гүтүп пайдалануу герек↓>///

Себеп-салдар жалғаулықты салаластардың интонациясынан байқалатын жағдай, ол екі компоненттегі сөйлемдер де синтагмларға бөлініп толқынданып барып, соңында төмендейді, ал кідірістен кейін тұратын жалғаулықтар акценттеліп шамалы көтеріңкі деңгейде айтылады және ұзақтылығы мен үдемелігі молырақ болады. Сөйлемнің басында және ортасында тұрған синтагмалар көтеріңкі, көтеріңкі-бәсең әуенмен өрнектеледі, ал соңғы синтагмасы көтеріңкі-бәсең және бәсең әуенмен сипатталады.

4. Талғаулы салалас сөйлемдер

Талғаулы салалас сөйлемдер не, немесе, әйтпесе, болмаса, е, әлде сияқты жалғаулықтар арқылы жасалады. Бұлар талғамалы, талғаулы мәнді салаластардың компоненттерін құрмаластырады. Мысалы:

1) Қашқалақтап жоламай жүрген өзің, әйтпесе сені де үлде мен бүлдеге орай салудан ештеңем кетпейді (С.Мұқанов).

2) Я мен барамын, әйтпесе ақсақалдың өзі келер (Ә.Әбішев).

3) Маған жолға жеткендей қаржы жіберсін, болмаса мен бара алмаймын (А.Тоқмағамбетов).

4) Не мен жатырқаған шығармын, не сен өзгерген шығарсың, рас танымай тұрмын (С.Мұқанов).

5) Сен қазір жұмысқа кіріс немесе мен сені бұл маңайдан қуамын (Ә.Әбішев).

1) <Қашқалақтап жоламай жүрген өзүң↓> // <әйтпесе сені де үлде мем бүлдеге орай салуудан ештеңем гетпейді ↓> ///

2) <Йә мем барамын↓> // <әйтпесе ақсақалдың өзү гелер↓> ///

3) <Маған жолға жеткендей / қаржы жіберсін↓> // <болмаса мем бар' алмаймын↓> ///

4) <Не мен жатырқаған шығармын↑< // <не сен өзгерген шығарсың↓> // <ырас танымай тұрмұн↓> ///

5) <Сеңгәзір жұмұсқа гіріс↓> // <немесе мен сені / бұл маңайдан қуамын↓> ///

Жоғарыда келтірілген сөйлемдердің интонациясы біркелкі толқынданып, синтагмаларға үлкенді-кішілі кідірістермен бөлініп, соңына қарай төмендеп, екі компоненттің арасындағы жалғаулықтар акценттеліп, жоғары тонмен, молырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен белгіленіп, оның алдындағы синтагма соңынан мөлшерлі кідіріспен бөлініп тұратыны байқалады. Сөйлемнің синтагмалары болымды және болымсыз тональды интервалдармен сипатталады.

5. Кезектес салалас сөйлемдер

Кезектес салалас сөйлемдер *бірге, біресе, кейде геген* кезектес жалғаулықтар арқылы жасалады. Бұлар кезектес салалас сөйлемнің компоненттерінде баяндалатын әртүрлі әрекеттер мен жай күйлердің бірінен кейін бірі алмасып, кезектесіп тұратынын білдіреді. Мысалы:

1) Ел іші сапырлысып жатқан әскер: *біресе қызыл келеді, біресе ақтың әскері келеді* (Б.Майлин).

2) Раушан *бірге* ақтарыла салатындай сондайлық жақын көрінеді, *бірге* ол салқын тартып алыстап кетеді (Т.Ахтанов).

3) Жәуіктің ойы *кейде* бұлттан шыққан қырандай жарқ етіп бой тастайды, *кейде* ол құйылып алдына қайтып келеді (Х.Ерғалиев).

1) <Еліші сапырлысыб жатқан әскер↓> // <біресе қызылгеледі↑> // <біресе ақтың әскері геледі↓> ///

2) <Раушан бірде ақтарыла салатындай↑> // <сондайлығ жақыңгерүнеді↓> // <бірде ол салқынтартып алыстапкетеді↓> ///

3) <Жәуіктің ойу / кейде бұлттан шыққан ғырандай↑> // <жарқ етіп бой тастайды↑> // <кейд' ол күйүлүп алдына ғайтып келеді↓> ///

Келтірілген мысалдардың компоненттерінің интонациясы біркелкі жай толқынданып, синтагмалардың аралары үлкенді-кішілі кідірістермен бөлініп, жалғаулықтары акценттеліп, ең соңғы синтагмасы төмендеп барып бітеді. Салалас құрмаластағы жалғаулықтың алдында тұрған синтагманың интонациялық кескіні хабарлы жай сөйлемдердің интонациясымен сипатталады.

Қортындылай келгенде, салалас құрмалас сөйлемдердің интонациясының ерекшеліктері жөнінде мынадай тұжырымдарға келдік. Құрмалас сөйлемдердің қай түрлерінде болса да оның компоненті саналатын сөйлемдер, мағыналық жағынан өзара байланысты болып тұрады. Олар бір-бірімен не мезгілдес, не себептес, не қарсылықты (т.б.) мағынада байланысады. Ешбір мағыналық байланысы жоқ сөйлемдердің өзара салаласып тұра алмайтыны белгілі.

Екі компоненттің арасын байланыстыратын жалғаулықтар тональды, динамикалық, темпоральды параметрлердің ең жоғары мәндерімен сипатталып, сөйлем компоненттерінің мағыналық қатынасын көрсетіп тұрады. Ал жалғаулықсыз іргелес салаластардың мағыналық қатынастарын көрсетуде барлық күш олардың интонациялық тәсілдеріне түседі. Бұларда интонацияның компоненті болып саналатын қарқын, үдемелік, ұзақтылық, әуен сияқтылар қозғалысқа түсіп, әртүрлі қызмет атқарады.

Бұл жерде орыстың белгілі ғалымы А.М.Пешковскийдің **өтем заңының** (закон компенсации) **теңелту принципіне** (принцип замены) сәйкес синтаксистік тәсілдері аз болғанда, интонация тәсілдері күшейіп, бірінің орнын бірі толықтырып отыратындығы байқалады, яғни жалғаулықтар арқылы жеткізілмейтін мағынаны интонация арқылы жеткізуге болады деген ойын мақұлдау керек.

Жалғаулықты салаластарда мағыналық қатынастарды көрсететін жалғаулықтар сөйлемнің қай жерінде болса да ой екпінімен айтылып, акценттеліп, моырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен ерекшеленеді. Сондықтан жалғаулықтардың сөйлемнің бірінші компонентінің соңында келетіндері (*ga, ge, ta, te*) оның соңында акценттеліп, ал сөйлемнің екінші компонентінің

басында келетіндері (*сондықтан, әйтпесе, бірақ, сөйтсе де*) оның басында акценттеліп, әр компоненттің басында қайталайтындары (*не-не*) әрқайсысы өз орнында акценттеліп тұрады. Сөйлем компоненттерінің бәрі кідіріс арқылы синтагмаларға бөлініп жеке интонемамен сипатталады. Салалас сөйлемдерде жалғаулықтарының орналасуына қарай, олардың интонациялық келбеті де құбылып тұрады. Сөйлем компоненттерінің аражігі болымды және болымсыз тональды интервалдармен ерекшеленеді, ал олардың тональды диапазоны синтагманың маңыздылығына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Кең тональды диапазоны синтагманың мол информациялық мазмұнының көрсеткіші болып табылады. Керісінше тар тональды диапазоны синтагмалардың мазмұны кемірек екенін білдіреді. Келтірілген мысалдардың компоненттерінің әуені біркелкі жай толқындалып, синтагмалардың аралары үлкенді-кішілі кідірістермен бөлініп, ең соңғы синтагмасы бәсеңдеп барып бітеді. Салалас сөйлемдердің семантика-синтаксистік түрлеріне байланысты өзіндік интонация ерекшеліктері байқалмады. Басқаша айтқанда, сөйлемнің синтаксистік құрылымы мен интонациялық көріністері тікелей байланыста емес, жанамалы байланыста болады.

Соңғы уақытта интонацияны тіл жүйесінде өз алдына дербес, тәуелсіз құбылыс деп есептеп, оны зерттейтін тіл ғылымының саласын **интонология** дейміз. Қазақ тілінің жүйесінде өз алдына дербес деңгейі бар тәуелсіз құбылыс ретінде зерттеліп жүрген интонацияның өзіне ғана тән өзгешелік мағынаға ие болатын бірліктері, интонемалары бар екенін, олардың саны шектеулі екенін эксперимент негізінде дәлелдедік. Анықталған сегіз интонеманың және олардың варианттарының ішінде үшеуі салалас сөйлемдердің интонациясын сипаттап бере алады.

Сонымен, барлық салалас сөйлемдердің соңғы сегменті тиянақты **интонемаға** ие болады, ал сөйлемнің басында және ортасында келетін сегменттері **тиянақты, тиянақсыз және қыстырма интонемалардың** варианттарымен ерекшеленеді.

Сабақтас құрмалас сөйлемдердің интонациялық ерекшеліктері

Сабақтас құрмалас сөйлем деп компоненттері өзара бір-біріне бағына, бірін-бірі бағындыра байланысатын құрмалас сөйлемдерді айтатыны белгілі. Сабақтас құрмаластағы оның тәуелді және сөйлемдік тиянақтылығы жоқ компоненті бағыныңқы деп ата-

лады да, ал тәуелсіз тиянақты және бағыныңқы сөйлемдерді жетелеп тұрған компоненті басыңқы деп аталады. Бағыныңқылар басыңқының алдында келіп, баяндауыштары тиянақсыз, яғни көсемше, есімше және шартты рай формаларында тұрып, басыңқы сөйлемдегі ойды, әрекетті, істі сипаттап, толықтап, айқындап тұрады. Сабақтас құрмаластың басыңқысымен бағыныңқысының бір-бірімен мағыналық қарым-қатынастарына қарай олар мынадай түрлерге бөлінеді: 1) мезгіл бағыныңқылы сабақтас сөйлем; 2) себеп бағыныңқылы сабақтас сөйлем; 3) қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас сөйлем; 4) мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлем; 5) шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем; 6) қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем; 7) салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас сөйлем.

1. Мезгіл бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің, оқиғаның мезгілін білдіріп тұратын сабақтас құрмалас сөйлем мезгіл бағыныңқылы сабақтас сөйлем болады. Мысалы:

1) Абай есікке жақындай бергенде, оның қарсы алдынан Қазақбай шықты (М.Әуезов).

2) Абай үйге кіргенде, Әбіш конверттегі бар қағазды оқып шықты (М.Әуезов).

3) Күртік қар ығысып нығайған сайын, Хасан тынышсыздана бергі (Ф.Мүсірепов).

4) Бұл арадағы майдан біткен соң, ол топ жылқының соңынан / шаба жөнелді (М.Әуезов).

5) Құнанбай аттанып кеткенге дейін, // мұндай ауылдар құрақ ұшып // қалбақ қағып жүреді (М.Әуезов).

6) Мен майданнан қайтқалы, // сен бір рет келіп // жолыққанды білмедің (Ф.Мүсірепов).

7) Колхоз бастығы Нұртаза келе, // жиналған жұрт отыра бастады (Ф.Мүсірепов).

1) <Абай есікке жақындай бергенде↑< // <онун қарс' алдынан Қазақбай шықты↓> ///

2) <Абай үйге кіргенде↑< // <Әбіш конверттегі / барқағазды оқушықты↓> ///

3) <Күртүкқар / ығысып нығайғансайын↑< // <Хасан тынышсыздана берді↓> ///

4) <Бұл арадағы майдан біткенсоң↑< // <ол тобыжылқының сонунан / шабажөнелді↓> ///

5) <Құнанбай аттанып кеткенге дейін↑< // <мұндай ауылдар

қурағушүп↑< // <қалбақ қағыбжүредү↓> ///

6) <Мен майданнанғайтқалы↑< // <сем бірірет келіп↑> // <жолұққанды білемелін↓> ///

7) <Қолхозбастығы Нұртаза геле↑< // < жыйналғанжүрт отұрабастады ↓>///

Мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмаластың бағыныңқы компонентінің баяндауышы есімшенің жатыс жалғаулы формасында (1,2 мысал), есімшенің басқа да формаларына түрлі демеулік шылаулар қосылуымен (3,4,5 мысал) және көсемше формаларында да бола береді (6,7 мысал). Жоғарыда мезгіл бағыныңқылы сабақтастарға келтірілген мысалдардың интонациясын алып қарасақ, бәрінде де баяндауыштары тиянақсыз есімше, көсемше формаларында тұрған бағыныңқылар бір синтагма құрап, соңы көтеріңкі тонмен акценттеле айтылып, басыңқыларынан кідіріспен бөлініп тұр. Бұл сабақтастардың басым көпшілігі екі компоненті екі синтагма құрап, алдыңғысының интонациясы аяқталмағандықты білдіріп, соңына қарай жоғары деңгейде көтеріңкі әуенмен сипатталып, соңғысы төмендеп аяқталғандықты білдіретін интонациямен бітеді.

2. Себеп бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің себебін білдіретін сабақтас құрмалас сөйлем себеп бағыныңқылы сабақтас құрмалас деп аталады.

Себеп бағыныңқылы сабақтас құрмаластың компоненттері өзара бағыныңқының есімшеден болған баяндауышына -дықтан қосымшасы, соң демеулігі жалғануымен және көсемшеден болған баяндауышы арқылы байланысады. Мысалы:

1) Абай өзін күлкі қып қатты тойтарып тастағандықтан, Майыр енді бәсеңдеп сөйлейтін болды (М.Әуезов).

2) Алшынбай кірісем деген соң Майырдың да ектей қоятын жері жоқ (М.Әуезов).

3) Жандаралдың қандай байлау жасайтыны мәлім болмағандықтан, Лосовский өз сырын аша алмайды (С.Мұқанов).

4) Ысқақтар жасы кіші болғандықтан, Абай сәлем беріп келіп аттарынан түсті (М.Әуезов).

5) Никифоров олардың тарағанын көріп, өзі де сескеніп қалды (М.Әуезов).

6) Айтушысы жоқ болған соң, бұл сөздің Тәкежанға дарымай-тынын Абай өзі де сезіп келген (М.Әуезов).

1) <Абай өзүн күлкүғып / қатты тойтарып тастағандықтан ↑< // <Майыр енді / бәсендеп сөйлөйтүмболау ↓>///

2) <Алшымбай кірісем дегенсоң ↑< // <Майырдың да / ектейгойатын жеріжоқ↓>///

3) <Жандаралдың қандай байлау жасайтыны / мәлім болмағандықтан ↑< // <Лосовский / өссырын аш' алмады↓>///

4) <Ысқақтар жасы гіші болғандықтан↑< // <Абай сәлем беріп келіп ↑< // <аттарынан түстү↓>///

5) <Никифоров олардың тарағаныңгерүп ↑< // <өзу де сескеніп қалды↓>///

6) <Айтүүшүсү жоқполған соң ↑<///<бүлсөздүн Тәкежанға дарымайтынын / Абай өзү де сезіпкелген↓>///

Барлық сөйлемдердің интонациялық сызығы біркелкі: бағыныңқысы толқынданып келіп соңына қарай көтеріліп, басыңқыдан кідіріс арқылы бөлініп, соңына қарай төмендейді. Ал бағыныңқы сөйлемнің мазмұндық байланысты көрсететін баяндауыштары (тастағандықтан, деген соң, беріп келіп) жоғары көтеріліп, молырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен белгіленеді. Сабақтас құрмалас сөйлемнің компоненттерінің аражігі болымсыз тональды интервалмен белгіленеді.

3. Қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің қимыл-сынын сипаттайтын сабақтас құрмалас сөйлемдер қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас деп аталады. Мұндай сабақтастардың бағыныңқысының баяндауышы көбінесе есімшенің *-пай -май -дай* қосымшалары мен көсемшенің *-л* жұрнағы жалғану арқылы жасалады.

1) *Өдек үй ішінің қамын күйеуіне айтпай, өзі басқарып кетті* (М.Әуезов).

2) *Есептің арғы жағы айтылмай, отырғандар күлісіп кетті* (Ғ.Сланов).

3) *Біреу аржағында аузына сөз салып тұрғандай, бала іркілмей сөйлеп берді* (М.Әуезов).

4) *Мағаш Кәкітайды алға қарай итере түсіп, өзі соның артынан ала жүргді* (М.Әуезов).

5) *Үй төбесі кенет ашылып кетіп, маңайы нұрға толған тәрізденді* (Б.Майлин).

6) *Дауысы ауылдың үстіндегі бар шуды басып, Базаралы алғыр қырандай саңқылдайды* (М.Әуезов).

1) <Өдөк үйішінің ғамын күйөуун' айтпай↑< // <өзү басқарып кетті ↓> ///

2) <Есептің арғы жағы айтылмай ↑< // <отұрғандар құлаусүпкетті ↓> ///

3) <Біреу аржағында / аузына сөссалып тұрғандай↑< // <бала іркілмей сөйлөшперді ↓> ///

4) <Мағаш Кәкітайды / алғағарай ійтеретүсүң↑< // <өзү соңуң артынан алажұрау ↓> ///

5) <Үйтөбөсү кенет ашылып кетіп ↑< // <маңайы нұрға толған терізденді ↓> ///

6) <Дауусу ауудуң үстүндегі бар шууду басып ↑< // <Базаралы алғырғырандай саңқылдайды ↓> ///

Жоғарыда келтірілген мысалдардан көретініміз — қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттен кідіріс арқылы бөлінеді. Тональды деңгейлері толқынданып аражігінде болымсыз тональды интервалмен белгіленеді. Ал бағыныңқысының баяндауышы көбінесе акценттеліп, мол үдемелікпен және ұзақтылықпен сипатталады.

4. Мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің мақсатын білдіретін құрмалас сөйлем мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлем деп аталады. Мысалы:

1) Жолдасы көріп қалмау үшін Өтеп басқа бөлмеге барып тасаланды (Ә.Әбішев).

2) Жолдастарының хал-жайын білейін деп, Иван көршілес вагонға бармақ болды (А.Тоқмағамбетов).

3) Күзетші сезіп қалмау үшін, біз жыраның ішімен еңбектеп кеттік (С.Көбеев).

4) Дәуім ұшып кетпеу үшін, Қарлығаш оның қанатын қырқып қояды (С.Мұқанов).

5) Ат тұяғының губірі естілмесін деп, бұлар ауылдың ық жағына қарай бұрыла жүргі (М.Әуезов).

1) <Жолдасы гөрүп қалмауушүн ↑< // <Өтеп басқа бөлмеге / барып тасаланды ↓> ///

2) <Жолдастарының хал-жайын білейіндеп ↑< // <Иван көршілес вагонға / бармақполдуды ↓> ///

3) <Күзөтшү сезіп қалмауушүн↑< // <біз жыраныңішімен еңбектепкеттік↓> ///

4) <Дәуут ұшұп кетпеуушүн↑< // <Қарлығаш онұң қанатын / қырқыпқойады↓> ///

5) <Ат тұйағының дүбүрү естілмесіндеп↑< // <бұлар ауұлауң ығжағына ғарай / бүрүла жүрду↓> ///

1,3,4-мысалдарда бағыныңқы компонент үшін шылаулы тұйық етістікке аяқталып тұр, 2,5-мысалдарда бағыныңқы компонент баяндауышы деп көмекшісіне тіркесіп келген етістік түрлерінде тұр. Жалпы барлық мысалдардың интонациялық сызығы біркелкі. Сөйлемнің басында келетін бағыныңқылардың интонациясы жоғары көтеріліп, соңы акценттеліп, басыңқыдан кідіріс арқылы бөлініп, толқынданып барып, синтагманың соңында төмендейді.

5. Шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің шартын білдіретін құрмалас сөйлем шартты бағыныңқылы сабақтас деп аталады. Шартты бағыныңқының шартты райдан болған баяндауышы бастауышымен әрқашан жақтық жағынан қиысып тұрады. Мысалы:

1) Асбасшы Хасенді алсақ, оның он екі пұт салмағы бар (Ғ.Мүсірепов).

2) Құнанбай жүрісі баяуласа, Абайдың Аймаңдайы жол жорғасына салады (М.Әуезов).

3) Барлық адам жабылып кетсе, бұл үй тез бітер еді (Ғ.Мұстафин).

4) Керегі белсенді болса, осы сенің өзіңді соның жанына белсенді қылып беремін (Б.Майлин).

5) Бұл әңгімені анау қайын жұрт білсе, ағайын алалығы туып кетуі де мүмкін (М.Әуезов).

6) Бірлік болмай, тірлік болмас, ынтымақ болмай, іс оңбас (Мақал).

7) Бастық оңбайынша, колхоз оңбайды (С.Мұқанов).

1) <Аспашшы Хасенд' алсақ↑< // <онұң онекіпұт салмағыбар↓> ///

2) <Құнамбай жүрүсү байауласа↑< // <Абайдың Аймаңдайы / жол жорғасына салады↓> ///

3) <Барлығадам жабылыпкетсе↑< // <бүлүй тезбітереді↓> ///

4) <Керегі белсенді болса↑< // <осү сенің өзүңдү / сонұң жа-

нына белсенді ғылып перемін↓> ///

5) <Бұл әңгімені / анау қайынжұрт пілсе ↑< // <ағайын алалығы түүүп кетүүү де мүмкүн↓> ///

6) <Бірлік болмай↑< // <тірлікполмас↓> // <ынтымақполмай↑< // <іс оңбас↓> ///

7) <Бастығоңбайынша ↑< // <колхоз оңбайды↓> ///

Шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің бағыныңқы компоненттерінің баяндауышы көбінесе етістіктің шартты рай түрінде (1,2,3,4,5-мысалдарда). Сондай-ақ ішінара көсемшенің болымсыз түріндегі баяндауышпен (6-мысалда), бұйрық райдың болымсыз түріне -ша жұрнағы қосылу арқылы жасалады (7-мысалда).

Шартты бағыныңқылы сабақтас құрмаласқа берілген барлық мысалдарда бағыныңқы бір синтагма құрап, баяндауышы акценттеліп, көтеріңкі айтылып, бағыныңқыдан кідіріспен бөлініп тұр. Басыңқы сөйлем толқынданып барып, соңына қарай төмендеп бітеді.

6. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Бағыныңқы компоненті басыңқыдағы іс-әрекетке мағына жағынан қайшы келетін құрмалас сөйлем қарсылықты бағыныңқылы сабақтас деп аталады. Мысалы:

1) Аяз қатты болғанмен, күн ашық, шыңылтыр еді (М.Әуезов).

2) Ол ішінен жегідей жегісі келгенмен, Шаһиза қажырлылық қылды (М.Әуезов).

3) Бұл пікірге Масақбай қарсы болғанмен, басқарманың өзге мүшелері оны қабылдайды (С.Мұқанов).

4) Өзі құс салып аңшылық қылып көрмесе де, Абай қаршыға салған үлкендердің қасына көп еріп еді (М.Әуезов).

5) Сол жылдарда Күнту басқа жаққа шығып кетсе де, Оразбай оны бір аяғынан іліп қалды (М.Әуезов).

6) Әкенің өзі айтып бермесе, Абай аналардың қуанышпен қарсы алған көңілдерін мұңайтқысы келмейді (М.Әуезов).

7) Оқушылардың біріншісі байыппен сөйлесе, екіншісі асыға сөйлейді (М.Иманжанов).

8) Бұл жұмысты сен оған тапсырғанша, өзің істеп таста (Ғ.Мүсірепов).

1) <Аяз қатты болғанмен↑< // <күн ашық ↑< // < шыңылтыр еді↑> ///

2) <Ол ішінен жегідей жегісі гелгеммен↑> // <Шәхйза қажырлылық қылды↓> ///

3) <Бұл пікірге / Масақпай қарсы болғаммен↑> // <басқарманың өзге мүшелері / ону қабылдайды↓> ///

4) <Өзу құссалыб / аңшылық қылып көрмесе де↑> // <Абай қаршығасалған үлкөндердің қасына көберібеді↓> ///

5) <Сол жылдарда / Күнтүү басқажаққа шығыпкетсе де↑> // <Оразбай ону бір айағынан іліпқалды↓> ///

6) <Әкенің өзү айтыппермесе ↑> // <Абай аналардың / құуанышпенғарс' алған көңүлдерін / мұңайтқысы гелмейді↓> ///

7) <Оқуушұлардың біріншісі байыппен сөйлесе↑> // <екіншісі асыға сөйлейді↓> ///

8) <Бұл жұмусту / сен оған тапсырғанша ↑> // <өзүң істеп таста↓> ///

1,2,3-мысалдардағы бірінші (бағыныңқы) сөйлемдердің мен қосымшасы жалғанған есімшеден болған баяндауыштары олардың басыңқы сөйлемдегі оқиғаларға қайшы екенін білдіріп тұр. 3,4,5-мысалдардағы бағыныңқының шартты райда тұрып (*ga, ge*) жалғаулығы жалғанған баяндауыш құрмаластағы оқиғалардың арасындағы ішкі қайшылықты білдіріп тұр. 6,7-мысалдарда сабақтас сөйлемдер компоненттері арасындағы қайшылықты шартты рай формасында тұрған баяндауыштары арқылы ғана емес, оларды өзара мағыналық қатынасы арқылы білуге болады. 8-мысалдағы бағыныңқы компоненті басыңқымен *-ша* жұрнақты есімшелер арқылы құрмаласқан сабақтастардың да, екі компонентінің арасында жалпы мағыналық қарсылық бар.

Қарсылықты, мағынасы қайшы сабақтастардың мағына жағынан бірі басыңқы, екіншісі бағыныңқы болмайды, екі компонент те мағына жағынан тең дәрежеде тұрады. "Қайшылас сабақтастағы сөйлемдердің үлкен қасиеттерінің бірі — олар өте тұрақты интонациямен айтылады. Олардың өзара құрмаласу тәсілдері түрліше болғанмен, интонациясы бірдей. Әрқашан сабақтастағы алдыңғы сөйлем соңғы сөйлемнен бөлек айтылады, оның үстіне баяндауышқа қосылып, қайшылық мәнді білдіретін мен қосымшасы мен *-ga* қосалқысы ерекше екпінмен айтылады" дейді Н.Т.Сауранбаев (Сауранбаев, 1954, 547-б.).

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер көтеріңкі-бәсең толқынды интонациямен айтылып барып соңына қарай тынады. Бірінші синтагма екінші синтагмадан кідіріспен бөлінеді. Ал, қарсылықты көрсетіп тұрған баяндауыштар акценттеліп, мол үдемелікпен және ұзақтылықпен айтылады.

7. Салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Компоненттеріндегі баяндалатын оқиға, жай-күй бір-біріне салыстырыла, теңдестіріле көрсетілетін сабақтас құрмалас сөйлемдер салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас сөйлем деп аталады. Салыстырмалы бағыныңқы сабақтас сөйлемдер мынадай тәсілдер арқылы жасалады:

а) Бағыныңқы компоненті шартты рай формалы етістікке аяқталып, оның құрамында міндетті түрде қандай, қанша, қалай тәріздес сұрау есімдігінің бірі айтылады. Ал басыңқы компонент құрамында алдыңғы бағыныңқы компоненттегідей сұрау есімдіктеріне орай айтылған сондай, сонша, солай деген тәріздес сөздер арқылы екі компоненттегі оқиға, жай-күйлер салыстырылады. Мысалы:

1) *Сіздің үйігері Сәдуағай маған қандай жақын болса, Келдібай да сондай бауырым еді* (Ә.Әбішев).

2) *Басқалар қандай қуанса, ол да сондай қуанған еді* (Ә.Әбішев).

3) *Күннің ұзақтығы қанша болса, оның еңбек сағаты да сонша* (М.Әуезов).

4) *Өзгелер қалай жүрсе, мен де солай жүремін* (С.Мұқанов).

1) <Сіздің үйдегі Сәдуағай↑ < // <маған қандай жақым болса↑ < // <Келдібай да сондай бауырым еді ↓ > // > //

2) <Басқалар қандай қуанса↑ < // <ол да сондай қуанған еді ↓ > // > //

3) <Күннің ұзақтығы қанша болса↑ < // < оның еңбек сағаты да сонша ↓ > // > //

4) <Өзгелер қалай жүрсе↑ < // < мен де солай жүрмөмін ↓ > // > //

б) Салыстырмалы сабақтастағы бағыныңқы компоненттің баяндауышы есімшенің өткен шақ түріне -дай, -дей жұрнақтары жалғану арқылы жасалады.

1) *Осы қуаныш қуатын арттыра түскендей, Сырбай кетпенін жылдамырақ сілтеді, нығырақ ұрды* (С.Мұқашев).

2) *Қамыс, құрақ басын ақырын жел желліп, судыратын, кеткендей, қысқа сыбыр қазақ тобын түгел айналып шықты* (М.Әуезов).

3) *Кең бөлменің ауасы жетпегендей, оның демі тарылып кетті* (С.Мұқанов).

4) Сондай өмір өзіне еліктіргендей, Дәулет ауылдағыдан әлдеқайда сауықшыл боп кеткен сияқты (С.Мұқанов).

1) <Осу ғуаныш / кұуатын арттыра түскендей ↑ < // <Сырбай кетпенін жылдамырақ сілтеді ↑ < // < нығырағ ұрду ↓ > // //

2) <Қамысқұрақпасын / ақырын желжелпіп ↑ < // <суудұратып кеткендей ↑ < // <қысқа сыбыр қазақтобұн / түгел айналып шықты ↓ > // //

3) <Кең бөлмөнұң ауасы жетпегендей ↑ < // < онұң демі тарылыпкетті ↓ > // //

4) <Сондай өмүр өзүн' еліктіргендей ↑ < // <Дәулет ауылдағыдан әлдеқайда сауықшыл боп кеткен сыйақты ↓ > // //

Жоғарыда келтірілген сабақтас құрмаластың барлық түрлерінің де интонациясы біркелкі болады, басыңқысында бірыңғай мүшелер болмаса, бір синтагма құрап, толқынданған интонациямен айтылып, соңында көтеріліп барып, басыңқы сөйлемнен кідіріс арқылы бөлініп, соңғысы толқынданып барып сөйлем соңына қарай бәсеңдейді. Ал *түскендей, кеткендей* сияқты салыстырма мағынаны көрсететін сөздер акценттеліп, үдемелік, ұзақтылық пен негізгі тон жиілігі өзінің ең жоғары мәндеріне ие болады.

Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Құрамында бірбасыңқы, екінемесе оданда көп бағыныңқылары бар құрмаластар көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас деп аталады. Мұндай құрмалас сөйлемдер компоненттерінің мағыналық қатынастарына қарай, әсіресе бағыныңқы компоненттерінің басыңқы компонентпен байланысу жолдарына қарай сатылы бағыныңқылы сабақтас және жарыспалы бағыныңқылы сабақтас болып екі түрге бөлінеді.

Сатылы бағыныңқылы сабақтаста әр бағыныңқы компонент басыңқы компонентпен тікелей байланыспай, өзінен кейінгі бағыныңқы компоненттер арқылы сатылап барып байланысады. Мысалы:

1) *Саяхатшылар тақалған сайын, Көкшенің сұлулығы айқындалып, Оқжетпес көзге еркін шалына бастады* (М.Иманжанов).

2) *Қолы демеу алғандықтан, аяғы басқан жеріне шегедей*

қағалып, Жарқын ілгерілеп келеді (М.Иманжанов).

3) Қыстың қысқа күні түс жағына келгенде, барлық жылқышы түсіріліп, ат атаулы алынып, Абылғазының айтқаны түгелдей орындалады (М.Иманжанов).

1) <Сайахатшылар тақалғансайын↑< // <Көкшенің сұлуулұғ' айқындалып↑< // <Оғжетпес көзгө еркін шалына бастады↓> ///

2) <Қолү демеу алғандықтан↑< // <айағы басқан жеріне шегедейғадалып↑< // <Жарқын ілгерілеп келеді↓> ///

3) <Қыстың қысқа күнү / түшшағына гелгенде ↑< // <барлық жылқышы түсүрүліп↑< // <ат атауды алынып↑< // <Абылғазының айтқаны түгелдей орындалды ↓> ///

Бұл сатылы бағыныңқылы сабақтастардың компоненттері де әрқайсысы бір синтагма құрап, азғана кідіріспен бөлініп, синтагма соңы көтеріңкі айтылып, интонациялық ерекшеліктері біркелкі болып келеді.

Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемнің әр бағыныңқы компоненті тікелей барып басыңқымен байланысса, көп бағыныңқылының ондай түрі жарыспалы бағыныңқылы сабақтас сөйлем болады. Мысалы:

1) Самайына ақкіріп, шеңбері кеңіп, Ушаков толысуға айналған (Ғ.Мүсірепов).

2) Шашының ағы көбейіп, бет-аузындағы әжімдері де тереңдеп, бір түннің ішінде ол босап кетіпті (Ғ.Мүсірепов).

3) Байжан әбден ұзап кеткен соң, әйелдер шаруаларына кірісуге үйге қарай беттегенде, Ақмола жолының үстінде қарайған жалғыз адам көрінеді (Ғ.Мүсірепов).

1) <Самайына ақкіріп↑< // <шеңбері кеңіп↑< // <Ушаков толусууғ' айналған↓> ///

2) <Шашының ағы көбейіп↑< // <бет-аузындағы әжімдері де тереңдеп↑< // <бір түннің ішінде / ол босапкетіпті↓> ///

3) <Байжан әбден ұзап кеткенсоң↑< // <әйелдер шаруаларына кірісүүгө үйгөқарай беттегенде ↑< // <Ақмола жолунң үстүнде қарайған жалғыз адам көрүнеді↓> ///

Жарыспалы бағыныңқылы сабақтас сөйлемнің әр бағыныңқы компоненті бір синтагма құрап, соңына қарай көтеріліп, баяндауышы акценттеліп, басыңқысынан кідіріс арқылы бөлінеді. Сөйлемнің басында тұрған бағыныңқы синтагма тиянақсыз интонама көрсеткіштермен ерекшеленеді, ортасында тұрған

бағыныңқы синтагма қыстырма интонемалардың интонация қасиеттерін алады, ал соңғы басыңқы синтагмасы тиянақты интономаға ие болады.

Аралас құрмалас сөйлемдер

Құрамына енген жай сөйлемдер бір-бірімен салаласып та, сабақтасып та байланысатын құрмалас сөйлем аралас құрмалас сөйлем деп аталады. Мысалы:

Ол әйелден бала көп туған да, бірақ олар өле беріп, жалғыз бала қалған (С.Мұқанов).

<Ол әйелден бала көптууған да↑ < // < бірақ олар өлеберіп < // <жалғызбала қалған↓> ///

Мысалдағы бірінші мен екінші сөйлем салаласып құрмаласса, екінші мен үшінші сөйлем сабақтасып құрмаласып тұр.

Аралас құрмалас сөйлемнің интонациялық ерекшеліктерін алып қарасақ, үш компоненттің әрқайсысы бір-бір синтагма құрап, аралары кідіріс арқылы бөлініп тұрғанын көреміз. Синтагмалардың аражігі болымды және болымсыз интервалдармен сипатталады. Бірінші және екінші синтагмалар салаласып құрмаласып, үлкенірек кідіріс арқылы, ал екінші мен үшінші сабақтасып құрмаласып, кішірек кідіріспен бөлініп тұрғаны айқын көрінеді. Басқаша айтқанда, кідірістің көлемі сөйлемнің синтаксистік құрылымымен байланысты екені байқалды. Сабақтасып құрмаласып тұрған бағыныңқы синтагманың әуен кескіні тиянақсыз интономамен ерекшеленіп, басыңқысына тәуелді екенін интонация көрсеткіштері дәлелдеп тұр. Бірінші компонент — ыңғайлас салаластың соңындағы жалғаулық *та да*, екінші — қарсылықты, салаластың басындағы жалғаулық *та* акценттеліп, жоғары деңгейде молырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен айтылып тұр. Аралас құрмалас сөйлемнің компоненттерінің интонациясы кәдімгі екі компоненттен тұратын салалас құрмалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдердегідей болады. Олардан айырмашылығы — синтагмаларының санының екеу емес, үшеу болып, мұнда салаластық та, сабақтастық та қатынастың болуы.

Аралас құрмалас сөйлемге тағы бір мысал:

Шөптің бойы биік болады да, қашқан ақ қоян мен түлкі болса, шөптер көрсетпейді, аңдар қалай қашқанын иттің жобасынан ғана байқаймыз (С.Мұқанов).

<Шөптің бойы бйік болады да↑< // <қашқана қойам ментүл кү болса↑< // <шөптөр көрсөтпейді↑> // <аңдар қалайғашқанын / іттін жобасынаңғана байқаймыз↓> //

Осы мысалда өзара салаласып та, сабақтасып та құрмаласқан төрт компонент бар. Бұл мысалдың да жалпы интонациялық ерекшеліктері өзара салаласқан және сабақтасқан құрмаластардың интонациясын қайталайды.

Әдетте барлық сабақтас құрмалас сөйлемдердің интонациялық сызығы біркелкі келеді: бағыныңқысы толқынданып келіп, синтагмаларға бөлініп, соңғы синтагманың аяғында көтеріліп, баяндауышы акценттеліп, басыңқыдан кідіріспен бөлінеді. Басыңқы компонент көлемді болса ол да синтагмаларға бөлініп, толқынданып, соңғы синтагманың аяғында төмендеп барып тынады. Сөйлемнің аражігін белгілеуші интонациялық құрал болып табылатын тональды интервал болымсыз мәндермен сипатталады, ал бағыныңқы компоненттің соңғы сөзі көбінесе акценттеліп, моырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен айтылады. Сабақтас сөйлемдер компоненттерінің тональды диапазондары тәуелді-тәуелсіз мағынамен байланысты болатыны эксперимент арқылы дәлелденді: сөйлемдердің басыңқы компоненттерінің тональды диапазондары бағыныңқылармен салыстырғанда көбінесе моырақ болатыны көрінеді. Сабақтас сөйлемдердің бағыныңқылары **тиянақсыз, қыстырма интонемалардың варианттарымен** өрнектеледі, ал басыңқысы тиянақты интономамен сипатталады.

Салалас құрмалас сөйлемдердің қай түрлерін алсақ та оның компоненті болатын сөйлемдер, өзара мағыналық жағынан міндетті түрде байланысты болуы тиіс. Компоненттің арасын байланыстыратын жалғаулықтар да олардың мағыналық қатынасын көрсетеді. Жалғаулықты салаластардың мағыналық қатынастарын көрсететін жалғаулықтар сөйлемнің қай жерінде тұрса да акценттеліп, моырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен айтылады, ал оның компоненттері кідіріс арқылы синтагмаларға бөлінеді. Ал жалғаулықсыз іргелес салаластардың мағыналық қатынастарын көрсетуде барлық күш олардың просодикалық тәсілдеріне түседі. Сонымен, сөйлем түрлерінің бәрінде интонацияның компоненттері болып саналатын қарқын, үдемелік, ұзақтылық, әуен т.б. сөйлем мағынасына, құрылымына қарай өздеріне қатысты неше түрлі қызмет атқарады.

Жоғарыда келтірілген түрлі құрмалас сөйлемдердің

интонациялық көріністері көбінесе біркелкі болып келеді. Негізгі тон жиілігінің кескіні әдетте үдемелік көрсеткіштермен жарыспалы түрде өрнектеледі. Әсіресе сөйлемнің соңғы синтагмасы бәсең және көтеріңкі-бәсең әуенмен ерекшеленіп, үдемелігі де сөйлем соңына қарай тынады. Дегенмен, синтагманың акценттелген сөздері болса, олар мол үдемелікпен ерекшеленеді, себебі ой екпіні түскен сөздердің үдемелігі әдетте күшейеді. Ой екпіні түскен сөздер басқа да просодикалық тәсілдермен белгіленеді: тонның көтерілуі мен бәсеңдеуімен және дауыс қарқынымен. Қарқынның лингвистикалық мәні бар екені белгілі. Мысалы, салалас сөйлем синтагмаларының қарқыны шамамен бірдей болады, себебі салалас сөйлемдердің компоненттері мазмұнының информациялық жағынан өзара тең. **Сабақтас сөйлемнің қарқыны синтагманың мазмұнымен тығыз байланысты:** мол мазмұнды басыңқы синтагманың қарқыны кемірек болып келетін бағыныңқы синтагманың қарқынымен салыстырғанда баяу да салмақты болатыны анықталды.

Интонациялық **кідіріс те сөйлем мазмұнымен байланысты** екені байқалады: сабақтас сөйлемдердің синтагма аралық кідірісінің көлемі теңдік мағыналық қатынаста құрылған салалас сөйлемдер компоненттерін бөлетін кідіріске қарағанда шамалы болып келеді. Кідірістің мағына ажыратушы қасиеті сөйлемдердің тәуелсіз (салалас), тәуелділігінің (сабақтас) көрсеткіші бола алады.

Сөйлеу тіліндегі синтаксистік құрылымдардың аяқталған-аяқталмағаны, тәуелді-тәуелсіздігі, олардың кідіріс арқылы бөлінуі, ол құрылымдардың интонациясының әуені, қарқыны, ұзақтылығы, үдемелігі, тональды диапазоны мен деңгейі сөйлемнің мазмұнына қатысты екенін байқау қиын емес: **сөйлемдегі мазмұн мол да салмақты болса, просодикалық тәсілдер өзінің жоғары мәнінде сипатталады.** Сөйлем мазмұны шамалы да аз болса, просодикалық тәсілдердің көрсеткіштері де төмен мәндермен ерекшеленеді. Семантика мен интонацияның тығыз байланыстылығын дәлелдейтін сөйлеу тіліндегі ең шағын үзінді — синтагма.

Сонымен, интонация сөйлемдердің семантика-синтаксистік түрлерімен байланысып, кейде тікелей, кейде жанама түрінде көрініс табады. Құрмалас сөйлемдердің барлық типтерінің құрылымында ажыратылмай, интонация компоненттері **жалпы тенденцияны** көрсете алады, мысалы, **тәуелді-тәуелсіз** және **аяқталған-аяқталмаған** мағыналарды. Демек, синтак-

систе ажыратылатын түрлі күрделі мазмұнның интонацияда әрқашанда ажыратылуы міндетті емес. **Синтаксистік бірліктері интонациялық мағына ажырататын бірліктеріне қарағанда көбірек болады.** Сондықтан көбінесе құрмалас сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық түрлерін интонемалардың просодемалары ажыратады. Бұл жағдайда интонемалардың варианттарымен бірге вариациялары да көрініс табады.

Интонациялық құбылыстар мен грамматикалық құбылыстардың арасындағы байланыс өте күрделі және құбылмалы болып келетіні анықталды. Күрделі мәтіндердегі интонацияның компоненттерін, оның көріністерін оған мейлінше үңіліп, экспериментті зерттеу арқылы ғана анықтауға болады. Қазақ тілінің сан алуан синтаксистік-коммуникативтік құрылымдарында интонация және оның бірліктері мен компоненттері орын алып, өзара әрқилы күрделі қатынастарға түсіп отырады. Түрлі синтаксистік құрылымдарда интонациялық компоненттердің алатын орны ерекше. Оның сөйлемдегі сөздерді семантикалық-құрылымдық топтарға бөлуде, оларды бір-бірімен байланыстыруда мәні зор. Мәтінде интонация әртүрлі коммуникативті, эмоциялық мазмұнға ие болып және өзара түрлі қарым-қатынастарға түсіп, сөйлемнің жалпы мазмұны мен эмоциялық реңін түрлендіруде айрықша қызмет атқарады. Сонымен, А.Байтұрсынов айтқандай, «тіл әуезі» (интонациясы) сөйлемнің әр алуан түрлеріне «өрнек», «айшық-ою» болып түсетінін көріп отырмыз.

МӘТІН МҮШЕЛЕУІНДЕГІ ПРОСОДИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІ- ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мәтін деген ұғым қазіргі ғылыми зерттеулерде кең әрі алуан түрлі мағынада қолданылады. Қазақ тіл білімінде мәтін мәселесі көкейтесті мәселенің бірі болып табылады. Мәтін дегеніміз жалпы тіл білімінде белгілі бір мазмұнды белгілейтін сөйлем тізбегі және сыртқы тұлғасы мен ішкі мазмұны жағынан ерекше ұйымдасқан біртұтас күрделі құбылыс. Сөйлеу тілінде (мәтінде) бір ойды жеткізу үшін тілдік құралдармен бірге басқа да амал-тәсілдер орын алады. Бұлар кез келген тіл жүйесінің сегменттік деңгейінің үстінен келіп, сонымен қатарлас іске асатын және автономды түрде қарастырылатын суперсегменттік деңгей. Өз бетінше дербес құбылыс ретінде есептелетін, синтагмада, сөйлемде көрініс табатын интонация туралы жұмыстың алғашқы тарауларында сөз болды.

Соңғы кезде тіл білімінде сөйлем шеңберінен тысқары жатқан сөз үзіктері, оларға синтаксистік және лексикалық талдау жасаумен қатар, фонетикалық тұрғыдан да жан-жақты қарастырылып, лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде жиірек көзге түсе бастады. Осы орайда жеке-дара алынған сөйлемнен біртұтас көлемді мәтіндерді зерттеуге қарай ауысу үрдісі интонология саласында да кеңінен орын ала бастағаны байқалады. Тілтанымдағы қарқынды дамып келе жатқан бұл бағыт интонация құбылысының функционалды мүмкіншіліктерін тереңінен зерделеп, оның болмысын мазмұн межесінде айқындап-анықтауға жол ашады. Сондай-ақ интонацияның да мағыналық жағын ашатын, оның атқаратын қызмет потенциалын айқындайтын интонациялық зерттеулерде мәтінді бүтін объект ретінде қарастырады. Себебі жеке сөйлемді талдаудан мәтінді талдауға көшу просодикалық тәсілдердің қызметтік дәрежесін зерттеу мүмкіншіліктерін кеңейтеді.

Мәтіннің мүшелену нәтижесінде оның сегментті және суперсегментті бірліктері анықталады. Интонацияның мәтінді сегменттерге мүшелеуінің маңызы зор. Мәтінді сегментке мүшелеуде оның қандай бірліктерге бөлінетінін, олардың өзара қалай байланысатынын, мәтін құрамында орналасу ретін, просодикалық тәсілдердің қайсысы айрықша қызмет атқаратынын байқауға болады. Интонация қызметін айқындау жолында мәтін интонациясын зерттеу нәтижелі болуы ықтимал. Интонациялық құралдарды тал-

дай келе, мәтін мағынасын көрсететін просодикалық тәсілдердің келесі қызметтерін белгілеуге болады: интонация мәтінді бүтін объект ретінде біріктіреді, оны белгілі стиль мен жанрдағы мәтіндермен салыстыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар басқа мәтіндерден ерекшелендіреді, оны мағыналық бөлшектерге бөліп, мәтін бөлігін маңыздылығына және информациялық сапасына қарай қарастырады; интонация ғана сөйлемді синтагмаларға бөліп, оның ішіндегі сөздерді мағынасына қарай әрбір сөйлем мүшелерінің айналасына топтастырады. Сөйлеу тілінде функционалды мазмұнға ие болатын ең маңызды шағын өлшем синтагма екені белгілі. Ең шағын синтаксистік мазмұнды сөз, сөз тіркесі және сөйлем синтагма түрінде интонациялық формаға ие болады. Синтагмалар — үлкенді-кішілі паузалармен бөлінетін тілдің интонациялық мазмұндық үзінділері ретінде жай сөйлемде, жайылма сөйлемде, құрмалас сөйлемде, сондай-ақ бір тақырыпты күрделі синтаксистік тұтастықтарда да бір сөзді де, сөйлем немесе сөз тіркестерін де қамтып, интонациялық жүйеге бағындырып ұстап тұратын тәсіл деп айтуға болады. Сол бірнеше синтагмадан тұратын мәтін интонациясын құбылтып, түрліше мән беріп оқыса, ондағы сөздер интонация арқылы түрліше топталуының арқасында шекарасы өзгеріп, басқаша стилистикалық мағынаға да ие болып кетуі мүмкін.

Ең шағын семантикалық-интонациялық үзік болып саналатын синтагмалардың қатып қалған қалпы жоқ. Олардың түрлері, мазмұны, көлемі әртүрлі болады. Әдетте бір синтагма бір ырғақты топпен үйлесіп отырады, кейде бірнеше ырғақты топтардан тұрады. Ырғақты топтарға кірген сөздер бір интонациялық құрылым түзеді де, ондағы ырғақты екпін осы топтағы бір сөзге түсіп, тұрақты орынға ие болады. Ырғақты екпіннен басқа (бір сөз тобы мен екінші сөз тобының жігін ажырататын) мәтін ішінде ой екпінінің мәні зор. Ой екпіні сөйлемдегі бір сөздің мәніне айрықша көңіл аударып, оны күшейтіп тұрады. Ой екпіні сөйлемнің мазмұнымен және сөйлемді актуалды мүшелерге (тема-рема) бөлінуімен тығыз байланысты. Қазақ тіліндегі сөйлемнің актуалды мүшеленуінің ең басты көрсеткіштерінің бірі оның интонациялық сызығы, интонациялық сипаты болса, екінші көрсеткіші оның сөздерінің кідіріспен екі синтагмаға, яғни тема мен ремаға бөлінуі. Сөйлемнің актуалды мүшеленуімен байланысты аса көңіл аударатын жағдай, оның жаңа, яғни актуалды информациясы ремасындағы ой екпіні түсетін сөзінде болып, ал

ол сөздің әрқашан баяндауышқа қарай жылжып барып, тікелей соның алдына орналасуы.

Сөйлемдегі кідіріс арқылы бір бөлек топтасатын сөздердің қай синтагмаға жататындығын, яғни ол сөйлемді аяқтайтын соңғы синтагма ма, әлде олай емес пе — осының бәрін мәтіндегі интонация арқылы білуге болады. Сөз актісінің тоқтауын, ой тынысын уақытқа қатысты интонациялық параметрлермен бірге әуеннің кенет өзгеруі (сынуы) де көрсете алады. Сондай-ақ мәтін сегменттерге мүшеленгенде интонацияның компоненттері бір-бірімен күрделі қатынасқа түсіп, алынған бірліктердің мазмұны және тұрпатымен қатар, олардың ара қатысын да сипаттап бере алады. Сонымен, тілдің басқа элементтерімен салыстырғанда интонацияның өзіне ғана тән қасиеттері мен ерекшеліктері бар. Сөйлеу тіліндегі сөйлемдердің мағынасына байланысты интонацияның адамдардың қарым-қатынасындағы алатын орны да ерекше екені белгілі.

Мәтін интонациясының тағы бір қызметі — фраза арасында байланыс құралы болып, тыңдаушыға әсер береді. Бұнда адамдардың түрлі ой-сезімін, оның құбылуын, өзгеруін білдіреді. Сөйлеу тіліндегі интонацияның жазба мәтіндерде көрініс табуы табиғи нәрсе және жазылған мәтінді мазмұнына қарай дұрыстап, мәнерлеп оқу да тек қана оның интонациясына байланысты болады. Егерде мәтіннің интонациясын өзгертіп, яғни қатар тұрған сөздердің ырғақтық топтасуын, сонымен байланысты кідірісін жылжытса, оның стилистикалық реңкі ғана емес, сөздерінің грамматикалық мағынасы мен жалпы мазмұны да өзгеріп кетеді. Сондықтан интонацияны біз көп функциялы, көп қырлы, күрделі құбылыс дейміз.

Мәтін аумағында интонациялық құралдың қызметін талдау, оның интонациялық және семантикалық сипаттамаларының арақатынасын белгілеу, мәтіннің семантикалық дәрежесін көрсетуде интонацияның рөлі ерекше, себебі ол интонациялық өлшемдер мен басқа тіл өлшемдері арасында өзара әсер түрінің тереңдігін анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ интонациялық бірліктер басқа да тіл бірліктерінің байланысын, бір-біріне қатысын жеткілікті түрде көрсетіп бере алады. Сөйлеу барысында лексика-грамматикалық тәсілдермен бірге, ал кейде жалғыз өзі-ақ сөз мазмұнын, тіл бірліктерінің мағыналық арақатынасын жеткізе алады. Мәтін деңгейінде просодикалық тәсілдерді талдау барысында жаңа нәтижелерге жетуге болады.

Қазіргі тіл білімінің гуманитарлық, адам факторына бағытталғанда, мәтінді адамдар қарым-қатынасындағы коммуникативтік құралы, адресант пен адресаттың сөйлеу қызметінің нәтижесі ретінде қарастыруы құнды болмақ. Осы орайда, сөйлеушінің алдын қойған коммуникативтік ниеті, сөйлемнің мазмұны, сөз түзуші мен тұтушы туралы мәліметтері просодикалық құралдар арқылы көрінеді. Сөйлеу процесінде тілдік бірліктері интонация компоненттері көмегімен бір-бірімен әрі мағыналық, әрі синтаксистік байланысқа түсіп, сөйлеушінің ой-пікірін жеткізеді. Сөйлеу процесінің жемісі ретінде мәтін ниет білдіруші мен қабылдаушының қарым-қатынасын көрсетіп, белгілі бір оқырман қауымға бағытталады.

Ғылыми еңбектерде мәтін лингвистикасын «қолданыстағы тілді» (Language in use) зерттеу арқылы мәтіннің әртүрлі көлем мен күрделілік деңгейіндегі мазмұндық және тұрпаттық бірліктерінің грамматикалық категориялар жүйесін құру мақсатындағы оның жалпы заңдылықтарын іздестіретін ғылым ретінде қарастырады. В. Дресслер мәтінді кез келген біртұтас, толық аяқталған, өз алдына дербес, грамматикалық тұсынан дұрыс құрылған жазба түрдегі мәтін немесе емикалық деңгейдегі ауызша айтылым және оның этикалық тұрғыдан өзектіленіп жүзеге асуы деп түсіндіреді (Дресслер, 1978, 114-6.) Сондай-ақ, мәтінді рәсімдеу кезіндегі интонацияның әмбебаптық рөлін ғалым былай анықтайды: «Жазба мәтіндерді қарастырғанда, жазушы не оқушының іштей айтып-оқуына сүйенуге болады, өйткені мәтіннің одан әрі тағы да жалғасы бар екендігіне сілтеуші интонацияның болуы әмбебаптық сипат алуы мүмкін. Осы ретте жазбаша немесе ауызша мәтіндер үшін оның басы немесе аяғындағы күрделі фразалық байланыстардың суперсегменттік емес, сегменттік құралдарының жоқтығы уәж бола алады. Мәтіннің бастапқы және ақырғы сөйлемдерінде оның ортасында орналасқан күрделі фразалық байланыстарға қатысы жоқ құралдар көрініс таппайды. Сонымен қатар, негізгі тонның мәтін соңына таман бәсеңдеуі айқын байқалса да, оның белгілері тым мардымсыз болады. Керісінше, мәтіннің әрі қарайғы ұластығы барлығын мезейтін интонациядағы суперсегменттік байланыстар, сегменттік конекторлар сияқты анық аңғарылып тұрады».

Интонолог Т.М. Николаева мәтін лингвистикасының дамуына ерекше септігін тигізетін фразалық-просодикалық құрылымдардың зерттелуі деп, әсіресе, **сөз актісін** зерделеудегі

аса құнды болып келетін келесі жағдайларды атайды:

1. Фразалық просодия айтылымның коммуникативтілігін білдіреді.

2. Фразалық просодия айтылым құрамы ішіндегі қайсыбір сөздің айрықшаланып айтылуын бейтарап түрде айтылған элементтерден ажыратып көрсетеді.

3. Фразалық просодия ішкі екшелеу түрлерін де жіктейді (*Маша / кетіп қалды* дегеннің айтылуы *Маша емес, Саша кетіп қалыпты* немесе *Керемет адам бұл!* айтылымдарымен тепе-тең емес).

4. Фразалық просодия айтылымды одан әрі ұсақ бөшектерге мүшелейді.

5. Фразалық просодия мүшеленген осы бірліктер арасындағы қарым-қатынастарды анықтайды.

Автордың пікірінше, мәтін лингвистикасы үшін аталған тұжырымдар, әсіресе, соңғысы айтылымдар аралығындағы байланыс түрлерінің тізімін емес, олардың бір-бірімен қарым-қатынасын айқындауда аса маңызды рөл атқарады. Оған қоса, тілші ауызша айтылымның оның негізгі бірліктері — синтагмалар болып табылатын ең қысқа бөлшектерін ажыратуға болады деп санайды (Николаева, 1978, 83-б.).

Ілгеріде семантика-интонациялық және синтаксистік әмбебап бірлік — синтагма жөнінде біршама сөз қозғалған еді. Сөйлеудің просодикалық құралдары синтагма бойынан, оған семантикалық мазмұн үстей отырып, барынша көрініс табады. Интонация, синтаксис және семантика аралығындағы өзара күрделі қарым-қатынастарда синтагма арқасында айқындалып-ажыратылады. Ол сөйлеудің (мәтіннің) ең кіші бөлшегі бола тұрып, қазіргі ғылымның әр алуан салалары — **коммуникация теориясы, сөйлеу әрекеті, психолингвистика, прагмалингвистика** бағыттарының бел ортасын иемденген. Синтагманың просодикалық көрсеткіштерінің параметрлері өздерінің мазмұндық дербестілігімен сипатталады. Олар сөйлеу әрекеттерінің тылсым қыр-сырын анықтап, сөз ағымының (мәтіннің) семантикасын тереңінен зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан тілдік құбылыстарды мәтін, контекст, сөйлеу жағдаятында зерттеу өзекті мәселе болып отыр. Олар өз құрылымымен, мағынасымен адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қызмет етеді. Тіл бірліктерінің коммуникативтік акт процесінде, контекст, ситуация, сөйлеудің диалогтік формасында қарастыру маңызды болып саналады.

Интонациялық құралдардың функционалдық мүмкіншіліктері лингвистикалық талдау жұмыстарының оқшау түрде алынған айтылымнан біртұтас байланысты мәтінге көшуі барысында кеңейе түседі. Просодикалық құралдар қызметінің мәтін лингвистикасы аясында қарастырылуы мәтіннің немесе жеке бір айтылымның интонациялық құрылымының оларды құрайтын элементтердің интонациялық көріністеріне тигізетін әсері мен мәтіннің семантикалық және прагматикалық ұйымдасуындағы просодикалық тәсілдердің ажыратушы қызметін анықтауда, интонация ерекшеліктерінің фразеаралық байланыстардың іске асуындағы қызметі мен сөз үзіктерінің ақпарат жеткізудегі маңыздылық дәрежесін жіктеп сипаттауда, сондай-ақ адамға эстетикалық тұрғыдан әсер ету функцияларын саралап көрсетуде септігін тигізеді.

Мәтінге тән оның сан алуан қырларын зерделеуде мәтіннің коммуникативтілік аспектісі мен прагматикасы ерекше қызығушылық тудырады. Мәтінді (**дискурсты**) жеке тұлғаның әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерін **интонология** тұрғысынан қарастыра отырып зерттеу адамның кәдімгі үйреншікті жағдайлардағы коммуникативтік және сөйлеу әрекеттері барысын бақылауға мүмкіндік береді. Мәтін бірліктерін жан-жақты қарастыруға негізделген осы прагматикалық бағыт интонацияның нақтылы коммуникативтік жағдаяттағы қызметтерінің терең әрі толық зерттелуіне арқау болары анық.

Интонация компоненттері мазмұнының семантикалық қыры сөз актісі орындалуының прагматикалық себепкер шарттары болып табылатын қозғаушы күштер, яғни **пресуппозициялар** теориясына жүгінуге мүмкіндік береді. Пресуппозиция жайында лингвистикалық әдебиеттерде жеткілікті дәрежеде айтылып жазылған. Пресуппозиция құбылысының семантикалық та, прагматикалық та түрлері бар. Олар қарым-қатынас актісі орын алар алдындағы сөйлеу жағдаяты мен ол туралы алдын ала қозғалған сөз және айтылайын деп отырған сөз барысы өрбитін сөйлеу контексті жөніндегі коммуниканттардың білім қоры болып түсіндіріледі. Пресуппозициялар сөйлеу барысынан көп бұрын ондағы коммуниканттар арасында орын алатын қарым-қатынастарды ретке келтіріп, белгілі бір жөнге салып отырады. Қарым-қатынасқа түсушінің екеуі де олардың коммуникация барысында өздеріне мәлім бағыт-бағдар мен шектерді ұстануына мүмкіндік беретін «қоршаған орта туралы» небір жалпы мәліметтердің бар екеніне сенімді болады.

Мәтін (дискурс) құруға қатысатын просодикалық құралдар әртүрлі семантикалық мазмұн жеткізе отырып, сан алуан пресуппозициялардың көрсеткіштері бола алады. Айтылымның просодикалық элементтер арқылы мүшеленуі пресуппозициялардың бар екендігі мен олардың орын алған жерін алдын ала нұсқап отырады. Мәселен, Қарлығаш биыл емтиханды «беске» тапсырды айтылымындағы пресуппозицияларды ондағы сөздердің акценттеліп берілуіне қарай былай жіктеп көрсетуге болады:

Қарлығаш // биыл емтиханды «беске» тапсырды.

Пресуппозиция: Қарлығаштан басқа биыл емтиханды ешкім «беске» тапсырған жоқ.

Қарлығаш биыл // емтиханды «беске» тапсырды.

Пресуппозиция: Өткен жылы Қарлығаштың үлгіруі онша жақсы болған жоқ.

Қарлығаш биыл емтиханды // «беске» тапсырды.

Пресуппозиция: Бұрын Қарлығаш басқа бағалар алатын.

Пресуппозиция әрдайым тыңдаушыны оған белгілі деректерге сілтеп отырады. Бірақ ол әлі де болса иллюкуциялық акт болып табылмай, тек оның орын алуына түпнегіз тірек болар мәнбірлер қызметін ғана атқарады. Айтылымның мүшелену тәртібінің өзгеруіне сай оның пресуппозициясы да бұрынғы қалпынан жаңа күйге ауысып, ауытқып отырады. Айтылымның мүшеленуі, өз бойындағы бірліктердің екшеленуімен қоса, пресуппозицияны анықтап отырады. Ал **иллокуциялық акт** болса, ол, мысалдардан байқағанымыздай, айтылым мазмұнын растаушы ретінде просодикалық құралдар арқылы айқындалады екен.

Сөйлеу коммуникациясы теориясының белді тұлғаларының бірі Дж.Сирль екпін мен интонация сөз актісін жасаушы иллокутивті күштердің көрсеткіштері қызметін атқарады деп есептейді (Searle, 1969, p. 40). Сирль коммуниканттар арасындағы қарым-қатынастарды реттеп отыратын талап ету, растау, кеңес айту, алғыс білдіру, ескерту, сұрақ қою, сәлем беру, құттықтау сынды сөйлеу әрекеттерінің бірқатар түрлерін бөліп көрсетеді. Сонымен бірге, **пропозициядағы** растауды білдіретін сөйлеу әрекеті сол пропозицияға шынайылық мән үстеуші сөз актісі болып табылады. Осы ретте актуалды мүшелеу теориясына жүгінер болсақ, онда оның рема, яғни сөз тізбегінің расталатын (assertion) бөлшегі екені аңғарылады және де оның әрқашан да сөйлеудегі акустикалық параметрлер арқылы жіктелетіні мәлім. Сирльдің

пікірінше, "уәде ету" сөз әрекетінің коммуникативтік пресуппозициясы сөйлеушінің қалауына қарай қабылдаушы тарапынан оның алдағы әрекеті белгіленген пропозициясын білдіреді.

Сирль ұсынуындағы «айтылған сөздің әлем бейнесімен үндесіп келуі» және «әлемнің айтылған сөзді ақтауы» пайымдауларына көзделген сөйлеу актілері жүйесін Е.В. Ключев былайша түсіндіреді: әлемнің сөз арқылы көрініс табуы сөйлеуші тарапынан жүзеге асса, қабылдаушының міндеті — оның меншігіне берілген сөздерді өз қалауы мен қажетінше қоршаған әлемге бейімдеу арқасында сөз түзушіні сол сөзді айтуға мәжбүр еткен референтке қайта оралу (Ключев, 1998, 85-б.).

Сөйлеу актілері теорияларының зерделенуі айтылып жатқан сөз легін **суперсегменттік деңгейдегі** интра- және экстралингвистикалық қырлары тұсынан жан-жақты зерттеуге негізделген қазіргі тілтаным бағыттарының дамуына септігін тигізері анық. **Сөйлеу жағдаятына** байланысты сөз актілерінің түр-түрін ажыратуда просодикалық құралдардың орны ерекше. Түрлі тілдер үшін әмбебап болып келетін сөз актілері бір-бірінен просодикалық айырым белгілері арқылы ажыратылуы мүмкін. Бұл жерде кейбір сөз актілері (талап ету, кеңес беру, растау, сұрақ қою) өздерінің акустикалық параметрлерінің айырым белгілері жағынан қазақ тілі материалдарын зерттеу барысында анықталған интонемаларға сәйкес келетінін айтып кеткен жөн.

Мәтіннің просодикалық бірліктерін функционалды аспектіде зерттеу, мәтіннің ерекшелігіне қарай оның интонациясының қызметін белгілеу, мәтіннің иерархиялық құрастырылған семантика-интонациялық және синтаксистік құрылымының өзара әсерін анықтау, интонация мен прагматиканың қарым-қатынасын айқындауға жол ашады.

Сонымен, просодикалық құралдарды прагматикалық тұрғыдан талдау сөйлеу бірліктерінің семантикалық және интонациялық ерекшеліктерінің арақатысы мен интонациялық бірліктердің басқа бір коммуникативтік бірліктермен өзара байланысының тұңғығында жатқан көріністерін сипаттауға мүмкіндік береді.

Мәтін мүшелеудің фонетика-фонологиялық негіздерін анықтау үшін ең алдымен оның құрамдас бөліктерін іріктеп, олардың өзара байланысу қағидаларын саралап алудан бастау керек. Мәтіннің мағыналық жіктері мен семантика-грамматикалық байланыстарын әуеннің құбылуы, қарқынның баяндауы мен жылдамдауы, үдемелігінің күшеюі, тональды дипа-

зондар мен интервалдардың өзгеруі және басқа да интонациялық компоненттерінің көрсеткіштерінен байқауға болады. Сондай-ақ мәтін бөлшектері біріне-бірі ұласып, бірінен-бірі өрбіп, бірімен-бірі үндесе үйлесіп, бір ойды просодикалық құралдар арқылы жүзеге асырады.

Зерттеуімізде жүйелі құрылым болып табылатын мәтін бүтіннен бөлшекке қарай деген әдіснамалық негізде қаралады. Мәтін бір тақырыпта өрбитін күрделі синтаксистік тұтастықтарға бөлінетіні белгілі. Мәтін мүшелеуіндегі бірліктерінің интонациялық ерекшеліктерін анықтап, синтаксистік мүшелену мен интонациялық мүшеленудің арақатынасы, бір-бірімен байланысын анықтауға болады.

Мәтіннің күрделі синтаксистік тұтастықтарға мүшелеуінің просодикалық көріністері

Өзара байланысты күрделі ойды кейде күрделенген сөйлемдерде де, құрмалас сөйлемдерде де айтып жеткізу мүмкін болмайды. Мұндай жағдайда өзіне тән құрылымы мен интонациялық ерекшеліктері бар **күрделі синтаксистік (фразалық) тұтастықтар** қолданылады. Бірнеше сөйлемнен тұратын мәтіндер күрделі синтаксистік тұтастықты құрайды. Күрделі синтаксистік тұтастықтар бір тақырыпқа байланысты дербес жай және құрмалас сөйлемдерден тұрып, белгілі бір мазмұн мен логикалық ойды білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастық түрлі мөлшерлі мәтіндерде және олардың үзінділерінің құрамында болады. Олар предикативтік дербестігі мен синтаксистік аяқталғандығымен бірге белгілі бір оқиғаны баяндау, сипаттау арқылы қалыптасып, сөйлеушінің прагматикалық мақсатын білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастықтың жеке сөйлемдері мазмұн мен құрылым жағынан байланысып, бір микротақырып көлемінде көрінеді. Қай тақырыптың болса да шегіне жетіп дамуы бірнеше сөйлемнің біртұтас бірлік шеңберінде ұйымдасуы жағдайында ғана іске асады.

Күрделі синтаксистік тұтастықтың бірліктері өзара байланысқа түсіп, сегменттеу ережелері бойынша топтасып, белгілі бір ойдың нәтижесі болып табылады. Сөйлеу барысында ой білдірушінің мақсатын түсіндіруі, дәлелдеуі арқылы сөйлеу актісі өрбіп дамыды. Сондай-ақ күрделі синтаксистік тұтастықтың көлеміне кірген әр алуан сөйлемдер бір-бірімен семантика-грамматикалық және

интонациялық байланыста болып, коммуникативтік мақсатты орындауға меңзейді. Мәтін сегменттеудің күрделі синтаксистік тұтастық деңгейінде мүшеленуі сөз түзуші мен қабылдаушының ара қатынасын, олардың прагматикалық бағдарын, көңіл-күйін интонация компоненттерінің құбылуынан байқауға болады. Күрделі синтаксистік тұтастық **адресант** пен **адресаттың** арасындағы қарым-қатынастың көрінісі, ой дамуының нәтижесі болғандықтан, ол өзіндік мазмұны мен құрылымдық моделімен ерекшеленіп, сөйлеу тілінде просодикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады.

Интонация, мағына және мазмұндық құрылымның біртұтастығы негізінде, жеке-дара сөйлеммен салыстырғанда, ойдың анағұрлым толық өрістеуін қамтамасыз етуші құралдарға мағыналық және синтаксистік тұстарынан өзара тығыз байланыстағы сөйлемдер тізбегінен құралған күрделі синтаксистік (фразалық) тұтастықтар — интонациялық көріністері жатады. Оқшау түрде тұрған жеке-дара сөйлем шеңберінде жеткізуге мүмкін болмайтын ой өрбуі күрделі синтаксистік тұтастықтарда орын алады. Мұндай күрделі синтаксистік тұтастықтар әртүрлі тілдер материалдарында зерттеліп сараланған. Әзірбайжан тіліндегі күрделі синтаксистік құрылымдарды зерттеген К.Н.Велиев: «Тұрпат пен мазмұн межелеріндегі айтылған ой мен интонацияның аяқталуы сөйлемнен жоғары деңгейде тұрған тілдік бірлік аясында ғана мүмкін болады. Құрамына мазмұн ұйымдастырушы сөйлемдер енетін мәтіннің құрылымдық және семантикалық өзіндік ерекшеліктерін мәтін лингвистикасы зерделейді» (Велиев, 1990, 17-б.).

Сөйлемдердің күрделі синтаксистік тұтастықтарға бірігуі лексикалық, грамматикалық және интонациялық тәсілдер арқылы жүзеге асады. Осыған орай, күрделі синтаксистік тұтастықтағы сөйлемдердің өзара мағыналық байланысы олардың лексикалық құрамынан да, өзара грамматикалық байланысынан да, интонациясынан да байқалады. Сондықтан да ортақ тақырып туралы ойдың өрбуін мәтін көлеміндегі контекстен ғана байқап көруге болады. Күрделі синтаксистік тұтастықтар белгілі бір үлгі — **бастама-тақырып өрбуі-аяқтау** бойынша құрылады. Бастама — күрделі синтаксистік тұтастықты бастайтын оның бірінші сөйлемі. Бастамада күрделі синтаксистік тұтастықтың келесі сөйлемдерінде өрбіп, дамидын тақырып жарияланады. Бастамадан кейін бір-бірімен тығыз мағыналық байланыста

тұрған бірнеше сөйлем бойында ойдың дамып-өрістеуі орын алады. Күрделі синтаксистік тұтастық соңында ойдың аяқталғанын білдіретін сөйлемдер орналасады.

Сонымен, күрделі синтаксистік тұтастықтарға енген дербес сөйлемдердің арасындағы тақырыптық-мағыналық қатысты лексика-грамматикалық және интонациялық ерекшеліктер мен тәсілдер көрсетеді екен. Осы тәсілдер мен ерекшеліктерге қарай күрделі синтаксистік тұтастықтарды құрайтын сөйлемдердің байланысу түрлерін үш топқа бөлуге болады: 1) Ілікпелі байланыс; 2) қатарластық, жарыспалы байланыс; 3) жалғаспалы байланыс.

1. Күрделі синтаксистік тұтастықтағы **ілікпелі байланыста** тұрған сөйлемдердің мағыналық қатынасын сөйлем ішінде қайталанып тұратын сөздер немесе сол сөздердің баламасы болатын есімдіктер көрсетеді. Байланыстың бұл түрі сөз барысындағы ойдың біртіндеп дамуын қамтамасыз етеді. Күрделі синтаксистік тұтастықта берілген тақырып бірінен соң бірі орналасқан сөйлемдер бойында белгілі бір желісте бірізділікпен дамып отырады. Ілікпелі байланыс көбінесе сөйлеудің пікір білдіру, сипаттау түрлерінде кездеседі. Мысалы:

1. Қыстаудың қасында үлкен **тоғай** болатын. 2. Ол **тоғайда** тораңғыл, **жыңғыл**, жиде ағашы және нар қамыстар өсетін. 3. Көп жылдық **жыңғылдар** үлкен терек ағаштар сияқты жуан, бұтақтары көп тармақты, көлемді болады. 4. **Жыңғылды** қыста сексеуіл сияқты отын есебінде пайдаланады. 5. **Оның** жылуы сексеуілден кем түспейді. 6. **Тоғайда** түрлі жабайы аңдар жүреді. 7. **Оның** ішінде жабайы шошқа, қасқыр, қарсақ, қояндар болатын. 8. Құстардан **онда** қырғауыл көп болатын. 9. Қыстың күні **тоғайға** аңшылар шығатын.

1. ↑ < Қыстаудың қасында // үлкен тоғай болатын ↓ > ///. 2. < Ол тоғайда тораңғыл ↑ < // < жыңғыл ↑ < // < жиде' ағашы ↑ < // < және нар қамыстар өсетін ↓ > ///. 3. ↑ < Көп жылдық жыңғылдар < /// < үлкен терек ағаштар сыйақты жуан ↑ < // < бұтақтары көп тармақты ↑ < /// < көлемді болады > ///. 4. ↑ < Жыңғылды ғыста < // < сексеуіл сияқты ↑ < // < отын есебінде пайдаланады ↓ > ///. 5. ↑ < Оның жылуы < /// < сексеуілден кем түспейді ↓ > ///. 6. ↑ < Тоғайда түрлі жабайы аңдар жүреді ↓ > ///. 7. ↑ < Оның ішінде жабайы шошқа ↑ < // < қасқыр ↑ < // < қарсақ ↑ < // < қояндар болатын ↓ > ///. 8. ↑ < Құстардан онда қырғауыл көп болатын ↓ > ///. 9. ↑ < Қыстың күні тоғайға аңшылар шығатын ↓ > ///.

Бұл күрделі синтаксистік тұтастықты құрап тұрған дербес

сөйлемдердің бәрі де тоғай деген ортақ тақырыпқа байланысты болып, әрқайсысы сол тақырыпты жан-жақты өрбітіп тұр. Мұндағы сөйлемдер өзара ілікпелі байланыс арқылы байланысқан. Тұтастықтағы ілікпелі байланыс сөйлемдер арасындағы мағыналық қатынастарға негіз ретіндегі оларға ортақ сөздердің немесе сол сөздердің орнына қолданылып тұрған есімдіктердің қайталанып айтылуынан көрінеді. Келтірілген мысалдағы 9 дербес сөйлемді бір синтаксистік тұтастықта ұстап тұрған — олардағы қайталанып тұрған сөздер (қара шрифтпен берілген) және интонациялық бірліктердің қызметі.

Бір абзац құрап тұрған бұл күрделі синтаксистік тұтастықтың тақырыбы оның бастамасы қызметіндегі бірінші сөйлемде (үлкен тоғай) жарияланған. Кейінгі сөйлемдерде (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) тақырып жан-жақты біртіндеп өрбіп, соңғы 9-сөйлемде (қыстың күні тоғайға аңшылар шығатын) күрделі синтаксистік тұтастықтың қорытындысы (соңы) жасалған.

Келтірілген мысалдың интонациялық ерекшелігіне келсек, тұтастыққа енген дербес сөйлемдер жай хабарлы сөйлемдердің интонациялық үлгісімен айтылып, тиянақты интонемаларға ие болып тұр. Әр сөйлем бәсеңдеп барып төмендейтін әуен қозғалысымен сипатталады. Ақырғы сөйлемде негізгі тон жиілігінің бағыты біртіндеп барып бәсеңдейтін көрініс беріп, соңына қарай толық тынған. Тұтастыққа енген жеке сөйлемдердің арасындағы кідірістері мағына жіктеуші қызмет атқарып, онша үлкен болмай, тек абзацты көмкеріп тұрған соңғы сөйлемнің аяғындағы кідіріс ғана көлемді болып тұр. Бұл кідіріс сөйлемнің төмендейтін интонациясымен бірге тұтастықтың аяқталғанын білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастық сөйлемдеріндегі ортақ семантикалық мазмұн аясында өздері қайталануы арқылы бір-бірімен ілікпелі байланыста тұрған сөздер сөйлеудің үш акустикалық параметрі — негізгі тон жиілігі, үдемелік және ұзақтылық арқасында айрықша акценттеліп тұр.

Сонымен, берілген күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы дербес сөйлемдердің өзара бірігуі өзінің толық аяқталғандығымен ерекшеленетін мүшеленген мәтін түріндегі көрініс беріп тұр. Мәтіннің сегменттелуіне, кідіріске қоса, қызмет жасап тұрғандар — әуен кескінінің өзгеруі және басқа да просодикалық параметрлер. Бұл ретте сөз түзушінің мақсаты мен ниетіне орай, мәтін мүшеленуі барысында оның әуелгідегі қалпынан басқа бір кейіптегі түрлі өзгерушіліктері болуы әбден

мүмкін. Күрделі синтаксистік тұтастықтың аталмыш түрі, стилистикалық тұрғыдан алып қарағанда, мәтін бірліктерінің синтаксистік және просодикалық ұйымдасуының мейлінше бейтарап және кең таралғаны болып табылады.

2. Күрделі синтаксистік тұтастықтың екінші **қатарластық, жарыспалы** түрінде де, ілікпелідегі сияқты, бір тақырып айналасында біріккен бірнеше дербес сөйлемдердің жалпы мағыналық байланысы олардың өзара құрылымдық арақатысымен сипатталады. Бірақ олардың ішінде ортақ лексикалық элементтердің әр сөйлемде қайталанып тұруы шарт емес. Олардың өзара мағыналық байланысы сөйлемдердің жалпы желісі және олардың ортақ немесе жақын грамматикалық тұлғаларынан білініп тұрады. Сөйлемдер бір-біріне ұласып, бір іздегі тізбек жасамайды. Олардың бойында көріністері бір уақытта орын тауып немесе бір-бірімен алмасып жатқан құбылыстар біртіндеп аталып, түгенделіп немесе салыстырмалы түрде баяндалып жатады. Бұл тәрізді синтаксистік тұтастықтардың бірінші сөйлемі, әдетте, ондағы бүкіл мазмұнды жалпылап тұрса, кейінгілері сол ортақ мазмұнның жеке бір қырларын ғана ашатын, құрылымы біркелкі жасалған бірліктер болады. Мысалы:

1. Жаз шықты. 2. Күн әбден жылынып, малшылар жайлауға кетті. 3. Малдарды өріске шығарып, ауылдан алыс айдап салады. 4. Бақташылар өрістегі малды күнібойы бағып, суғарып, кешке ауылға айдап келеді. 5. Сол уақытта бұзауын көрген сиырлары мөңіреп, қозысына телінген қойлары маңырап, ауыл даңғаза болады.

1. <Жазшықты↑> ///. 2. <Күн әбден жылынып↑< // <малшылар жайлауға кетті↓> ///. 3. <Малдарды өріске шығарып↑< // <ауылдан алыс айдап салады↓> ///. 4. <Бақташылар өрістегі малды↑< // <күні бойы бағып↑< // <суғарып↑< // <кешке ауылға айдап келеді↓> ///. 5. ↑<Сол уақытта / бұзауын көрген сиырлары мөңіреп↑< // <қозысына телінген қойлары маңырап↑< // <ауыл даңғаза болды↓> ///.

Байланыстың қатарластық, жарыспалы түріне берілген бұл мысалда да тұтастықтың үш мүшелі үлгісін байқауға болады (1-сөйлем—бастама; 2, 3, 4-сөйлемдерде—тақырып өрбуі; 5-сөйлем—соңы). Мәтін жай және құрмалас сөйлемдерден құрылып, олардың кейбіреуі бірыңғай мүшелер арқылы жасалған. Ондағы сөйлемдер бір-бірімен іліктеспей, дербес құрылымды болып келген. Бірақ мұндағы сөйлемдердің баяндауыш тұлғалары

біркелкі болып (көсемше, есімше, етістік), жарыспалы, қатарластық түрде тұр. Олар шақтық-модальдық жағынан байланысып, сөйлемдері бірінен кейін бірі келетін оқиғаларды баяндап тұр. Бұл бірлестіктің айтылу интонациясы да жай хабарлы сөйлемдер интонациясының үлгісіндей: араларындағы кідірістері біркелкі болып, көлемді кідіріс соңғы сөйлемнен кейін келіп тұр. Тұтастықтағы құрмалас сөйлемдердің алғашқы компоненттері мен бірыңғай мүшелер — тиянақсыз, жай сөйлемдер мен құрмаластардың соңғы компоненттері тиянақты интонемалармен сипатталған.

Күрделі синтаксистік тұтастықтың басы мен аяғы баяу шықса, ортаңғы бөлігінің сөйлемдері жылдам қарқынмен айтылып, әуен қозғалысының тізбектеліп келген көтеріңкі және бәсең түрдегі кескін сызықтарын береді. Әр сөйлемнің соңы негізгі тон мен үдемеліктің бірқалыпты, баяулап барып төмендейтін көрінісімен сипатталады. Кідірістер бірыңғай сөйлем мүшелері мен құрмалас сөйлемдердің компоненттері арасында байланыстырушы қызмет атқарып тұр. Мәтіннің аяғына таман, баяу қарқынмен қоса, негізгі тон мен үдемеліктің біршама бәсеңдеуі байқалса, мәтін аяқталғандығын оның ақырындағы шекті кідіріс көрсетіп тұр.

3. Күрделі синтаксистік тұтастықтың үшінші **жалғаспалы** байланысты түрі ауызекі сөйлеу барысында, көбінесе құрамындағы айтылымдардың мағыналық өзара байланысы просодикалық тәсілдер арқылы жасалатын диалогтерде кездеседі. Диалог лингвистикалық құбылыс ретінде көп жағдайларда ауызша түрдегі спонтандық сөйлеу барысында орын алады. Ол берілген сөйлеу әрекеті жағдаятындағы сөз актісіне небір коммуникативтік мақсатпен қатысқан сөйлеушілер арасында туындайды. Сөйлеудің бұл түріндегі пікір алмасу оның семантикалық, құрылымдық және **прагматикалық** тұстарынан да біртұтас бірлік құруына бағытталады. Диалогтің прагматикалық қыры ондағы айтылымдардың тиянақсыз, эллиптік түрде көрініс беретін құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктерін ажыратып береді. Оның алда айтылып кеткен ілікпелі және жарыспалы (қатарластық) түрлерінен айырмашылығы — күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдердің бір-бірімен өзара байланысында арнайы лексика-грамматикалық құралдар мен құрылымдық қатынастардың болмауы. Онда сөйлемдердің мақсатына қарай бөлінетін түрлерінің (хабарлы, сұраулы, лепті) бәрі кездесе береді. Бірақ олардың басым көпшілігі толымсыз сөйлемдер болып келеді. Мысалы:

1. — Бүгін саяжайға барамыз.
2. — Қай уақытта барамыз?
3. — Бір сағаттан кейін.
4. — Қалай барамыз? Автобустпен бе?
5. — Жоқ, // көршінің машинасымен.
6. — Сен Маратты / тез шақыр!
7. — Саяжайда бүгін не істейміз?
8. — Жеміс ағаштарын, // бақшаны суғарамыз.
9. — Алма термейміз бе?
10. — Піскенін тереміз.
11. — Қияр мен помидорды ше?
12. — Олардың да піскенін аламыз.
13. — Себет пен қалталарды алыңдар да // тез / ә-ә жиналыңдар!

14. — Кешке бір-ақ келеміз.

1. — <Бүгін саяжайға барамыз↓> ///.
2. — ↑<Қай уақытта барамыз↓> ///?
3. — <Бір сағаттан кейін↓> ///.
4. — ↑<Қалай барамыз> ///? <Автобустпен бе↑> ///?
5. — <Жоқ↓> // <көршінің машинасымен↓> ///.
6. — <Сен Маратты тез шақыршы↓> ///!
7. — ↑<Саяжайда бүгін не істейміз↓> ///?
8. — <Жеміс ағаштарын↑> // <бақшаны суғарамыз↓> ///.
9. — <Алма термейміз бе↑> ///?
10. — <Піскенін тереміз↓> ///.
11. — <Қияр мен помидорды ше↑> ///?
12. — <Олардың да піскенін аламыз↓> ///.
13. — <Себет пен қалталарда' алыңдар да↑> // <тез жыйналыңдар↓> ///!
14. — <Кешке бір-ақ келеміз↓> ///.

Сөйлеушілер арасындағы диалог көңілдегідей болып шығуы үшін алдын ала жасалған жағдайлар орындалуы шарт. Басқаша айтқанда, өзара қарым-қатынасқа түсетін сөз түзуші мен қабылдаушы екеуі үшін де олардың арасында айтылатын сөзге ортақ бір тақырыптың болуы міндет. Бұл жерде мысалға келтірілген диалогтегі мазмұн саяжайға бару тақырыбы аясында өрбіп тұр. Сөйлеу әрекетінің мазмұны мен мағыналық ерекшелігі қарым-қатынас тудырып тұрған сөз түзуші мен жалпы сөз барысының пресуппозицияларына байланысты болады.

Коммуникативтік акт орын алатын сөйлеу жағдаяттары, **фреймдер** осы жалпы пресуппозициялармен тығыз байланысты болып келеді. Күрделі синтаксистік тұтастықтың бұл түрінде де жалпы тұтастыққа тән үш мүшелі үлгіні аңғаруға болады. «Бастамасы» — бірінші сөйлемде: *Бүгін саяжайға барамыз*, «соңы», яғни қорытындысы — 14-ші сөйлемде: *кешке бір-ақ келеміз*. 2-шісінен 13-шісіне дейінгі сұраулы, хабарлы, бұйрықты болып келген толымсыз сөйлемдерде тақырыптың өрбуі орын алып тұр.

Диалог сөйлемнің әртүрлі коммуникативтік типтерінен (хабарлы, сұраулы, бұйрықты) құралған. Ондағы біртұтастық сұрақ-жауап түріндегі қақпа (ілікпе) сөздердің (реплика) өзара байланысы негізінде жасалған. Мұндай сөздердің көлемі сөйлеушілердің жеке басының тұлғалық ерекшеліктері мен олардың коммуникативтік қарым-қатынас жасаудағы нақты сөйлеу мақсат-ниеттеріне байланысты болады. Диалогке қатысушылар нақтылы берілген жағдаятта ауызша (вербальды) түрде қолданылатын тәсілдерді мейлінше аз пайдаланып, сөз арқылы жеткізілетін ақпараттың орны әуен, қарқын, үдемелік, басқа да қарым-қатынас құралдарымен (вербальды емес) толықтырылады.

Дайындықсыз (спонтанды) сөйлеуге тән диалогта кейбір сөйлемдердің дыбыстары жұтылып кетеді ($\uparrow < \text{Саяжайда бүгүн не'стейміз} \downarrow > /// ? < \text{Себет пен қалталарда' алыңдар} _$). Мұнда француз тілішісі Андре Мартиненің **үнемдеу принципіне** сәйкес дайындықсыз сөз легінде уақыт үнемдеу мақсатымен кейбір сөз қысқарып айтылады. Бұл заңдылық интонацияның уақытты белгілейтін параметрлерде көрінеді, нақты айтқанда, сөйлемдердің ұзақтылығы кемеііп, қарқыны да жылдамдайды.

Келтірілген мысалдан **интонемалардың жалпы сұрақ, арнайы сұрақ, қатал және сыпайы бұйрықты** сөйлемдер түрлерінің көріністерін байқауға болады. Ондағы кейбір *қай, қалай, тез, бір-ақ* сөздері негізгі тон жиілігі, үдемелік пен ұзақтылықтың ең жоғары деген мәндері арқасында акценттеліп тұр. Сөйлемдердің айтылу қарқыны олардың түріне байланысты болып келеді. Мәселен, бұйрықты сөйлем интонемасы баяу қарқынмен сипатталса, жалпы сұрақ интонемасы орташа қарқынмен айтылатын сөйлемнің көрінісін береді. Ал үдемеліктің амплитудасына келсек, ол барлық интонемалар үшін орташа мән беріп, тек қатал бұйрықты интонемада ғана оның кескін сызығы жоғары шамаларды көрсетеді және мәтін соңын білдіруші интонеманың

тиянақты түрінде бәсеңдеген сипат береді. Мұндағы негізгі тон жиілігінің бәсеңдеп, үдемеліктің төмендеуі мен ақырғы сөйлемнің жай, ақырын айтылуы үлкен шамадағы ұзақ жасалған кідіріспен қосарланып келуі толық аяқталған просодикалық құбылыс ретіндегі осы күрделі синтаксистік тұтастықтың соңын білдіретін белгі қызметін атқарып тұр.

Қарастырылып отырған диалогте (дискурста) әдеттегі **прагмалингвистикалық** жағдаят айқын аңғарылады. Бұл жерде сөз түзуші саяжайға бару қажеттілігін барынша жеткізгісі келіп, өзінің саяжайда не істеп, не қоятындығы туралы да анық біліп тұр. Контекст пен қарым-қатынас жағдаятына байланысты орын алған бұл дискурстың мүшеленуі кідіріс және басқа да просодикалық компоненттер арқасында іске асады. Берілген мәтінде, кәдімгі кідірістерден басқа, оның дыбысталған және спонтанды сөйлеу көрсеткіштері болып табылатын хезитация түрлері де кездеседі. Тұтастықтағы біріне-бірі жалғаса айтылған сөйлемдердің әрқайсысы бір синтагма құрап, тұтастық арасында келсе де, олардың аралықтарында, айтылу мақсатына қарай, бір деңгейдегі ықшам мөлшерлі жалғаспалы кідірістер бар екені көрініп тұр. Ал көлемді және соңына қарай төмендеп барып тынатын үлкен кідірісі бар интонация сөйлемдердің ең соңғысынан кейін келіп, сөйлеушіге тоқтап, дем алуға мұрша беріп тұр. Оның алдындағы (тақырып өрбуі) сөйлемдердің интонациялық өрнегі, яғни әуеннің сызығы желді күні толқынданып, бірінің үстіне бірі келіп килігіп, көпіршіп, қайырылып қайтып жатқан көлдің толқындарын көзге елестетеді. Ең «соңында» жел саябырлағасын ғана толқындар төмендеп, жайылып барып тынышталатыны сияқты.

Міне, интонация құбылысының барлық тілдер синтаксисіне, онда қарастырылатын сөйлемдерге, олардың коммуникативтік-құрылымдық түрлеріне тығыз байланысты екені және оның сөйлеу тіліндегі сөйлемдер мен мәтіндерде барынша көрініс табатыны анықталды. Сондықтан қай тілдің болса да интонациясының ерекшеліктерін танып-білу сол тілдердегі сөйлемдердің алуан түрлерін жан-жақты зерттеу арқылы ғана жүзеге асады. Интонацияның жалпы көрінісі, ең алдымен, оның компоненттері болып саналатын қарқын, үдемелік, тонның көтерілуі, бәсеңдеуі мен деңгейі және тағы басқаларының сөйлем түрлеріндегі орны мен қызметіне, басқаша айтқанда, олардың «мінез-құлқына» байланысты. Интонация ерекшеліктерін барлық тілдерге тән

универсалды семантика-синтаксистік құбылыс болып табылатын синтагмамен де байланыстыра қарастырған жөн. Интонацияның жалпы келбетін, өрнегін зерттеуде синтагмамен қатар, оларды көмкеріп тұратын әмбебап (универсалды) кідірістердің де орны ерекше. Просодикалық тәсілдер мәтіннің (дискурстың) прагматикалық аспектісін күшейтіп, семиологиялық тұстан релевантты болып, мағына ажыратушы қызмет атқаратыны байқалады. Сөйлеу тілінде көрініс табатын интонация мен прагматика бір-бірімен тығыз байланыста болып, адамның ойын, ниетін сыртқа шығарады. Интонация прагмалингвистиканың нақ өзегінде тұрып, оның негізгі көрсеткіші болып табылады. Мәтіннің (күрделі синтаксистік тұтастықтың) интонация деңгейінде зерттелуі оның прагматикалық қырларын ашып беру-ге жол ашады.

Сонымен, спонтанды сөйлеу үлгісіндегі шағын үзіндіні талдау барысында мәтінді дискурстың психолингвистикалық және социолингвистикалық қырларынан суперсегменттік деңгейде арнайы зерттеп, зерделеуді қажет ететініне көзіміз жетті.

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІННІҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жалпы сипаттама

Қазақ тіліндегі ырғақты (ритмикалық) ыңғайластыққа, рифмалық ұқсастыққа, яғни буын үйлесіміне құрылған поэзияның үлкенді-кішілі түрлерінің (формаларының) өзіне тән семантикалық—синтаксистік ерекшеліктерімен қатар интонациялық ерекшеліктері де бар екені сөзсіз. Алдыңғы тарауларда көркем прозадан, публицистикадан сұрыптап алынып қаралған жай сөйлем, құрмалас сөйлем және күрделі синтаксистік тұтастықтың семантикалық-құрылымдық түрлерін поэзияның кіші және көлемді формаларында да кездестіруге болады. Сөйлемдегі интонациялық кіші өлшем болып табылатын ырғақты топтар және жалпы тіл білімінде барлық тілдерге қатысты синтаксистік-интонациялық ең кіші универсалды өлшем деп саналып жүрген синтагма туралы жоғарыда айтқанбыз. Сол синтагма мен ырғақты топ поэзияның кіші формалары болып табылатын мақал-мәтел, нақыл сөздерде және оның көлемді формалары — көп шумақты өлеңдерде де, жырлар, толғауларда да орын алып, өзінің интонациялық ерекшеліктерімен саралануы ақиқат. Оның үстіне, поэзиядағы ырғақты топтардың түзілуінде, қайталауында, үйлесуінде белгілі тәртіп, жүйе болады деп саналады, соның бәрі интонацияда көрініс табуы сөзсіз. Сонда өлеңдегі ырғақты топтың ұйытқысы болатын ырғақ дегеніміз не, алдымен соны пайымдап көру керек. Ырғақты топтың ұйытқысы болатын оны өзіне үйіретін ырғақ туралы бір жерде: "Ритм явление сложное... будет правильным назвать ритмом систематическую повторность одинаковых противоположностей" делінсе (Всеволодский-Гернгросс, 1922, 104-б.), екінші жерде: "Ритм в поэтической речи в самом общем смысле означает соразмерность, периодичность в течение стихотворной речи," одан әрі: "В этом непрерывном течении ритма, тесно связанном и перекликающемся со смысловым движением стиха, приобретают значение параллели, контрасты и переходы, а также самые различные звуко-вые повторы" делінген (Ахметов, 1964, 12-б.). "Ритмді" қазақша "ырғақ" десек, ол белгілі өлшемге негізделіп, белгілі ретпенен системалық қайталанып тұрумен байланысты екен.

З.А.Ахметов қазақ өлең құрылысын жан-жақты зерттеп, ол

туралы терең ғылыми пайымдаулар айтады. Өзінің "Абайдың ақындық әлемі" деген кейінгі еңбегінде: "Қазақ поэзиясында өлең ырғағының тірегі- буын, яғни ырғақ буын санымен өлшенеді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі қазақ поэзиясынан басқа барлық түркі тілдес қырғыз, өзбек, татар, түрікмен, әзірбайжан, башқұрт секілді халықтардың тілінде, сонымен бірге француз, чех, итальян сияқты халықтардың тілінде де қолданылады",— дейді (Ахметов, 1995, 205-б.). В.В.Радловтың айтуынша, үндіеуропа тілдеріндегі сөздерді топтастыратын екпіннің қызметін түркітілдерінде үндестік заңы мен силлабикалық жүйе атқарады: "Задача резко выделяемого ударения в индоевропейских языках, в тюркских языках выпадает на долю гармонии гласных, которая здесь имеет задачу еще резче обозначить связь аглютинирующих слов" делінген (Radloff, 1883, p. 97-98).

Сонымен, түркі тілдерінің аглютинативтік құрылымы және үндестік заңы өздерінің қасиеттеріне лайық, сөздердің буындарын бір-бірімен жымдастырып, ешбір шашырауға жол бермейді және буындардың дыбыстарын бірыңғай түсіріп үндестіріп, үйлестіріп тұрады. Сонда, сайып келгенде, ырғағы "буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі" бар қазақ поэзиясындағы ритмикалық топтардың түзілуінің заңдылығы жоғарыда айтылған қазақ тілінің, біріншіден, аглютинативтік құрылымына, яғни сөз құрамының жалғаспалы болып, бір-бірімен жымдасып тұруына, екіншіден, үндестік заңына, үшіншіден, белгілі мөлшерлі сөздер тобының қайталанып тұратын ырғағына негізделінетінін көріп отырмыз. А.В.Щербаның айтуына қарағанда, "француз тілінде де силлабикалық тақпақтың рифмасы оның ұйқастық тәсілі ғана емес, оны тақпақ жасап тұрған фактордың ең бастысы" екен (Щерба, 1949, 169-б.). Жоғарыда келтірілген сөздерден байқайтынымыз, біріншіден, француз тіліндегі тақпақ жолдарының ұйқастығы да қазақ тіліндегі сияқты силлабикалық тәсілге, яғни сөз буындарына сүйенсе, екіншіден, француз тілінің сөз ырғағына негізделген жалпы интонациялық жүйесінің қазақ тілінің интонациялық жүйесіне "әуезділігіне" ұқсас екендігі. Бұл жөнінде интонация мәселесіне ең алғаш көңіл аударған ұлы бабамыз Ахмет Байтұрсыновтың айтып кеткенін еңбегіміздің алғашқы тарауларында баяндадық.

З.А.Ахметов өлең ырғағының буын санымен ғана өлшенбей, буындардың белгілі мөлшерде, белгілі ретпенен топтасып,

"бунақ" құрап қайталанып, сондай-ақ белгілі орындағы бунақтар тұрақты сөз жігімен бөлініп тұруымен белгіленетінін айтады. Мысалы, жеті буынды өлеңде оның сөз жігі үнемі төртінші буыннан кейін орналасып, өлең кестесі 4 буын, 3 буын болып келеді, дейді. З.А. Ахметовтың айтуынша, бунақтарды бөліп тұрған сөз жігінде әрдайым кідіріс бола бермейді. Бірақ та сол сөз жігінде пауза болмағанмен, сол жерде тақпақтың ырғағының, тонының кенет өзгеруі байқалады. Ал сөз жігіне кідіріс тура келсе, онда ол жік айрықша бедерленіп белгіленіп тұрады, дейді (Ахметов, 1964, 61-64-бб.).

Қазақ поэзиясындағы ырғақты топтарды "бунақ" деп, ал өлең жолдарына "тармақ" деген атауларды берген ХХ ғасырдың 20-шы жылдары қазақтың тіл жүйесін алғаш зерттеп, оның ішінде өлең жүйесін де, өлең өрнектерін де зерттеп, төл еңбектер жазған Ахмет Байтұрсынов болатын. Ахаң шығармаларында өлеңнің кестесі, айшығы, оның шумақ, тармақ, бунақ құрылыстары жіті тексеріліп, ондағы ырғақ, интонация ерекшеліктері де әңгіме етіледі. "Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайрылып отырады", — деп интонацияны өте дәл бейнелеген (Байтұрсынов, 1989, 180-б.). Қазақ тіліндегі буын екпінінің француз тіліндегі сияқты сөздердің соңында келетінін айта келіп, Байтұрсынов өлеңдегі сөз ырғақтарының үстіне өлеңнің өз ырғақтары қосылады, — дейді. Өлеңнің өз ырғақтарын "жорғақ" деп атауды ұсынады. Жорғақ буын ұқсастығы мен буынның белгілі ретпенен, белгілі мөлшерде топтасуымен түзілетін өлшем екенін айтады. Дауыс ырғағы сөзді бірдей-бірдей буынға, яғни бунаққа бөледі. "Сондықтан сөз табиғи негізінде қамыс сияқты бунақ-бунақ буыны бар нәрсе болып шығады" (189-б.), деп бунаққа бөлінген сөздің бунақтарының «ара жігінде» кідіріске орын қалдырмайтын сияқты. Бірақ ол кідіріс әрдайым өлең жолының, яғни тармағының соңында келеді. Егерде бунақ тармақтың ең соңында болса, одан кейін, әрине, кідіріс болады.

А.Байтұрсынов өлең кестесінің, өлең айшықтарының түрлі-түрлі болып келетінін, олардың бір шумақты, екі шумақты, үш шумақты, төрт шумақты, одан да көп шумақты болатынын айта келіп, оларға Мағжаннан, Абайдан мысалдар келтіреді. Шумақтың бірнеше тармақтан тұратынын, әр тармақта бірнеше "бунақ" болатынын, бунақтың бірнеше буыннан тұратынын айтады. "Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы", дейді (Байтұрсынов, 1989, 190, 192, 198-бб.).

Сонымен "бунақ", кейін "ырғақты топ" деп аталып жүрген өлеңдегі бірнеше буыннан тұратын өлшем.

Поэзия тілінде көбінесе сөйлем мүшелерінің орны ауысып, кейде олардың біреулері айтыл-май, толымды сөйлемдердің орнына толымсыз сөйлем, жалаң сөйлем, не жақсыз сөйлемдер пайда болып ықшамдалады. Мұндай өлеңде болатын құрылымдық өзгерістер, әрине, сөйлемдердің интонациясының түр-әлпетін де өзгертіп отырады.

Сонымен, силлабикалық жүйелі ырғақты топтар поэзия тілінің ұқсастық заңдылықтарына икемделіп, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, гармониялық көркемдікпен ерекше түзіледі. Ырғақты топтардың, бунақтардың арасында дауыс толқынының ырғағымен белгіленген сөз жігі болады. Олар өз ретімен тармақтардың ішінде, аяғында қайталанып отырады. Соның арқасында, шумақтардың, оның ішіндегі тармақтардың өзіне лайық ырғақтық және интонациялық келбеті түзілсе керек. Енді ырғақты топ немесе "бунақ" деп аталатын қазақ өлеңінің ең шағын өлшемі мен жалпы тіл білімінде әмбебапты семантикалық-синтаксистік, интонациялық ең шағын өлшем болып саналатын синтагманың арасын айырып, қандай жағдайда олар бір-біріне тура келеді, қандай жағдайда тура келмейтінін ашып алуымыз керек. Бұл екі өлшем әрдайым бір-біріне тура келе бермесе де, оларды кейде бірінің орнына бірі жүретін, бірдей өлшем деп те санайды.

Ырғақты топ болып табылатын "бунақты" алып қарасақ, ол буыннан тұрады да, ол буынның саны поэзияда төрттен аспайды. Бірақ ол төрт буынды бір сөз де болуы, екі-екі буыннан тұратын екі сөз де болуы немесе бір буынды және үш буынды екі сөзден тұруы да мүмкін. Ол бунақтардың арасында жоғарыда айтқандай кідіріс болуы да, болмауы да мүмкін.

Ал "синтагманы" алатын болсақ, ол семантикалық-синтаксистік, интонациялық өлшем болғандықтан, ол әр уақытта сөз тіркесінен, сөйлем бөлшектерінен тұрады және оның үстіне олар бір-бірінен интонациялық меже болып табылатын кідіріспен бөлініп тұрады.

Біздің байқауымызша, "бунақ" деп аталатын ырғақты топ та, "синтагма" да қазақ өлеңінің барлық түрлерінде кездесе береді.

Қазақ поэзиясында көп қолданылатыны жеті-сегіз буынды және он бір буынды өлеңдер мен тақпақтар. Ал төрт-бес-алты буынды тақпақтар сиректеу кездеседі деп саналады. Біздің

байқауымызша, төрт-бес-алты буынды тақпақтар өлеңнің кіші формасына жататын мақал-мәтел, нақыл сөз, жұмбақтарда жиірек кездеседі. Бұларда екі тармақтан тұратын жарты шумақты, төрт тармақтан тұратын бір шумақты тармақтар және үш тармақтылар кездеседі.

Енді тармақ саны аз, кіші формалы тақпақтар мен көп тармақты, көп шумақты өлең, толғау, жылдардағы интонация көріністерін бөлек-бөлек қарастырамыз.

Кіші формалы тақпақтардың интонациялық ерекшеліктері

Кіші формалы тақпақтар түріне қазақ ауыз әдебиетінде ежелден орны бар, буын ыңғайластығына, үндесуіне құрылып шебер айтылған ақыл, нақыл, шешендік, насихат сөздер бо-лып табылатын мақал-мәтел, тақпақ сөздері жатады.

Олардың өзіне тән мағынасы және формасымен қатар интонациялық көріністері де бар. Мақал-мәтел, нақыл сөздер жаратылыста, қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстар, халықтың тұрмыс-салтына, тіршілік-тілегіне, ұғым-сеніміне, ел-жұрт, батырлық, ақыл-ой, еңбек-кәсіп сияқты түрлі-түрлі тақырыптарға байланысты айтылған, халық даналығынан шыққан ықшам формалы, буын ұйқастығына құрылған сөздер.

М.Әуезов айтып кеткендей: "Ауызша әдебиеттің ішінде елдің белгілі ұғымын білдіретін, түсінігін көрсететін сөздің барлығы — жалпақ елдің сыбағасына тиеді" (Әуезов, 1927) .

Сөйтіп мақал-мәтел, нақыл сөздер көркем тілмен ұйқасымды айтылған, сөйлемдік құрамы қалыптасқан, біреуден-біреуге көшіп, өңделіп, халық санасында өмір сүретін, халықтың ортақ рухани қазынасы болып табылады.

Енді мақал-мәтелдің формасына, сөйлемдік құрылымына келсек, олардың көбісі ықшам, үйлесімді құрылған екі, төрт тармақты, санаулы буыннан тұратын ықшам сөйлемдер. Екі тармақтылардың ішінде де, төрт тармақтылардың ішінде де төрт-бес буыннан және жеті-сегіз буыннан тұратындары кездеседі. Олар хабарлы, бұйрықты, сұраулы, толымды, толымсыз, жақсыз, жалаң, жайылма жай сөйлемдер түрінде келе береді. Айтылуына қарай, мақалдарда хабарлы, бұйрықты, сұраулы, лепті сөйлемдердің интонаемалары кездеседі.

1. Әр тармағы бір-екі бунақ болып, әр бунағы төрт-бес буыннан тұратын мақалдарға мысал:

1) Ақыл жастан

Асыл тастан.

<Ақыл // жастан< //

<Асыл // тастан> ///

2) Ел көркі мал

Өзен көркі тал.

<Ел көркі // мал< //

<Өзен көркі // тал> ///

3) Әрекет көп

Берекет жоқ.

<Әрекет көп> //

<Берекет жоқ> ///

4) Атадан ақыл

Ағадан нақыл.

<Атадан // ақыл< //

<Ағадан // нақыл> ///

5) Ынтымақты ел

Сарқылмас көл

<Ынтымақт' ел< // /

<Сарқылмас көл> ///

6) Нарды сөкпе //

Нанды теппе.

<Нарды сөкпе> //

<Нанды теппе> //

7) Көбікті төкпе // Көпті сөкпе.

<Көбіктү төкпе< < Көптү сөкпе> ///

Жоғарыда келтірілген екі тармақты мақалдардың әр тармағы синтаксистік құрылымы жағынан бір-бір жалаң жай сөйлемнен тұратын іргелессалалас сөйлемдер. Алдыңғы бесеуінің тармақтары хабарлы сөйлем де, соңғы екеуінің тармақтары бұйрықты сөйлем түрінде келіп тұр. Бұл мысалдардағы әрбір тармақ бір-бір бунақ болып, яғни бір-бір ритмикалық топ құрып, соңғы буындары ғана емес, алғашқы, ішкі буындары да бір-бірімен ыңғайласып, үйлесіп тұр. Келтірілген мақалдардың әр тармағы бір бунақты болып, ал әр бунағы екі буынды екі сөзден тұрса да, құрылымдық жағынан әр тармағы бір жалаң жай сөйлем түрінде келіп, өзара интонациялық меже болып саналатын паузамен бөлініп тұр. Бұл жердегі ырғақты топ болып тұрған бунақтар, синтаксистік-интонациялық өлшем болатын синтагмаға тура келіп тұрғаны анық көрінеді.

Бұл екі тармақты мақалдардың өзіне тән интонациялық сызығы бар. Екі тармақтың алдыңғысының соңғы буыны жоғары көтеріліп, үдемелікпен сәл созылыққы айтылады да, ал екіншісінің соңғы буыны төмендеп келіп, жай үдемелікпен сәл созылыққы айтылады. Әр тармақтың соңында оларды бөліп тұрған кідіріс

бар. Бұлар тиянақсыз және тиянақты интономалардың варианттарымен сипатталады.

Соңғы бұйрықты сөйлемдер түрінде келген екі мақалдың интонациялық келбетіндегі айырмашылығы — табыс жалғауындағы сөздердің (*нарды — нанды, көбікті — көпті*) сол жалғауына ой екпінінің түсіп, оның акценттелуі. Осы ой екпіні мен тармақтың соңындағы бұйрық райда тұрған етістіктердің де (*сөкпе-теппе, төкпе-сөкпе*) соңғы буыны акценттеліп, бұйрықты білдіріп тұр. Ал бұлардың интонациялық сызығын алып қарасақ, басқа тақпақтардан айырмашылығы шамалы. Мұнда да сол көтеріңкі — бәсең әуен кескіні, бірақ бұлар кей сөздердің акценттеліп, кей буындардың созылыңқы, молырақ үдемелікпен айтылуымен ерекшеленеді.

Сонымен, әрбір мақалдың буын үйлестігіне сүйенген өзіне тән ырғағы — интонациясы бар. Оның сызығы алдыңғы бес мақалдың бәріне де — бірінші тармақтың аяғына қарай екінші (2) тональды деңгейден үшінші (3) тональды деңгейге көтеріліп кідіріспен бөлінсе, екінші тармақтың аяғына қарай екінші (2) тональды деңгейден бірінші (1) тональды деңгейге түсіп барып аяқталады. Ал тармақтары бұйрықты сөйлем болып келген соңғы екі мақалдың интонациялық сызығы алдыңғы тармақтары хабарлы сөйлем болып келгендерінен аздап өзгешелеу. Бұлардың бұйрықты райда тұрған баяндауыштары (*сөкпе, төкпе*) молырақ ұзақтылық және үдемелікпен салмақты айтылады. Бұларға бұйрықты сөйлем интономасы тән.

2. Төрт тармақты, бір бунақты мақал-мәтелдерге мысал:

1) Жалғыз ағаш

Орман болмас,

Жалғыз кірпіш

Қорған болмас.

<Жалғыз ағаш> /

<Орман болмас> //

<Жалғыз кірпіш> /

<Қорған болмас> ///

2) Сөйлей білмеген

Сөзді қор етер,

Тіре білмеген

Бөзді қор етер.

<Сөйлей білмеген> /

<Сөзді қор етер> //

<Тіре білмеген> /

<Бөзді қор етер> ///

3) Жүрместен бұрын

Жолыңды байқа,

Киместен бұрын

Тоныңды байқа.

4) Малы жоқ деп

Ерген түңілме,

Егіні жоқ деп

Жерген түңілме.

<Жүрместем бүрүн< /	<Малы жоқ теп< //
<Жолүндү байқа>///	<Ерден түңүлме> ///
<Кийместем бүрүн< /	<Егіні жоқ теп< //
<Тонүндү байқа>///	<Жерден түңүлме>///

Келтірілген төрт тармақты, бір бунақты мақал-мәтелдердің әр тармағы төрт-бес буыннан тұрады. Бұл мысалдардағы буын үйлесуі былайша келеді: бұлардың бірінші тармағының соңғы сөзімен үшінші тармағының соңғы сөзі, екінші тармағы мен төртінші тармағының соңғы сөзі (*болмас — болмас, білмеген — білмеген, көр етер — көр етер, бұрын — бұрын, байқа — байқа, түңілме — түңілме*) бірдей болып және бір сөз қайталанып тұрады. Сондай-ақ бұл сөздердің алғашқы да буындары үйлесіп қана қоймай, олардың буын сандары да бірдей болып келеді.

Бұл мысалдардағы буын үйлесуі және олардың буын сандарының бірдей болуы, әр мақалды бір шеңберде біркелкі ырғақта ұстап, олардың біркелкі көтеріңкі-бәсең толқынды интонациясын сызады. Бұл жерде Ахаңның өлең ырғағын "жорғақ" деп атап, ол туралы айтқан сөздері көңілге оралады: "Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, теңселуі сияқты екінші өңді ырғақ болады. Бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздердің әуездес ұқсастығымен келетін ырғақ" (Байтұрсынов, 1989, 189-б.).

Синтаксистік құрылымы жағынан алып қарағанда, төрт тармақты әр мысал төрт сөйлем емес, екі жай сөйлемнен тұрады: *Жалғыз ағаш // орман болмас; жалғыз кірпіш // қорған болмас немесе Сөйлей білмеген // сөзді қор етер; тіре білмеген // бөзді қор етер*, деген екі жай сөйлем.

Келтірілген бір, екі мақалда бірінші тармақпен үшінші тармақта бастауыш тобы (*жалғыз ағаш, жалғыз кірпіш, сөйлей білмеген, тіре білмеген*) бір ырғақты топ болып, арасында шағын кідірісі бар дара синтагма болып тұр. Екінші, төртінші тармақтар — баяндауыш тобы (*орман болмас, қорған болмас, сөзді қор етер, бөзді қор етер*), бұлардың да әрқайсысы бір ырғақты топ болып, дара синтагмаға тең болып тұр. Бұл жерде келтірілген топтардың бәрі бірдей дара сөз тіркесінен болған сөйлем мүшелері. Бұлардың бәріне тиянақсыз және тиянақты интонемалар тән.

Үшінші, төртінші мақалда жалпылама жақты бастауышсыз екі сөйлем. Олардың бірінші, үшінші тармақтары (*жүрместен бұрын, киместен бұрын, малы жоқ деп, егіні жоқ деп*) пысықтауыш

мүшелер тобы, ал екінші, төртінші тармағы — баяндауыш тобы (*жолыңды байқа, тоныңды байқа, ерген тұңілме, жерден тұңілме*) болып тұр. Бұл үшінші, төртінші мақалдардың да сөйлемнің синтаксистік мүшелері болып табылатын ырғақты топтары бір синтагма құрайды.

Ырғақты-интонациялық жағынан алып қарасақ, бұл төрт тармақты-төрт синтагмалы төрт мақалдың интонациясы бірдей, не ұқсас деуге болады. Бұлардағы төрт синтагма — екі-екіден жалғасып, өздеріне тән толқынды интонациямен "жорға жүрісінің тайпалуы" сияқты болып келіп, бірінші екеуінің аяғы сәл көтеріңкі тиянақсыз әуенмен айтылады да, ал үшінші, төртінші синтагма бір-бірімен жалғасып, толқынды интонациямен өрнектеліп, тиянақты интономамен төмендеп барып, көлемді кідіріспен аяқталады.

Төрт тармақты тақпақ болып келетін бұл мақалдардың интонациялық жалпы келбетін алып қарасақ, бірінші, үшінші тармақтары екінші тональды (2) деңгейден басталып, үшінші (3) деңгейге көтеріледі. Ал екінші және төртінші тармақтар сәл бәсеңдейді. Екінші тармақ үшінші тональды деңгейден (3) екінші тональды деңгейге (2) дейін, ал төртінші тармақ екінші тональды деңгейден (2) бірінші тональды деңгейге (1) дейін төмендейді. Мақалдың мағынасына қарай тармақтың басындағы, аяғындағы сөздердің кейбір буындары молырақ үдемелікпен, созылыққы айтылады. Әр мақалда қанша тармақты болғанына қарамай (екі тармақты болса да, төрт тармақты болса да) бір ғана ой айтылады, сондықтан оның ең көлемді кідірісі біреу-ақ болады. Ол мақалдың ең соңындағы, төртінші тармақтың аяғында төмен деңгейде (1) тұр.

3. Мақалдың сирегірек кездесетіні бір тармақтан тұратындары. Олар бір тармақтан тұратын болған соң, олардың аяғында басқа тармақпен буын үйлесімі деген болмайды. Бірақ бір тармақты, бір жолдан тұрып, бір сөйлем болып тұрған мақалдың өз ішіндегі сөздерінде буын, дыбыс үйлесімі және сөздердің қайталануы бар. Сондықтан мұндай мақалдарда да үйлесім және ырғақты топ табылады. Мысалы:

- 1) Ауылы біргің — ауызы бір.
- 2) Өз елім — өлең төсегім.
- 3) Ырыс алды — ынтымақ.
- 4) Бірлік болмай — тірлік болмас.

- 1) <Аулы бірдің < // аузы бір> ///
- 2) <Өз елім < // өлең төсегім> ///
- 3) <Ырыс алды < // ынтымақ> ///
- 4) <Бірлік полмай < // тірлік полмас> ///

Әр мақал жеті-сегіз буыннан тұратын бір ғана тармақ болып, әр тармақ қос ырғақты топ және қос синтагма құрап тұр. Синтаксистік құрылымы жағынан бірінші, екінші, үшінші мақалдар бастауыш тобы (Ауылы бірдің, өз елім, ырыс алды) мен баяндауыш тобынан (аузы бір, өлең төсегім, ынтымақ) тұратын жай хабарлы сөйлемдер. Ал төртінші мақал — себеп-салдарлы сабақтас-құрмалас сөйлем; бірлік болмай — бағыныңқы сөйлем де, тірлік болмас — басыңқы сөйлем. Келтірілген қос синтагмадан тұратын төрт мысалдың да интонациясы бір-біріне ұқсас көтеріңкі-бәсең, толқынды болып келіп аяғында төмендеп тиянақты тынады. Қос синтагманың алдыңғысы тиянақсыз, соңғысы тиянақты интонамаға жатады.

Жеті, сегіз буынды мақалдардың да екі тармақтысы (жарты шумақты) мен төрт тармақтысы (бір шумақты) жиі кездеседі. Ал үш тармақтылар сиректеу кездеседі екен.

4. Екі тармақтыларға мысал:

- 1) Елдің іші — береке,
Көптің іші — мереке.
<Елдің іші < // < береке> //
< Көптің іші < // < мереке> ///
- 2) Аз да бітер, көп те бітер,
Татулыққа не жетер?
<Аз да бітер> // < көп те бітер> //
<Татулыққа / не жетер> ///?
- 3) Ергі намыс өлтірер,
Қоянды қамыс өлтірер.
<Ергі / намыс өлтірер < //
< Қоянды / қамыс өлтірер> ///
- 4) Жұрт көргендей, қалаң болсын,
Жұрт білгендей, балаң болсын.
<Жұрт көргендей / қалаң болсын> //
< Жұрт білгендей / балаң болсын> ///.

Бірінші, екінші және төртінші мақалдың әр тармағы қос ырғақты топтан, бір-екі синтагма-дан тұрады да, ол ырғақты топтардың төртінші буыннан кейін келетін аражігінде шағын кідірісі бар. Кідірістер жазуда тыныс белгілерімен (тире мен үтір) белгіленген. Үшінші мақалдың тармақтары да қос ырғақты топтан тұрады, бірақ олардың аражігі төртінші буыннан кейін емес, бірінші тармақтың басындағы акценттелген сөздің (*epgi*) екінші буынынан кейін келеді, ал екінші тармақта акценттелген сөздің үшінші буынынан кейін (*қоянды*) келіп, арасы шағын кідіріспен бөлініп тұр.

Синтаксистік жағынан — бірінші, үшінші, төртінші мақалдардың әр тармағы дара сөйлем, ал екінші мақалдың бірінші тармағы құрмалас сөйлем де, екінші тармағы сұраулы сөйлем. Бұл мақалдардың әрқайсысы үйлесімді сөздерден, буындардан тұратын қос тармақтан тұрып, олар құрылымы жағынан дара бөлек сөйлем болғанмен, мағына жағынан өзара байланысты екі ойды білдіреді. Ол өзара байланысты ойлар мақалдың екі тармағы болып тұрған екі іргелес салалас құрмалас сөйлемдерде айтылып тұр. Келтірілген мақалдардың бәрінің интонациялық сызығы біркелкі. Бірінші тармағы толқынданып барып аяғы жоғары көтеріліп барып шағын кідіріспен бөлінсе, екінші тармағы толқынданып келіп, аяғы төмендеп барып сөйлемнің соңында келіп, ойдың аяқталғанын білдіретін, төмен (1) тональды деңгейдегі көлемді кідіріспен бітеді. Бұлардың да алдыңғы синтагмасы тиянақсыз интономаға, соңғысы тиянақты интономаға жатады. Екінші мақалдың соңғы сұраулы сөйлемін арнаулы сұрақ интономасына сай келеді.

Екі тармақты мақалдың екі тармағын жазып, бір-біріне жалғастырып, сонан соң оның интонациялық сызығын қарастырсақ, ол бірыңғай толқынды (2, 3 тональды деңгейде) ұзын, кейбір буындары молырақ үдемелікпен және ұзақтылықпен айтылып, аяғында (1 деңгейде) бір-ақ төмендейтін бір сызық болар еді. Мысалы:

Жұрт көргендей // қалаң болсын, // Жұрт білгендей // балаң болсын.

Мұнда тиянақсыз және тиянақты интономалар толқынды әуенмен ерекшеленеді.

5. Жеті-сегіз буынды төрт тармақты мақалдарға мысал:

1) Болмас елдің баласы

Бірін-бірі табалар.

Болар елдің баласы

Бірін-бірі ағалар.

<Болмас елдің баласы> //

<Бірім-бірі табалар> ///

<Болар елдің баласы> //

<Бірім-бірі ағалар> ///

2) Көрген сайын сіз десіп

Сыйласқанға не жетсін.

Шашылғанды бірлесіп

Жинасқанға не жетсін.

<Көрген сайын> / сіз десіп < //

<Сыйласқанға> / не жетсін> ///

<Шашылғанды> / бірлесіп < //

<Жыйнасқанға> / не жетсін> ///

3) Жақсылық қылсаң халыққа

Бір қайырымын аларсың.

Жамандық қылсаң халыққа

Жапанда жалғыз қаларсың.

<Жақсылық қылсаң> / халыққа < //

<Бір қайырымын> / аларсың> ///

<Жамандық қылсаң> / халыққа < //

<Жапанда жалғыз> / қаларсың> ///

Ырғақты, буындық ұқсастыққа, рифмалық үндесуге құрылған жеті-сегіз буынды төрт тармақтан тұратын мақалдардың әр тармағы бір-бір синтагма болады. Ол синтагмалар екі-екіден қосылып, жеке сөйлем құрап тұр. Мұндағы төрт тармақтан тұратын тақпақтардың ырғақ, рифма үйлесуі олардағы сөздердің буын санының бірдейлігімен ғана емес, олардың дыбыстарының ұқсас, кейде бірдей болуымен, кейде сөздерінің қайталануымен болып тұрғанын байқау қиын емес: *табалар, ағалар, елдің-елдің, баласы-баласы, десіп-бірлесіп, сыйласқанға-жинасқанға, не жетсін-не жетсін, аларсың-қаларсың, жақсылық-жамандық, халыққа-халыққа* деген сияқты.

Келтірілген мақалдардағы қос тармақтан — синтагмалардан тұратын екі сөйлем бір ойды білдіретін болғандықтан, оның соңғы (1 тональды деңгейдегі) интонациясы мақалдың (төртінші тармақтың) ең соңында болады.

Бұл мақалдардың интонациясының жалпы сызығы "жорғаның тайпалуындай" біркелкі толқынданып келіп, екі-екіден қосылған синтагманың алдыңғысының соңында сәл көтеріліп, шағын кідіріспен бөлініп (тиянақсыз интонемаға сай), мақалдың соңғы синтагмасының аяғына қарай төмендеп барып көлемді кідіріспен аяқталады (тиянақты интонемаға сай). Мұндай жеті-сегіз буынды төрт тармақты тақпақ түрінде келген мақалдардың интонациялық

сызығының толқындарының деңгейлері бір-біріне өте жақын екінші, үшінші тональды деңгейде болып, оның үстіне, сөздерінің буын мөлшерлері бірдей болған соң, толқын аралары да біркелкі болып келеді де, көлемді "дем алыс" кідірісі мақалдың аяғында әр уақытта бірінші тональды деңгейде болады.

6. Үш тармақтыларға мысал:

1) *Ел жасымен көрікті*

Тау тасымен көрікті

Аяқ асымен көрікті.

<Ел / жасымен көрікті> //

<Тау / тасымен көрікті> //

<Аяқ / асымен көрікті> ///

2) *Батыр болсаң — жауды қайтар*

Шаруа болсаң — малды қайтар

Шешен болсаң — дауды қайтар.

<Батыр болсаң < // жауды қайтар> //

<Шаруа болсаң < // малды қайтар > //

<Шешен болсаң < // дауды қайтар> ///

Келтірілген бірінші мақалдағы жеті буынды тармақтың үшеуі де біркелкі құрылымды жай сөйлемдер. Әрқайсысы аражігінде кідірісі бар екі-екі ырғақты топтан тұрады. Мұндағы сөздердің ырғақты топқа бөлінуі, бұрын келтірілген жеті буынды тақпақтардың бөлінуінен (төрт буын + үш буын) тіпті басқаша: буындардың алтауы баяндауыш тобына жататын екінші ырғақты топта тұр да (*жасымен көрікті, басымен көрікті, асымен көрікті*), ал бастауыш болатын жалғыз буынды ел, тау деген сөздер бірінші ырғақты топтың рөлін атқарып, басқаларынан кідіріс арқылы бөлініп тұр. Біздің бұдан көретініміз — мақал тармақтарының ырғақты топқа бөлінуі кейде оның мағынасына қарай икемделіп өзгеше болуы. Бірінші мақалдағы үш тармақтың интонациялық сызығы бір-біріне ұқсас: екеуінің соңы екінші тональды деңгейден төменірек келіп, шағын кідіріспен бөлініп, үшінші соңғысының аяғы бірінші деңгейге дейін төмендеп, көлемді кідіріспен бітеді.

Екінші үш тармақты мақалдың әр тармағы құрылымы жағынан шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер. Әрқайсысы біркелкі мөлшерлі, үйлесімді буындардан болып, екі-екі ырғақты топтан, синтагмадан тұрып, шағын кідіріспен бөлініп тұр. Оның біріншісі бағыныңқы сөйлем де, екіншісі басыңқы сөйлем. Бұл үш сөйлем

күрделі ойды білдіріп тұрғандықтан, ол бұлардың интонациялық сызығында да көрініс табады. Бұлардың интонациясы толқынды біртұтас болады: бастапқы синтагмасының аяғы біркелкі көтерілкі болып тиянақсыз интонемамен бітсе, кейінгі синтагмаларының басыңқы сөйлемдерінің екеуінің соңы екінші және бірінші тональды деңгейдің арасында тоқтайды да, үшіншісі ғана бірінші деңгейге дейін төмендеп, тиянақты интонемамен және көлемді кідіріспен бітеді.

7. Мақалдың он бір-он екі буындылары көбінесе екі тармақты болады. Мұндай мақалдар сиректеу кездеседі. Себебі мұндай мақалдардың жеті-сегіз буынды мақалдарға қарағанда буын саны көп болып, тармақтары ұзынырақ болғандықтан оларды есте сақтап, айтуға қиынырақ болуында болса керек. Мақал-мәтелдерге тән есте сақтауға қолайлы "лаконичность" деген қасиет төрт-бес буынды мақалдар мен жеті-сегіз буынды мақалдарда жиірек кездеседі. Сондықтан олар ел аузында көбірек тараған. Дегенмен он бір буынды мақалдардың мол көлеміне сай, олардың мағынасы да терең болып келеді. Мысалы :

1) *Шеберді шебер қолынан таниды,*

Батырды батыр жонынан таниды.

<Шеберді шебер / қолынан танийды> //

<Батырды батыр / жонынан танийды> ///

2) *Хас сұлуды қаралысында сынама,*

Хас батырды жаралысында сынама.

<Хас сұлуды / қаралысында сынама> //

<Хас батырды / жаралысында сынама> ///

Бірінші мысалда он бір буыннан тұратын мақалдың екі тармағы да екі-екі синтагмадан тұратын екі жай хабарлы сөйлем. Бұлардың интонациясын алып қарасақ, ол — екеуінде біркелкі. Бес буынды бірінші синтагмалар өзара жақын деңгейде толқынданып келіп аяқ жағында көтеріліп, тиянақсыз интонемаға ие болса, екінші алты буыннан тұратын синтагмалар да солай толқынданып барып, төмен түсіп, тиянақты интонемамен сипатталады. Бірақ бұл екінші алты буынды синтагмалардың алдыңғысынан соңғысының жалпы деңгейі біраз төмендеу болады да, көлемді кідіріс осы соңғысында, яғни мақалдың соңына келеді.

Екінші он екі буыннан тұратын мақалдың екі тармағы да екі-

екі синтагмадан тұратын екі жай бұйрықты сөйлемдер. Бұлардың интонациясының жалпы сызығы бір-біріне ұқсас. Бірінші төрт буыннан тұратын синтагмалар толқынданып келіп, аяғындағы буын (*ды*) акценттеліп, үшінші тональды деңгейде, молырақ үдемелікпен, ұзақтылықпен ерекшеленіп, тиянақсыз интонемаға ие болады. Екінші сегіз буыннан тұратын синтагмалар да толқынданып келіп, бұйрық райда тұрған баяндауыштарының соңғы буыны (*ма*) акценттеліп айтылады. Екінші сөйлемнің тональды деңгейі біріншісінен төменірек болады да, ал оның соңғы синтагмасы тиянақты интонемамен сипатталып, бірінші деңгейде көлемді паузамен бітеді.

Көлемді формалы өлеңдердің, толғаулардың, жырлардың интонациялық ерекшеліктері

Көлемді формалы тақпақтарға қазақ поэзиясының көп шумақты (екі шумақтан артық) өлеңдерін және көп тармақты толғауларын, жырларын жатқызамыз.

Көп шумақты өлеңдер жеті-сегіз буынды немесе он бір буынды да болып келе береді. Көлемді формалы толғаулар мен жырлар көбінесе, тақпақтың көне түрі болып саналатын жеті-сегіз буындысынан тұрады. Ал қазіргі көркем әдебиеттегі көп тармақты поэмалар мен толғау, жырлар жеті-сегіз буынды да, он бір буынды да болып, көп шумақты өлеңдер түрінде де кездесе береді. Бұл көп шумақты өлеңдер мен көп тармақты толғаулар, жырлар синтаксистік құрылымы жағынан жай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер түрінде де, құрмалас сөйлемдер түрлерінде де (оның ішінде көп компонентті, көп бағыныңқылы түрлерінде), сондай-ақ бір тақырыпты дербес сөйлемдерден тұратын күрделі синтаксистік тұтастықтар түрінде де кездеседі. Сөйлемнің жоғарыда аталған құрылымдық түрлерінің бәрінің өзіне тән интонациялық ерекшеліктері бар екені анық. Себебі сөйлемдердің интонациясы олардың құрылымымен де, мағынасымен де тығыз байланысты. Сондықтан поэзияда кездесетін түрлі сөйлемдер өзінің құрылымына, мағынасына, мақсатына қарай, интонацияның барлық компоненттерін (әуен, қарқын, үдемелік, ұзақтылық, кідіріс сияқтыларды) бір-бірімен байланыстырып қозғалысқа түсіреді де, олар сол сөйлемдердің интонемасын сызады.

1. 7 буынды бірнеше шумақты өлеңге мысал:

Дала мен қала
Дала менен қалаға
Ортақ өскен баламын.
Менің үшін бәрібір
Шарабың мен шалабың.

Дала болып тыныстап,
Маужырап дем аламын.
Қала болып жұмыстан
Қалжырап бір қаламын.

Қала кезде басшымын
Жұмыстымын дер едім.
Дала кезде ашының,
Дәмін татып көремің.

Қарыз алсам біреуден
Қала құсап аламын.
Қарыз берсем біреуге
Дала құсап беремін.

Етек-жеңім ашылып
Дала құсап жатам да
Ертеменен асығып,
Қала құсап оянам.

(Қадыр Мырзалиев).

<Дала менен / ғалаға < //

<Ортақ өскем / баламын > ///

<Менің үшүм / бәрібір < //

<Шарабың мен / шалабың > ///

<Дала болуп / тыныстап < //

<Маужырап дем / аламын > ///

<Қала болуб / жұмустан < //

<Қалжырап бір / қаламын > ///

<Қала кезде / башшымын < //

<Жұмустамын / дередім > ///

<Дала гезде / ашшының< //

<Дәмін татып / көрөмүн>///

<Қарыз алсам / біреуден< //

<Қала ғұсаб / аламын> ///

<Қарыз берсем / біреуге <//

<Дала ғұсап / перемін> ///

<Етег-жеңім / ашылып <//

<Дала ғұсаб / жатам да< //

<Ертеменен / асығып <//

<Қала ғұсаб / ойанам >///

Синтаксистік құрылымы жағынан қарастырсақ, келтірілген бес шумақты өлеңнің төрт шумағының екі-екі тармағы қосылып бір-бір жай хабарлы сөйлем болып тұр. Ал бесінші шумағы салалас құрмалас сөйлем түрінде келіп, алдыңғы екі тармағы оның бір компоненті болып, соңғы екі тармағы екінші компоненті қызметін атқарып тұр.

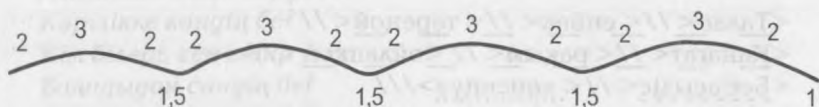
Интонациялық, ырғақ жағынан алып қарасақ, бұл жеті буынды бес шумақты өлеңнің әр тармағы жеке-жеке синтагма болып, бәрі бірдей қос ырғақты топтан, яғни екі-екі бунақтан тұрады. Олардың дауыс ырғағының өзгеруімен белгіленетін жігі төртінші буыннан кейін келіп, жырлардағы сияқты төрт + үш буын болып бөлініп тұр. Олардың аражігінде кідіріс жоқ. Ал әр шумақтағы әрбір төрт тармақтың әрқайсысы бір-бір синтагма болғандықтан кідіріспен бөлініп тұр. З.Ахметов айтқандай "... ырғағы буын санымен өлшенетін" (Ахметов, 1995, 205-б.). Қазақтың жеті буынды өлеңінің шумақтарындағы әр тармағының соңғы үшінші буыны ғана сан жағынан, дыбыс жағынан үйлесіп (*тыныстан — жұмыстан, ағамын — қаламын сияқты сөздер*) қоймай, олардың алдыңғы сөздері де (*дала-қала*), ортасындағы сөздері де (*болып-болып, алсам-берсем*), көбінесе буын жағынан бірдей болып, бір-бірімен ұйқасып, үйлесіп тұрады. Өлеңді өлең қылып, оның интонациясын "жорғаның тайпалуындай" қылып тұрған, әрине, осы ұйқастар мен үйлесімдер.

Сонымен, келтірілген бес шумақты өлеңнің жай сөйлемі болса да, құрмалас сөйлемі болса да, төрт синтагмадан тұратын, әр шумағының жалпы интонациялық келбетін алып қарасақ, оның әрбір синтагмасы өз алдына интонама — алдыңғысы тиянақсыз,

соңғысы тиянақты интонаема болып, екі-екіден жұптасып, көтеріңкі-бәсең толқынданып, мағынасына қарай кейбір буындары акценттеліп келіп, алдыңғы үшеуі шамалы паузамен бөлініп, ең соңғысы көлемді кідіріспен төменгі деңгейде аяқталады. Сонымен екі-екіден қосылған синтагмалардың алдыңғысының аяғы көтеріліп, соңғылары төмендеп барып бітеді.

Бұл суреттелген өлеңнің интонациялық келбеті оның барлық шумақтарында біркелкі болып қайталанып отырады да, жеті буынды көп шумақты өлеңнің жалпы интонациялық өрнегін сызады.

Төмендегі схеманы қараңыз:

2-7-8 буынды өлеңге мысал:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.

Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.

Өсек, өтірік, мақтаншақ
Бес дұшпаның білсеңіз.

Талап, еңбек, терең ой
Қанағат, рақым, ойлап қой
Бес асыл іс көнсеңіз.

(Абай).

<Ғылым таппай / мақтанба> //

<Орұн таппай / баптамба> //

<Құмарланып / шаттамба < //

<Ойнап посқа / күүлүүгө> ///

<Бес нәрседен / қашықпол> //

<Бес нәрсеге / асықпол < //

<Адам болам / десеніз> ///

<Тілеуң < // < өміруң алдыңда < //

<Оғаң ғайғы / жесеніз> ///

<Өсек < // < өтүрук < // < мақтаншақ < //

<Бес түшпаның / білсеңіз> ///

<Талап < // < еңбек < // < тереңой < //

<Қанағат < // < рақым < // < ойлапқой < //

<Бес асыліс < // < көңсөнүз> ///

Жоғарыда Абайдан келтірілген жеті-сегіз буынды он төрт тармақ мағынасына қарай, бес сөйлемге бөлінеді. Оның біріншісінде төрт тармақ қосылып, бір сөйлем құрап, бір ойды білдіріп тұр, екіншісінде үш тармақ қосылып, бір ойды білдіріп тұр, үшіншісінде екі тармақ қосылып, бір сөйлем құрап, бір ойды білдіріп тұр, төртіншісінде де екі тармақ бір сөйлем, бір ойды білдіреді, бесіншісінде үш тармақ бір сөйлем болып бір ойды білдіреді. Бұл сөйлемдердің бәрі бұйрықты, хабарлы сөйлем түрінде келіп, тармақтың әрқайсысы бір-бір синтагма құрап, өз алдына интонама болады. Хабарлы сөйлемнің алдыңғы синтагмалары бірыңғай мүшелер түрінде тиянақсыз интонамаға жатады да, ал соңғысы тиянақты интонамамен сипатталып, мөлшерлі кідіріспен тынады.

Бұл жерде синтагмалардың бірде сөйлем компоненттеріне тең (бірінші, екінші шумақта), бірде сөйлем мүшелеріне (бірыңғай мүшелері) тең екенін байқау қиын емес (төртінші, бесінші шумақта).

Келтірілген өлеңнің әр шумағының синтагмалары көтеріңкі-бәсең толқынды әуенмен айтылып, шағын кідіріспен бөлініп, ең соңғы көлемді кідіріс тиянақты деп аталатын сөйлемнің аяғында келетін интонамадан кейін келіп, шумақты көмкеріп тұр.

Бұл шумақтарда да сөздердің, буындардың акценттелуі олардың мағынасымен тығыз байланысты. Мысалы, бірінші шумақтағы бұйрық райдағы етістіктен болып тұрған баяндауыштардың

(мақтанба, баптанба, шаттанба) ортаншы буынына ой екпіні түсіп, молырақ үдемелікпен созылықы да нық айтылып тұр. Шумақтардың тармағының саны да түрлі-түрлі (төрт, үш, екі) болуы ойдың біту-бітпеуімен байланысты екенін байқау қиын емес.

Кейде өлеңнің мағынасына қарай тармақтары шумаққа бөлінбейтіні де кездеседі. Оны ендігі жеті-сегіз буынды он тармақты мысалдан көреміз:

Балалық өлді білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті көрдің бе?
Кәрілікке көңдің бе?
Кім біледі, сен кәпір
Баяндыдан сөңдің бе?
Баянсызға төңдің бе?
Әлде айналып, кім білер,
Боталы түйе секілді
Қорадан шықпай өлдің бе?

<Балалығ өлдү> // <білдің бе> ///
<Жігіттікке / келдің бе> ///
<Жігіттіг өттү> // <көрдүң бе> ///
<Кәрілікке / көңдүң бе> ///
<Кім біледі < // <сенгәпір< //
<Баяндыдан / сөңдүң бе> ///
<Баянсызға / төңдүң бе> ///
<Әдд' айналып< // <кімбілер< //
<Боталы түйе / секілді< //
<Қорадан шықпай / өлдүң бе> ///

Бұл өлеңде де жоғарыда келтірілген жеті буынды өлең сияқты әр тармағы екі-екі бунақтан тұратын, біркелкі жеке-жеке синтагма құрап, синтагмасының бәрі дерлік бір-бір сұраулы сөйлем болып тұр. Тек қана бесінші тармақта қаратпа сөз бар (сен кәпір) және сегізінші, оныншы сұраулы сөйлем болып тұрған тармақтар екі синтагмаға бөлінеді. Бір-бір синтагмаға тең сұраулы сөйлемдер жалпы сұрақ интонемасымен, ал бесінші, сегізінші кім есімдігі бар сөйлем арнаулы сұрақ интонемасымен ерекшеленеді. Сұраулы сөйлемдердің баяндауыштары (білдің, келдің, көрдің, көңдің...)

және кім деген сұраулы есімдік акценттеліп айтылады. Өлеңнің көлемді кідірісі ең соңындағы сұраулы сөйлемнен кейін келіп тұр.

Көп тармақты жеті буынды жырға мысал етіп төмендегі Төле бидің Қазыбек биге берген батасын келтіруге болады. Бұдан бұрынғы мысалда барлық сөйлем сұраулы болып келсе, бұл мысалда сөйлемдердің бәрі бірдей бұйрықты болып тұр:

Атасызға ата бол!

Батасызға бата бол!

Арып-ашқан кәріптің

Жел жағына жота бол!

Панасызға пана бол!

Кек сақтамас бала бол!

Дос сүйініп қас сыйлар

Асу бермес дана бол!

<Атасызға / ата бол> ///

<Батасызға / бата бол> ///

<Арып-ашқан / кәріптің< //

<Жел жағына / жота бол> ///

<Панасызға / пана бол> ///

<Кек сақтамас / бала бол> ///

<Дос сүйініп< // қас сыйлар< //

<Асу бермес / дана бол> ///

Бұл жырдағы сегіз тармақ алты бұйрықты сөйлем болады. Әр бұйрықты сөйлемнің аяғы бол деген бұйрық райдағы етістіктен болған баяндауышпен бітеді. Мұндағы тармақтардың буын үйлесуі бол деген сөздің қайталауымен ғана емес, тармақтың басындағы *атасызға, батасызға, панасызға, ортасындағы ата, бата, жота, пана, бала, дана* деген сөздердің өзара ұйқасымен үйлесіп тұрғанын байқау қиын емес. Бұл мысалдағы тармақтың әр қайсысы бір-бір синтагма болып тұр. Тек, жетінші тармақ екі синтагма құрап тұр. Бұл синтагмалардың әрқайсысы жеке сөйлем болса (бірінші, екінші; бесінші, алтыншы тармақтар), екеуі қосылып бір сөйлем болатындары да бар (үшінші, төртінші; жетінші, сегізінші тармақтар). Бұйрықты сөйлемдердің (1,2,5,6) интонациясы біркелкі бұйрық ин-тонемасымен ерекшеленеді. Бұлардың әуені үшінші тональды деңгейден бастап көтеріліп, төртінші

деңгейге дейін келеді. Ал сөйлемдердің соңы үшінші және бірінші тональды деңгейге дейін түседі. Бұйрық раймен (бол) байланысты акценттелу *ата, бата, жота, пана, бала, дана деген* сөздерге тікелей қатысты болып тұр. Үшінші-төртінші, жетінші-сегізінші тармақтар қосылып, екі сөйлем құрайды. Бірінші компоненттері екінші тональды деңгейден үшінші деңгейге көтеріледі де, екінші компоненттері бұйрықты сөйлем моделіне сай келеді. Ал соңғы деңгейдегі көлемді кідірістің жырдың ең аяғында бір-ақ келуі, ол мұндағы сөйлемдердің барлығы бірімен-бірі тығыз байланысты бір ғана күрделі ойды білдіретіндігін көрсетеді.

3. Интонациясы біркелкі толқынды болып, оның сызығы қайталанып, Ахаң айтқандай, нағыз "кілемнің басына түсетін өрнек сияқты" болып келетіні, ол төрт тармақты бірнеше шумақты өлеңдер. Мысалы:

Әсемпаз болма әрнеге
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге
Тетігін тап та, бар қалан!

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да қуғанға,
Әділет, шапқат кімге бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа
Алдың — жалын артың — мұз,
Барар едің қай жаққа?

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға,
Ұстаздық еткен жалықпас,
Үйретуге балаға.

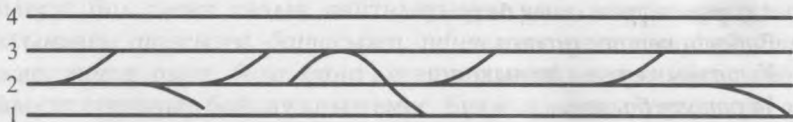
<Әсемпаз болма / әрнеге> ///
<Өнерпаз болсаң< //< арқалан> ///
<Сен де біргіріпші / дүнүйеге< //
<Тетігін тап та< ///< бар / қалан> ///!
<Қайрат пен ақыл / жолтабар< //
<Қашқанға да< //< қуғанға> ///
<Әділет< //< шапқат / кімге бар< //

<Сол жарасар / туғанға> ///
 <Бастапқы екеу / соңғысыз> //
 <Біте ғалса / қазаққа> <///
 <Алдың> <///> жалын< ///> артың <///> <мүз> //
 <Барар едің / қайжаққа?> //
 <Ақырын жүрүп <///> анықпас> //
 <Еңбегін гетпес / далаға> //
 <Ұстаздық қылған / жалықпас> //
 <Үйрөгуудем балаға> ///

Абайдың бұл төрт тармақты төрт шумақты өлеңінде сөз, буын үйлесімі, яғни "жорғағы" өте келісті келіп, барлық төрт тармақты шумақтарының интонациялық өрнегі біркелкі толқындалып қайталанып отырады. Осы өлеңдегі әр тармақ екі-екі бунақтан тұрып, жеке-жеке синтагма болып аралары шағын кідіріспен бөлініп тұр. Әр шумақ дербес ойды білдіретін болғасын, көлемді кідіріс әр шумақтың соңында, төртінші тармақтан кейін келіп тұр.

Синтаксистік құрылымын алып қарасақ, әр шумақта мағына жағынан байланысты екі-екі сөйлем қосылып, бір күрделі ойды білдіріп тұр. Сондықтан екі-екі синтагмадан тұратын сөйлемдердің интонациясы толқындалып келіп біріншісінің аяғы көтеріліп қайырылып, үшінші деңгейге жетеді, екінші синтагманың аяғы бірінші деңгейге жетпей төмендеп, екінші және бірінші деңгейлердің ортасында (1, 5) орналасады, ал ең төмен бірінші деңгейдегі (1) көлемді кідіріс төртінші синтагмадан кейін шумақтың ең соңында келіп тұр.

Соңғы екі шумақты жазып қарасақ, төмендегідей өрнекті көрер едік:

4. Жеті-сегіз буынды ескі жырлар әдетте шумаққа бөлінбейді. Бірақ сөйлемдердің шекарасы көрініп тұрады да, онда тыныс белгілері болады. Мұндай көптармақты жырлар кейде құрмалас сөйлемдер түрінде де келе береді. Оның ішінде көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер көбірек кездеседі.

Бірнеше дербес жай және құрмалас сөйлемдерден болған бір

тақырып айналасында өрбитін сөйлемдері бар жырларды күрделі синтаксистік тұтастықтарға жатқызуға болады. Синаксистік құрылымына қарай осындай жырлардың өзіне лайықты интонациялық өрнегі болатыны сөзсіз. Көп тармақты күрделі синтаксистік тұтастыққа жататын жырға мысал:

- 1) Асыл туған Ақжүніс
- 2) Күнді бұлт құрсайды.
- 3) Күнді байқап қарасам,
- 4) Күн жауарға ұқсайды.
- 5) Айды бұлт құрсайды.
- 6) Айды байқап қарасам,
- 7) Түн туарға ұқсайды.
- 8) Көңілдерін еріткен
- 9) Көлдегі құлар шулайды.
- 10) Шулағанға қарасам,
- 11) Көктен сұңқар суылдап,
- 12) Соғылғанға ұқсайды.
- 13) Бойды байқап қарасам,
- 14) Қол-аяғым созылып,
- 15) Ауызы-мұрным суынып,
- 16) Қақтың маған бұйрығы
- 17) Таянғанға ұқсайды.

(«Ер Тарғын»).

- 1) <Асыл туған / Ақжүнүс <//
- 2) <Күндү бұлт / құрсайды>///
- 3) <Күндү байқап / қарасам <//
- 4) <Күн жауарға / ұқсайды>///
- 5) <Айды бұлт / құрсайды>///
- 6) <Айды байқап / қарасам < //
- 7) <Түн тууарға / ұқсайды>///
- 8) <Көңүлдерін / еріткен < //
- 9) <Көлдөгү құулар / шуулайды>///
- 10) <Шуулағанға / қарасам <//
- 11) <Көктөн сұңқар / сууылдап < //
- 12) <Соғұлғанға / ұқсайды>///
- 13) <Бойды байқап / қарасам < //
- 14) <Қол-айағым / созулуп < //
- 15) <Аузы-мұрнұм / сүүүнүп <//
- 16) <Қақтың мағам / бұйрұғу <//
- 17) <Тайаңғанға / ұқсайды>///

Келтірілген он жеті тармақтан тұратын жырдың әр тармағы екі-екі бунақтарға (төртінші + үшінші буын) бөлініп, жеке-жеке синтагма құрайды. Бұл жырдың ырғағы мен интонациясының сызығы буындардың, сөздердің ұйқасымен және кей сөздердің қайталануымен өрнектеліп тұр. Мысалы: *ұқсайды, байқап қарасам, күн-түн, күнді-түнді-айды деген* сөздер жырдың басынан аяғына дейін қайталанып тұр.

Бұл жеті дербес сөйлемнен тұратын күрделі синтаксистік тұтастыққа жататын жырдың синтагмаларының интонациясы толқынданып келіп, соңы көтеріліп, кейбір сөздер мағынасына қарай акценттеліп, кейбір синтагмалар төмендеп барып кідіріспен бөлінеді. Бір-біріне ұқсас интонация өрнегі жырдың аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, оның жалпы интонациялық келбетін сызады.

Осындай жырлар немесе жалпы өлеңдердің интонациясын қарастырғанда айта кететін жағдай — жыр не өлеңдерді артистер сахнадан немесе дикторлар радиодан мәнерлеп оқығанда, бұлардағы сөздер, бунақтар, олардың әр буыны айқын, қатты, созылыққы айтылатын болғандықтан, ондағы әр сөз тыңдаушыға анық естіліп, өте әсерлі болады.

Мәнерлеп, созып оқығанда, жай кезде дауыс әуенінің көтеріңкі-бәсең өзгеруімен белгіленетін бунақтардың аралық жігінде синтагмалардың араларындағыдай шамалы кідірістер пайда болатыны байқалады. Ол кідірістердің ерекшелігі — олар кез келген сөздер арасында емес, тек қана бунақтардың арасында пайда болатындығы анықталды. Бұл бунақтардың құрылымының "өзара тығыз" бүтіндік заңдылығын көрсетіп тұр.

Келтірілген жырдың интонациялық сызығын жазып жіберсек, біркелкі жоғарылы-төменді он жеті иінді өрнек болар еді:

Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем түріндегі жырға Махамбеттің белгілі өлеңін келтіруге болады:

- 1) Ереуіл атқа ер салмай,
- 2) Егеулі найза қолға алмай,
- 3) Еңқу-еңқу жер шалмай,
- 4) Қоңыр салқын төске алмай,
- 5) Тебінді терге шірімей,
- 6) Терлігі майдай ірімей,

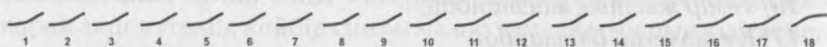
- 7) Алты малта ас болмай,
- 8) Өзіңнен туған жас бала.
- 9) Сақалы шығып жат болмай,
- 10) Ат үстінде күн көрмей,
- 11) Арып-ашып шөл көрмей,
- 12) Ер төсектен безінбей,
- 13) Ұлы төске ұрынбай,
- 14) Түн қатып жүріп, түс қашпай,
- 15) Тебінгі теріс тағынбай,
- 16) Темір жастық жастанбай,
- 17) Қу толағай бастанбай
- 18) Ерлердің ісі / бітер ме?!

- 1) <Ереуіл атқа / ерсалмай < //
- 2) <Егеулі найза / қолғ'алмай < //
- 3) <Еңкуу-еңкуу / жершалмай < //
- 4) <Қоңұр салқын / төск' алмай < //
- 5) <Тебінді терге / шірімей < //
- 6) <Терлігі майдай / ірімей < //
- 7) <Алты малта / асполмай < //
- 8) <Өзүңнен туған / жаспала < //
- 9) <Сақалы шығып / жатполмай < //
- 10) <Ат үстінде / күнгөрмей < //
- 11) <Арыб-ашып / шөлгөрмей < //
- 12) <Ер төсектем / безімбей < //
- 13) <Ұлу төске / ұрұмбай < //
- 14) <Тұңғатыб жүрүп // түсқашпай < //
- 15) <Тебінгі теріс / тағымбай < //
- 16) <Темір жастық / жастамбай < //
- 17) <Қуу толағай / бастамбай < //
- 18) <Ерлердің / ісі бітер ме> ///?!

Осы Махамбеттің жеті-сегіз буынды тамаша жыры буын саны, сөзінің біркелкі үндесуі, бунағының біркелкі "жорғағы" жағынан да, көркемдік, мазмұн, бейнелеу жағынан да жыр біткеннің асқақтаған үлгісі.

Әрқайсысы жеке-жеке синтагма болатын он сегіз тармақтан тұратын жырдың өзіне лайық ерекше интонациялық өрнегі бар. Он сегіз тармақтың он жеті тармағы бірыңғай шартты бағыныңқы сөйлем болса, ал ең соңғы он сегізінші тармақ

басыңқы сөйлем болып тұр. Сондықтан он жеті синтагманың бәрі біркелкі динамикамен толқындалып, соңғы жағы көтеріліп қайырылып, бірыңғай мөлшерсіз кідіріспен бөлінеді де, ең соңғы синтагманың аяқ жағы мөлшерлі кідіріспен бітеді. Бұл сұраулы сөйлем жырдың аяғындағы "Ерлердің ісі бітер ме?!" деген көп компонентті құрмаластың басыңқысының соңына қойылған тыныс белгілері (!) семантикалық-синтаксистік мағынаны дұрыс көрсетіп тұр. Бұл жырдың интонациялық сызығын жазып жіберсек, төмендегідей біркелкі өрнек болар еді:

5. Жеті-сегіз буынды жырдың көп тармақты болып, бір тақырыпқа байланысты өрбитін бірнеше жай және құрмалас сөйлемдерден тұратын, бірнеше күрделі синтаксистік тұтастыққа тағы да мысал келтіріп, ондағы дербес сөйлемдердің және олар енген күрделі синтаксистік тұтастықтардың (КСТ) жігін айырып қарастырайық:

Мұны көріп Қамбардың
 Жоқшылық кіргі есіне.
 Қымызы бар деп ақ үйдің
 Түсемін барып несіне?
 Қырындап өтіп барады
 Сұңқарың тұтып бетіне.
 Қара қасқа тұлпары,
 Жергі тартып табаны
 Алаңдап басып асықпай,
 Ауылдың шықты шетіне.
 Бұлттан шыққан айға ұқсап
 Тұр еді Назым нұрланып
 Атлас көйлек үстінде
 Көк арбаға сүйеніп,
 Шыбықтай белі бұралып.
 Сүйретіп алтын шашпауын
 Ордаға барып кіреді,
 Боз жорға аттай ырғалып.
 Аһ ұрғанда ауызынан
 Түтіні шығып сұлудың
 Жүрегі кетті от жанып.

«Қара атты Қамбар қарамай,
Не себептен кетті? — деп
Ашуы келді долданып.
«Ақша бетім қарайып
Қалды ма, деп, — апырмай?»
Шар айнасын қолға алып,
Сұңқардай көзі сүзіліп,
Жыламай көңілі бұзылып,
Айнаға көзін түр салып
(Қамбар батыр).

<Мүнү гөрүп / Қамбардың < //
<Жоқшүлүк / кірді есіне>///
<Қымызы бар деп / ағұйдүң < //
<Түсөмім барып / несіне>///?
<Қырындаб өтүп / парады < //
<Сұңқарын түтүп / петіне>///
<Қара ғасқа / тұлпары < //
<Жерді тарпып / табаны <//
<Алшандап пасыб / асықпай < //
<Ауудуң шықты / шетіне>///
<Бұлттан шыққан / айғ' ұқсап <//
<Түр еді Назым / нұрланып < //
<Атлас көйлег / үстүнде < //
<Көгарбаға / сүйөніп < //
<Шыбықтай белі / бұралып>///
<Сүйретіп алтын / шашпауун < //
<Ордаға барып / кіреді < //
<Божжорға аттай / ырғалып>///
<Аһ ұрғанда / ауызынан <//
<Түтүнү шығып / суудуудүң < //
<Жүрөгү гетті / отшанып>///
<'Қар' атты Қамбар / қарамай <//
<Не себептен / гетті"- деп <//
<Ашүуу гелді / долданып>///
<"Ақша бетім / қарайып < //
<Қалды ма деб <// <апырмай < // ?"
<Шар айнасын / қолға алып <//
<Сұңқардай гөзү / сузүлүп <//
<Жыламай көңүлү / бұзүлүп <//
<Айнаға гөзүн / түр салып>///

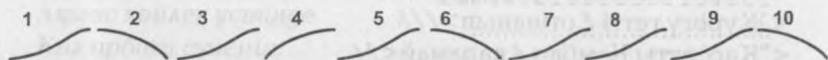
Мысалға алынып отырған осы отыз тармақты жырда бір тақырыпқа байланысты бірнеше сөйлемнен тұратын екі күрделі синтаксистік тұтастық бар. Оның біріншісі (он тармақтан тұратын) Қамбар батыр туралысы да, екіншісі (жиырма тармақтан тұратын) Назым сұлу жайында.

Келтірілген жырдағы әр тармақ екі-екі бунақтан тұрып, жеке-жеке синтагма болып келеді. Тармақтар екіден, үштен, кейде төрттен қосылып, бір ғана ойды білдіретін, бір жай не құрмалас сөйлем түрінде келген.

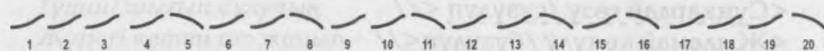
Бірінші күрделі синтаксистік тұтастық бір тақырыпты өрбітетін (Қамбар батыр туралы) төрт сөйлемге бөлінген он тармақтан тұрады. Екінші күрделі синтаксистік тұтастық (Назым сұлу туралы) жиырма тармақтан тұрып, алты сөйлемге бөлініп тұр. Бұл екі күрделі синтаксистік тұтастықтан тұратын жыр қанша көлемді болғанымен, сөйлемдердің құрылымы мен мағынасына байланысты өзінің интонациялық келбеті бар. Бұл жырдың интонациясын мәнерлейтін ырғағы мен "жорғағы" буындардың, сөздердің ұйқасымен, әсіресе тармақтың соңындағы үш буынды сөздердің, мысалы, бірінші (I) КСТ-ағы есіне, несіне, бетіне, шетіне, барады, табаны, тұлпары сияқты сөздердің үйлесуімен болып тұр.

Ал екінші (II) КСТ-ағы сондай рөл атқаратындар: нұрланып, бұралып, ырғалып, от жанып, долданып, тұр салып дегендер. Бұлар күрделі синтаксистік тұтастықтың басынан аяғына дейін тармақтарын бір-бірімен ұйқастырып байланыстырып үйлестіріп тұр. Бірнеше синтагмадан тұратын сөйлемдердің соңғы, төменгі деңгейдегі кідіріспен бөлінетінен басқасының бәрі соңына қарай көтеріліп, үшінші (3) деңгейге дейін келеді.

Алайда ең төмен (1) бірінші деңгейдегі кідіріс әрбір күрделі синтаксистік тұтастықтың ең соңында, яғни 10-тармақ пен 20-шы тармақтан кейін келеді.

Он тармақтан-синтагмадан құрылған тұтастықтың үш сөйлемі екі синтагма және төрт сөйлемі төрт синтагма болып бөлінетін I КСТ-ың интонациялық сызығы төмендегідей болады:

Сөйлемдердің соңғы төмендейтін синтагмасынан басқа алдыңғы синтагмалары бірнешеу болса, олардың мағынасы мен сөйлемдегі функциясына қарай өрнектерінде аздап айырмашылықтар кезеседі. Жиырма тармақтан-синтагмадан құрылған тұтастықтың бірінші сөйлемі бес синтагма, екінші, үшінші, төртінші сөйлемі үш синтагма, бесінші сөйлемі екі синтагма, алтыншы сөйлемі төрт синтагмадан тұратын II КСТ-ың өрнегі төмендегідей болып келеді:

Жоғарыда келтірілген өрнекте әр синтагма бір сызық болып тұр. Әрбір сөйлемдегі ең соңғысынан басқа алдыңғы мағынасы жағынан жақын немесе бірыңғай синтагмалардың сызығы ұқсас болып түсіп тұрғанын көруге болады. Өлеңдердің күрделі синтаксистік тұтастық келетіндерінде интонемалар түрлерінің көбісі кездеседі.

6. Он бір буынды бірнеше шумақты өлеңдер мен көп тармақты поэмаларға мысал:

- 1) Келіп қалдым тағы да Жигебайға,
Жигебайда жүргем жоқ тіпті жайға.
Қарауылдың басынан қарап тұрған,
Сәлем бердім иіліп ұлы Абайға.
- 2) Абай көзін тастап тұр алыстарға,
Шырайында бояу бар намыстанған.
Қатқыл сөйлеп қазір де ұрысқалы тұр,
Екеуара жұлысып алысқанға.
- 3) Мен қайсар боп өзімше өскен егім,
Сонда-дағы Абайдан сескенемін.
Бұл не қылған өлмейтін ғажайып жан,
Бастап отыр әлі өзі өскен елін.
- 4) Мен деймін-ау кім егім, мен дейтұғын?
Айта саппын бір сөзді сенбейтұғын.
Әуезовтің өзі де қымсынады,
Тірі жанның ырқына көнбейтұғын.
- 5) Қарауылдың басында ұлы ақын тұр,
Күнге бізден ол ақын тым жақын тұр.
Жиыrmасыншы ғасырдың жас ұрпағы
Аяғының астына төгілті гүл.

(Ә.Тәжібаев).

- 1) <Келіп қалдым / тағы да / Жййдебайға> //
 <Жййдебайда / жүргөм жоқ / тіпті жайға> //
 <Қарауұлдың / басынан / қарап тұрған> //
 <Сәлем бердім / ійіліп / ұл' Абайға> ///
- 2) <Абай гөзүн / тастап тұр / алыстарға> //
 <Шырайында / бойау бар / намыстанған> ///
 <Қатқыл сөйлөп / қазір де / ұрұсқалы тұр> //
 <Екеуара / жүлүсүп / алысқанға> ///
- 3) <Мең ғайсарбоп / өзүмше / өскөн едім> //
 <Сонда-дағы / Абайдан / сескенемін> ///
 <Бұл неғылған / өлмөйтін / ғажайыб жан> //
 <Бастап отыр / әлі өзі / өскен елін> ///
- 4) <Мен деймін-ау> // <кімедім / мен дейтүгүн> ///?
 <Айта саппын / бірсөзүі / сембейтүгүн> ///
 <Әуөзовтің / өзү де / қымсынады> //
 <Тірі жанның / ырқына / көмбөйтүгүн> ///
- 5) <Қарауұлдың / басында / ұл' ақын тұр> //
 <Күнге бізден / олақын / тым жақынтұр> ///
 <Жыйырмасыншы / ғасырдың / жасұрпағы> //
 <Айағының / астына / төгіпті гүл> ///

Ә.Тәжібаевтың он бір буынды бес шумақты бұл өлеңі бір ғана тақырыпқа, яғни " Ұлы Абайға сәлем" беруге арналған соң, бұл өлеңді бүтіндей бір күрделі синтаксистік тұтастыққа жатқыздық.

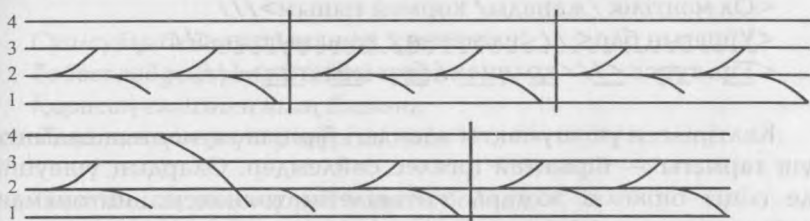
Мұндағы бес шумақтың әр тармағының буын саны бірдей, біркелкі үйлесімді сөздерден тұрып, жеке-жеке синтагма болып тұр. Әр шумақ үш сөйлемнен тұрады; алғашқы екеуі салаласқан екі сөйлем болып, үшінші, төртінші тармақтар бір сөйлемнен құрылған.

Жалпы өлеңге көркем келбет «жорғақ» беретін жағдай, өлеңдегі әрбір тармақтың соңғы сөздерінің бастан-аяқ өзара үйлесіп, ұйқасып тұруы; *Жидебайға*, *ұлы Абайға*, *мінті жайға*; *алыстарға*, *алысқанға*, *намыстанған*; *өскен едім*, *сескенемін*, *өскен елім* сияқты сөздер. Бұл өлеңнің жалпы интонациялық өрнегін алып қарастырсақ, әр шумақтағы, синтаксистік-интонациялық өлшем болып табылатын, төрт синтагма екі-екіден

қосылып, алғашқысы көтеріліп, тиянақсыз интонаемамен сипатталса, соңғысы төмендеп, тиянақты интонаемаға лайықты болып, мөлшерлі кідіріспен бітеді. Бес шумақтың бәрінің интонациялық келбеті біркелкі болып, қайталанып, Ахаңның айтқанындай "кілемнің басына түсетін өрнекті" сызады.

Мысалға келтіріп отырған жиырма тармақ пен бес шумақтан тұрып бір КСТ болатын он бір буынды өлеңнің интонациялық өрнегі төмендегідей болып келеді:

Жоғарыда келтірілген сызықтардан көріп отырғанымыздай, он бір буынды төрт тармақты шумақтардың өрнегі, егерде тармақтардың ішінде бөгде қаратпа сөз, қыстырма сөз, бірыңғай мүшелер болмаса, бәрі біркелкі симметриялы өрнектер түрінде келеді.

Күрделі синтаксистік тұтастыққа жататын өлеңдердің тармақтарының ішінде қаратпа сөз, қыстырма сөз не бірыңғай мүшелер болса, олар синтагмаларға бөлініп, оқшауланып не бірыңғайланып, тыныс белгілерімен бөлініп тұрады да, соларға сәйкес интонаемалармен сипатталып, барлық тармақтардың интонациялық келбетінде де көрініп тұрады. Мысалы:

Әке, сенің жасыңнан асып барам,
Кезі-кезі келгенде тасып та алам,
Кезі-кезі келгенде жасып та алам,
Мына өмірге, бәрібір, ғашық балаң.

Құралақан емеспін қуаныштан,
Қуаныштар алдымда құрақ ұшқан.
Бір арыстан өмірден өткенімен,
Өмір сүріп келеді тірі арыстан.

Өкінбе, әке, отың бар сөнбейтұғын,
Ол мәңгілік жанады көрмей тыным

Ұрпағың бар, ел менен ер намысын,
Тірі тұрса, қолынан бермейтұғын.
(М.Мақатаев).

<Әке<///<сенің жасыңнан / асып парам>///
<Кезі-кезі /гелгенде/ тасып т' алам <///
<Кезі-кезі /гелгенде/ жасып т' алам< ///
<Мын' өмүрге /бәрібір//ғашық палаң>///
<Құр алақан / емеспін / құуаныштан<///
<Қуаныштар /алдымда/ құрағ ұшқан> ///
<Бір арыстан /өмүрден / өткөнімен<///
<Өмүр сүруіп /келеді/ тір' арыстан>///
<Өкүмб' әке<///<отұң бар / сөмбөйтүгүн>///
<Ол мәңгілік /жанады/ көрмей тыным>///
<Ұрпағың бар< ///<ел менен / ер намысын <///
<Тірі тұрса <///<қолунам/ бермейтүгүн>///

Келтірілген үш шумақты өлеңдегі бірінші шумақтың алдыңғы үш тармағы — бірыңғай іргелес сөйлемдер. Олардың үшеуінің де соңы біркелкі жоғары көтерілетін тиянақсыз интонемаға лайық шамалы кідіріспен бөлінеді де, төртіншісі ғана төмендеп, тиянақты интонемамен ерекшеленіп, көлемді кідіріспен бітеді. Бұл шумақтың бірінші тармағының басындағы әке деген қаратпа сөз синтагманы бөліп, өзі жеке синтагма құрап тұр. Төртінші тармақта дауыс ырағының кенет төмендеуі *бәрібір* деген қыстырма сөзге байланысты.

Екінші шумақтағы төрт тармақ — синтагма екі-екіден қосылып, оның бірінші тармағының соңы көтеріліп, екіншісінің соңы төмендеп, кідіріспен тынады.

Үшінші шумақтағы бірінші, үшінші және төртінші тармақтар екі синтагмаға бөлініп тұр, ал екінші тармақ бір синтагма құрайды. Бірінші тармақтың әке деген қаратпа сөзі кідіріспен бөлініп, өзіне тән қыстырма интонемамен сипатталады.

Он бір буынды төрт тармақты көп шумақты өлеңдер тарихи жырлар мен поэмаларда жиі қолданылады. Мысалға С.Сейфуллиннің аса көлемді де көркем "Көкшетау" поэмасындағы "Оқжетпес" бөлімін келтіруге болады. Бұл С.Сейфуллиннің бес томдық шығармалар жинағының екінші томында, сегізінші беттен сексен алты бетке дейін жетпіс сегіз бетті алатын он бір буынды төрт тармақты көп шумақты поэмасы, шумағының саны

алты жүз тоқсан алты екен. Бұл поэма елу-ден аса тараулардан тұрады екен. Олар: Оқжетпес, Қалмақ қызы, Жұмбақ тас, Кептер, Қарақұс, Лашын, Бүркіт пен аққу, Қыз жұмбағы, Адақ мерген, Бурабай; әнші ақындар: Ыбырай, Балуан Шолақ, Қажымұқан, Біржан, Ахан сері болып кете береді.

Біз мысалға он бір буынды, төрт тармақты поэманың "Оқжетпес" деген жетпіс үш шумақтан тұратын тарауын келтіріп отырмыз:

*Көк торғын Көкшетауды мұнар басқан,
Бастары көкке бойлап бұлттан асқан.
Бір шың бар етегінде тіп-тік найза
Адамзат жасағандай құйған тастан»*

*Сүп-сүйір бейне найза шың, құз, биік
Төбесі кейде тұрад бұлтқа тиіп.
Қарасаң етегінен шың басына,
Тақияң жерге түсед тұрған киіп.*

*Тік-тік шың көкке қарай кеткен бойлап,
Тұрғандай таусылмайтын бір ой ойлап.
Жалғыз-ақ шың басында ноқаттай боп,
Құйқылжып қалықтайды бүркіт ойнап.*

*Басына атсаң-дағы оғың жетпес,
Иіліп ешбір тауға тәжім етпес,
Сол шыңға жан шықпаған ұя салып,
Шаңқылдап қаршыға мен бүркіт кетпес.*

*<Көкторғұн / Көкшетауды / мұнар басқан< //
<Бастары / көккө бойлап / бұлттан асқан> ///
<Біршың бар / етегінде / тіп-тік найза< //
<Адамзат жасағандай / құйған тастан> ///*

*<Сүп-сүйір / бейне найза / шың / құз / биік< //
<Төбесі / кейде тұрат / бұлтқа тийіп> ///
<Қарасаң / етегінен / шың басына< //
<Тақыйаң / жерге түсет / тұрған гийіп> ///*

*<Тік-тік шың / көккө ғарай / кеткем бойлап< //
<Тұрғандай / таусылмайтын / бірой ойлап> ///*

<Жалғыз-ақ / шың басында / ноқаттай боп <///
<Күйкылжып / қалықтайды / бүркіт ойнап>///
<Басына / атсаң-дағы / оғұң жетпес <///
<Ійіліп / ешбір тауға / тәжім етпес >///
<Сол шыңға / жан шықпаған / ұя салып < ///
<Шаңқылдап / қаршыға мен / бүркіт кетпес>///

Бұл поэманың басынан келтірілген он бір буынды бес шумақтың бәрі біркелкі көрікті сөздерден тұрып, буындары мінсіз үйлесімін тапқан. Енді тараудың соңғы шумақтарынан мысал келтірейік:

Атқан оқ тасқа тиіп жарқылдайды,
Шыңда ойнап бала бүркіт шаңқылдайды.
Оқтарын орамалға жеткізе алмай,
Батырлар біраздан соң "қарқындайды".

Шіреніп садақтарын шыңға кезеп,
Сығалап орамалға оғын безеп.
Дағдарғы оғын ешкім жеткізе алмай,
Ысқыртып садақтарын кезек-кезек.

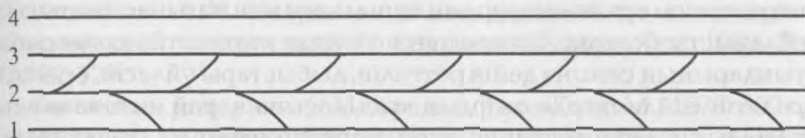
Ешқайсы сыннан сөйтіп өтпеген соң,
Қыз қайтсын «өзің таңдау ет» деген соң,
«Оқжетпес» деген атақ алыпты шың,
Атқан оқ нақ басына жетпеген соң.

<Атқан оқ / тасқа тйіп / жарқылдайды <///
<Шыңда' ойнап / бала бүркіт / шаңқылдайды>///
<Оқтарын / орамалға / жеткіз' алмай <///
<Батырлар / біраздан соң "қарқындайды">///

<Шіреніп / садақтарын / шыңға гезеп <///
<Сығалап / орамалға / оғұм безеп <///
<Дағдарды / оғұн ешкім / жеткіз' алмай <///
<Ысқыртып / садақтарын / кезек-кезек>///

<Ешқайсы / сыннан сөйтүп / өтпеген соң <///
<Қызғайтсін / "өзүң таңдау ет" / деген соң <///
<"Оқжетпес" / деген атақ / алыпты шың <///
<Атқан оқ / нақ басына / жетпеген соң>///

Атқан оқ нақ басына жетпеген соң, — деп бітетін "Оқжетпес" деген тараудың да, оның барлық жетпіс үш шумағының да, тіпті жоғарыда шумақ санын атап кеткен С.Сейфуллиннің бастан-аяқ он бір буынды өте көлемді аса көркем жазылған "Көкшетау" поэмасының жалпы интонациялық келбетін алып қарасақ, әр шумағы екі-екі синтагмадан көтеріңкі-бәсең біркелкі симметриялы болып "тайпалып", мұндай интонацияны ұлы бабамыз Ахмет Байтұрсынов аса бейнелеп айтқан "кілемнің басына қайталап түсіп отыратын өрнек" сияқты деген сөздерін мақұлдайды:

Қазақ поэзиясындағы ритмикалық ыңғайластыққа, рифмалық ұқсастыққа, буын үйлесіміне құрылған үлкенді-кішілі тақпақ, өлеңдер, жырлардың өзіне тән семантикалық-синтаксистік ерекшеліктерімен қатар интонациялық ерекшеліктері бары ақиқат. Поэзия тілінде дауыс ырғағы буын санымен өлшенеді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі қазақ және басқа түркі тілдерінде қолданылады. Үндіеуропа тілдерінде сөздерді топтастыратын екпіннің қызметін қазақ және басқа да түркі тілдерінде үндестік заңы атқарады. Үндестік заңы сөздердің буындарын бір-бірімен жымдастырып, ешбір шашырауға жол бермей, буындардың дыбыстарын бірыңғай түсіріп үндестіріп, үйлестіріп тұрады. Ұлы бабамыз А.Байтұрсынов айтқандай, өлеңнің буындары белгілі мөлшерде топтасып "бунақ" (ырғақты топ) құрап, қайталанып, тұрақты сөз жігімен бөлініп тұрады. Силлабикалық жүйелі бунақтар поэзия тілінің ұқсастық заңдылықтарына икемделіп, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, гармониялық көркемдікпен ерекше түзіледі. Бунақ қазақ өлеңінің ең шағын өлшемі болса, жалпы тіл білімінде әмбебапты семантикалық-синтаксистік, интонациялық ең шағын өлшем болып табылатын синтагма бір бунақтан да, бірнеше бунақтан да тұруы мүмкін. Ондай жағдайда олар бірінің орнына бірі жүретін, бірдей өлшем де бола береді.

Кіші формалы мақал, мәтелдерді алатын болсақ, ойымызға Ахаңның өлең ырғағын "жорғақ" дегені түседі. Мақал, мәтелдердің буын үйлесуі және олардың мөлшерлерінің бірдей болуы, әр мақалды бір шеңбердегі біркелкі ырғақта ұстап, олардың біркелкі,

көтеріңкі — бәсең "жорға жүрісінің тайпалуы" сияқты толқынды интонациясын сызады.

Көп шумақты өлеңдер мен көп тармақты толғаулар, жырлар синтаксистік құрылымы жағынан жай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер түрінде де, құрмалас сөйлемдер түрлерінде де, күрделі синтаксистік тұтастықтар түрінде де кездеседі. Поэзияда кездесетін сөйлемнің жоғарыда аталған құрылымдық түрлерінде бұрын көрсеткеніміздей, интонациялық модельдердің (интономалар) бәрі көрініс табады. Сөйлемдердің интонациясы әрқашан олардың құрылымы мен мағынасына тығыз байланысты болады. Сондықтан поэзияда кездесетін, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, дыбыстары үйлесіп, ерекше түзілетін сөйлемдерде олардың мағынасына қарай интонациясы да барлық компоненттерін (әуен, қарқын, үдемелік, ұзақтылық, пауза) өзгеше әсемдікпен реттеп, өлеңнің ырғақты кестесін сызады. Өлеңдердің шумақтарының жалпы интонациялық келбетін алып қарасақ, синтагмаларының әуені біркелкі толқынданып келіп, көтеріңкі-бәсең тонмен сипатталып, кейбір сөздер мағынасына қарай акценттеліп, соңы төмендеп барып кідіріспен бітеді. Кейде тармақтарының ішінде қаратпа сөз, қыстырма сөз, не бірыңғай мүшелер болса, олар синтагмалардан оқшауланып, не бірыңғайланып, тыныс белгілерімен бөлінеді. Шумақтардың бір-біріне ұқсас интонация өрнегі өлеңнің аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, оның жалпы интонациялық келбетін сызады. Ұлы бабамыз А.Байтұрсынов айтқандай, бұл кілемнің, сырмақтың басына қайталап түсіп отыратын "өрнегі сияқты болады".

Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков // Советская тюркология, 1970, №1.

Алексеев И.Е. Типология структурно-коммуникативных и интонационных систем высказывания в якутском языке. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1994.

Аманжолов С.А. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы. Алматы, 1940.

Антипова А.М. Направления исследований по интонации в современной лингвистике // Вопросы языкознания, 1986, №1. С.122-129.

Античные риторики // Под ред. А. Тахо-Годи. М., 1978. 352 с.

Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1988.

Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972.

Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. Алматы, 1995.

Ахметов З. Казахское стихосложение. Алма-Ата, 1964.

Базарбаева З.М. Типологическое исследование интонации вводных единиц. Алма-Ата, 1991.

Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы, 1996.

Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. Алматы, 2002.

Баймуратова И.А. Қазақ тіліндегі интонация тәсілі арқылы жасалған сұраулы сөйлемдер. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2003.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992.

Байтұрсынов А. Шығармалары (өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). Алматы, 1989.

Байтұгаева Г.И. Сложные определительные конструкции в современном казахском языке. Алма-Ата: Мектеп, 1962.

Балақаев М. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем синтаксисінің негізгі мәселелері. Докт. дисс. автореф. Алма-Ата, 1950.

Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. Алматы, 1961.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Резья и резьяне // Славянский сборник. Т. 3. СПб., 1876. С.322. Строй казахского языка. Фонетика. Алма-Ата: Наука, 1991.

Болтабаева Х. Узбек тилида мураккаблашган содда гаплар. Тошкент: Фан, 1969. Брызгунова Е.А. Фонологический метод в интонации // Интонация. Киев, 1978.

Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1953.

Бурнакова К.Н. Ритмомелодемы хакасских простых нераспространенных предложений. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1982.

Васильев Д.А. Синтаксическая роль интонации (в английском и русском языках) // *Phonetica*. 1965. V. 12, № 3/4.

Велиев К.Н. Сложное синтаксическое целое и его поэтические конституэнты в эпическом тексте // *Советская тюркология* 1990, № 6.

Виноградов В.В. Грамматика современного русского языка. М., 1952.

Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // *Вопросы синтаксиса современного русского языка*. М., 1950.

Виноградов В.В. Современный русский язык. кн. 2. М.-Л., 1938.

Всеволоский — Гернгросс В.Н. Теория русской речевой интонации. Петербург, 1922.

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.

Гвоздев А.Н. К вопросу о фонологических средствах русского языка // *Избранные работы по орфографии и фонетике*. М., 1963.

Герцог О.Ф. Ритмомелодика простого предложения теленгитского диалекта алтайского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1988.

Даулетов М. Хәзірғи қарақалпақ тилинде коспаланған жай гаплар. Ноқис, 1976.

Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата: Наука, 1972.

Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1980.

Долгова О.В. Семиотика неплавной речи. М.: Высшая школа, 1978.

Дресслер В. Синтаксис текста // *Новое в зарубежной лингвистике*. М., 1978.

Есенов Х.М. Қазіргі қазақ тілінің синтаксистік қатынастары. Алматы, 1985.

Есенов Х.М. Синтаксис осложненного предложения в казахском языке. Алма-Ата: Ғылым, 1992.

Есиркепов Е. Структурно-семантические особенности встречного вопроса в казахском языке. Автореф. дисс. ... канд.

филол. наук. Алма-Ата, 1991.

Әуезов М. Әдебиет тарихы. Қызылорда-Ташкент, 1927.

Әуелбаев Ш., Қабиева Қ. Қазақ тілі. Алматы, 1972.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1966.

Жиенбаев С. Сөйлемнің үйірлі мүшелері. Алматы, 1935.

Зингер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.

Интерференция в русской речи казахов // Проблемы казахско-русского двуязычия. Алма-Ата, 1988.

Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954.

Канышева Т.А. К вопросу об интонации и грамматике // Законы семантического развития в языке. М., 1961.

Каспарова М.Г., Аралбаев Ж.А. Об изучении интонации казахского языка // Фонетика казахского языка. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 83-98.

Кенесбаев С.К. Современный казахский язык. Фонетика. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962.

Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). Алматы: Мектеп, 1962.

Кеншинбаев Т.К. вопросу о соотношении казахской интонации и пунктуации // Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата: Наука, 1979. — С.190-198.

Кеншинбаев Т. Фонетические характеристики и пунктуационное оформление стыка фонетико-синтаксических единиц. Автореф. канд. дисс. Алматы, 2002.

Клюев Е.В. Речевая коммуникация. М., 1998.

Ковтунова И.И. Порядок слов и актуальное членение предложения. М.: Просвещение, 1976.

Кузнецов П.С. Проблемы дифференциальных признаков в фонологии и разграничение различных типов их исследования по фонологии. М., 1966.

Ломоносов М.В. Краткое руководство к риторике на пользу любителей сладкоречия. 1743 // Полное собрание сочинений. М., — Л., 1952. Т. 7.

Ломоносов М.В. Российская грамматика. 1765 // Полное собрание сочинений. М. — Л., 1952. Т. 7.

Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. пер. с чеш. // Пражский лингвистический кружок. М., 1967.

Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976.

Мусаев К.М. О глагольно-именных конструкциях в современном казахском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1956.

Николаева Т.М. Интонация сложного предложения в славянских языках. М., 1969.

Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения. М.: Наука, 1982.

Николаева Т.М. Лингвистика текста: Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978.

Норк О.А. К вопросу о синтаксической функции интонации // *Phonetica* 1965. V 12, № 3/4.

Норк О. А. Основные интонационные модели немецкого языка. Иностранные языки в школе. М. 1964. п 3.

Нурмаханова А.Н. Типы простого предложения в тюркских языках (грамматические и инто-национные особенности на материале узбекского, каракалпакского и казахского языков). Ташкент: ФАН. 1965.

Нұрмаханова Ә.Н. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Мектеп, 1982.

Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Избранные труды. М., 1959.

Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.

Потапова Р.К. Аннотация работы М.Рюда. Метод мелодематического анализа современного русского языка // Изв. АН СССР, Т. XXVI. Вып. 6, 1967.

Распопов И.П. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы повествовательного предложения в русском языке. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. М., 1964.

Сарыбаев Ш. Междометие в казахском языке. Алма-Ата, 1959.

Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. Алматы, 1948.

Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары (таңдамалы еңбектерінің жинағы). Алматы, 1982.

Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М., 1973.

Сыздықова Р.Г. Сөз сазы. Алматы: Санат, 1995.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.

Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. М., 1974.

Туркбенбаев Н.У. Сравнительная фонетика казахского и русского языков. Алма-Ата: Мектеп, 1978.

Утесбаева Ж.М. Интонационные конструкции казахско-

го текста (на материале романа А.Нурпеисова "Қан мен тер"). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1990.

Фортуатов Ф.Ф. Лекции по сравнительному языковедению. СПб., 1899 // Избранные труды. Т.2. М., 1957.

Цахер О.Х. Фонология и синтаксис // Вопросы германороманского языкознания и методики преподавания иностранных языков. Т. 1. Иркутск, 1968.

Целитис Л.К. Анализ речевой интонации. Рига, 1974.

Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. М.: Русский язык, 1982.

Шаниро А.Б. Основы русской пунктуации. М., 1967.

Шахматов А. Синтаксис русского языка. Л., 1941.

Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1948.

Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

Ысқақов А., Хасенов Ә. Тыныс белгілері. Алматы, 1951.

Alkon P.K. J. Stelle and the melody of speech // Language and Speech. 1959. v. 2.

Baichura U. Инструментально-фонетические данные относительно интонации и словесного ударения в тюркских языках // *Phonetica pragensia*. №3. Praha, 1972.

Benedix R. Katechismus der Redekunst. 6. Aufl. Leipzig, 1903.

Blair H. Lectures on rhetoric and belles lettres. 1785. v. 2. London.

Bolinger D. Relative height Prosodic Feature Analysis // *Analyse des faits prosodiques. Studie Phonetica*. 1970/3

Daneš F. Sentence intonation from a functional point of view // *Word*. 1960. №16.

Delattre P. Les dix intonations de base du français // *The French Review*. Paris, 1966.

Dubois J. Recherches sur l'intonation française // *Etudes des linguistiques appliquées*. 1963. V.2.

Faure G. Aspects et fonctions linguistiques des variations mélodiques dans la chaîne parlée // *Proceedings of the International congress of linguists*. №9.

Fries C. On the intonation of "Yes-No" question in English // *In honor of Daniel Jones*. London, 1964.

Gabelentz G. Die sprachwissenschaft, ihre Aufgabe, Methoden und bisherigen Ergebnisse. Leipzig, 1891.

Girault-Duvivier Ch. Grammaire des grammaires ou Analyse raisonnée des meilleurs traités sur la langue française. Bruxelles, 1833.

Halliday M. Intonation and grammar in British English. Paris, the Hague, 1967.

Jones D. Intonation curves. Leipzig-Berlin, 1909.

Karcevskij S. Sur la phonologie de la phrase // Travaux du cercle linguistique de Prague. 1931.

Malmberg B. Les domaines de la phonétique. Paris, 1971.

Pinaéva V. Aperç u de sur l'intonation française. Moscou, 1965.

Radloff W. Phonetik der nordlichen Turksprachen. Leipzig, 1883.

Rigault A. Réflexions sur le statut phonologique de l'intonation // Proceedings of the International congress of linguists. №9.

Romportl M. Zum Wesen der Intonation // Proceedings of the International congress of phonetic sciences. №4.

Schubiger M. English intonation, its form and function. Tubingen, 1958.

Searle J. Speech acts. Cambridge, 1969.

Zacher O. Zur Intonation syntaktischer Grundmodelle. 1963.zph, Bd.16.

ПРАКТИКАЛЫҚ БӨЛІМ

Кітаптің практикалық бөлімінде алдымен интонацияның теориялық мәселелерінен сұрақтар беріліп отыр. Сол сұрақтарды ұғып-түсініп, түсінгеннен, оған жауап тапқаннан кейін ғана интонацияға байланысты түрлі практикалық тапсырмалар, жаттығулар ұсынылады. Ол тапсырмаларға қазақ тілінің түрлі жанрларынан (проза, драматургия, поэзия, ғылыми тіл, баспасөз тілі) келтірілген мысалдар — көлемді үзінділерден жай сөйлемнің коммуникативтік түрлерін, олардағы интонация көріністерін, интонацияның компоненттерін, олардың функцияларының көріністерін анықтап, белгілеп, схемасын, сызығын, өрнегін сызу сияқты жаттығулар беріледі. Интонацияның синтаксиске, грамматикаға қатыстылығын дәлелдейтін функцияларын анықтау және оның сөйлем сомдаудағы, олардың коммуникативтік түрлерін даралаудағы рөлін анықтауға арналған мысалдар, сондай-ақ синтагма, ырғақты топтардың сөйлемдегі орнын көрсетуге, тағы сондай-сондайларға арналған тапсырмалар беріледі. Оқулықтың теориялық бөліміндегідей интонацияның көріністері алдымен прозада, содан кейін поэзияда қаралады.

ЖАУАП БЕРЕТІН СҰРАҚТАР

1. Интонацияға көңіл аудару қашан, қайда басталды? Ол туралы ежелгі грек оқымыстыларынан, онан кейін орыс оқымыстыларынан кімдерді, олардың қандай еңбектерін атауға болады?

2. Сөйлеу тілі мен интонацияның қайсысы бұрын пайда болғаны жөнінде қандай пікірлер бар?

3. Жалпы тіл білімінде интонацияны зерттеуде белгілі қандай екі тәсіл бар?

4. Тұтастық (глобалдық) тәсілдің қандай ерекшеліктері бар? Қазақ тілінің интонациясын тұтастық тәсілмен зерттеу барысында оны қандай тілдермен салыстыруға болады?

5. Интонацияның қандай компоненттері бар?

6. Барлық тілдердегі интонацияның ең басты да әмбебапты компоненті әуен (мелодика) сөйлем тілінде қандай қызмет атқарады?

7. Кідіріс (пауза) деген не, ол қандай қызмет атқарады?

8. Кідірістің қандай түрлерін білесіз?

9. Хезитациялық кідіріс деген не, ол қандай жағдайда пайда болады?

10. Вокалданған, эмоциялық, күшейткіш, психологиялық кідірістердің айырмашылығы неде және олар мәтінде қалай көрінеді?

11. Интонацияның компоненттері болып саналатын қарқын, ұзақтылық, үдемелік (үдемелік), реңк (тембр) дегендер сөйлеу тілінде қандай қызмет атқарады?

12. Сөйлеу тілінің қарқыны қалай өлшенеді?

13. Интонацияның негізгі функциялары қандай?

14. Интонацияның сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін айырудағы рөлі қандай?

15. Интонацияның эмоциялық функциясын қалай түсіндіруге болады?

16. Интонацияның сөйлемді актуалды мүшелеудегі, яғни тема мен ремаға бөлудегі рөлі қандай?

17. Интонацияның ең маңызды функциясының бірі — оның синтаксиске қатыстығы және синтаксистік мазмұнға ие болуы дегенді қалай түсіндіруге болады?

18. Интонациядан басқа сөйлемді сомдауда тағы қандай факторлар бар? Мысалы, атаулы сөйлемдер қалай сомдалады?

19. Синтагма деген не; әуен мен паузаның сөйлемдегі сөздерді синтагмаға бөлудегі рөлі қандай?

20. Барлық тілдердегі сөйлемнің ең шағын синтаксистік интонациялық мазмұнды бөлшегі, үзігі синтагма болып есептеледі. Ол сөйлемдерде паузамен бөлінеді. Мына төменде келтірілген мысалдардағы синтагмаға бөлу, олардың мағынасына қалай әсер еткен? Олардың әрқайсысында әңгіме не туралы?

Ат // қора маңында жүр

Ат қора маңында // жүр.

21. Синтагманың соңғы сөзінің акценттелуі қазақ тіліндегі көп синтагмалы сөйлемнің интонациялық сызығына қандай әсер етеді?

22. Сөйлемнің басындағы, ортасындағы синтагманың интонациялық сызығы мен сөйлемнің соңындағы синтагманың интонациялық сызығында қандай айырмашылық бар?

23. Барлық тілдерге ортақ синтагмаларда көрініс табатын интонацияның тәуелділік және тәуелсіздікті немесе аяқталмау менен аяқталғанды білдіретін сызығының айырмасы неде?

24. Сөйлем мүшелерінің салаластығы мен сабақтастығы олардың интонациясында қандай көрініс табады? Мысалы, бірыңғай мүшелердің интонациясының қандай ерекшелігі болады?

25. Синтагмаға байланысты қазақ тіліндегі интонацияның жалпы кескініне әсер ететін басты факторы неде?

26. Ой екпіні сөйлемді актуалды мүшелеуде (тема мен ремаға бөлуде) логикалық субъект және логикалық предикат деген ұғымдармен қалай байланысты болады?

27. Интонама деген не? Оның негізгі қызметі неде?

28. Қазақ тілінде қанша интонама бар? Мазмұн және тұрпат жағынан олар бір-біріне қалай қарама-қарсы қойылады?

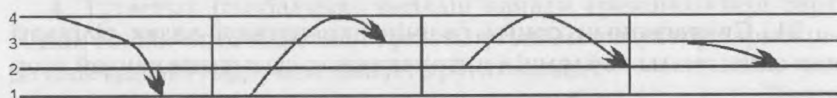
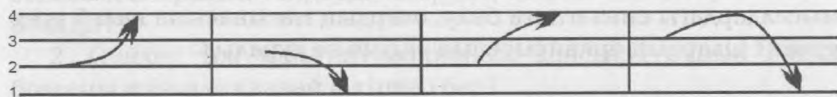
29. Неге біз интонеманы екіжақты таңбалы бірлік дейміз?

30. Интонемалар мағына ажыратушы қызметін қалай атқарады?

31. Қазақ тіліндегі неше түрлі мазмұнды көрсететін әр алуан үлкенді-кішілі, күрделі және көп компонентті құрылымдардың барлық түрінің интонациясының схемасын көрсететін сегіз (8) интонама бар. Мағына ажыратушы ретінде олар интонация тонының контурлық кескінін, кескіннің басталу, аяқталу деңгейін және жалпы тональды диапазонын қамтиды. Динамикалық және

темпоральдық параметрлердің көрсеткіштері интономалардың сипаттамасында беріледі.

Қазақ тіліндегі интонацияның 8 интономасын анықтағанда, оларға сөйлеу тілінің тональды контурының деңгейін сипаттайтын төрт (4) өлшем қолданылды:

Бірінші (1). Аяқталмағанды, синтаксистік-мазмұндық құрылымдарының тәуелділігін білдіретін **тиянақсыз интонома** мағына жағынан қандай сөйлемдерді өрнектейді?

Екінші (2). Аяқталғанды көрсететін **тиянақты интономаға** сөйлемнің қандай түрлері жатады? Оның тональды деңгейі мен диапазонын қалай сипаттауға болады?

Үшінші (3). **Жалпы сұрақ интономасының** тональды контуры, деңгейі, диапазоны қалай ерекшеленеді?

Төртінші (4). **Арнаулы сұрақ интономасының** тональды контуры, деңгейі, диапазоны және үдемелігі қалай сипатталады? Бұл интономаның логикалық өзегі қайда орналасады?

Бесінші (5). **Қатал бұйрық интономасының** тональды контуры, деңгейі, диапазонының және қарқын, үдемелігінің қандай ерекшеліктері бар?

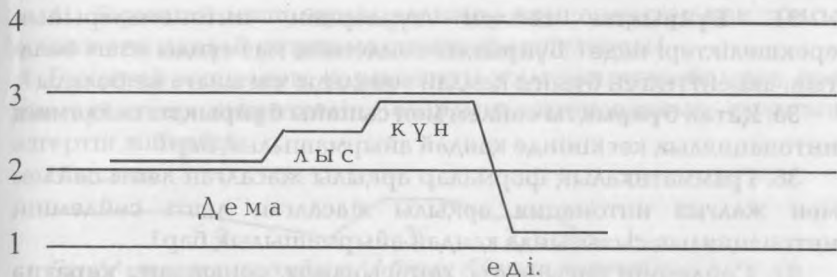
Алтыншы (6). **Сыпайы бұйрық интономасының** сызығы қай деңгейден басталып, қай деңгейге көтеріледі? Оның формасы қандай?

Жетінші (7). **Лепті сөйлем интономасының** неше варианты бар? Дауыс реңкінің атқаратын рөлі қандай?

Сегізінші (8). **Қыстырма сегменттердің интономасын** сипаттайтын просодикалық тәсілдердің ерекшелігі неде?

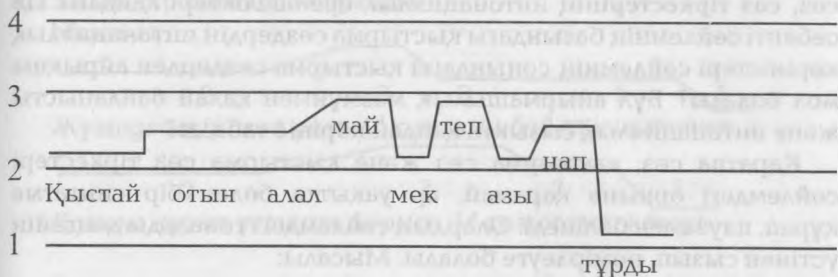
32. **Хабарлы сөйлемдердің** бір мүшелісі қандай интономаға ие болады, ал екі мүшесінің компоненттері қандай интономаға жатады және оның қандай ерекшеліктері бар?

Мысалға **бір мүшелі** хабарлы сөйлемнің интонациялық схемасын келтірейік:

Демалыс күні еді.

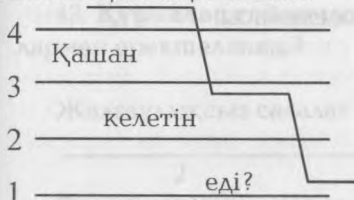
Мысалға **екі мүшелі**, **екі синтагмалы** хабарлы сөйлемнің интонациялық схемасы:

Қыстай отын ала алмай, мектеп азынап тұрды.

33. Сұраулы сөйлемдердің шылаулар арқылы жасалған түрлері қай интонамаға жатады, ал сұраулы есімдіктер арқылы жасалғандары қай интонамамен сипатталады? Олардың интонамасының контуры, деңгейі, диапазонының ерекшеліктері неде?

Мысалға есімдік арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық схемасы:

Қашан келетін еді?

34. **Бұйрықты сөйлем** түрлерінің интономаларының ерекшеліктері неде? Бұйрықты сөйлемнің мазмұнды өзегі болатын, акценттелген буыны қандай тональды мағынаға ие болады?

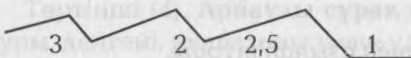
35. **Қатал бұйрықты сөйлем** мен **сыпайы бұйрықты сөйлем**нің интонациялық кескінінде қандай айырмашылық бар?

36. Грамматикалық формалар арқылы жасалған лепті сөйлем мен жалғыз интонация арқылы жасалған лепті сөйлемнің интонациялық сызығында қандай айырмашылық бар?

37. Сөйлемнің басындағы, ортасындағы, соңындағы **қаратпа сөздердің** интонациялық ерекшеліктері қандай? Олардың синтагмаға бөлінуі, олардың тональды деңгейі, контуры, диапазоны, қарқыны, үдемелігі қандай болады?

38. Сөйлемнің басындағы, ортасындағы, аяғындағы қыстырма **сөз, сөз тіркестерінің** интонациялық ерекшеліктері қандай? Не себепті сөйлемнің басындағы қыстырма сөздердің интонациялық көріністері сөйлемнің соңындағы қыстырма сөздерден айрықша мол болады? Бұл айырмашылық мазмұнмен қалай байланысты және интонациялық сызықта қандай көрініс табады?

Қаратпа сөз, қыстырма сөз және қыстырма сөз тіркестері сөйлемдегі орнына қарамай, әр уақытта бөлек бір синтагма құрап, паузамен бөлінеді. Олардың сөйлемдегі тональды деңгейін үстінен сызып, нөмірлеуге болады. Мысалы:

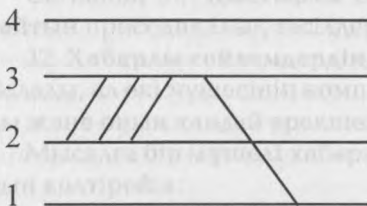

Әке, бір тілек сұрап келдім.

39. Интонация мен мазмұнның арақатынасын қыстырма инто-
нема арқылы қалай түсіндіруге болады?

40. **Бірыңғай мүшелерді** салыстыра байланыстыратын амалдар интонацияда қандай көрініс табады? Бірыңғай мүшелердің әрқайсысы бір синтагма болып, олардың аралық кідірісі, контуры, деңгейі қосылып, қандай интонациялық өрнек сызады?

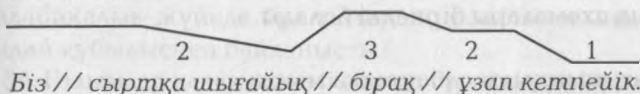
Бірыңғай мүшелердің интонациялық схемасы:

41. Бірыңғай мүшелердің алдыңғы компоненттерімен соңғы компонентті қандай интонаемалармен ерекшеленеді?

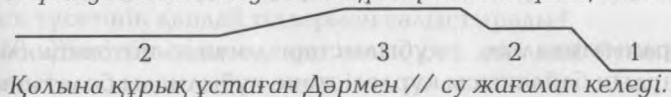
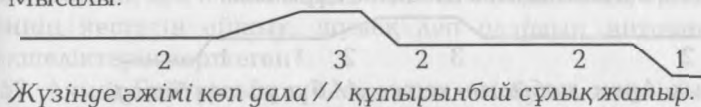
Бірыңғай мүшелерге қарсылықты жалғаулықтар жалғаса, сол жалғаулықтар акценттеліп, олардың интонациялық сызығын өзгертіп жібереді.

Мысалы:

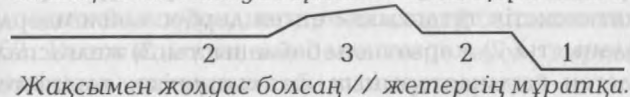
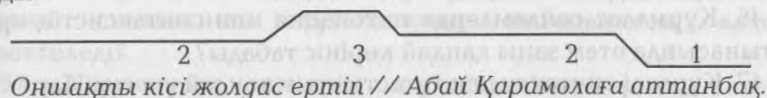

42. Күрделенген сөйлемдер қандай интонаемалармен өрнектеледі? Күрделенген есім қабыспалы оралым мен есімше қабыспалы оралымдар өздері қатысты анықталушы сөзбен қосылып, бір синтагма құрайды.

Мысалы:

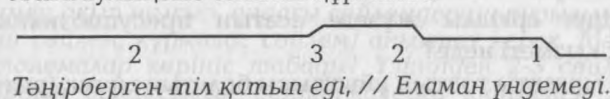

Көсемшелі оралым мен шартты рай тұлғалы оралыммен күрделенген сөйлемдердің интонациялық сызығы ұқсас деуге болады.

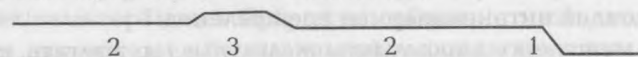

43. Құрмалас сөйлемдердің компоненттері қандай интонаемалармен ерекшеленеді?

Жалғаулықсыз салалас құрмалас:

Жалғаулықты іргелес салалас:

Сөз осымен бітті де, // Алшынбай үйіне қайтты.

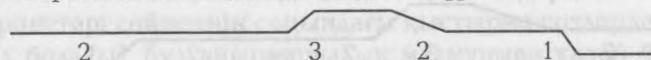
Сабақтас құрмалас сөйлемдердің түрлерінің жалпы интонациялық схемалары біркелкі болады.

Мақсат бағыныңқылы сабақтасқа мысал:

Күзетші сезіп қалмау үшін, // біз саймен кеттік.

Шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас:

Барлық Адам жабылып кетсе, // бұл үй тез бітегі.

44. Грамматикалық құбылыстар мен интонациялық құбылыстардың байланысы күрделі және құбылмалы болатынын қалай түсіндіресіз?

45. Интонация мен грамматиканың бірліктері біріне-бірі үнемі тікелей байлаулы болмайтынын қандай мысалдармен көрсетуге болады?

46. Құрмалас сөйлемдерде интонация мен синтаксистің арақатынасында өтем заңы қандай көрініс табады?

47. Күрделі синтаксистік тұтастықтың қандай үш түрі бар?

Күрделі синтаксистік тұтастыққа енген дербес сөйлемдердің 1) ілікпелі байланысты, 2) жарыспалы байланысты, 3) жалғаспалы байланысты деген қатынастарының интонациялық көріністері қандай?

48. Дайындықсыз сөйлеудің (спонтанная речь) интонациялық ерекшеліктері неде?

49. Просодикалық тәсілдер дайындықсыз сөйлеу коммуникациясында қалай көрініс табады?

50. Интонация арқылы жүзеге асатын пресуппозицияның прагматикалық қызметі неде?

51. Өлеңдегі ырғақты топтың ұйытқысы болатын ырғақ (ритм) дегеніміз не?

52. Қазақша ритмді ырғақ десек, ол белгілі өлшемге негізделіп, белгілі ретпенен системалық қайталанып тұрумен байланысты екен. Сонда қазақ поэзиясында өлең ырғағының тірегі болып саналатын не?

53. Қазақ поэзиясындағы ырғақты топ буын санымен өлшенсе, ол қазақ және басқа да түркі тілдерінің поэзиясындағы силлабикалық жүйеде бұл тілдердің фонетикасына тән тағы да қандай құбылыспен байланысты?

54. Ғалымдар қазақ және басқа да түркі тілдерінде осы тілдерге тән үндестік заңының рөлін қалай түсіндіреді?

55. Қазақ поэзиясының буын санына негізделген силлабикалық жүйесі, оның агглютинативтік құрылымымен қалай байланысты болады?

56. Қазақ поэзиясындағы ырғақты топтарды бунақ, ал өлең жолдарын тармақ деп алғаш атаған кім? Кім алғаш өлең өрнектерін, өлеңнің кестесін айшық, шумақ деп олардың интонациялық ерекшеліктерін зерттеген?

57. Ахмет Байтұрсынов қазақ тіліндегі буын екпінінің соңғы сөзге түсетінін қандай тілдермен салыстырады?

58. Жеті буынды өлеңде оның сөз жігі қай буыннан кейін келеді?

59. Мақал-мәтел, нақыл сөздерде кездесетін кіші формалы екі тармақты, төрт тармақты тақпақтардың интонациялық ерекшеліктерін қалай түсіндіресіз?

60. Көп шумақты өлеңдерде, жырларда, поэмаларда кездесетін күрделі синтаксистік тұтастықтың интонациясы қалай өрнектеледі?

61. Поэтикалық мәтіннің интонациялық ерекшеліктері грамматикалық құрылымдармен қандай байланыста болады?

62. Интонацияның компоненттері (әуен, қарқын, үдемелік) поэтикалық мәтінде қандай қызмет атқарады?

Жаттығулар. Тапсырмалар

1. Төменде берілген үзіндіні мүмкіндігінше өзіне тән интонациясымен оқып шығып, ондағы сөйлемдердің құрылымдық түрлерін (жай сөйлем, құрмалас сөйлем) анықтау керек. Мәтінде қандай интонаемалар көрініс табады? Үзіндіген 2-3 сөйлемді көшіріп, олардың әрқайсысын синтагмаларға кігіріспен // (паузамен) бөліп, шекарасын белгілеу керек:

Таңертеңгі шайдан соң үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кетті. Қыстың осындай бір ашық күнінде Абай өзінің үлкен үйінде оңаша отырып қап еді. Алдында үлкен дөңгелек үстел тұр. Оң жағында Абайдың қайда отырса қасынан үзілмейтін көршісі — үлкен жастық жатыр. Абай біресе аласа үстелге шынтақтап, біресе үлкен алақанымен мықынын таянып, үнсіз отыр. Ойда отыр.

Ішінде ой шырағы жанғандай боп, салмақпен қараған көздері анда-санда қарсыдағы терезеге қадалады. Күн түсіп тұрған қарлы адырға ұзақ-ұзақ қарай түседі. Абайдың осындай боп, үндемей ойланып қалған кездерін қабағынан танитын жігіт бар. Ол мұндай шақтарда үндемей, көп қозғалмай отыратын Қарасақау. Қазір де тіпті қарап отырмас үшін ол Абайдың тобылғы сапты сарбас қамшысына бүлдіргі тығып отыр. Анда-санда Абайға қарай түсіп, өз жұмысын істейді.

Бір кезде жұмыс арасында көз тастап еді, Абайдың ерні күбірлеп, қолы да әлдекіммен сөйлескендей қозғалақтаған сияқтанды. Бұрын мұндай машығы болмаушы еді. Биылғы қыс жалғыз отырған шақтарында, анда-санда осылай ететін бір әдет пайда болды. Қарасақау біледі. Осындай күйдің артынан Абай көбінесе қағаз, қарындаш алғызады.

Сондай бір нәрсені бұйырар деп күтіп отырғанда Абай бұған шұғыл бұрылып, жалт етіп, салқын қарады да, үйдің сол жақ бұрышына қарай сол қолын көтеріп, үн қатпастан бір нәрсені әкел дегендей белгі етті.

Қарасақау нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып, үстелдің үстіне көнелеу боп қалған екі үлкен кітапты әкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, оқымай, сол беттерге қарап шалқиыңқырап, біраз бөгеліп отырып қалды. Көзі бұл беттерден ана жатқан екінші кітапқа да түсе береді.

(М.Әуезов)

2. Төмендегі тыныс белгілерінсіз (көбінесе үтірсіз) берілген сөйлемдерге керекті тыныс белгілерін қойып, синтагмаларының паузаларын белгілеп (//), олардың ішіндегі қандай синтагманың паузамен бөлінуі тыныс белгісіне сәйкес келетінін байқау керек. Содан кейін берілген сөйлемдердің бесінші (5) және алтыншы (6) сөйлемдердің үстінен интонациялық сызығын сызу керек.

1) Кен өндірісіне төселіп қалғандары да аз емес еді.

2) Содан бері шамасы келген жерде ол жұмыскерлердің мұң-мұқтаждарын жоқтауға ылғи өз кеудесін бұрын тосып келеді.

3) Әйелдер араласа алмайтын күтімнің бәрін өзі атқарысып, қасындағы жігіттерді де бұлтартпай қойды.

4) Бұл — шын атын бүкіл ел ұмытып болған іркілдеген семіздігінен Қолбаң атанып кеткен жігіт еді.

5) Астыңғы ерні әлі шиедей қызарып тұратын жас әйел қазірдің өзінде бәйбішедей сыйланатын болды.

6) Күн көрісі қысылшаң ауылдар көмірге өздері де кеткелі отыр.

(Ғ.Мүсірепов).

3. *Сөйлемдердің құрылымдық түрін анықтап, қойылмаған тыныс белгілерін қойып, синтагмаға бөліп, ой екпіні түскен сөздерді және кідірістерді белгілеу керек. Содан кейін бірінші (1) және бесінші (5) сөйлемдердің үстінен әуен өзгерістерін сызу керек.*

1) Қолында жүгі жоқ Асқар Невский проспектіні бойлап, «Европейская» гостиницаға жаяу тартты.

2) Ішкі сыры берік Ботагөз бір кезде жолықсам қайтеді деп ойлады.

3) Саяси мәселеден басына таяқ тиіп көрмеген Асқар Кузнецовтың сақ бол деген сөзін ұмытып кетті.

4) Жүзінде әжімі көп ақ дала құтырынбай желікпей сұлық жатыр.

(С.Мұқанов).

5) Жақсы табиғи жайылымдарды судан шөбі көк зығыры көп жерлерді қозылы қойларға бөлеміз (газеттен).

4. *Бірыңғай мүшелі сөйлемдерді оқып шығып, оның құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін пайымдап, қойылмаған тыныс белгілерін қойып, синтагмаға бөліп шығу керек. Қай мүше бірыңғай екенін де анықтап, ой екпіні түскен сөздерді белгілеу керек. Содан кейін бірыңғай мүшелерге тән аяқталмағанды білдіретін тиянақсыз интонеманы, сөйлемнің ортасында кездесетін қыстырма интонеманы және ең соңғы синтагмаға тән аяқталғанды білдіретін тиянақты интонеманы еске түсіріп, екінші (2) және бесінші (5) сөйлемдердің әуен өрнегін сызу керек.*

1) Қазіргі шақта жасы қырыққа тақалған бақ-дәулеті барынша шалқыған Оспанның бір үлкен арманы бар (М.Әуезов).

2) Жолаушылар қозылары жамыраған иттері үріп шулаған құлындары шңгірлеп кісінеген көп үнді даңғаза болған ауылдың

үстінен шықты (Сонда).

3) Жасы он жетіге келген мұсылманша жақсы оқуы бар аса биязы асыл тәрбиелі Мағрипа бұл өңірде жоқ сұлу нәзік бойжеткен екен (Сонда).

4) Биіктігі екі жарым кез көлденеңі төрт-ақ кез тар үңгірде төрт-ақ адам сыйып жұмыс істей алады (Ғ.Мүсірепов).

5) Есігі бар терезесі бар әйелі бала-шағасы бар қайнаған самауыры бар үй баракта тұратын жұмыскерлерге ерекше бір жайлы мекен сияқты көрінетін (Сонда).

6) Ой да жоқ үміт те жоқ ерік те жоқ билік те жоқ Сандыбай қартаның тұзын екі қолымен ұстап айнаға қарағандай жымыйып отыр (Сонда).

7) Қысы суық тоңы қалың Сарыарқада суыр інді терең қазады да кейде көмір ұнтақтарын кейде мыстың нәлі шапқан көк ала тастарды шығарып тастайды (Сонда).

5. Мұхтар Әуезовтің «Бәйбіше, тоқал» деген драмасынан сөйлемдердің түрлі коммуникативтік түрлеріне мысалдар тауып, оны көшіріп, синтагмаларын кігіріспен бөліп, әуен өрнектерін сызып немесе төрт деңгейлі схемасын салып, қай интонамаға жататынын анықтау керек. Хезитациялық, эмоциялық кігірістергі белгілеп, мәнерлеп оқып шығу керек.

Күләш. Үу-уһ, апам өткенге неше күн болды, Еркем? Есім шығып кеткен ғой деймін, қара басып ұмытам да қалам.

Дәмеш. Жиырма күн болды ғой бүгін. (Тым-тырыс). Үһ, Күләш-ай, осы жүрегі құрғыр бірдеңені сезе ме, жоқ па? Көңіліме апам өлмеген секілденеді де тұрады.

Күләш. Көңдің ғой, қалқам, көңіл қимайды ғой. Апам жарықтық өлімге қиярлық кісі ме еді? (Аз тым-тырыс).

Дәмеш. Маған апамның өлгенінен де жүрегіме қатты бататын бір нәрсе бар.

Күләш. Ол не, қалқам?

Дәмеш. Әншейін, апамның соншама алақанына салып еркелеткен қадірін білмейсіз ғой. Сөзі болса, ылғи күндесіңді жамандайсың деп тыңдамаушы едік. Іс тапсырса, жүз айтқызбай істемеуші едік. Бір құрбы қылыпсыз да жүріппіз ғой.

Күләш. Еркем-ау, менің де күндіз-түні ойлайтыным осы. Неге отымен кіріп, күлімен шықпадым екен? Неге батасын ала бермедім? — деп біртүрлі өкінем.

Дәмеш. Біз үшін Қайшамен не деспеді. Енді мұның жайлауы жарасып, жері кеңіп отырғаны мынау. (Аз отырып) апамды осының қайғысы алып жеді ғой. Ұрыспайтын күні болушы ма еді? Апам тыныш отырса да, сөйлесе де соқтығып жағаласудан көз ашты ма? Біздің бәріміз сонда да апамның сөзіне құлақ салдық па?

Күләш. Апам жарықтық кісіге жаманшылық ойлауды білуші ме еді? Бүгін тас-талқан болып отырса да, ертең кіші апамның бар мінезін ұмытып, кешіре беруші еді. «Бұл байғұсқа қылмағаным бар ма еді? Төркініне апартып тастамақшы да болдым. Бүгін теңессе, Құдай көз жасын иген шығар», — деп тоқалды шақыртып татуласып қалатын. Өмірі ішінен кегі кетпейтін — мына кісі ғой.

Дәмеш. Тоқалдың қулығын кісі сезе ме? Апамды әсіресе күйдіргені — екі-үш жылдан бергі сатылған малдың бар ақшасы тоқалдың қолына жиылғандығы ғой. «Бәйбішенің балалары енші алғанда, малды көп алып кетеді. Осы күннен өз бетіме мал жиям» деп, базаршылар әкелген ақшаны ағамның қолынан жұлып алып сандығына салыпты ғой!..

Күләш. Оны білем ғой. (Тоқтап). Еркем, есінде бар ма, апамның тағы бір қатты ашуланғаны? Бір күні қалаға мал айдамақшы болып, ылғи Төлеш пен Кенженің тақымына басқан аттарын сатпақшы болды ғой.

Дәмеш. Ұмытып қаппын... Ол күнде апамды ұрса береді деп сөккеннен басқаны білуші ме едік?

Күләш. Апам сонда Атекеме (Есендікке) бірталай сөз айтты.

Дәмеш. Не деді?

Күләш. Менің балаларым момын. Тоқалдың қылығына қарай қылық қылмайды. Бұл үйде тоқал мен баласының алдынан шығатын — жалғыз мен, менің көзім тірі отырғанда балаларымды қақпайлағысы келеді, еш нәрсеге ие қылғысы келмейді. Кешегі есепке алынбайтын тоқал бұл күнде дүниенің бәрін бауырына басып әкетіп барады. Оған сен болыспасаң, тегінде осының балалардың көңіліне түйін болып байланып жүрмесін. «Біз құмадан туып па едік? Неге еске алып, есепке тұтпайды? Бізді күннен-күнге тоқалға құл ғылып барасың деп, өз басыңа өкпе салып жүрмесін», — деді.

Дәмеш. Ағам не деді соған?

Күләш. Атекем басында құлақ қойған жоқ. «Қолында дәнemesі жоқ тоқалмен неменесіне арпалыса бересің? Кешегі күндікте жүрген тоқал емес пе, неменені билеп-төстеп кетті?» — деді де қойды. Ылғи сөйдеп алдаушы еді ғой.

Дәмеш. Иә, сөйтіп алдайтынын да біліп отырушы едік қой. Тағы не айтты апам?

Күләш. Апам әлгі сөзге ашуланып: «Тоқалды өтірік бейшара қылғаныңды қойшы осы. Тоқал бұрынғы тоқал ма? Осы күнде сен ауған соң, есеге қолы жетіп, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып отырғанын кім білмей отыр? Енді ол қатындікі өз бетіне. Жастығынан қорықтың ба, абы-ройымды ашар деп қаймықтың ба, әйтеуір жалынышты, жалпыетек болдың. Оның өзі бір төбе. Енді баласын баламнан артық ұстағың келіп отыр ғой. Осының да білгендік пе? Тоқалдың баласына қай уақытта есе тиіп еді?» – деді.

Дәмеш. Мұнысына не жауап берді? Тағы бірдеме деп алдай салды ма? Жоқ, тоқалдың дауын айтты ма?

Күләш. Оған айтқан жауабы толып жатыр. Апаммен ұзақ сөйлескенін көргенім сол. Ондағы айтқаны: «Қуатжан тоқалдан туған бала болса, менен де туған. Алды-артында толып отырған інісі жоқ, басы жалғыз. Ертеден қара кешке жетім баладай көзге тұрткі ғып отырғанымыз лайық па? Жас күнінде шешесін қуып, бір жетімсіреттік. Ержеткенде өнер үйретіп, оқу оқытып еркін жүріс жүргіздік пе? Керек десе бір тайды тақымына басқыздық па? Малшының баласы қандай болса, сон-дай болған жоқ па? Сенің балаларың көрген жақсылықтың, еркеліктің ширегін көрді ме? Енді малға ие болып, дүниені басқарып отырса, пысықтығынан отыр. Сенің балаларыңда ол өнер жоқ, не қыл дейсің?» – деді. Сөйтіп, көрнеу тоқалдың сөзін айтты.

Дәмеш. Байғұс, бұл сөзді естігенде қайтты екен? Соңғы жылда Қуатжанды сүйеп жүргенде айтатын сөзі осы ғой.

Күләш. Апам ашуланып, ешбір сөз айтпай отырып қалды.

Дәмеш. Әйтеуір апамның айтқан сөзі күннен-күнге болып келеді ғой. Аузына Құдай салды ма, немене? «Әй дер әже, қой дер қожа жоқ, бәріңе жетімдікті көрсетер» (жылап) деп еді ғой.

Күләш. Өлім аузында жатқанда табалаған бұл дұшпан, не қылмайды дейсің (күрсініп). Мен тұрғанда үлкен үйде кім отырады деп, үйге кіріп алып, дүниенің бәрін бауырына тығып бара жатқанын көрмеймісің?

6. Бірыңғай мүшелі сөйлемдерді оқып шығып, оның құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін пайымдап, қойылмаған тыныс белгілерін қойып, кідіріспен синтагмаға бөліп, сөйлемнің қай мүшесі бірыңғай екенін анықтау керек. Әртүрлі бірыңғай мүшелері бар сөйлемдерді көшіріп, олардың үстінен тональды

деңгейінің өрнектерін сызып шығу керек. Синтагмалық екпін мен ой екпіні түскен сөздерді белгілеу керек.

1) Осылай отырғанда үйге екі көзі қызарған ұзын бойлы жуан денелі бір шал кіріп келіп Ғайшаның қасына отырды (С.Көбеев).

2) Бұл қызым десе, ол папа деп кеткен Елизавета көз алдына келгенде, Байжан тұла бойы түгел өртеніп бара жатқандай жамылып жатқан көрпені аяғымен серпіп жіберді (Ғ.Мүсірепов).

3) Алды арғы қырқалардан асқан арты әлдеқайда келе жатқан жаяулар жіңішке жолдың бойында қыбыр-қыбыр етеді (Сонда).

4) Өзін Итбайға қосақты тай көретін Бүркітбай осы бүгін таңда ноқтасының бауын Итбайдан біржола үзді (С.Мұқанов).

5) Бұл уақыт соғыстың қызу қарқыны бәсеңдеген екі жақтың да әскері окопта аңдысумен жатқан кез еді (Сонда).

6) Апрельдің аяғында Мадияр осылай іштен қапа болып жүрген кезде Омбыдан Сарыбас келді (Сонда).

7) Әлжан албанның ішіндегі саны көп рудың бірі болса да, баяғы күннен: «Албан емес туысы көмескі» дейтін бір жала болатын. Осы әңгімеге қарап Албан атаулы әрі көптігіне әрі күштілігіне сүйеніп, Әлжанды әрқашан кемсіте қорсына шетке қаға жүретін (М.Әуезов).

8) Осындай істе Ақбейіт Жел Қарқара Таңбалы тас елі де топ-топ жігіттер аттандырып әр жерде әр алуан қылық істеп желпініп алған (Сонда).

9) Кеткенде кекті жүрек томсарған жүз түйілген қабақпен кетпек; Артта қалып бара жатқан зорлық реніш қиянат дәурені мен соның бәрін туғызған жат мінезді жау ниетті ұрыққа айықпайтын араздық арылмайтын нәлет қарғыс айтып кетпекші (Сонда).

7. М.Әуезовтің «Қилы заман» деген повесінен берілген үзінділерінен ой екпіні түскен сөзден кейін тұрған психологиялық кідіріске назар аударыңыз. Мәтіннен 5-6 сөйлем көшіріп алып, ой екпінімен бірге синтагмалық, фразалық екпіндерді белгілеп, кездескен интонемаларға сай мәнерлеп оқып шығу керек.

Шалқыған, көрнекті, мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып Қарқара жәрмеңкесі қайнап жатқан.

Жәрмеңке ашылғалы айдан артық болса да, қызуы мен желісі әлі басылып солғындаған жоқ. Қайта күннен-күнге етек алып, өршіп, дәуірлеп келе жатқан. Жәрмеңке — тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті: үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы: Құлжа,

Қашқар, Хиуа, Бұхар, Самарқан, Ташкент. Бәр-бәрінен неша алуан қазына шүмектеп құйғандай болып, Қарқара жазығына ақтарылып жатыр. Жауын артынан Алатаудан аққан селдей болып, сауда пұлы іркілмей төгіліп жатқан. Талай сан қостармен келген мың-мыңдаған қойлар Қарқара жазығын быжынаған ақ құрттай басқанына бірталай замандар болған.

Сондай қалың қос-қос жылқы, табын-табын сиырлар да Албан жайлауларын оңды-солды шиырлап қаптаған. Аясы азғана Қарқара жазығы иін тірескен малдан беті-жүзін көрсетпейді. Қаптай басқан тұяқтан қабырғасы қайысып тұншыққандай. Ауыр күрсініп ыңыранғандай.

Тоқтаусыз ағын ертелі-кеш қарлы таудың арасындағы қырғыздан, төскейдегі қазақтан, жәрмеңке қазанына төрт тараптың барлығынан шүмектеп құйғандай болып, мал баласын тізіп әкеліп жатыр.

Өзі бай, өзі сауда істеп, көп керегін алатын қалың ел болғандықтан, саудагердің иісшіл тұмсығы бұл елдің ортасын ерте күннен таңдап алған.

Өріске шыққан қойдың иісін сезіп, желге қарсы тұмсығын төсеп, ішін тартып, жер тарпып, бет түзеп, жота-жотадан қарауыл қарап, торуылға шыққан қасқырдай — аш пейілді жалаңқая саудагер боркемікті, батпан құйрықты Албанды бекерге таңдаған жоқ. Сауырынан басып жүріп, семізі, момыны, тәттісі осы болатынын жақсы білген, әдемі таныған.

Қазір де құмырсқаның илеуіндей болып быжынап, жыбыр-жыбыр қағып бүлкідеп, қызара бөртеп, ажарланып, күннен-күнге қарнын қампитып келе жатқан жәрмеңке — сол қазақ даласын торуға шыққан жайындай болатын.

Саудагер сомасы қазақ даласына құда түсіп, құйрық, бауырды асап, аузы қанданып, қолы майланып, жонданып тұр.

Сібір, Түркістан, Қашқар, Қытайдың атырабындағы талай-талай үлкен қалаларда жарқыраған үлкен магазин, қатарланған мол сома, шалқыған қалың байлық иесі болған саудагер байлар болса — бәрінің бұл мырза құйрықтан ауыз тимегені жоқ. Мол емшекті бір сорып кеткенінің өзінде де, жерден алтын тапқандай көп қазынаны күреп әкететін.

8. Келесі үзінділерден құрмалас сөйлемдердің түрлерін тауып, үш-төртеуін көшіріп жазып, олардың құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін анықтап, ой екпіні түскен сөздерді және кідірістерді белгілеп, орташа қарқынмен оқып шығу керек.

Түнгі жорықта болған жігіттер жайлау-жайлауларына қайтып, астарындағы аттарын ауыстырып, шала-пұла тамақтанып тыным алған соң, барлығы да жәрмеңкеге қарай қаптасын, тайлы-таяғы қалмай, соның айналасына жиылсын; барлық қару-аспап қолда болсын. Бүгін бар қайратты салатын күн. Бүгін іркіліп, бой бағып келмей қалатын кісі болса, ол елдің тілеуінен қалған, шетке шыққан, көпке бөтен кісі болғаны. Келетіндер тез қамданып, бөгелмей келсін. Дәмелі жігіт, сенімді қару, жүйрік ат бүгін үшін. «Бүгіннен қалған жан — жан, мал — мал» деген бұйрық хабар жан-жақтың барлығына ұшып, шашылып тарап жатты.

Бұйрық қандайлық тәртіпті, тығыз, күшті болса, сонымен бірге қамданған елдің жиыны, шабуылы да соншалық тығыз екпінді еді.

Мезгіл шаңқай түске жақындаған уақытта жәрмеңкенің күнбатыс жағындағы көк жота қара бөрікті Албанның құртша қайнаған қалың тобына сіресіп, лық толғандай болды. Ұзын көк белдің Шырғанақтыға қараған беті жіңішкеленіп аққан мөлдір бұлақ, кішкене аттар болса, сол арадан азғана сулап, ертоқымдарын желпітіп, айылдарын қайта тартқызып, қазір болатын жорыққа тығыз әзірленіп жатты. Қалың қолдың әр жерге екшеліп үйіріліп жиылған қара нөпірлерінің ортасында кей-кейде ұзын найзаға байланған қызыл ала тулары да көрінеді.

Әр жердегі топтың ара-арасында бірінен-біріне қарай мезгіл-мезгіл шапқылап шыққан тілшілер, хабаршылар көрінеді.

Соңғы бір аз уақыттан бері ғана келушілер саябырлай бастады, енді жиылар күш жиылып болып қалған сияқты. Мынау етекте жалпайып, кішірейіп бүрісіп тұрған жәрмеңкеге осы қолдың өзі де қаптай шапса, тамтығын қалдырмайтын сияқты.

Бүгінгі жиындардың ортасында көпке нұсқа беріп, айғайлап басшылық етіп жүрген кісі аз емес, көп, бірақ сол көбінің әрқайсысының айналасында кем болса бірнеше жүзден әскері бар. Қол-қолдың барлығында жоғары көтеріліп тікейіп шаншылған шоқпар, сойыл, істік найза, жарқылдаған айбалта, ел қолы түгелімен істікті, шанышқылы қол сияқты. Мол денелі қалың елдің ашумен үрпиген жүні, айбынмен тікірейген қайратты төбе шашы сияқты. Үдірейген тік тұрған ашу, қайрат белгісі бар.

Жалғыз-ақ жәрмеңке күші қаншалық, қандайлық екені белгісіз. Сол белгісіздің ішінде ең алдымен үн шығаратын мылтық болу керек, соған жауап беретін отты қару қазақ қолында қанша қамданғанмен азғана болып шықты. Бесатар атаулы тіпті жоққа жақын, бәрінде азын-аулақ бердеңке ғана бар.

9. Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» кітабынан «Баласын іздеп, анасын тапқан Айша» деген үзінгіден жай сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін, күрделенген және құрмалас сөйлемдердің түрлерін тауып, солардан бір-екеуден көшіріп жазып, сөйлемдердің үстінен мүмкіндігінше интонациялық өрнектерін көрсетіп, эмоциялық, вокалданған кідірістерді белгілеп, мәнерлеп оқып шығу керек. Дайындықсыз сөйлеуге (спонтанная речь) тән просодикалық тәсілдердің көрінісін байқаңыз.

Ініне су кеткен суырдай сүмірейіп, үйге кіре берсем, қарындасым мен інім боздап қоя берді.

Жүрегім су-у-у ете қалды. Айшаға бірдеңе болған екен дедім. Қаным басыма шапшып, шеке тамырларым шытынап, шыныдай шарт-шарт сына жаздады.

— Не болды-ей?!

Бұл менің оспадар сұрағым.

— Сен өліп қалды...екен...деп... — Қарындасым солығын баса алмай солқылдады.

— Е, мен келдім ғой. Соған да жылай ма екен, Айша қайда?

— Сені...іздеп кетті.

— Қайда?

— Білмейміз. Молотов жаққа...

Өзім де бір сұмдықтың боларын сезіп едім. Бір күнге деп, бір апта жоғалып қету...еш қисынға келмейді. Жөнсіз, жорықсыз қылық.

Бірақ болары — болды, бояуы сіңді.

Ал, Айша қайда?

Қуан екеуміз сол кеткеннен бір күн өтеді, екі күн өтеді.

— Ау, Айша, әлгілерден хабар бар ма? — деп Уәйда қайта-қайта келеді. Абыржу басталады.

Айша Қали нағашысына барып, осылай да осылай, екі бала жоғалып кетті, үш күн болды, ха-бар-ошар жоқ дейді. Жаны қиналғанда барар жері, басар тауы — Қали. Басқалардан не қайыр. Бас көтерері — Қали.

Қали бір көзін қысып алып, аппақ дөңгелек сақалын ары-бері сипалап:

— Е, бала неме, Молотовтағы жолдастарын көріп, ойнап кетті ме... Әлде Байтанадағы нағашыларына барды ма...Жүрген шығар, шыда, — дейді.

— Қайдам, нағашы-ау, өзі безгектен әрең тұрған...Қасындағы

Қуан есі бар, ересектеу еді, не болды?

— Е, Құдай сақтар, оның жасында әкесі Мұртаза Жаңабай Байзақ датқаның немере қызын алған. Есі кіріп қалды ғой.

— Сол датқаның немере қызымен-ақ отасып тұра бергенде ғой Мұртаза...Мен бүйтіп азап аранына түспес едім-ау, — деп Айша аһылайды.

— Қой, өйтіп асылық сөз айтпа, — дейді нағашысы. — Құдай пешенеңе не жазды — сол бола-ды. Мұртазадай ер қайда. Есіл ер қиянат құрығына ілінді ғой.

Күйеуінің жақсы қасиетін айтқанда, Айша кәдімгідей еңселеніп, рухтанып қалады.

— Жарықтық, жаның жұмақта болғыр, осы баласын шымшықтай шырылдап қорғаушы еді. Ой, бұл бұзық болатын. Мен ұрсам, әкесі ара түсіп, соның жолында құрбан болғысы кеп тұратын...Ал енді сөйткен баласынан мен бейбақ айырылып қалсам, о дүниеге барғанда Мұртазаға не деймін, не бетіммен көрінем, нағашы-ау?!

— Қой енді, уайымдай берме. Жарайды, мен қалаға барып Сейтжанға айтайын. Милицияның қолы ұзын ғой. Издесе, тез табылар.

Сонымен үш күн өтеді, төрт күн өтеді. Енді екі әйел қосыла күңіренеді. Осы уақытқа дейін сабыр сақтап келген Уәйда:

— Айша-ау, енді қайттік? — дейді.

— Қали нағашым қалаға барып, милицияға хабарлаған екен, бір дерегі болып қалар, — дейді Айша.

Айша кінәлі адамдай. Уәйданың үйіне кіріп алғанымен тұрмай, жалғыз ұлына жамандығы тимесе неғылсын. Бәлені бастаған Барсхан ғой. Әйтпесе, Қуанның Молотов жаққа бару қаперінде де жоқ қой.

Енді екеуі барып Гүлсімге бал аштырады.

Гүлсім — Қали, Сәли, Бөпетай, Сатайлардың аталас ағайыны Қауғаның қатыны. Қауға деп жеңгелері атап кеткен. Әйтпесе әжептәуір аты бар екен. Оны жұрт ұмытқан. Жарықтық, екі көзі қасқыр көрген ешкінің көзіндей шарасынан шыға шақшиып, жасаурап тұрар еді. Сақалы да ешкі сақал. Ашаң, бүкіштеу кісі еді. Алғаны Әулие-Атадағы Мама-Шәріп саудагердің қарындасы Гүлсім. Шешесі тәжік, әкесі өзбек. Тәжікше, өзбекше, қазақшасы аралас ерекше, будан тілде сөйлейтін. Дауысы шәңкілдектеу, тілі сақауға ұқсас, қызық кісі еді. Қауға мен екеуінде бала жоқ.

Содан да болар, тауықтың ұясындай кішкене құжырасында

Гүлсім балаларды көшеден шақырып алып, жүгері нан, құрт, елде жоқ науат, кәмпит үлестіретін. Сірә, қаладағы саудагер төркінінен әкелетін шығар. Жұма сайын құдайы шелпек пісіріп, көшеге шығып, балаларды іздеп жүріп үлестірер еді, жарықтық.

- Дәметкен аруақтарға тие берсін, деп жеңдер.

- Дәметкен аруақтарға тие берсін!- деп шулайды балалар.

Соғыстан соңғы ашаршылық. Соның өзінде мұндай қайырымды адамды Құдай неге ғана бір балаға зар етіп қояды екен, түсініксіз.

Әне, сол Гүлсімге барып Айша мен Уәйда құмалақ аштырған ғой. Гүлсім басқалар сияқты қойдың құмалағымен бал ашпайды. Гүлсімдікі лобия. Лобия — сыртына Жаратушының өзі жазу жазып қойғандай, әдемі өрнегі бар. Ақ лобия, көк лобия, қызғылтым, қырмызы лобия.

- Балаларың аман-есен. Аяқтары үзеңгіде. Құдай қаласа, келіп қалады. Қанжығасы тоқ. Соған қарағанда олжалы-ау деймін, — дейді.

- Айтқаның келсін, Гүлсім жеңеше-ау, — деп Айша қуанып қалды.

- Аузыңа май,- деді Уәйда.

Екеуі үйлеріне қайтып, «сары биені» сауып, бір самаурынды ортаға алып, көңілдері жайланады.

Бірақ бесінші күн өтеді...

Алтыншы күн дегенде Айша шыдамай жолға шығады. Құрмаш пен Батырханға:

- Ал, мен кеттім, Барсхан тірі болса — өзін, өлі болса — өлігін алып қайтамын, енді сендер қаңғырып кетпей, тырп етпей үйде отырыңдар,- дейді.

Басқа бағыттан адасса да, Бурылтаудан адаспайды. Айша терістік-батысты бетке алып, Мо-лотов осы жақ қой деп, жолсызбен төтесінен тартады. Молотовқа баратын тас жолға түссе де болар еді. Бірақ ол алыс, орама жол. Алдымен қалаға бару керек. Одан Атшабар айналып, Ойық көшесіне түсу керек. Зибасы жоқ Ойық көше...

Оған зауқы соқпады. Бурылды тіке бетке алса, Асаның ар жағы — Байтана, Байтананың ас-тында — Молотов. Бірақ Байтана мен Молотовтың арасында баяғы-баяғыда Шыңғысхан бүкіл дүниежүзінен жинаған алтынын көміп кеткен екен деуші еді. Талайлар сол зындандағы жинаған алтынды аламыз деп, қырық құлаш қыл арқан тастап, әуелі алдына келгенді тістеп, артына

келгенді теуіп жан баласын жолатпайтын жымық құлақ қара айғырдың жанынан амалдап өтсе, енді аузынан от шашқан айдаһар тап болады екен. Жан-жағы шашырап жатқан адамдардың қаңқа сүйектері дер еді.

Бурылдың ең биік шоқысы жанартаудай жалындайды. Бәлкім, алтынның буы шығар. Алтынның буы болады дейді ғой. Әлгі Барсхан мен Қуан әлдекімнен естіп, осы алтынды аламыз деп, зынданға түсіп кетіп жүрмесін...

Алды жарқабақтанып бара жатқанын байқады. Сөйтсе Асыға да келіп жеткен екен. Жарқабақтан сырғанай-сырғанай амалдап, жағаға да жетті. Ернеуі мұз қабыршақтанып жатыр. Те-беген аттай жымқырылып, арқырамай, жымысқыланып, жыланша ирелеңдеп жылжып бара жатыр. Судың беті ирек-ирек, қап-қара. Сірә, иірім. Сірә, терең.

Бүлкілдейді, бүктетіледі, сылқ-сылқ етеді. Қабыршақ мұзды жалап сылп-сылп етеді. Өзінің әуені. Өзенде де әуен бар. Бір қарасаң — думан дүниенің шалқымасы сияқты. Бір қарасаң — таусылмас арман ағысы.

Арман таусылмаушы ма еді. Бәрі де таусылады. Сайқалдана сылаң қаққан мына Аса да тау-сылады. Бурылдан шыға бере теріскейді бетке алып алыстағы құмға барып, құрдымға кетеді. Әуен де жоқ, ән де жоқ. Тек құмға сіңген судан нәр алған шеңгел ғана күзге қарай әлденені сағынып, сыңғыр қағады.

Бәрі солай. Көкірегі үнсіз күмбірлемейтін жан болмайды. Болса — ол сезімнен ада, жұрттың жадауы.

Айша қолындағы алша таяқты суға салды. Бойлатып көрді. Таяқ су түбінен таяныш таппады. Дәлірек айтқанда, түбіне жетпеді. Су серпіні таяқты Айшаның қолынан тартып алып, ағызып әкете жаздады.

Айша қабыршақ мұзды етігімен теуіп, еңкейіп, суға қолын салып көріп еді, онша суық та емес сияқты. Ызғарсыз. Тереңдігі болмаса, суықтығы түк те емес.

Айша суық судың талайын көрген. Тәңіртаудың Ақсайынан аққан зәрдей суды қызыл сирақтан кешіп, талай-талай жылдар бойы қызылша суарған.

Бүгінгі күн жылымық. Әуелі қалың жауған қар жентектеліп, жібіп жатыр.

О баста ет қызуымен едәуір жерді еңсеріп-ақ тастап еді, енді қансорпа боп терледі. Жентек қар аяққа оралғы бола берді. Бақа бас ескі етік те сыр бере бастады. Еріген қардан ылжырап, ішіндегі шұлғауға дейін су өтті.

Айша оны елең қылған жоқ, қыстың күні қысқа, жарық барда жол өндіріп алайын деп, ар-шындай түсті.

Жауыр дейтін жоннан асты. Алдынан Бурылтау буалдырсыз анық көрінді. «Жақын қалды» деді. Бурылга жақындаған сайын кеудесі әлденеге өрекіп, дүниедегі ең аяулысын, Анасын көргендей, алдынан анасы құшағын айқара ашып, айналайтындай бола берді. Көптен бері көкірегіне шемең боп қатып қалған, сарғайып сартап болған Сағыныш деген қу сезім жібіп сала бергені ме, бұл жаққа не мақсатпен келе жатқаны да есінен шыққандай. Бурылдан көз алмай алға қарай алқынды.

Аяғына басы күрдек күлтелі жусан орала берді. Бұл беткейде жусан қалың екен. Барсхан мен Қуан келіп шапса, қыпқызыл олжаға батқандай екен. Бурыл да мұны аңсарлана, зарыға күткендей, тіпті тау басымен бұған қарай өзі жылжып келе жатқандай көрінді.

10. Ахмет Байтұрсыновтың «Шығармаларынан» алынған «Толғау» деген бір тақырып айналасында өрбитін күрделі синтаксистік тұтастыққа (КСТ) қанша дербес сөйлем енгенін және КСТ —тың қай түріне жататынын анықтау керек. КСТ-тағы сөйлемдердің синтагмаларға бөлінуін, олардың аражігі кідірістерін, сөздердің акценттелуі мен әуен өрнектерін және кездескен интонация модельдерін сипаттап көрсету керек.

Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін-мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды. Екінші ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халын түсіндіру мақсатпен толғайды. Толғау қысқасынан айтқанда іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тарта-тын күйі, ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуда.

11. Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» деген романынан келтірілген үзінділерге қанша күрделі синтаксистік тұтастық бар? Олар қандай дербес сөйлемдерден құралған? Ол сөйлемдердің өзара мазмұндық байланысы просодикалық тәсілдер арқылы қандай көрініс тапқан? КСТ-тарға енген сөйлемдердің синтагмаға бөлінуі, олардың деңгейі, сөздерінің акценттелуі, олардың арасындағы кідірістер КСТ-тың жалпы интонациялық келбетінде қалай сызылады?

Сықырлаған сары аяз. Күн шырадай тымық. Бірақ соқтыра жөнелген ат екпінінен беталды кәпелімде желденіп, көңіл шіркін ұшатын құстай қанаттанып жүре беретін. Жақында жауған қарды сары аяз сыға-сыға, қазір тіпті сығымдалып сіңірленіп қалған. Ала-бөле борасын үрген тұста қар бел алып, құдды қанатын жайған керегедей бөріжалданып күдірейіп жатқан күртікті, бұл кезде тақымы астында төрт аяғы денесін ауырламай құп-қунақ басқан тор төбелдің тағалы тұяғы күтір-күтір ойып, қайсыбір омбылаған-омбылаған жерде тізесі дірілдеп тұрып қалмай, қайта өршеленіп, алдына қарай омыраулай ұмтылып, тағы бір белеңге алып шығар еді де, балықшылар ауылының бет алдындағы қара жардың құлауына қарай іліккенін білмей қалар еді-ау!

Шіркін, сол күндер-ай! Бұл қара жарға қалай ілікті, солай дереу ат басын тартар еді. Ер үстінде бойын тіктеп көтеріліп отырар еді. Сонда қыран ұшар биіктен етекке көз жібергенде осынау жарық дүниені алып жатқан теңізді алқап аспан астына сыймай далиып кетер еді ғой! Жағалаудан бастап ұстасқан мұз көз ұшына барып қалған. Соны көргенде сен де жымың етіп, көзің күлімдеп қоя беретінсің. Жүзің сәтте нұрланып, көкірегі құрғыр кеудеге сыймай, қазір-ақ құс боп ұшатындай, ат аяғы басып тұрған қара жер тап қазір табан астында бар ма, жоқ па, сезбеуші еді-ау! О, дүние! Опасыз сұм жалған! Асылы, айналайын, ата-баба мал соңында қоңын күн тесіп жүріп те көкірегі көп нәрсені сезген ғой. Солар еді ғой «өткен күнде белгі жоқ» деген. Белгі болса, ал, кәне, тірлік қазіргідей тұйыққа тіреліп, тарығып та торығып тұрғанда баяғы күндердің бірі болмаса, бірі көзге көрініп, тым құрыса, көңіл делбеуге жарамас па еді?

Асылы, пәтуасыз өмір жұмыр басты пенденің басынан өтпегей...Ал бастан дәурен өткесін-ақ пәни дүниенің айы да, күні де, жылы да түз қашағаны түлкіге айналып, бұталаққа сап ізінен ада-стырып бағады. Міне, бұ да осы өңірдің теңізі мен даласында өзі шарлап тастаған сонша іздің бірі болмаса бірінен қолға ілігер тиянақ таба алмай, торығып тұр.

Ұзын қара кісі еңсесін тіктеді. Бүгінгі күннің бұнан бұрынғы күндерден айырмасы қандай екенін білгісі келгендей, әуелі айнала төңірекке көз салды. Сосын соңындағы шұбалаң ізге назар аударды. Көзі қайта түскенде, жүрегі дір ете шошып қалды. Мына із не дейді, әй? Мынау құдды жа-рым жолға жеткенде тақым астында титықтап зорыққан көліктей сүлдерін сүйретіп кеп, аяғындағы қара етікке басын сүйей жығылған ба, қалай? Жүрімі бітіп, жолы

таусылып титықтап тоқтаған жері осы болғаны ма? Жәдігер: «Жоқ! Жоқ!» — деп, жаны ышқына айқайлап жібере жаздап, ерні дірілдеп, өзін әзер ұстап қалды.

Жә, кісіден көретін не бар. Бұның басына қара бұлт үйірілген бақытсыздыққа кінәлі біреу болса, ол басқа емес, бұның өзі еді ғой. Өзі кінәлі еді ғой! Бәкизат?.. Жоқ, онда кінә жоқ. Қайта ол бір пәленің боларын сезгендей, бұған: «демалысқа бірге барайық!» деді; «ерлі-зайыпты боп, тым құрыса биылғы демалысты бірге өткізейік. Астанаға баралық. Баяғыда бірге оқыған қыздар мен жігіттерге кездесейік», — деп, алдынан өтпеді ме? Астанаға жалғыз барса, Әзімге кездесетінін ол біледі. Оны сен де білдің. Көрінген еркектен қаралай қызғанып, күйіп-пісіп жүріп, сол арада не қара басқанын қайдам. «Өзің бара бер, дем алып қайт. Мен кетсем балық ауланбай қалады. Онсыз да үкіметке тапсыратын жоспарлы балық бұл айда тағы да орындалмай, бастықтар жанымды алып жатыр» — деп... О, сорлы!

Сорлы-ау, біле білсең, Әзімнің қойнына өзің апарып салып берген жоқсың ба?

* * *

Енді поэзия тіліндегі интонациялық ерекшеліктерге әдейі тоқталып, қазақ тіліндегі ритмикалық ыңғайластыққа, яғни буын үйлесіміне құрылған, поэзияның үлкенді-кішілі түрлерінің (формаларының) өзіне тән семантикалық-синтаксистік ерекшеліктерін де ескере отырып, олардың интонациялық көріністерін қарастырып көрейік.

Алдыңғы тарауда алдымен проза тілінен жай сөйлемдердің түрлеріне, күрделенген сөйлемдер, құрмалас сөйлемдерге, мәтіннен әдейі теріп алынған мысалдарды келтіріп, солардың интонациялық ерекшеліктерін, олардың жазба тілдегі тыныс белгілеріне сәйкестігін және олардың тональды деңгейін, ұзақтылығын, кідіріс-паузаларын, синтагмаға бөлінуін, интонациялық сызығын, интономасын, тағы басқа да қасиеттерін сол мысалдардан анықтап қарастырып алып, содан кейін ғана көркем проза, драматургия, әдеби тілдің басқа да стильдерінен келтірілген көлемді үзінділерден, мәтіннен берілген тапсырма, жаттығуларға мысалдарды студенттердің өздері іздестіріп тауып, орындауын дұрыс деп есептедік.

Поэзия тілінің де интонациялық ерекшеліктерін қарастыруды

ол тілдегі реттелген ырғақтың үйлесімге түсіп ықшамдалған өлең кестесінің құрылымдық жағынан ең кіші формаларынан бастағанды жөн көрдік. Поэзияның кіші формаларына қазақ ауыз әдебиетінде ежелден орны бар, буын ыңғайластығына, үндесуіне құрылып, қысқа да шебер айтылған ақыл, нақыл, шешендік насихат сөздер болып табылатын мақал-мәтелдер жатады. Олар жаратылыста, қоғам өмірінде болатын түрлі өзгерістер, құбылыстар, халықтың тіршілік-тілегі, тұрмыс-салты, ақыл-ойы, ұғым-сенімі, достық, адалдық, батырлық хақында және елге, халыққа қызмет етуге байланысты айтылған халық даналығынан шыққан ықшам формалы сөздер.

Енді мақал-мәтел, нақыл сөздердің формасына келсек, олардың көбісі өте ықшам, үйлесімді және санаулы буыннан тұратын сөздерден түзілген сөйлемдер болып келеді. Олардың ішінде бір тармақтылары да, екі тармақтылары да, үш тармақтылары да, төрт тармақтылары да кездесе береді. Олардың 4-5 буыннан тұратындары да, 7-8 буыннан тұратындары да кездеседі, ал 11-12 буыннан тұратындары сирегірек кездеседі.

Құрылым жағынан қарасақ, олар ықшамдалған хабарлы, бұйрықты, сұраулы, толымды-толымсыз, жақсыз, жалаң сөйлемдер түрінде келеді. Олардың, әрине, өзіне тән интонациялық ерекшеліктері бар. Ал поэзияның үлкен формалы, төрт тармақты, көп шумақты, кейде шумаққа бөлінбей тұтас та өте көлемді болып келетін 7-8 немесе 11-12 буынды түрлерінде құрылымдық жағынан жай сөйлем, күрделенген сөйлем, құрмалас сөйлемдердің түрлері және күрделі синтаксистік тұтастықтың түрлері де жиі кездеседі.

Поэзияның кіші формалы, көлемді формаларынан келтірілген мысалдарды қарастырғанда байқалатыны, олардың құрамындағы сөйлемдердің құрылымдық түрлерінің өздеріне тән интонемаларын қайталайтыны анық.

12. Төменге берілген 7-8 буынды 10 тармақты Абайдың өлеңінің ырғақты топ, синтагмаға бөлінуін белгілеп, сөйлемдердің қай коммуникативтік түрге жататынын және интонемаларын анықтау керек.

Балалық өлді білдің бе?

Жігіттікке келдің бе?

Жігіттік өтті көрдің бе?

Көрілікке көндің бе?

Кім біледі, сен кәпір,
Баяндыдан сөңдің бе?
Баянсызға төңдің бе?
Әлде айналып, кім біледі,
Боталы түйе секілді
Қорадан шықпай өлдің бе?

13. Төменде келтірілген 7 буынды 8 тармақты жыр, Төле бигің Қазыбек биге берген батасының ырғақты топ (I), синтагмасын (II) белгілеп, тыныс белгілерін қойып, интонациялық кескінін, деңгейін көрсетіп сызып, сонсын мұндағы тармақтар сөйлемнің қай коммуникативтік түрі екенін және интонемасын анықтау керек.

Атасызға ата бол!
Батасызға бата бол!
Арып-ашқан қаріптің
Жел жағына жота бол!
Панасызға пана бол!
Кек сақтамас бала бол!
Дос сүйсініп, қас сыйлар
Асу бермес дана бол!

14. Абайдан келтірілген төмендегі төрт тармақты екі шумақты үзіндінің әр тармағындағы ырғақты топ, синтагмаларының барлық интонациялық ерекшеліктерін анықтап, тармақтарын жазып жіберіп, деңгейлерін көрсетіп, жалпы интонациялық схемасын сызып, бабамыз Ахмет Байтұрсыновтың өлең туралы айтқан «кілемнің басына түсетін өрнегін» сызып көрсетіңдер.

Әсемпаз болма әрнеге
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан!
Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық еткен жалықпас
Үйретуден балаға.

15. Поэзияның кіші формаларынан келтірілген мысалдардан бір тармақты, екі тармақты мақал-мәтелдердің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін анықтау керек: олардың буын санын (бунағын), ырғақтық топқа бөлінуін, сөйлемнің қандай коммуникативтік түріне жататынын, интонемасын анықтау керек.

а) Өз елім — өлең төсегім.

Ырыс алды — ынтымақ.

Тірлік түбі — бірлік.

Опасызда Отан жоқ.

Атақоныс — алтын мекен.

Ауылы бірдің — ауызы бір.

Ұйымдасқан ұтады.

Ер шекіспей, бекіспейді.

Айлалы батыр алдырмас.

Ер қанаты — ат.

Ердің сыншысы — елі.

Болған іске болаттай бол.

Өзі саққа, Құдай жақ.

Көргені мол көш бастар.

Көпті сөккен — көгермес.

б) Отан — елдің анасы,

Ел ердің анасы.

Отансыз адам —

Ормансыз бұлбұл.

Арша өскен жерінде

Адамзат өскен елінде.

Аз да бітер, көп те бітер,

Татулыққа не жетер?

Қосылғанның — қолы ұзын,

Қос керуеннің — жолы ұзын.

Ұрыстың арты — реніш,

Татулықтың арты — кеніш.

Ер үмітін ер ақтар,
Ер атағын ел сақтар.

Ерді намыс өлтіреді,
Қоянды қамыс өлтіреді.

Бақ келді деп таспа,
Жау келді деп саспа.

Даудың жолына түспе,
Жаудың қолына түспе.

Ел басына күн туса,
Ерлер атқа ер салар.

Дұшпанға тастай қатты бол,
Досыңа бадай тәтті бол.

Оқ қадалса денеңнен суырарсың,
Кек қадалса жүрекке не қыларсың?!

Кісі елінде сұлтан болғанша,
Өз елінде ұлтан бол!

Батылдықты айт, ерлікті айт,
Батырлықты айт, бірлікті айт!

16. Келтірілген үш тармақты мақал-мәтелдердің құрылымдық-интонациялық, яғни сөйлемнің қандай коммуникативтік түріне жататынын, жай сөйлем бе, құрмалас сөйлем бе және буын санын, ырғақтық топқа бөлінуін, акценттелген сөздерін, интоне-масын анықтау керек.

Бақа көлін сүйеді,
Бұлдырық шөлін сүйеді,
Ер жігіт елін сүйеді.

Алтын алма, алғыс ал,
Алтын деген — жер сыйы,
Алғыс деген — ел сыйы.

Ерегісте ер өлер,
Екі батыр егессе,
Екеуінің бірі өлер.

Ел күйінгенде күйінген батыр
Ел сүйінгенде сүйінген батыр
Ерегісте мыңға татыр.

Батыр қол бастар,
Көсем жол бастар,
Шешен сөз бастар.

Қалы кілем төрге керек,
Қызғалдақ гүл жерге керек,
Алмас қылыш елге керек.

Батыр болсаң, жауды қайтар,
Шаруа болсаң — малды қайтар
Шешен болсаң — дауды қайтар.

Елге ерсі іс істеме,
Елге ерсі іс істеп,
Бармағыңды тістеме.

17. *Келтірілген төрт тармақты мақал-мәтелдердің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерінің бәрін анықтап шығу керек, тармақтардың бунаққа, синтагмаға бөлінуін, олардың ара жігін, кідірісін белгілеп, акценттелген сөздерін көрсету керек.*

Малы жоқ деп
Ерден түңілме.
Егіні жоқ деп
Жерден түңілме.

Ат басына күн туса,
Ауыздығымен су ішер.
Ер басына күн туса,
Етігімен су кешер.

Жау жеңетін жігіттің
Жарағынан танымын.
Дау жеңетін жігіттің
Талабынан танымын.

Тауды биік демендер
Талаптансаң шығарсың.
Жауды мықты демендер
Жарақтансаң жығарсың.

Батырлығың не керек?
Байсалдығың болмаса.
Ақындығың не керек?
Айтарлығың болмаса.

Жора, жолдас не керек?
Жауға бірге шаппаса.
Арғымақ мініп не керек?
Жабыдан озып артпаса.

Жақсылық қылсаң халқыңа,
Бір қайырымын аларсың.
Жамандық қылсаң халқыңа
Жапанда жалғыз қаларсың.

Ел-жұртыңның қадірін
Іс түскенде білерсің.
Сары тонның қадірін
Қыс түскенде білерсің.

Өзінді-өзің тыймасаң,
Өзгені қалай тыяарсың?
Құлы болсаң құлқынның
Дүниеге қайтып сияарсың?!

Ақылсыз адам айқай келеді,
Жан-жағын жайпай келеді.
Ақылды адам жай-жай келеді,
Жан жағын байқай келеді.

Заман қамын ойлаған —
Саналықтың белгісі.
Адам қамын ойлаған —
Даналықтың белгісі.

Жаманға еткен жақсылығың
Жатқа кеткен малмен тең.
Адамға қылған жақсылығың
Арнап бір берген нармен тең.

Жабағы тайды қорлама,
Жазға шықса, ат болар.
Жас жігітті қорлама,
Жұртына ертең бас болар.

Көрген сайын «сіз» десіп,
Сыйласқанға не жетсін.
Шашылғанды бірлесіп,
Жинасқанға не жетсін!

Жалғыз жүрсең, жолмен жүр,
Жолдан жолдас қосылар.
Жолдан жолдас қосылса,
Жолың болмас несі бар?!

18. Мақал-мәтел, нақыл сөздер — халықтың тұрмыс-салты, ұғым-сеніміне, батырлық, еліне еңбек ету, ақыл-ой, еңбек-кәсіп сияқты түрлі-түрлі тақырыптарға байланысты айтылған, халық даналығынан шыққан сөздер. Олар көбінесе екі тармақты, үш-төрт тармақты тақпақтарға сыйғызылып айтылады. Кейде ғана олар 6-7-8 тармақты болып келеді. Соған келтірілген мысалдардың да құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін, коммуникативтік типтерін тексеріп, анықтау керек. Тақпақтардың бунаққа, синтагмаға бөлінуін, акценттелген сөздерін, деңгейін белгілеу керек.

- 1) Атыңнан айырылсаң да,
Ер-тоқымыңнан айырылма.
Қатыныңнан айырылсаң да,
Қазан-ошағыңнан айырылма.

- Қазан-ошағыңнан айырылсаң да,
Халқыңнан айырылма!
- 2) Берекесі кеткен ауылдың
Айтқаны өсек болар,
Аңдығаны төсек болар.
Берекесі кірген ауылдың
Айналдырғаны шаруа болар,
Еккені тары болар, жегені жарма болар.
- 3) Жаңа туған айды көрген
Бір мұрат.
Жаңа шыққан күнді көрген
Бір мұрат.
Жаңа ашылған гүлді көрген
Бір мұрат!
- 4) Бағбан жемістің ағашын айтар,
Мұрап суының сағасын айтар.
Шопан өсірген қойын айтар,
Өлеңші өлең айтқан тойын айтар.
Ұста соққан тамын айтар,
Диқан шығымды егіннің бабын айтар.
- 5) Күнің шуақты болсын,
Көлің суатты болсын.
Қонысың өрісті болсын,
Еккенің жемісті болсын,
Еңбегің келісті болсын!
- 6) Түйеден жығылсаң,
Түйе шудасын төсейді.
Аттан жығылсаң,
Ат жалын төсейді.
Есектен жығылсаң,
Есек тұяғын төсейді.
- 7) Көл жайлаған үйрек-қаз
Шөл қадірін білмейді.
Шөлде өскен бұлдырық
Көл қадірін білмейді.

Тауда туып, таста өскен,
Ағайыннан басқа өскен
Ел қадірін білмейді.

- 8) Ақ бидайдың қадірін
Ашыққанда білерсің.
Ағарғанның қадірін
Қыс шыққанда білерсің.
Сары қазыны кертіп жеп,
Сарандар отыр жоқпыз деп.
Сары қауынның қағын жеп,
Сақылар отыр тоқпыз деп.

19. 7-8 буынды, 11(12) буынды өлеңдер, жырлар, поэмалардың құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін (сөйлемнің қай коммуникативтік түрі, жай сөйлем бе, құрмалас сөйлем бе, олар қанша бунақ, синтагмадан тұрады, қандай сөздер акценттелген, қай интонамаға жатады т.с.с.) қарастырғанда, көңілде сақтайтын нәрсе — ол қандай өлең, поэма, жыр болсын, олардың белгілі бір тақырыпқа арналатыны. Ол тақырыбы өлеңнің басында әрқашан жазылып, көрсетіледі де. Сондықтан өлең, поэма, жырларда бір тақырып айналасында өрбитін, өзінің құрылымдық ерекшеліктері бар, жай және құрмалас сөйлемдерден тұратын күрделі синтаксистік тұтастықтар (КСТ) жиі кездеседі. Ақын Қуандық Шаңғытбаевтың «Ана тілі» деген өлеңі сол күрделі синтаксистік тұтастық (КСТ) дегенге мысал болады.

Сенде анам сүтінің күн исі бар,
Маң даланың мамыр гүл тынысы бар.
Сенің кербез ырғалған мақамыңнан
Қоңыр-салқын пейіштің үні шығар.
Кер жусанның шық жуған кермегі бар,
Түрен түскен самалжай жер лебі бар,
Сәбилердің саф таза күлкісі бар,
Гөй-гөйлеген әжемнің ермегі бар.

Абай-жырдың сен айдын арнасысың,
Жарқ-жарқ еткен Махамбет алмасысың.
Аякөзде Қозымен кездескенде
Жас Баянның сен мөддір بازیнасысың.

Бәйге атының сен байтақ дүбірісің,
Бұла бұлақ еркінің күбірісің.
Қалай ғана сәтімен жаралдың сен
Ұрпағыңның ұлан-мол ғұмыры үшін!

Дөнен қымыз-шәрбәттың дәмісің сен,
Бас қосқанда ауылдың сәнісің сен,
Айыл мойын арудың әнісің сен,
Қазақ үшін бақыттың бәрісің сен.

20. Ақын Тұманбай Молдағалиевтың 11 буынды тармаққа, шумаққа бөлінбеген арнау өлеңінің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастырып, күрделі синтаксистік тұтастыққа жататын бұл өлең қандай сөйлемдерден тұратынын, олардың синтагмаға бөлінуін, сөздерінің акценттелуін, мұнда қандай интонемалардың орын алатынын анықтаңдар.

Қазақтың маңдайына біткен ғалым,
Барыңды елге беріп, түк те алмадың.
Шықты көп абыройың аспанға да,
Мықты боп жүргеніңмен мақтанбадың.
Жігіт пе жастайынан шарқ ұрмаған,
Біртүрлі жақын сенің атың маған.
Сұсың бар сұмырайларды жасқайтұғын.
Сыйлаған туған елге еңбегің көп,
Жанды ғой маңдай терге өнген еңбек!
Министр болсаңдағы талай заман
Менменсіп жүргеніңді көргенім жоқ.
Жақсылық жазулы тұр көзіңде де,
От қоя аласың сен сезімге де
Халықтай кемеңгерсің өзің және.
Жігіттің сұлтанысың, нұрлы ағам-ай,
Тұлпарың күнде шапты қырға қарай.
Халықтың сұлулары келбетіңе
Өтпейді әлі күнге бір қарамай.
Сүйкімді болғаныңмен сүйікті ердей
Жүрген жан сен емессің құрық көрмей.
Мәртебем пәс болса да саған, аға,
Ерке өлең алып келді ырық бермей.

21. Ақын Жұбан Молдағалиевтың «Суырылмай қалған қылыш туралы» деген төрт тармақты, 14 шумақты өлеңінің әрбір шумағының құрылымдық-интонациялық керекшеліктерін анықтап, алдыңғы төрт шумағын көшіріп жазып, оның әр тармағының синтагмаға бөлінуін белгілеп, акценттелген сөздерін, деңгейін көрсетіп, интонациялық схемасын сызу керек.

Табытта оның иесі,
Оралда музей үйінде.
Қалпында дене жүйесі,
Қаусаған сүлдер күйінде.

Басында болат дулыға,
Үстінде сауыт баттасқан.
Жанында сан жыл булыға,
Қылышы жатыр тат басқан.

Көмілген солай сол адам,
Мен өскен жаугер өңірде.
Алынған солай моладан,
Айғақтай өткен өмірге.

О да бір тарих бетіндей
Жаңарып дәурен суретін.
Қараймын оған жетімдей
Іздеген әке суретін.

Қараймын жесір арудай,
Жан жарын жырдай жоқтаған.
Қараймын ескі қаруға
Қай кезде, қалай соқты адам?
Қараймын бейне басырдай,
Жанары жаңа нұр көрген.
Сүлдерде көне ғасырдай
Қойнына небір сыр көмген.

Мерт болды деуге күн үшін,
Қорғады деуге халықты,
Суырыла түсіп қылышы
Қынаптан шықпай қалыпты.

Сүйе алмай қалған еріннен

Үзілген оқыс өлеңдей.

«Әттең!» деп өткен өр үндей,

Қапыда қапқан өремдей.

Жер құрттай жылжып, білдіртпей,

Опасыз біреу шықты да,

Семсерін суырып үлгертпей,

Ту сырттан қанжар сұқты ма?

Не сыр бар осы құрышта

Отына қанның құрылған?

Адыра қалсын қылыштар

Орталай ғана суырылған!

Әлде бұл салт па әріде

Ант еткен «қылыш қолды» деп,

Тынған жоқ күрес әлі де,

Қалмайды орта жолда деп.

Қайтсе де кәрі құрышқа

Қараймын сыймен, сезіммен.

Жарқылдап жойқын ұрыста,

Жүргендей бірге өзіммен.

Енді мен оған ортақпын,

Абыройсыз қару алмас ер.

Опасыз бенен қорқақтың

Көріне қылыш салмас ел.

Ақырғы жырын айта алмай,

«Қош!» дей де алмай шабытқа,

Семсердей сол бір майталман

Қалам да түсер табытқа...

22. Ақын Жарасқан Әбдірашұлының «Құлыптас» кітабынан келтірілген «Арыстар аманаты» деген өлеңнің (оның 8-і төрт тармақты, 11 буынды, 2-уі алты тармақты) өлеңінің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастырып, бұл өлеңнен сұраулы сөйлемдердің, лепті сөйлемдердің түрлерін көшіріп жазып,

интонациялық схемасын сызып, олардың қай интонемаға жататынын анықтап, эмоциялық, күшейткіш кігірістерді белгілеу керек.

Кім едік?

Кім болдық біз?

Халық таныр?

Әйтеуір ұмтылғанбыз жарыққа бір!

Марқұмбыз — бәріміз де болашаққа,

Жер деген — Адамзатқа Алып қабір!

Еттік пе екі келмес тірлікті мәз?

Сағымдай басымыздан сырғыды жаз!

Алданып алғы күнге алаңдаумен,

Үстінде сол Қабірдің жүрдік біраз!...

Жо-жо-жоқ!

Кеткен жоқпыз «Базарға» кеп!...

Күрестік,

Көніп бейнет-азарға көп!

Тұрлаусыз өткен өмір турасында

Тас ұрпақ кесіп-пішіп жазар не деп!

Жазар ма «Еңіреген ер!» деп бізді,

Жазар ма «Көкірегі көр!» деп бізді?...

Жоқ әлде, отырар ма ойға шомып,

Жанары терезедей терлеп күзгі?!

Тағдырдан тумай жатып сұрап алған,

Бізде тек болған еді бір-ақ арман!

Тал түсте тура жолдан адастырар

Сан қилы соқпақ шықты, бірақ, алдан.

Түстік те шайғанына жолдың түрлі,

Білмедік боз өкпеше болдыртуды!

Аңсадық сол арманды, сол үмітті,

Аңсадық сол бір таңды, сол бір күнді!

Қалай деп атаса да қазақ мұны,

Еңсесін езіп ауыр азап-мұңы,

Бабалар бізден бұрын арман еткен —

«Алаштың мәңгі бақи Азат күні!...»

Көргенде сол бір күнді көзін ілер,

Даланың, бәлкім, иттей төзімі дер.

Құлыптас қояр-қоймас басымызға,
Ол жағын Уақыттың өзі білер!..

Біздің де кетеріміз мұра қылып,
Сол арман, сол баяғы бір-ақ үміт.
Жапанда жараланып жалғыз қалған
Бөрідей...басымызда тұрады ұлып!..

Жанына маза бермей жырақ тылсым,
Жас ұрпақ мына бізше жылап-күлсін...
Жанында жалғыз...жалғыз...ұлып тұрған
Бөріге...жиі-жиі құлақ түрсін!..

23. Ақын Жарасқан Әбдірашұлының Ахмет Байтұрсыновқа арнаған тармағының саны әртүрлі, жеті шумақтан тұратын өлеңінде келетін сөйлемдердің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастыру керек, яғни мұнда жай сөйлемнің қандай коммуникативтік түрлері бар, сөйлемнің қай мүшесі бірыңғай болып келеді, қандай оқшау сөздер бар екенін анықтау керек және олардың қай интонемаға жататынын да көрсету керек. Эмоциялық кідірістерді де белгілеу керек.

Ей-hey, жастар!
Ей, жас тіл, бір шыбық боп қалай өндің?
Бірауық білші діттеп!
Айдалаға қарайсың...
Айналаға алаңдауды қойыпсың «Тіршілік» деп.
«Тіршілігің» — тәубесіз...
Қай тіршілік?
Бас иіп тұр Күн жылап,
Ай күрсініп!..
Бұл арада ұлы атаң — ақын атаң:
жатыр (Ақаң!) Ахмет Байтұрсынов!
Қаратқан аузына аталы ұлтты,
Қастерлеп қатары да бата алыпты!
Алланың бұл да болса рахметі,
Болғанмен Байтұрсынның Ахметі,
«Ақаңы алты алаштың» атаныпты!
Қастерлеп қатары да бата алыпты!

Алаштың белін буып «Ақ жолына»,
Жиғанда жайсандарды жан-жағына
Бас иген жазушысы, күллі ақыны:
Бас иер Жүсіпбегі, Міржақыбы,
Бас иген Мұхтары да, Мағжаны да!
Ал, енді бас имей көр, аруағына!

Уақыттың ұмытылмас ұранындай,
Ұл туар...Ұлы тумас, сірә, мұндай!
Бүгінгі бар қазақтың «Тіл құралы» —
(Тексіздер тәрк етсе де бұл мұраны)
Түбі бір түркі елінің құранындай!
Ұл туар...Ұлы тумас, сірә, мұндай!

Пайымын пайғамбарша салмақтаса,
Парқына жетпегендер болмапты аса.
Еске алып кейбір сұмның ақыретін,
Ардақтар Байтұрсынның Ахметін...
Ата жұрт Ана тілін ардақтаса!
Ешқашан ер өлмейді — ел жоқтаса!

24. Махамбет Өтемісұлының «Соғыс» деген өлеңі ескі жырлар кескінінде 7-8 буынды тақпақ түрінде жазылған. Ол 54 тармақтан тұратын тұтас өлең. Мұның құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастырып, алдыңғы 18 тармағының интонациялық өрнегін сызу керек.

Әскер жиып аттандық,
Бекетай еді тұрағым,
Айқайлап жауға тигенде,
Ағатай-Беріш ұраным.
Байбақты Жүніс аттанды,
Қосылуға дем болып.
Қудалайды хан ұлы,
Іздеген жауы біз болып.
Жау қарасы көрінді,
Жиылған әскер бүлінді.
Исатай басшы, мен қосшы.
Исатайдың сол күнде
Ақтабан аты астында,
Дулығасы басында,
Зығырданы қайнайды.

Астына мінген Ақтабан
Қасына ерген көп әскер
Маңыраған қойдай шулайды.

Артымыздан келіп қол жетті,
Аз жетпеді мол жетті.
Жеткен жерін айтайын:

Беке құмның басында,
Ағаш үйдің қасында,
Түніменен түйіндік,
Таң атқанша тарандық.
Таң ағарып атқан соң,
Төңірек жаққа қарандық.

Қарап тұрсақ әр жерден:
Жау бір өрттей қайнайды,
Қайнағанмен қоймайды,
Мылтығын қардай боратып,
Жетіп келді қамалға,
Қамалды бұзып аларға.

Толғай-толғай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан
Қабырғасын қақыратқан,
Төбінгісін тесе атқан,
Тізгінінен кесе атқан,
Біздің қайсар батырдың
Жүрегін сөйтіп оятқан.

Әскердің алды бөгелді,
Қырдан ойға төгілді.
Ханның тобы үш атты.

Топтың үні шыққанда...

Сонда батыр жөнелді...

Жөнелмей батыр не қылсын,

Ерсары менен Қалдыбай —

Екі арыстан тең өлді.

Жетім-жесір көп қалды,

Хан әскері кенелді...

Қызғыштай болған есіл ер

Қайран да жұрттан не көрді?!

25. Поэзия тілінде өте көлемгі болып келетін «Батырлар жырлары» көбінесе 8 буынды өлең түрінде кездеседі. Поэзияның көлемгі түрлеріне халқымыздың көне асыл мұралары, ауыз әдебиетінің көркем үлгілері — батырлар жырлары жатады. Батырлар жырларын халықтың талантты ақын-шайырлары шығарып, ол ауыздан ауызға, ілгерігерілерден кейінге ауысып,

көркемдігін жоғалтпай осы күнге жеткен. Олар көбінесе 8 буын-
ды өте көлемді, жүздеген, мыңдаған өлең жолдарынан тұрады.
Мысалға халыққа көп таралған «Қобыланды батыр» жырын
келтіруге болады. Онда Қобыланды батырды суреттейтін,
оның аты Тайбурылды суреттейтін көркемдігі өте биік, та-
маша өлең жолдары бар. Содан мысалға Тайбурылдың шабы-
сын суреттейтін жерлерінен келтіріп, оның сөйлемдерінің
құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастырып бір үзік
өрнегін сызу керек.

Құбылып бурыл гуледі,
Аяғы жерге тимеді.
Тау мен тасты өрледі,
Төрт аяқты сермеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан соң өрледі,
Адырды көзі көрмеді,
Көлденең жатқан көк тасты
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі.
Қараша емес қауысты,
Қоңыраулатып дауысты,
Жақын қылды алысты
Берсін кімге намысты,
Күн төбеден аумай-ақ
Түзеді Бурыл шабысты.
Қос құлағы тігілді
Қайырға біткен қамыстай,
Түс ауған соң бүгілді
Илеуі жеткен қайыстай
Байлаулы малдай шешілді,
Төрт аяғын көсілді,
Әрбір сымдай есілді.
Кешегі кеткен қосынға
Жетемін деген Қобыланның
Жоқ еді тілті есінде.
Бұлаңдаған Бурылмен
Артық туған Қобыланды
Аңқып жетті бесінде.
Қоғалының құлы көл,
Шегендінің желді көл,
Шағалалы шалқар көл,

Қызғыштының Қызды көл,
 Құмра қотан Қос көлден,
 Айналасы бес көлден,
 Бәрінен өтіп жөнелді.
 Күдердің қара дөңінен,
 Бесін де өтті деңінен,
 Барлы-барлы, барлы тау.
 Басы биік, қарлы тау,
 Хан жайлаған Қаратау,
 Би жайлаған Алатау,
 Онан да өтіп жол шекті-ау.
 Түйе мойнақ иір тау,
 Қыз емшекті сүйір тау.
 Атасу мен Манашы
 Мал оттауға оты ащы,
 Ішейін десе суы ащы,
 Мұнан-дағы жол шекті.
 Қампай-құмпай қасынан.
 Жем, Темірдің басынан,
 Қолбағайлы шөлдерден,
 Қасқалдақты көлдерден,
 Асқар-асқар белдерден,
 Айдын шалқар көлдерден,
 Қан сасыған жерлерден,
 Тобылғылы нұрадан,
 Сексеуілді жырадан,
 Баялышты құмайттан,
 Бүлдіргенді шыңайттан
 Жалғыз шауып жол шекті.
 Астына мінген Бұрыл ат
 Жауатын күндей күркіреп,
 Жаңбырдай тері сіркіреп,
 Құбылып ойнап жер басты.
 Алдыңғыдан артқысын
 Сынық сүйем кем басты.
 Жалғаса ұшқан қоңыр қаз.
 Тозаңынан адасты.
 Асқар төбе бел еді,
 Бір шауып, бір келеді,
 Құбылып ойнап жер басып,
 Дөңгеленіп келеді,
 Садақтың бауы сартылдап,
 Масатыдан шалбардың,

Сала құлаш балағы,
 Алтынды зермен көмкерген,
 Жел соққандай жалпылдап,
 Белеңнен асты былқылдап,
 Тозаңы шықты бұрқылдап,
 Аттың жолы қазылды,
 Ұмтылғанда қысылып,
 Бес жүз құлаш жазылды,
 Бурыл көкке секірді,
 Омырауда тері көпірді,
 Шаба-шаба шатылды,
 Табаны тиіп ұшқан тас.
 Қызылбас мылтық оғындай,
 Аспан көкке атылды.
 Тақиядай көрмеді
 Үстіндегі батырды.
 Бұлаңдаған Бурылдың,
 Маңдайында масаты бар,
 Марал ішсе таусылмас.
 Құйрығында құдық бар,
 Құлан ішсе таусылмас.
 Арандай аузын ашады,
 Аяғын топ-топ басады.
 Бір төбенің тозаңын
 бір төбеге қосады.
 Кешке таман Тайбурыл
 Жын қаққанға ұқсады,
 Құлан менен құлжаның,
 Ұзатпай алдын тосады.
 Көл жағалай отырған,
 Көкқұтан мен қарабай
 Көтеріліп ұшқанша,
 Белінен басып асады.
 Дуадақ пен жек қалды,
 Әлде өтірік, әлде шын
 Ақ сұңқар мен лашын,
 Өлген құсты жеп қалды.
 Ебелек ұшпас елсізден,
 Көбелек ұшпас көлсізден,
 Құла мидай шөлдерден,
 Адам жүрмес жерлерден,
 Батпақ лай көлдерден.

Асқар-асқар белдерден
Жалғыз шауып жол шекті.
Үмітін үзіп келеді,
Қараспан тауды жайлаған.
Қалың қыпшақ елдерден
Намаздыгер өтті енді,
Мезгілі шамның жетті енді,
Қобыланды мен Бурылдың
Уәдесі бітті енді.
Көріне ме шаһар деп
Ілгері қарап күткен-ді.
Сол уақыттар болғанда,
Белес-белес бел көрді,
Бел астында ел көрді,
Бидайықты ақтатыр
Ақты, бозды, қой жатыр.
Тіктеп шауып қалаға
Қобылекке келе бұл жатыр.
Құланнан атты қодықты,
Көлден тартты борықты,
Жетемін деп торықты.
Намазшамның кезінде.
Бес ағаштың түбінде,
Қазанның салған жылқыға
Ағыны қатты Бурылмен
Аңқытып келіп жолықты.

26. Орхон-Енисей бойында сегізінші ғасырдан қалған «Күлтегін» ескерткішінің ақын Қадыр Мырза Әли жасап шыққан (мұны ол қырық-отыз жыл бұрын бастаған екен) әдеби көркем нұсқасынан («Таң-Шолпан», 2-2001 басылған) үзінділер беріп отырмыз. Қадыр Мырза Әлидің бұл «Күлтегіні» де ескі жырлар сияқты 7 буын-ды өлеңмен жазылған. Осы үзінділерден күрделі синтаксистік тұтастықтарды тауып, олар қандай сөйлемдерден тұратынын, олардың интонациялық өрнектерін анықтау керек.

Қас батырлар қаһарман
Ер жастанып жатарда,
Төліс пенен Тардұшты
Қосты қайта қатарға.
Айнала жау, оғы бір

Болмай жүрген атарға.
 Көз тігеді Боз-қаһан,
 Тоғыз-оғыз, татар да.
 Қытай, қырғыз тағы бар,
 Олар қарап жатар ма?!
 Қаһан-әкем сан рет
 Шықты жорық-сапарға.
 Жау килләсы қиылды,
 Қан нөсер боп құйылды.
 Қаһан өстіп, жауына
 Қырық жеті рет шүйілді.
 Табғаштардың сүйегі
 Тау-тау болып үйілді.
 Күннен-күнге көріне
 Жау қатары сұйылды.
 Жорық сайын әкеміз
 Көк аспанға сиынды.
 Тізесі бар бүгіліп,
 Басы барлар иілді.
 Қырау қонып шашына,
 Жетіп ұлы жасына,
 Әкем өлді бір күні,
 Жасыма, жұрт, жасыма!
 Боз-қаһанның бейнесін
 Балбал қылдық басына.

Орнын басты көкеміз
 Еріп жүрген қасына.
 Жүргізді ол билігін
 Жасамыс пен жасыңа.
 Көкем қаһан болғанда
 Бал қосты жұрт асына!
 Көкем қаһан болғанда
 Аз халықты көп қылды,
 Аш халықты тоқ қылды.
 Кедейінді бай қылды,
 Бір-біріне сай қылды.
 Көкем қаһан болғанда
 Мен Тардұшқа шад болдым,
 Қайғы бізге жат болды.

Көз тігеді Боз-қаһан,
 Тоғыз-оғыз, татар да.
 Қытай, қырғыз тағы бар,
 Олар қарап жатар ма?!
 Қаһан-әкем сан рет
 Шықты жорық-сапарға.
 Жау килләсы қиылды,
 Қан нөсер боп құйылды.
 Қаһан өстіп, жауына
 Қырық жеті рет шүйілді.
 Табғаштардың сүйегі
 Тау-тау болып үйілді.
 Күннен-күнге көріне
 Жау қатары сұйылды.
 Жорық сайын әкеміз
 Көк аспанға сиынды.
 Тізесі бар бүгіліп,
 Басы барлар иілді.
 Қырау қонып шашына,
 Жетіп ұлы жасына,
 Әкем өлді бір күні,
 Жасыма, жұрт, жасыма!
 Боз-қаһанның бейнесін
 Балбал қылдық басына.
 Орнын басты көкеміз
 Еріп жүрген қасына.
 Жүргізді ол билігін
 Жасамыс пен жасыңа.
 Көкем қаһан болғанда
 Бал қосты жұрт асына!
 Көкем қаһан болғанда
 Аз халықты көп қылды,
 Аш халықты тоқ қылды.
 Кедейінді бай қылды,
 Бір-біріне сай қылды.
 Көкем қаһан болғанда
 Мен Тардұшқа шад болдым,
 Қайғы бізге жат болды.

Көк Өзеннен өттік біз,
Шантұғыңа жеттік біз.
Кері — Темір қақпасын
Тебудейін тептік біз.
Масайрадық, мақтадық.
Қырғыздарға аттандық.
Дария боп тоғыстық,
Он үш мәрте соғыстық.
Босаттық та белдігін,
Әлсіреттік елдігін.
Қаһандығы қансырап,
Жалбарынды жан сұрап.
Бордай болып үгілді,
Тізелері бүгілді.
Тәкаппар бас иілді,
Тәңіріне сиынды.

Түргеш ханы түркі еді,
Кеткен елдің бір кегі.
Жасап бізге қастандық,
Оның да жер жастанды.
Бек, әмірші жырынды
Шеттерінен қырылды.
Он оқ — кіші халық-ты,
Солар әбден қамықты.
Басын құрап Аздардың,
Оларда өкпе, уәж бар-ды.
Тапсырылды Барысқа,
Азуы алты қарысқа.
Бүкіл түркі халқы үшін
Түн ұйқымды төрт бөлдім,
Жанып-күйіп өрт болдым.
Күлтегінім қасымда,
Екі шад та осында,
Аттап барлық кесірді,
Мен халқымды өсірдім.
Дауыл өшті, жел қайтты,
Өрісімді ұлғайттым.
Тынышталды ит-құсы,
Болдым елдің ұйтқысы.
Терістікте — оғыздар
Өз билігін уағыздар,

Шығысымда құқайлар
 Татабы мен қытай бар.
 Қоқандаған алғашта
 Түстігімде тағбаштар.
 Қорғау үшін қонысты,
 Он екі рет соғыстым.
 Он екі рет ұрыстым,
 Тұрар жерде тұрыстым.
 Сөйтіп жолым болды да,
 Келді бәрі орнына.
 Жарылқады Тәңірім,
 Жайнады ел, өңірім.
 Дұшпандарым күйінді,
 Жалаңашым киінді.
 Жарлыларды бай қылдым,
 Төрт түлігін сай қылдым.
 Аз халықты көп қылдым,
 Көңілдерін тоқ қылдым.
 Жинап байды, жарлыны,
 Тату қылдым барлығын.
 Бәрі маған бағынды,
 Тәңіріндей табынды.
 Еңбек етіп елі үшін,
 Көрдім соның жемісін.

Әкем өліп, жетіде
 Жетім қалған Күлтегін.
 Анам Ұмай бағына
 Ер атанған Күлтегін.
 Он алтыда ағамның
 Елі-жұртын көбейтті.
 Алдындағы қағанның
 Жерін әбден кеңейтті.
 Соғдыларға аттанды,
 Талқандадық, мақтандық.
 Оңтұтық пен Табашты
 Қудық біздер, жау қашты.

Күлтегін оттай лаулады,
 Ердің дауын даулады.
 Тырп еткізбей қамадық,
 Талаудайын таладық.

Жан-жағынан қыстадық,
 Оңтұтықты ұстадық.
 Көсемдерін қарулы
 Көрер күнге зәру ғып,
 Тадық чурдың алдымен
 Боз атын мініп заулады.
 Одан соң Ышбар Ямтардың
 Торы атын мініп заулады.
 Одан соң Иегін Сілібектің
 Кері атын мініп заулады.
 Жиырма алты жасында
 Күлтегін қол басында
 Кешіп өтіп Ертістен,
 Басып кірдік бір түсте.
 Түргештердің әскері,
 Қаһаны оның бас бөрі,
 Өзара ұйып тоғысты,
 Біз аянбай соғыстық.
 Күлтегін басшы бозымен
 Түседі жаудың көзіне.
 Қаһарға мінген кезі ме?
 Беттетер емес өзіне.
 Одан әрі шайқасты,
 Құшы Тұтықпен айқасты.
 Дүниесін, мүлігін,
 Түгелдей төрт түлігін
 Күйік қылмай көзіне
 Алып кетті өзімен.
 Қарлықпен де тоғыстық,
 Тамағ тауында соғыстық.
 Күлтегін де болған-ды,
 Отызға ол толған-ды.
 салмағы да сан батпан,
 Бір кезде ол қонды атқа,
 Баяғыдай қайратты,
 Қос батырды жайратты.
 Қара көлде тоғыстық,
 Аздарменен соғыстық.
 Күлтегін — ел қанаты,
 Отыз бірде болатын.

Жауын тоз-тоз, тоз қылып,
 Шабуылға жұлқынды,
 Еске сақтар бұл күнді
 Аздар мүлдем ұтылды,
 Елтебері тұтылды.
 Бір жылда бес айқастық,
 Тоғу кентте шайқастық.
 Бозын мініп Күлтегін,
 Алдаспанын сілтеді.
 Алты жауын түйреді,
 Жетіншісін сүйреді.
 Құшлағатта айқастық,
 Едіздермен шайқастық.
 Күлтегінді дара кер,
 Астында оның Қарагер.
 Үшінші рет тоғыстық,
 Оғыздармен соғыстық.
 Сол азманы астында,
 Төтеп беріп тасқынға,
 Алған беттен тайған ба,
 Күлтегін жүр майданда.
 Пышыратып әскерін,
 Шығардық шын естерін.
 Оғыздармен соғыстық,
 Күлтегінде Қарагер,
 Тәңірі қуат бере гөр.
 Екі жауын аунатты,
 Алып жатқан аумақты
 Әскер түгел жайрады,
 Бұл — Күлтегін ойраны.
 Қыстап мағы қамалын,
 Аздап сонда демалып,
 Тағы ілгері жылжыдық,
 Жоқ түркінің ынжығы.
 Бастаушымыз —
 Күлтегін,
 Сол әскерін ертеді.
 Оғыз басты маңайды,
 Қолдан келсе — қамайды.
 Бозын мініп Күлтегін,
 Алдаспанын сілтеді.

Тоғыз жауын түйреді,
Біразы оның күйреді,
Бой бермеді бірақ та-
Көшпен бірге анам да,
Жеңгем, әпкем алаңдап,
Болар еді бәрі күн,
Көрмей өмір жарығын...

Қайтыс болды Күлтегін,
Жан емес-ті ол тегін...
Ақ найзасы күлтелі
Болмағандай Күлтегін,
Айырылдық біз одан!
Тебірендік қазадан!
Көрер көзім көрместей,
Білгір басым білместей,
Айырылдым ақылдан,
Бауырымнан, жақыннан!
Көрмек барда — көнбек бар,
Тумақ барда — өлмек бар.
Құрсын жеңіс олжасы,
Тыйылмады көз жасы
Қайғы да бір албасты,
Мұң басты һәм шер басты!
Егілудей егілдім,
Сөгілудей сөгілдім.
Екі шадым көп-көрім,
Ұландарым, бектерім,
Көзім ағып кетердей,
Жыладым ба бекерге?!

Көңіл айтты көршілер,
Көңіл айтты елшілер:
Бастап қытай, татабын
Удар сеңун келді.
Табғаштардың елінен
Ісиі Лікең келді.
Он мың алтын,
Есепсіз күміс сый әкелді.
Түгіт қаһанынан

Бөлен келді.
Сырттан — күнбатыстан
Соға, Бершекер, Бұқар,
Ұлыстарынан —
Нең Сеңун, Тарханұлы келді.
Он оқ ұлым,
Тергіс қаһанынан
Мақраш таңбашы келді.
Оғыз Білге таңбашы,
Қырғыз қаһанынан
Тардуш ынаншы Чур,
Мазар салуға,
Құлпытас қоюға
Табғаш қаһанынан
Зергер Чаң Сеңун келді.
Күлтегін қой жылы
Он жетінші күні дүние салды.
Тоғызыншы айдың жиырма жетісінде
Жерленді...

ФОНОЛОГИЯ

Фонема туралы түсінік

Фонема дегеніміз — қазіргі теориялық тіл білімінің негізгі ұғымдарының бірі. Фонема теориясы қалыптаспас бұрын тілтанымының дамуында бірнеше кезең өтті. Әлемдік тіл білімінде дыбыс пен әріп ажыратылмағандықтан, бұл тілдің дыбысталу жағын зерттеуге кедергі болған. Алайда XIX ғасырдың ортасына таман тілтанымының дамуы нәтижесінде дыбыс пен әріп ажыратыла бастады; тіл дыбыстарын физиологиялық және акустикалық ұғым ретінде антропофоникалық тұрғыдан зерттелді. Осы ретте тіл жүйесіндегі дыбыс элементін атау үшін фонема деген ұғым енгізілді. Бұл ұғым алғаш рет француз тіл білімінен келген болатын, дәлірек айтқанда, бұл терминді француз тілшілері Дюфрише-Десигне (1873) және Л.Хаве (1877) енгізген, кейін оны Ф. де Соссюр қолданып, одан Қазан лингвистері дамытқан.

XIX ғасырдың 80 - жылдарында Қазанда лингвистикалық мектеп қалыптасып, фонема ілімі орын ала бастады. Қазан мектебінің қайнар көзінде Бодуэн де Куртенэ тұрғаны белгілі. Ғалымның зерттеуінде фонема морфемаға қатысты қарастырылды және психологиялық тұрғыдан зерттеліп, адам санасында қалыптасатын дыбыс туралы түсінік ретінде бағаланды. Дыбыс пен фонеманы Бодуэн де Куртенэ синтагматикалық бірліктің физиологиялық және психологиялық қыры деп түсіндіріп, фонеманы тұрақты, өзгермейтін, ал дыбысты түрленіп тұратын ұғым деп біледі. Ғалымның фонема туралы ілімі қазіргі фонология теориясына негіз болды. Одан әрі фонема теориясын Бодуэннің петербургтік шәкірті Л.В.Щерба жалғастырады. Щерба да фонеманы сөз ажырататын, оның мағынасын білдіретін фонетикалық бейне деп біледі. Кейінірек Щерба «психологиялық» дегеннен бас тартып, фонеманы сөздерді және олардың формаларын ажырататын дыбыс типі деп біліп, оны адамдардың өзара қарым-қатынасына пайдаланатын тетік деп бағалаған.

Бодуэн мен Щербаның идеялары олардан кейінгі ғалымдардың дамытуымен және тереңдетуімен Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің қалыптасуына негіз болды. Сонымен, фонема теориясы XIX ғасырдың аяғынан бастап дамиды және тіл білімінде фонеманы функционалды жағынан

зерттейтін **фонология** дейтін жаңа сала пайда болды. Сол кезде басқа да ғылым салалары жедел өркендейді, мысалы: ядролық физика, квантитативті механика, микробиология, цитология, генетика. Бұл ғылым салаларында да фонологияның фонемасы сияқты ең шағын бөлшектері ашылып, оларға атау қойылып зерттеле бастады: ядролық физикада - атом, ядро; микробиологияда, цитологияда — клетка; генетикада - хромосома.

Қазіргі кезде бұл процестің қай ғылым саласында ертерек пайда болғаны белгісіз, бірақ фонология тіл білімінің басқа салаларына әсер еткені күмән тудырмайды. Фонологияда ең шағын бірлік фонема болса, бұған сәйкес тіл білімінің басқа да салаларында осы реттегі ұғымдар қалыптасып зерттеле бастады. Айталық: морфологияда — морфема, лексикологияда — лексема, синтаксисте — синтаксема; сондай-ақ граммема, графема, тонема, тема, ремалар пайда болды. Фонема проблемасына қатысты негізгі ұғымдар, түсініктер тіл білімінің басқа да салаларында пайдаланыла бастады, мысалы, қарама - қарсы қою (оппозиция) теориясы, айырым белгілер теориясы, корреляция теориясы, инвариант-вариант теориясы, компоненттік анализ т.б. Сонымен фонологияны тіл білімінің үлкен жетістігі және оның базасы, негізгі тірегі деп бағалауға болады.

Сол уақыттан бастап әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер пайда болды. Прага структурализм мектебі, оның өкілдері Н. С. Трубецкой мен Р. Якобсон; француз фонологиялық мектебі, өкілдері - В. Малмберг, А. Мартине; ағылшын фонологиялық мектебі, өкілдері - Д. Джоунз, Н. Суит; американ фонологиялық мектебі, өкілдері - Л. Блумфильд, М. Суодеш; Копенгаген фонологиялық мектебі, өкілдері - Л. Ельмслев т.б. Барлық фонологиялық мектептердің өкілдері өздерінің теориялық принциптеріне сәйкес фонетикалық құбылыстардың функционалды жағын қарастырады.

Қазақ тіл білімінде фонема жөнінде алғашқы түсінік А.Байтұрсыновтың еңбектерінде кездеседі. Ахаң фонема терминін қолданбаған, бірақ қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонологиялық тұрғыдан қарастырады. А. Байтұрсыновта фонемалар әріпке байланыстыра зерттелген. Сингармонизм (үндестік) заңы бойынша, қазақ тілінің барлық фонемаларын (дауысты, дауыссыз) екі топқа бөлген. Жуан фонемаларды әріп таңбаларымен белгілеген, ал жіңішкелерге әдейі әріптерді арнамаған. Сөздерді бірыңғай жіңішке айту үшін сөздің алдында

дәйекші деген таңбаны қолданғаны белгілі. Қазіргі фонема теориясы тұрғысынан келсек, ғылыми ортаға *позиция, инвариант, дыбыс типі* деген ұғымдарды А. Байтұрсынов салған. Инвариант фонемалардың (әріптердің) жіңішке реңктері олардың вариациялары болып есептеледі. Ал адамның ой-санасында сақталған графеманың бейнесі, фонемаларға сәйкес келеді. Сонымен А.Байтұрсыновтың ілімі қазіргі фонема теориясы тұрғысынан Мәскеу фонологиялық мектебінің теориялық принциптерімен ұштасып жатыр.

Фонема теориясын әрі қарай дамытқан - Қ.Жұбанов. Ғалым фонеманың сырын дұрыс түсінген, оның айтуынша, бір сөздің басқа екінші сөзден өзгеше болуы үшін оның бір-ақ фонемасы басқа болуы керек. Қ.Жұбанов фонеманың ең негізгі ерекшелігі — оның мағына айқындау қасиеті деп айтып кеткен. Сондай-ақ, Қ.Жұбановтың ілімі, қазіргі фонема теориясы тұрғысынан қарастырсақ, Ленинград фонологиялық мектебінің теориялық ұстанымдарына сәйкес келеді.

Фонема термині мен оның ұғымы бүгінгі фонологиялық концепцияларда көрінеді, сондай-ақ дискреттілік лингвистикалық бірлік ретінде әріп пен дыбысқа сәйкес келмейтіні тілдің дыбыс құрылымдары туралы алғашқы мәліметтерінен кейін белгілі болды. Оның үстіне бұл терминнің алғашқы мағынасы кейінгі кеңейіп дамыған мағынасына сәйкес келмей, нақты тұрақталған. Фонема теориясының концептуалдық модификациялары материалды-субстантты ақиқаттың қызметі мен орнын анықтауда фонеманың фонологиялық мәні терминологиялық болмысына тіреледі. Дегенмен фонемада әртүрлі көзқарастың негізінде тіл мен сөйлеу, парадигматика мен синтагматика, тілдік функция, дискреттілік, қарама-қарсылық, оппозиция т. б. жалпы тіл білімінің эксплициттік және имплициттік ұғымдары жатыр. Көптеген тілшілер фонеманы дыбыс және материалдық-субстантты бірлік ретінде таниды, бірақ фонема дыбыстан функционалды қасиетімен ерекшеленеді, себебі фонология классикалық фонетикадан антропоцентрикалық ұғымға функционалды элементін қосудан ажыратылады. Фонема мен дыбыс өзара функционалды жағынан ажыратылады: дыбыс бір мағыналы материалдық тұрғыдан ерекшеленсе, фонема көп мағыналы материалдық қасиетімен белгіленеді. Фонеманың дискредитациясы лингвистикалық бірлік ретінде **парадигматика деңгейінде** жүзеге асады, ал дыбысты бөлшектеу, сөз ағымынан

бөліп алынуы синтагматикалық деңгейде қарастырылады.

Ішкі материалдық байланыстың нәтижесінде фонемалар парадигматикада көптеген оппозиция мүшелер ретінде бір жүйені құрайды, ал дыбыстардың жиынтығы бір тілдің аллофондары ретінде бір фонемаларға тән жүйені құрай алмайды, себебі олар тілдің басқа межесінде табылып, өзінің ішкі материалдық байланыстар негізінде тек кіші жүйелерде бола алады. Шағын бірліктердің сөз мағынасын түрлендіру, сөз өзгерту қызметі тіл білімінің функционалды бағытын әрі қарай дамытуға үлес қосты. Фонемалардың үйлесуі мен реттелуі (дистрибуциясы) буынның құрылымдық ерекшеліктерімен, сөздің басы мен аяғының дыбысталу қасиеттерімен және басқа да әр тілдің өзіндік факторларымен байланысты болады.

Фонемалардың бір-бірімен тіркесуі сөз бен морфемалардың құрамында қарастырылады. Фонема дистрибуциясын зерттеу барысында, оның қай позицияда кездесетінін, қандай фонемалар бір-бірімен үйлесетінін және олардың өзара орын тәртібі мен санына байланыстылығы анықталады. Фонеманың іске асуына байланысты басым қызмет ететін дистрибуциясы мен әлсіз дистрибуциялар айқындалады.

Фонемалардың бір-бірімен үйлесуі сапасы және саны жағынан әртүрлі болып келеді. Мысалы, бірман тілінде тек дауыссыз + дауысты тіркестері орын алады. Бірман тіліндегі сөздерде бір буынды дауысты-дифтонгтардың алдына дауыссыз дыбыстар қосылып, монофонемалық мағынаны түзеді. Сондай-ақ бірман тілінің бір буынды сөздерінде дауысты дыбыстардың алдында дауыссыздар орналасып, дыбыстардың осы орын тәртібі сақталады.

Вьетнам тілі морфема аясында «дауысты-дауыссыз» және «дауыссыз-дауысты» тіркестерімен ерекшеленеді. Онда екі және үш дауысты тіркестер де бар, ал екі дауыссыз дыбыстан тұратын тіркестер вьетнам тілінде кездеспейді.

Қазақ тіліне дауыссыз-дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз тіркесімдер тән, ал дауысты-дауыссыз-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауыссыз сирек ұшырасады. Сөйтіп фонема тіркестерінің әмбебапты типін және олардың кейбір ерекшелектерін анықтауға болады. Мысалы, «дауыссыз-дауысты» тіркесімі барлық тілдерде орын алады. Бірнеше тілдердің фонемалар тіркесімдерінің типтерін анықтауда және оларды салыстыруда әлемдік фонологиялық

жүйелер типологиясының маңызы зор екені көрінеді.

Сөз ағымындағы айтылатын және қабылданатын дыбыс мағына ажыратушы қызметімен қатар фонологиялық мәні жоқ қасиеттерімен ерекшеленеді. Әр дыбысты фонема деңгейінде қарастыруға болмайтынын айттық. Себебі, әрбір дыбыс бір функционалды ерекшеліктерімен сипатталып, сол фонеманың көрінісі болып табылады. Фонемалар сөз ағымындағы дыбыстарда көрінетіні белгілі, бірақ сол дыбыстардың өзі фонема бола алмайды, себебі фонема тек мағына ажыратушы қасиеттерімен ерекшеленеді. Сөз легінде естілетін нақты дыбыстар фонемалардың материалдық символы ретінде көрінеді.

Тілдің фонологиялық қатары үздіксіз сөз ағымындағы кездесетін дыбыстарда көрінеді. Үздіксіз сөз ағымының кейбір орнында фонологиялық мәнге ие болатын дыбыстар ұшырасады. Олар фонологиялық қатарларының жеке фонемаларына сәйкес келеді. Сөйлеу тілінде мағына түрлендіру қызметтерімен бірге фонологиялық мәні жоқ дыбыстарды да табуға болады. Сондай-ақ сөз ағымының әр дыбысы фонологиялық және фонологиялық емес қасиеттерінің жиынтығы ретінде көрінеді. Демек, әрбір дыбыс фонологиялық қасиеттерімен ерекшеленіп, бір фонемаға сәйкес келеді, ал бір фонема бірнеше дыбыстарда көрініс табады.

Сонымен, фонема деген не, оның дыбыстан айырмашылығы неде? Сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, шегі жоқ, бірақ олар орайласып бір дыбыс типін құрайды, оны біз **фонема** дейміз. Фонемаға мынадай анықтама беруге болады: **тілдің ең шағын функционалды бірлігі, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын және оның құрамында болатын дыбыс типі.** Фонемалар мағына айқындау жағынан бір-біріне **қарама-қарсы** қойылады, сонда оның негізгі қасиеті, ерекшелігі анықталады. Бір сөзде фонемалардың саны аз да, көп те болуы мүмкін, бір сөз екінші бір сөзден өзгеше болуы үшін барлық фонемалардың өзге болуы шарт емес. Бір сөз басқа сөздерден фонемасының саны жағынан, сапасы жағынан және сөздегі орын тәртібі жағынан өзгешеленуі мүмкін. Мысалға Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінің бірнеше жолын келтірейік:

Қыран құс — көңіл ашар — жүйрік тазы,

Жігітті мұңайтады малдың азы.

Әркім-ақ жамандыққа көңіл бергі,

Тыятын болмаған соң мүфти қазы.

Білімге жабысайық көңіл қойып,
Ерлердің жұмысына жүрмін тойып.
Болмаса бір Құдайдан мегет, қуат,
Залымдар көзімізді алар ойып.

Осындағы *tazy* деген сөз <t> фонемасынан басталып тұрса, *qazy* деген сөз <q> фонемасынан басталып тұр; сол сияқты *qojyp* деген <q>-дан, *tojyp* - <t>-дан басталып тұр. Бұл мысалда сөз мағынасының ерекшелігіне ұйытқы болып тұрған басқы фонемалар, яғни сөздердің бірінші дыбыстары мағына ажыратушы қызметін атқарып тұр. Әр екі сөздің өзге фонемалары — ортақ (өзінің сапасы мен саны жағынан да, ол фонемалардың орын тәртібі жағынан да айырма жоқ). Сөз ішіндегі фонемалардың саны өзгерілсе, оның мағынасы да өзгереді. Өлеңде *azy* мен [ʷo] *jyp* деген сөздерде келтірілген сөздермен салыстырсақ бір фонема кем: *tazy* – *qazy* – *azy*; *qojyp* – *tojyp* – [ʷo] *jyp*.

Демек, сөздің дыбыс жамылғышы бірқатар фонемалардан тұрады. Әр сөздің дыбыс жамылғышы жартылай немесе толық ажыратылады, мысалы: *qudiret* және *samal* деген сөздерде олардың дыбыс жамылғышы мүлде сәйкес келмейді, ал *samal* және *saqal* деген сөздердің дыбыс жамылғышы жартылай сәйкес келеді, нақтылап айтқанда, бір ғана фонемасы өзгеше болып тұр.

Сөздердің жартылай дыбыс ұқсастығы төмендегідей болып келеді: 1) бір сөзде бір фонеманың болуы, екінші сөзде оның болмауы, мысалы: *berik* – [e]rik, *kisi* – isi, *laq* – aq, *bet* – et, *bilem* – ilem, *tegis* – [e]gis; 2) сөздердегі фонемалардың орын тәртібі, мысалы: *qas* – saq, *laq* – qal, *qara* – araq, *arys* – syra, *sal* – las, *ket* – tek; 3) сөздердегі бір фонеманың өзгешелігі, мысалы: *kemir* – semir, *qalaq* – salaq, *sebeq* – sebet, *tilek* – bilek, *taraq* – tamaq, *kilem* – bilem, *zetpejdi* – ketpejdi.

Сонымен, фонемалар тілде оңаша қолданылмайды, олар әр уақытта басқа фонемалармен бірге қолданылады. Әртүрлі фонетикалық жағдайға байланысты (басқа фонемалармен көршіліс болуынан, сөздердегі фонемалардың орын тәртібінен, екпіннен) фонемалар әртүрлі қатарларды құрап түрленіп тұрады. Осыған байланысты әр тілдің өзіне тән дыбыс жүйесі болады.

Фонеманы үш аспекті бойынша қарастыруға болады: физикалық аспекті, физиологиялық аспекті және лингвистикалық аспекті. Фонеманың физиологиялық және

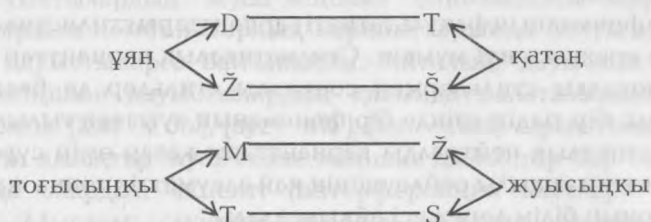
физикалық аспектілері оның акустика-артикуляторлық сипатын қамтиды, ал лингвистикалық аспекті оның функционалды жағын қарастырады. Енді қазақ тілінің фонемаларын аталған үш аспекті бойынша қарастырып, мысалдар келтірейік.

Алдымен *tas – tes – tos – tös* деген төрт сөздің бірінші дыбыстарын акустика-артикуляторлық жағынан қарастырайық. Бұл сөздердегі [t] -дыбыстары акустика-артикуляциялық жағынан бір-біріне тең емес: бірінші *tas* деген сөздегі [t] тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан, езулік дыбыс, екінші *tes* деген сөздегі [t'] бірінші дыбыс сияқты езулік болғанымен, тілдің ілгері қарай жылжуы арқылы жасалып жіңішкеріп тұр, үшінші *tos* деген сөздегі [t''] дыбысы екінші сөздегі [t'] дыбысымен салыстырғанда тіл арты, жуан, еріндік дыбыс болып табылады, төртінші *tös* деген сөздегі [t''] -ны бірінші сөздегі [t] -мен салыстырсақ, тіл алды, жіңішке, еріндік дыбыс. Аталған төрт сөздің екінші дауыстылары да акустика-артикуляциялық жағынан бір-біріне тең емес. Бірінші сөздегі [a] жуан, езулік дыбыс; екінші сөздегі [e] жіңішке, езулік дыбыс; үшінші сөздегі [o] жуан, еріндік дыбыс; төртінші сөздегі [ö] жіңішке еріндік дыбыс. Сонымен аталған сөздердегі екінші дыбыстар да акустика-артикуляторлық жағынан әртүрлі дыбыстар. Лингвистика-функционалды жағынан бірінші [t] -дыбыстары орайласып, бір дыбыс типін құрайды және төрт сөздегі [t, t', t'', t''] дауыссыздары инвариант фонемасының вариацияларына жатады. Ал екінші дауысты дыбыстар жеке-жеке фонема құрап, бір-біріне қарама-қарсы қойылады <a> ~ <e> ~ <o> ~ <ö> және әр дыбыс типі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Сонымен, фонологиялық тұлғада төрт сөздің мағынасы дауысты дыбыстар арқылы ажыратылып тұрғанын көреміз.

Кейбір дауысты дыбыстардың фонематикалық қасиетін анықтау оңай емес, олардың ерекшеліктерін мына үш мысалдан қарастырайық: *eñbek, erke, egew* [eñbek, ɛrke, ɛgew] деген сөздерде <e> фонемасы үш позицияда кездеседі. Анлаут позициясында [e] дыбысының алдында әнтек [j] естіледі, сондықтан екі дыбыс дифтонг түрінде айтылады, ал инлаут және ауслаут позицияларында [e] дыбысы монофтонг түрінде айтылады. **Дифтонг** және **монофтонг** түрінде айтылатын дыбыстар бір <e> дыбыс типінің көріністері болып табылады, олардың жеке-жеке фонематикалық қасиетін атқаратын мүмкіндігі жоқ. Сондықтан <e> дыбыс типі басқа дауыстыларға қарама-қарсы қойылып, мағына айқындайтын қасиетімен инвариант фонемаға жатады.

Аталған мысалдарда фонеманың екі реңкте айтылуы олардың сөздегі алатын позициясына байланысты.

Белгілі бір тілдегі дыбыстың фонемалық қасиеті екінші бір тілде өзгеше түрде кездесуі мүмкін, басқаша айтқанда, фонема бола алмайтын дәрежеде. Дауыссыз дыбыстар қазақ және орыс тілінде жуан жіңішке болып екі топқа бөлінеді. Бірақ олардың жуан-жіңішкелігі функционалды жағынан бірдей емес. Орыс тілінде жуан дауыссыз бір фонема, жіңішке дауыссыз екінші фонема. Мысалы: мел - мель; мол - моль сөздерінде [л] - дыбыстарының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде <л> дауыссыздың жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажырата алмайды, себебі бұл дыбыстардың фонематикалық қасиеті жоқ, олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды да басқа фонемаларға қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [bol - b'öl']; [tol - t'öl'] деген сөздер дауыссыздардың жуан-жіңішке айтылуы арқылы ажыратыла алмайды, олар сөз ыңғайына қарай, бірде жуан, бірде жіңішке болып, қасында тұрған дауысты дыбыстар әсерімен ажыратылады, сонымен <л> дауыссызының екі вариацияда көрініс табуы көршілес дауыстыларға байланысты. Дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ болғанымен, олардың ұяң — қатаңдығы және тоғысыңқы — жуысыңқы белгісі арқылы фонологиялық оппозицияларды құрайды, мысалы: *dän — tän, dana — tana, žaq — šaq, žek — šek, mas — žas, tal — sal, tez — sez* т. б. Төмендегі сүретті қараңыз:

Келесі *qyzyl, myltyq, mysyq, kisi, tiri, kiltim* деген мысалдарда [y] мен [i] дауыстылары бірінші және екінші буындарда әртүрлі айтылады. Бірінші буында аталмыш дауыстылар көмескіленіп редукцияланады, ал екінші буында олар нақты айтылады. Бұл дыбыстардың екі түрлі айтылуы екпіннің түскен орнына байланысты. Екпін түсетін буынға қарағанда екпінсіз буындағы дауыстылар әлсіреп, редукцияға ұшырайды. Бұл мысалдар-

ды фонетикалық экспериментке салып, осциллограммаларды талдағанда бірінші позицияда тұрған дауыстылардың ұзақтылығы екінші позициядағы дауыстылармен салыстырғанда кем болады. Сонымен, қарастырған дыбыстардың әртүрлі реңкте, вариацияда айтылуы бірнеше себептерге байланысты, атап айтқанда, дыбыстардың сөздегі позициясына, көршілес дыбыстарға және екпіннің түсетін орнына.

Сонымен, фонема дегеніміз өте күрделі дыбыстық бірлік және түрлі акустика-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, **сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызметін** атқарады. Сонымен қатар фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен бірге дыбыс тізбектерінде түрленіп әр алуан өзгерістерге түседі.

Фонеманың айырым белгілері. Әлді және әлсіз позиция

Фонемаларды белгілеудің бірнеше ережелері бар. Егер бір тілде екі дыбыс бір позицияда кездессе және бір-бірінің орнын басып, сөз мағынасын өзгертпесе, бұл дыбыстар бір фонеманың факультативті варианты болып табылады. Тілдің нормаға сәйкес факультативті варианттары нормадан ауытқымайды және қате болып есептелмейді. Мысалы, сөз басындағы дауыссыз дыбыстың созылуы қате болмайды, себебі қазақ тілін еркін меңгерген қазақтар бұл сөзді қысқа және созылыққы дыбыспен айта алады.

Бір фонеманың факультативті варианттары стилистикалық бояумен ерекшеленуі мүмкін. Стилистикалық варианттар арқылы эмоционалды стильдермен социалды стильдер де белгіленеді, мысалы, бір тілдің өзінде бір фонеманың ауызекі, ғылыми және стилистикалық нейтралды варианттары қатар өмір сүреді. Сол варианттар арқылы сөйлеушінің қай әлеуметтік топқа жататыны және оның білім дәрежесі айқындалады.

Егер бір позицияда, бір дыбыстың орнына басқасы жүрмей, сөздің мағынасын өзгертіп жіберсе, бұл дыбыстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [a] мен [y] дыбыстарының арасында байқалады: *qar* деген сөзде [a] дыбысын [y] ауыстырса *qyr* деген жаңа сөз пайда болады.

Егер екі туыстас дыбыс бір позицияда кездеспесе, олар бір фонеманың комбинаторлы варианты болып есептеледі. Мысалы, [t'], [ž'], [m'] деген жіңішке дауыссыздар үндестік заңы бойынша

тек жіңішке дауыстылармен бірге қолданылады. Комбинаторлық варианттар қосалқы құралдар болып табылады. Олар көршілес фонема туралы мәлімет береді. Сөз ағымында фонемаларды тез және түсініксіз түрінде айтқанда, олар өзіндік қасиетін жоғалтады, сондықтан фонемалардың ерекшеліктері көршілес дыбыстармен расталады.

Тіл дыбыстары құлақпен қабылданатындықтан, ол адам санасының фактісіне айналады. Әр адамның санасында, жадында дыбыстардың үлгілері және көріністері сақталады. Тілдің фонологиялық жүйесі **фонологиялық «елегінен»** өтіп, бір фонеманың негізгі ерекшеліктері сақталады. Басқа бір тілдің сөздерін естігенде, біз өз тіліміздің фонологиялық қорына сүйенеміз. Біздің фонологиялық елегіміз басқа тілдерге жарамайтын болғандықтан, көптеген қателер, олқылықтар кездеседі. Осындай жағдайда **фонологиялық интерференция** деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыс ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде оның артикуляциялық базасын дұрыс меңгеру керек.

Қазақ тілінде дауыстылар жуан-жіңішке болып, екі топқа бөлінетіні белгілі. Дауыстылардың осындай бөлінуінің фонологиялық мәні бар. Қазақ тілінде еркін сөйлей алатын қазақтар, үндестік заңы бойынша, дауыстылардың қай сөзде жуан, ал қай сөзде жіңішке екендігін бірден ажыратады. Дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясы дауыссыз дыбыстардың **комбинаторлық варианттарында** болуы қоршап тұрған дауыстыларға байланысты. Айталық, дауыссыз фонемалар жіңішке дауыстылардың қасында палатализацияланады, мысалы: [žon - ž'ön'], [syz - s'iz'], [tan - t'än']. Орыс тілін жетік білмейтін қазақтар жуан және жіңішке дыбыстар бар сөздерді айтқанда олардың акценті (интерференция қателер) білініп тұрады. Мысалы: *слушать, дышать, пагать, ходить* деген сөздерде соңындағы жіңішке дауыссыздар жуан болып естіледі, себебі қазақ тілінде, үндестік заңы бойынша, барлық сөздер я жуан, я жіңішке болып айтылатыны белгілі.

Дыбыс ерекшеліктерінің көбісі арнаулы аспаптар арқылы танылады, бірақ дыбыстардың ішінде тек перцептивті қабілеті бар фонемалар қабылданады, басқаша айтқанда, адамның санасына жететіні ғана, мысалы, *sary, segiz, sonaw, söllem* деген сөздерде <s> фонемасының әртүрлі дыбысталуы көрінеді, бірақ қазақ

тілін жақсы білетіндердің өзі де олардың түрленуін ажырата алмайды. Себебі олар үшін келтірілген әртүрлі сөздердегі <s> фонемасы біреу-ақ.

Фонемалар бір-бірінен тек жасалым-айтылым ерекшеліктерімен ғана ажыратылмайды, олар морфемалар мен сөздерді белгілеп, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады, мысалы, *qal* мен *mal* сөздері тек бірінші дауыссыздар арқылы ажыратылып тұрса, *qal* мен *qol* деген сөздерде мағынаны екінші дауыстылар айырып тұр. Сондай-ақ сигнификативтік қызмет атқаратындықтан, фонемалар сөздердің дыбыс жамылғышы болғанда ғана, олардың мазмұн ажыратушы қызметін атқарады. Дегенмен сөздер бір-бірінен түрлі дыбыс жамылғыштарынан тұрғандықтан ғана емес, олар әр алуан мағыналарға ие болғандықтан ажыратылады. Сондықтан *lun*, *däz*, *ryt* деген дыбыс тізбектері қазақ фонемасынан түзілгенімен, қазақ тілінің сөздеріне жатпайды.

Мағына мен дыбыс жамылғышының бір-біріне сәйкес келмейтіні полисемия, омонимия, синонимия деген құбылыстарда көрініс табады. Фонеманың акустика-артикуляциялық ерекшеліктері сөз ағымында бірдей тұрақты бола бермей фонемалардың өзара қатысында да білінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі <a> және <o> фонемалары созылыққылығы жағынан өзара ажыратылмайды, себебі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар созылыққы және қысқа болып бөлінбейді, яғни бұл қасиеттердің фонологиялық мәні жоқ, олардың бәрі біркелкі болып келеді. Осындай сөздерді мағына жағынан ажыратуға келмейтін жалпы фонологиялық ерекшеліктерді интегралды (ортақ) белгілер дейді. Фонемаларды сипаттауда бұл интегралды белгілермен бірге дифференциалды, яғни ажыратқыш белгілер де болады. Бір фонеманың екінші фонемаға ұқсамайтын өзгеше сипаты **айырым белгілер** деп аталады. Айырым белгілердің жиынтығы фонемалардың фонологиялық мазмұнын құрайды. Мысалы, <d> фонемасының фонологиялық мазмұны мынадай: 1) ұяң, 2) тоғысыңқы, 3) тіл алды. Фонемалардың айырым белгілері олардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктерінен көрінеді. Олар сөйлеушілердің қабылдауымен фонемаларды бір-бірінен ажыратып, сөз бен морфемаларды түсінуге жол ашады. Қазақ тіліндегі <a> ~ <ä>, <o> ~ <ö>, <u> ~ <ü>, <y> ~ <i> дауыстыларының жуан-жіңішкелігі олардың айырым белгісі болып табылады.

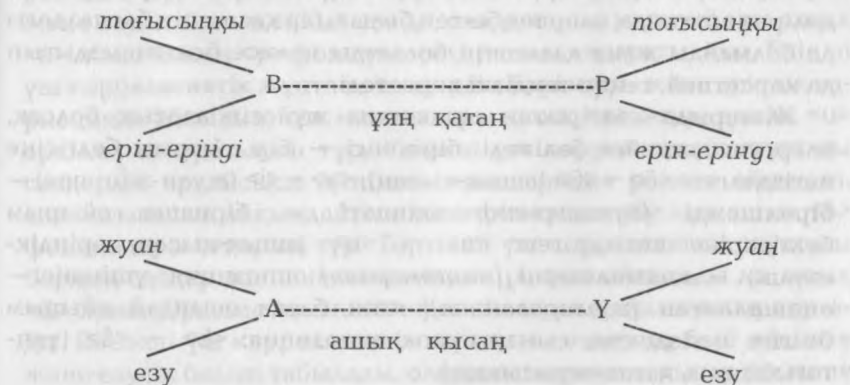
Француз тіліндегі *près* [prɛ] (жанында, қасында), *prés* [pre]

(көгал жер) сөздері [ɛ] ашық және [ə] жабық дауыстыларымен ажыратылып тұрса, *dot* [do] (қыздың жасауы), *dos* [do] (арқа) сөздері [ə] ашық және [o] жабық дауыстыларымен айқындалып тұр. Сондай-ақ <a>, <o> фонемаларының мұрын арқылы шығуы да дыбыстардың айырым белгісі болып табылады, себебі оған қарама-қарсы ауыз арқылы шығатындары да бар.

Қырғыз, якут, түрікмен тілдерін алсақ, мұнда дауыстылардың созылыңқылығы мен қысқалығы сөздердің мағынасын ажырататыны белгілі. Мысалы, қырғыз тілінде: [mal] сөзі «мал» мағынасында айтылса, [ma:l] «мезгіл», «уақыт» мағынасында қолданылады. Сондай-ақ, якут тілінде: [ta:s] «тас» деген мағынаны білдірсе, [tas] — «сырт», «тыс» деген мағынаны көрсетеді.

Орыс тілінде де дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып, айырым белгі болып саналады, мысалы: [кон] (бір жол ойын), [кон'] (жылқы); және [тест], [тест'] деген сөздердің де мағыналары жуан және жіңішке дауыссыздар арқылы ажыратылады.

Фонемалардың позицияға байланысты ажыратылуы олардың айырым белгілеріне негізделген. Оппозиция құрайтын фонемалардың біркелкілігі олардың синонимиясында көрінеді. Бұл ерекшеліктер фонологиялық оппозицияның негізін қаласа, олардың қарсы өзгешеліктері антонимия негізін құрайды. Мысалы, қазақ тілінде ~ <r> дауыссыздардың ортақ белгілері: 1) ерін-ерінді, 2) тоғысыңқы, ал олардың айырым белгілері — ұяң, <r> — қатаң болуы. Тағы да: <a> ~ <y> дауыстылардың ортақ белгілері: 1) жуан 2) езу, ал айырым белгілері: <a> — ашық, <y> — қысаң. Бұл оппозицияларды схемамен былай беруге болады:

Схемадағы мен <r> және <a> мен <y>-ны қосатын сызықтар олардың қарама-қарсылығын көрсетеді. Бұл баспалдақты сызық ұяң мен ашық нүктелердің негізінде бірнеше баспалдақтан өтіп барып, қатаң мен қысаң нүктелеріне барып орналасады. Бұл жердегі бір қасиеттің бірнеше сатысына негізделетін ерекшелікті **баспалдақты** (*градуальная*) оппозиция деп білеміз.

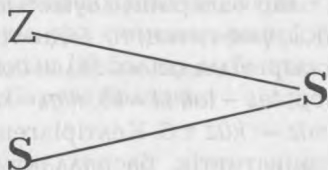
Келтірілген оппозицияларды басқа да фонемалар құрайды, мысалы, ұяң - қатаң айырым белгі бойынша: <d> ~ <t>, <z> ~ <s>, <ž> ~ <š>, <y> ~ <q>. Ашық — қысаң айырым белгі бойынша: <y> ~ <u>; <ä> ~ <i>; <ö> ~ <ü>. Келтірілген фонемалар қарама-қарсы қойылып, бір айырым белгіге негізделеді және бір-бірімен қосылып, **привативтік** оппозицияларды құрайды. Сонда оппозицияны құрайтын мүшелердің, мысалы, дауыссыздардың ұяңдығы және дауыстылардың ашықтылығы **таңбаланған** (*маркированный*) делінеді, ал бұл қасиеттер жоғы — **таңбаланбаған** (*немаркированный*) делінеді.

Оппозиция мүшелері бір-біріне бірнеше айырым белгілерімен қарсы қойылады: <a> — ашық, жуан; <i> — қысаң, жіңішке. Бұлардың ортақ белгілері де екеу (езу, жалаң). Келесі: <ä> мен <ü> сыңарлары екі — екіден айырым (ашық — қысаң, езу — ерін) және ортақ (жіңішке, жалаң) белгілерімен ерекшеленеді. Дауыссыз фонемалар <g> мен <r> екі-екіден айырым (ұяң — қатаң, тіл арты — ерін) және ортақ (үнсіз, тоғысыңқы) белгілерімен ерекшеленеді. Келесі дауыссыздар да <s> мен <y> екі-екіден айырым (қатаң — ұяң, тіл алды — тіл арты) және ортақ (үнсіз, жуысыңқы) белгілері байқалады. Келтірілген оппозиция сыңарларында айырым және ортақ белгілер бірімен-бірі тең келіп, олар **теңбе-тең** (*эквиполенттік*) оппозициялар құрайды, дәлірек айтқанда, олар теңбе-тең болып, бір қасиеттің баспалдағы да болмайды және қасиеттің болымды немесе болымсыздығын да көрсетпей, теңбе-теңдікті көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген оппозиция жүйесін алатын болсақ, олар үш деңгейге бөлінеді: біріншісі — бір айырым белгісіне негізделген: <ö> ~ <ü> (ашық-қысаң); <y> ~ <i> (жуан-жіңішке) — **бірөлшемді** (*одномерная*); екіншісі — бірнеше айырым белгілеріне негізделген: <a> ~ <u> (ашық-қысаң, еріндік-езулік) — **көпмөлшерлі** (*многомерная*) оппозиция; үшіншісі — **оңашаланған** (*изолированная*), яғни басқа осындай айырым белгіге негізделген сыңары жоқ оппозиция: ~ <š> (ұяң-тоғысыңқы, қатаң-жуысыңқы).

Егерде бір оппозицияның фонемалары екінші оппозицияның фонемаларындай қатынаста тұрса, олар бір-бірімен **корреляция** дегенді түзеді. Бұнда фонемалардың оппозициялары математикадағы пропорциялар сияқты қатынаста болады. Мысалы ұяң — қатаң айырым белгісіне негізделген корреляция: ~ <p>, <d> ~ <t>, <y> ~ <q>, <g> ~ <k>, <ž> ~ <š>, <z> ~ <s>.

Мағына ажыратушы көлеміне қарай оппозициялар **тұрақты** (*постоянный*) және **бейтараптанған** (*нейтрализуемые*) дегендерге бөлінеді. Фонемалар барлық позицияларда ажыратылатын болса, олар тұрақты оппозицияны құрайды. Екі фонеманың бір позицияда ерекше айырым белгісі жойылып, бірақ кейбір ортақ белгісі сақталса, олар бейтараптанған оппозиция болып келеді, мысалы: *žazsa* [žassa] — *žas* [žas] деген сөздерде <z> мен <s> фонемалары қосылып, бір <s> деген дауыссыз фонемада көрініс табады:

Фонемалардың сөз мағынасын айқындайтын қызметін мына мысалдардан көруге болады: 1) *saz* — *syz*; *taŋ* — *tyŋ*; *qaz* — *qyz*; 2) *qos* — *qus*; *qol* — *qul*; *bol* — *bul*; 3) *süz* — *söz*; *küz* — *köz*; *tüs* — *tös*; 4) *sän* — *sen*; *män* — *men*; *däm* — *dem*; 5) *kim* — *kem*; *tik* — *tek*; *bir* — *ber*. Аталған мысалдарда сөздердің мағынасы дауысты фонемалар арқылы ажыратылып тұр. Бірінші үш коррелятивтік жұптағы сөздер жуан және езулік болып айтылады да, олардың сөз мағыналары ашық <a> және қысаң <y> фонемалары арқылы ажыратылады. Екінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің бәрі жуан және еріндік вариацияда айтылып, сөз мағыналары ашық <o> және қысаң <u> арқылы ажыратылып тұр. Үшінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің әрқайсысы жіңішке және еріндік реңкте айтылып, сөз мағынасын айқындайтын қызметін қысаң <ü> мен ашық <ö> фонемалары атқарып тұр. Төртінші үш коррелятивтік жұптағы барлық сөздер жіңішке және езулік реңкте айтылады да, ашық <ä> және біршама ашық <e> фонемалары арқылы ажыратылады. Бесінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің бәрі жіңішке және езулік болып табылады, олардың мағынасы қысаң <i> және

біршама ашық <е> фонемалары арқылы айқындалады.

Келтірілген мысалдардағы сөздер фонологиялық оппозиция құрайды, сингармонизм жағынан (жуан – жіңішке – езулік – еріндік) олар бір-біріне қарама-қарсы қойыла алмайды, дәлірек айтқанда, сөз мағынасы дауысты фонеманың ашық және қысаң айырым белгілері арқылы ажыратылады. Сондай-ақ дауысты фонемалар привативтік және баспалдақты (градуалдық) фонологиялық оппозицияны құрап тұр.

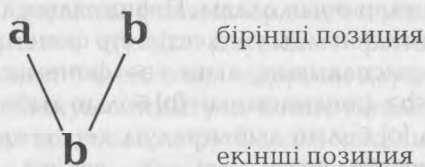
Сонымен қазақ тілінде фонемалардың сөздердің мағынасын ажырататын қасиеті бар екенін көрдік. Дауысты <a> ~ <y> ~ <o> ~ <u> ~ <ü> ~ <ö> ~ <ä> ~ <е> ~ <і> фонемалардың бәрі бір-біріне қарама-қарсы қойылады, да мағына айқындау қызметін атқарады. Ал дауыссыздар бірде жуан, бірде жіңішке, бірде еріндік, бірде езулік болып, дауысты фонемалардың әсерімен бірнеше вариацияларда түрленіп тұрады. Дауыссыз фонемалардың мағына айқындау қасиеті бөлек, олар өздерінің дауыссыз фонемаларға тән (тоғысыңқы-жуысыңқы; ұяң-қатаң; тіл алды-тіл арты т.б.) айырым белгілері арқылы ажыратылады, мысалы: *bol – qol; sat – qat; mal – sal; qys – tys; top – dop; tas – tal; til – tis; kim – kir; kör – köl; qus – tus; tek – ter; sän – tän; süz – küz* т.б. Келтірілген мысалдардың дауыссыз фонемалары привативтік, баспалдақты (градуалдық) оппозициямен бірге теңбе-тең (эквиполенттік) оппозицияны құрап тұрғанын көруге болады. Дауыссыз фонемалардың жуан-жіңішке, езулік-еріндік деп бөлінуінің фонематикалық маңызы жоқ, дауыссыздардың төрт түрлі реңкте айтылуы негізгі инвариант фонеманың вариацияларына жатады. Сөйтіп, инвариант фонемалар өздерінің вариант, вариацияларында көрініс табады, вариантсыз фонема болмайды, әр сөздің ішінде кездесетін дыбыстар белгілі бір фонеманың реңкі болып табылады.

Фонема реңктерінің пайда болуының ең басты себептері фонетикалық жағдайлар: буындардың түрлері, екпіннің орны мен табиғаты, сөз ағымындағы фонемалардың өзара қарым-қатынасы және сөздің басы мен аяғы. Фонема түрленімінің заңдылықтары әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерімен байланысты болады. Бір тілде сөйлейтіндердің жадында фонемалары сақталып, фонетикалық құбылыстардың нәтижесінде пайда болатын фонеманың реңктері сол тілде сөйлейтіндердің сөздерінде көрініс табады. Түрлі позицияға байланысты бір фонема бірнеше реңктерде көрінеді.

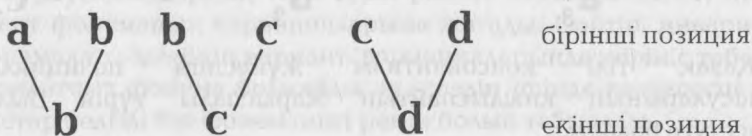
Шағын дыбыстық бірліктің жүзеге асуы (сөз бен морфеманың

әр позицияда дыбыстар бір-бірінен өзгешеленеді. Осындай жағдайда дыбыстық бірлік әр позицияда сөзтұлғалардың дыбыс жамылғышын айырады.

Дегенмен, қазақ тілінде басқа тілдердегідей жарыспалы алмасумен бірге қиылыспалы алмасулар оның фонетикалық жүйесін күрделендіреді. Бірінші позицияда ажыратылатын фонемаларға екінші позицияда бір дыбыстық бірлік сәйкес келеді және сапасы жағынан ол бірінші позицияда ажыратылатын дыбыс бірлігімен бірігіп кетеді. Дыбыстық алмасудың позицияларына нөлдік қатар сәйкес келеді, сонда дыбыстық бірлік бірінші (а-дан ажыратылатын) және екінші позицияда (а-қолданылмайтын жағдайда) орын алады. Келесі схеманы көріңіз:

Қиылыспалы қатарлардан тұратын алмасулар жарыспалы қатысатын қатарларды құруы мүмкін. Бұл жағдайда әр қатардың сыңары жарыспалы болып, басқа қатарлармен қиылыспайды. Оны схемамен былай көрсетуге болады.

Қиылысқан позициялық алмасулар бірнеше дыбыстық бірлікпен ерекшеленеді және алмасудың кейбір қатарлары ортақ мүшелермен сипатталады. Бұл алмасулардың дыбыстық бірліктері бір позицияда ажыратылады, басқа позицияда ажыратылмайды. Алмасулардың осындай түрінде берілген шағын дыбыс бірлігі позицияға байланысты сөзтұлғасының дыбыс жамылғышын ажыратады: бір позицияда бұл қасиет өзінің толық дәрежесінде білінсе (әлді позиция), екінші позицияда — жартылай дәрежесінде (әлсіз позиция) білінеді. Қазақ тілінің фонетикалық

жүйесі жарыспалы және қиылыспалы алмасулардың негізінде құрылған.

Сонымен, дыбыс алмасуының сипатталған екі типі бір-біріне ұқсамайтын фонетикалық жүйелерді құрайды. Жарыспалы алмасулар бір жүйені құрайды, сонда барлық позицияларда дыбыстық бірліктер ажыратылады. Ал қиылыспалы алмасулардың әлді позициясында дыбыстық бірліктерінің ажыратылу қасиеті басымырақ болса, әлсіз позициясында — азырақ болады. Әлді және әлсіз позициялар фонеманы қоршаған әртүрлі дыбыстардың жағдайына байланысты. Әлді позицияда фонемалар өзінің тәуелсіздігімен ерекшеленіп, тілдің мағыналық бірліктерін ажыратады. Әлсіз позицияда фонемалардың сапасы тәуелденіп, кейбір фонетикалық себептермен өзгеріп тұрады. Осыған байланысты **перцептивтік** және **сигнификативтік** әлсіз позициялар орын алады. Сондай-ақ дыбыстардың жиынтығы орайласып келіп, фонемалардың бір белгілі санын құрайды. Мысалы, [žon-ž'ön']; [tus-t'üs']; [syz-s'iz'] деген сыңарлы сөздерді салыстырып көрейік. Бұлар дауыссыз және дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігімен ажыратылады, дегенмен қазақ тіліндегі олардың жуан және жіңішке фонологиялық маңызы дауыстылар арқылы ажыратылып тұр. Себебі, дауыссыз дыбыстардың жуан—жіңішкелігі олардың айналасындағы көршілес дауыстылардың ықпалынан пайда болған, дәлірек айтқанда, қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан — жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ. Сондықтан [ž] мен [ž'], [n] мен [n'], бірінші жұпта, [t] мен [t'], [s] мен [s'] екінші жұпта және [s] мен [s'], [z] мен [z'] үшінші жұптағы да-уыссыздар өзінің акустика-артикуляциялық айырмашылығына қарамастан бір ғана фонологиялық бірлікті құрайды. Көршілес дыбыстардың ықпалына бағынатын фонемалар перцептивтік әлсіз позицияда тұрып, өзінің дыбысталуын өзгертіп, вариация түрінде көрініс табады. Олар фонологиялық айырым қызметін атқармай, акустика-артикуляциялық жағынан ажыратылады. Келесі Абайдан алынған төрт тармақты өлең үзіндісінде *ajtsam* деген сөзде <s> фонемасының [ts] (ц) вариациясы қолданылады:

Батырды айтсам ел шауып алған талап,

Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,

Әншейін күн өткізбек әңгімені

Тыңдар егің әр сөзін мыңға балап.

Дауыссыз фонемалардың әлсіз позициядағы вариацияларына тағы мысалдар келтірейік: *qatsa* [qattsa], *ajtšy* [ajtčy], *abaj bol* [ava-jbol] *qapšyq* [qafšyq]. Бұл сөздерде [ts] дыбысы <s> фонемасының вариациясы, [č] дыбысы <š> фонемасының вариациясы, [v] дыбысы фонемасының вариациясы, [f] дыбысы <p> фонемасының вариациясы болып тұр.

Дауысты фонемалар да перцептивтік әлсіз позицияда өзінің вариациялары арқылы көрінеді, мысалы:

Және бір есегі бар жетектеген,

Ежелден сарт қой сорды етектеген.

Табаны талқыдай боп жалаң аяқ,

Мініп ап есегіне тепектеген.

Жүрмегі жалғыз ешкі айдауына,

Сорының енді қара, қайнауына.

Ешкінің мойнында бар ұзын жібі

Есектің құйырығына байлауына.

(Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы).

[ʼEsegi], [ʼeželden], [ʼetektegen], [ʼesegine], [ʼeški], [ʼendi], [ʼeškiniŋ], [ʼesektiŋ] деген сөздерде анлаут позициясында <e> фонемасы [e] вариациясымен ерекшеленеді, инлаут позициясында [e]-нің алдында әнтек [j] қосылмайды. Сондай-ақ <e>*tik-k-e>tik*, <e>*sik-k-e>sik* деген сөздерде <e> фонемасы өзінің [ʼe, e] вариацияларында көрінеді.

Анлаут позициясында <o> фонемасы да өзінің вариациясында жүзеге асады, мысалға, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінің төрт тармақты үзіндісін келтірейік:

Онан соңғы бір қасың — қожа, молда

Олармен елдеспегің бұрын-соң да

Жамандап бас-басына өлең жазып,

Жазған сөзің әр жерге жүргі қолда.

[ʼo]nan, [ʼo]larmen, [ʼö]leŋ деген сөздерде, анлаут позициясында <o>, <ö> фонемалары өзінің [ʼo], [ʼö] вариацияларында қолданылады. *Qoža*, *molda*, *qolda* деген сөздерде, инлаут позициясында <o> фонемасы монофтонг түрінде қолданылады. Сондай-ақ [ʼot], [ʼot], [ʼoq], [ʼoq] деген сөздерде <o> фонемасы [o], [ʼo] вариацияларында және [ʼö]ziŋ — *söziŋ*, [ʼö]kpe — *sökpe*

деген сөздерде де <ö> фонемасы [ö, ʷö] вариацияларында тұр. Демек, кейбір дауысты фонемалар, атап айтқанда, <e>, <o>, <ö> ішінара модификацияға түсіп, әлсіз позицияда [e], [ʷo], [ʷö] дыбыстар түрінде айтыла береді, мысалы <e>*lek*, <o>*tan*, <ö>*mir* деген сөздер [ʰelek, ʷotan, ʷömür] деп естіледі. Сонымен, фонема вариациялары оның біршама әлсіз позицияда ішінара модификациясы нәтижесінде пайда болатын құбылыс.

Сигнификативтік әлсіз позицияда қарама-қарсы қойылған фонемалар өздерінің дыбысталуында бірыңғай шығады да тілдік мазмұнды бірліктерін ажыратпайды, мысалы:

*Болып тұр мұсылманға Қазан басшы
Сен де соған жейтұғын асыңды ашы.
Дін исламның бір болып ынтымағы
Патшаның қол астында бір жарасшы.
Сол жерге жолдастары бұған келген,
Маһрасар емес-ау! — деп танып білген.
Ұстап алып байғұсты қатты қинап:
Қайда, — деп, - Маһрасар?! — сұрай берген.
(Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы).*

Келтірілген өлеңнің әр тармағындағы соңғы сөздерде <s> фонемасының варианттары көрінеді: *baššy* [baššy], *aššy* [aššy], *žaraššy* [žaraššy], *tanyp bilgen* [tanypbilgen] деген сөзде фонемасының варианты жүзеге асады. Сондай-ақ *tazšy* [taššy], *qažšy* [qaššy], *sönbedi* [sömbedi], *išši* [išši], *sawap boldy* [sawappoldu], *keyingi* [keyingji] сөздерінде <z>, <ž>, <s>, <p>, <n> фонемаларының варианттары орын алады. *Qaz* мен *qas* деген сөздер <z>, <s> дауыссыз фонемаларымен ажыратылады. Егерде бірінші сөзді *qazsa* [qassa] деп өзгертсек, дауыссыздар бейтараптанып (нейтрализацияланып), бір дыбыстың қасиетін алып отырады. Дыбыстардың бейтараптанған позициясы сигнификативтік түрде әлсізденеді, егерде кейбір позицияларда дыбыстардың бейтараптануы болмаса, ол сигнификативтік әлді позиция болады. Сондай-ақ сигнификативтік әлсіз позицияда фонеманың варианттары орын алады. Мысалы: *künbayys* [kümbayys] деген сөзде <n> фонемасы <m> фонемасы секілді айтылады, басқаша айтқанда, <n> фонемасы өзінің қасиетін жоғалтып <m> фонемасының қасиетін алып отыр. Сонда [m] дыбысы <n> фонемасының варианты болып, <n> фонемасының [m] варианты

mal деген сөздегі <m> фонемасымен бірдей айтылады, демек, <n> мен <m> фонемалары [m] дыбысында бейтараптанады. *Qobyzšy* [*qobyššy*], *sözse* [*sesse*], *qyz žibek* [*qyžžibek*] деген сөздерде <z> фонемасы үш вариантпен сипатталады. Бірінші сөзде <z> фонемасының варианты [š] дыбысы болып табылады және <z> фонемасының [š] варианты *šal* деген сөзіндегі <š> фонемасына сәйкес келеді де, <z> фонемасы мен <š> фонемасы [š] дыбысында бейтараптанады. Екінші сөздегі [s] дыбысы <z> фонемасының қорына кіреді және *saq* деген сөздегі [s] дыбысына тең болып келеді, демек, <z> фонемасы мен <s> фонемасы [s] дыбысымен қосылып, ұяң, қатаң дыбыстарының қарама-қарсылығымен нейтрализацияға ұшырайды. Ал үшінші сөздегі <z> фонемасы <ž> вариантымен айтылады және *žaz* деген сөздегі [ž] дыбысына сәйкес келеді. Сондай-ақ <ž> мен <z> фонемалары [ž] дыбысында бейтараптанады. Сөйтіп, кейбір дауыссыз фонемалардың бірнеше вариантта көрініс табатынын көрдік. Келтірілген сөздерде <z> фонемасы өзінің үш вариантында жүзеге асады: <z> = [š] [s] [ž].

Дауысты фонемалардың да кейбіреуі әлсіз позицияда өзінің қасиетін жоғалтып, басқа фонемалардың ерекшеліктерін қабылдайды, мысалы:

*Басыңнан әрбір түрлі күндер өтті,
Құр жылап екі көзге әлің жетті.
Өзіңді өзіңменен ұстастырып,
Тоздырып, иттей қорқып, быт-шыт етті.*

*Иманды ағам тауапқа бұрын көнген,
Бұл сөзім қырық хадистен баян берген.
Сабырлығы болмаса әр пақырдың,
Майы жоқ шам сықылды жанып сөнген.
(Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы).*

Әлсіз позицияда *künd*<e>*r*, *ött*<i>, *közg*<e>, *tozd*<y>*r*<y>*p*, *qorq*<y>*p*, *bur*<y>*n*, *köng*<e>*n*, *söz*<i>*m*, *söng*<e>*n* деген сөздердің <e>, <i> және <y> фонемалары өзінің [ö], [ü] және [u] варианттарында көрінеді.

Сондай-ақ, әлсіз позицияда *qolyn* [*qolun*], *momyn* [*momun*], *žolyn* [*žolun*], *sözin* [*sözün*], *közin* [*közün*], *tösin* [*tösün*], *köjlek* [*köjlök*], *öngen* [*öngön*], *köngen* [*köngön*] деген сөздерде <y>, <i>, <e> фонемалары

[u], [ü], [ö] дыбыстарына толық модификацияланады. Сонда [u], [ü], [ö] дыбыстары <u>, <i>, <e> фонемаларының варианттары болып табылады.

Сайып келгенде, **вариация** деген ұғым бір фонемаға қатысты болса, **вариант** дегеніміз екі фонемаға байланысты. Фонема әлді позицияда өзінің негізгі қасиетін, ерекшелігін сақтайды, ал әлсіз позицияда әртүрлі өзгеріске түседі. Әлсіз позицияда фонеманың вариациясы және варианты жүзеге асады. Перцептивтік әлсіз позицияда көрінетін инвариант фонемалардың вариациялары бір фонеманың көлемінде олардың синонимі болып табылады, ал екі фонемаға қатысты фонеманың варианттары олардың омонимі болып, сигнификативті әлсіз позицияда көрініс табады.

Сонымен, 1) сигнификативтік әлді позицияда фонемалар өзінің мағына ажыратушы қызметін атқарады; 2) перцептивтік әлсіз позицияда қоршаған дыбыстардың әсерінен фонемалар өзінің вариацияларында көрініс табады; 3) сигнификативтік әлсіз позицияларда фонемалар бейтараптанып, өзінің варианттарында қолданылады.

Қандай тілдің болса да, негізгі фонема құрамын сипаттау үшін оның сигнификативтік және перцептивтік әлді-әлсіз позицияларын қарастыру қажет. Сонда ғана сигнификативтік әлді позициялардағы және сигнификативтік, перцептивтік әлсіз позициялардағы фонеманың вариациялар мен варианттарын анықтауға болады.

Фонологиялық мектептер

Фонология XX ғасырдың бірінші жартысында тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптасқанымен, алғашқы стихиялық фонологиялық сипаттамалар **көне мәдениет орталықтарында** туған, ал фонеманың алғашқы концепциялары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болғаны мәлім. Сөз ағымының дискретизация проблемасы ең көне ескерткіштермен қатар өмірге келді.

Дыбыс пен әріптің бөлінуі тілдің дыбыс жүйесінің фонематикалық принципінен негізделген. Олар көне филологиялық зерттеулерде орын алған және тілдің фонетикалық болмысы ретінде лингвистика және лингвистика емес тұрғыдан ажыратылып қарастырылған.

Дыбыс пен әріптің ажыратылуы **көне араб филологиясында**

қарастырылған және сол уақыттағы ғылымның үлкен жетістігі ретінде бағаланған. Араб ғалымдары жеке дыбыстардың артикуляция сипаттамасын жан-жақты және нақты көрсете алған. Осыған байланысты назар аударатын нәрсе: **көне қытай** филологиясы үлкен жетістіктерімен ерекшеленеді, бірақ «дыбыс», «дыбысталу» иероглифтері қытай тілінің морфосиллабикалық спецификасын көрсетеді және олардың графикалық таңбаларға қатысы жоқ.

Үнді грамматика концепцияларында тұрақты инварианттық бірліктер ажыратылады. Олар бүгінгі күнгі фонема ұғымы мен оның варианттарына сәйкес келеді. Дыбыс бірліктерінің лингвистикалық дискреттілігінің қолданылуы санскриттік жазбаша формасында орын алады. **Көне үнді** тілші ғалымдары санскритті фонология тұрғысынан сипаттаған, ал бүгінгі зерттеушілер бұл фонологиялық талдауды негізге алып, оның детальдарын нақтылап зерттеген. Көне үнді грамматикаларында төрт дыбыс белгіленген, оның екеуі дауысты, ал екеуі дауыссыз. Олар дистрибутивтік критерий негізінде түрлі позицияға байланысты екі-екіден жұпталған. Үнді тілшілерінен бөлек **грек ғалымдары** өзінің өзгеше концепциясын ұсынған, олардың пікірлері бойынша, тілде дискреттік бірліктердің саны әліпби әріптеріне сәйкес келіп, жеке дыбыс жүйесін құрайды. Әріп талдауының фонематикалық схемасының ең қарапайым түрін грек оқымыстысы Аристотельдің еңбектерінен табуға болады. Оның айтуынша, сөз бөлшектенбейтін дыбыстардан құрылса, ал буындар мазмұнсыздықпен ерекшеленеді.

Әріппен аталатын дыбыстардың мағына ажыратушы қызметі туралы мәліметтерді Исландияда XII ғасырдың ортасында жазылған белгісіз автордың алғашқы грамматикалық трактаттарынан кездестіруге болады. Мұрынды-ауыз және ұзын-қысқа дауыстылардың ерекшеліктері диакритикалық белгілер арқылы ажыратылады. Дауыссыздар да ұзын және қысқа болып бөлінеді. Сонымен көне **исландия тілінің** вокализм мен консонантизм жүйесінде ұзын және қысқа дыбыстардың функционалды қызметі ажыратылғандығы байқалады.

Көне тілтанымдық еңбектердің авторлары әліпбиді құруда фонеманы дыбыстан ажыратып қарастырғаны байқалады. Әріп таңбалаудың негізінде болатын лингвистикалық ақиқатты олар материалдық ақиқаттан бөліп алған.

Тілдің даму барысында байқалатын өзгерістер жазу тілінде

белгіленбеген. Жазу тілі қалыптасқан елдердегі әр кезеңде өтетін орфографиялық реформалар тілдің сол уақыттағы фонемалық құрамын жаңа әліпби арқылы көрсетуді көздеген. Жазу реформасын дайындауда лингвистикалық талдаулар негізге алынған. Сондай-ақ фонемалардың релеванттық сипаттамалары фонематикалық өзгерістеріне сүйенеді. Фонемалардың сегментация мен идентификациясы қазіргі фонологияда ана тілінің орфографиясымен байланыстылығын көрсетеді.

Енді фонологиялық мектептердің негізгі ұстанымдарымен танысайық.

Прагалық структурализм мектебі XX ғасырдың 20–30-жылдарында туып қалыптасқан. Бұл мектептің концепциялары лингвистика ғылымындағы түрлі бағыттарының структуралық және структуралық емес ағымдарына жан-жақты зор ықпал етті. Прага структурализм мектебінде ең алдымен парадигматикалық оппозиция әдістері басшылыққа алынды. Бұл мектеп фонема қасиеттерін анықтауға, фонеманың қағида-ережелерін айқындауға, мазмұн ажыратушы оппозициялардың логикалық классификациясын көрсетуге, фонологиялық дыбыс ажыратушы қарама-қарсылықтарды бір жүйеге келтіруге, фонема мен аллофондардың функцияларын зерттеу іліміне, бейтараптану (нейтрализация) және архифонема теориясына негізделген.

Прага мектебінің қабырғасын қалаған, басты өкілі Н.С.Трубецкойдың ғылыми табысы елеулі болды. Жалпы фонология ілімінің негізін салған Н.С.Трубецкой қазіргі уақытқа дейін маңызын жоғалтпаған «Фонология негіздері» деген үлкен еңбек жазды. Ғалым еңбегінде фонологиялық зерттеулердің әдіснамасының шеңбері жан-жақты айқындалып, осы күрделі теориялық проблема алғаш рет өзекті мәселе етіп қойылды. Көлемді де бай Еуропа, Азия, Африка тілдерінің фактілік деректері зерттелді. Н.С.Трубецкой фонеманың негізгі мәнін көрсетуде, ең алдымен оның мағына ажыратушы қасиетін алға тартады. Фонема тілдің ең шағын фонологиялық бірлігі ретінде танылып, оппозиция теориясы ұсынылды. Фонологиялық оппозициялардың классификациялану негіздері төмендегідей берілді: 1) Белгіленген оппозицияның барлық оппозиция жүйесіне қатысы; 2) Оппозиция мүшелерінің қарым-қатынасы; 3) Олардың мазмұн ажыратушы күшінің көлемі; 4) Архифонема деген ұғым енгізілді (екі фонеманың бейтараптану позициясындағы мазмұн ажыратушы жиынтық). Н.С.Трубецкойдың фонологиялық

ілімін прагалық лингвистикалық мектептің басқа да өкілдері дамытты, нақты айтқанда, Р.О.Якобсонның дихотомиялық фонологияға арналған еңбектерінен көрінді. Якобсонның фонеманы артикуляциялық жағынан емес, акустикалық тұрғыдан қарастыруы Трубецкойдан ерекшелігін көрсетті. Прагалық лингвистикалық мектептің өкілдері тарихи фонологияның жалпы принциптерін де зерттеген.

Америкалық структурализм мектебі (дескриптивтік лингвистика) XX ғасырдың 40—50-жылдарында Блумфильд, Суодеш, Пайк, Хокетт еңбектерінде өрбіді. Дескриптивтік мектептің өкілдері фонемиканы фонологиядан бөліп алады. Олардың пікірінше, фонология фонемалардың функционалды жағын қарастырса, фонемика олардың тек топтастыруының, классификациясын, инвентаризациясын зерттейді. Фонема сөз мағынасын түрлендіруші функционалды дыбыс ретінде түсіндіріледі. Дегенмен, америкалық структурализмдегі фонологиялық талдаудың мазмұндық қатынастарын ескертсек, ол таза синтагматикаға негізделеді, басқаша айтқанда, фонема дыбыс ретінде танылып, синтагматика аясында ғана қарастырылады. Себебі тілдің материясы мазмұннан айырылып, формалды сипаттаудың қажеттілігі алға тартылады. Сөйлеу процесінің мағынамен байланыстылығы онша ескерілмейді. Сондықтан олардың ілімінде фонема мен дыбыс түбегейлі ажыратылмайды. Дескриптивтік ілімнің ерекшелігі, олар фонема мен дыбысты бөлмей бірге алып, олардың функционалды қасиетін материалдық қасиеттерінен ажыратпайды. Бұл мектептің іліміне байланысты бірнеше сұрақ туады: фонема синтагматикалық бірлік пе, әлде парадигматикалық бірлік пе? Фонеманың аллофонға қатысы қандай? Фонеманың фонологиялық мәні, сонымен бірге аллофонның тілдік фонологиялық жүйесіндегі рөлі неде?

Америкалық структурализм мектебінің фонологиялық жетістіктері ретінде төмендегілерді айтуға болады: субституция әдісі, компоненттік талдау, тікелей құрамдық талдау (анализ по непосредственно составляющим).

Копенгагендік структурализм мектебі (глоссематика) XX ғасырдың 40-жылдарында Луи Ельмслевтің еңбектерінде көрініс тапқан. Бұл мектеп өкілдері гректің «глосса» (тіл) деген сөзі негізінде «глоссематиктер» деп аталды. Олар «фонология» терминімен бірге «фонематика» деген терминді де қолданады.

Фонематика, Ельмслевтің айтуынша, фонеманы тілдік элементтер ретінде қарастырады. Копенгагендік структурализм глоссематикасы бойынша, лингвистикалық талдау мәтіннен басталып, дедуктивтік (жалпыдан жалқыға қарай) тәсіл арқылы мәтіннің бөлшектеріне өтеді де әрі қарай бөлшектенбейтін элементтер «кенема» деген фонемаға бара-бар элементтермен бітеді. Олардың түсіндіруінше, глоссематикалық талдау — мәтін элементтерінің, «фигураларының» өзара формальдық қатынастарын ғана анықтап, мағыналық байланыстарын есепке алмау. «Кенема» деген глоссематикалық термин «фонема» деген белгілі терминге жартылай ғана сәйкес келеді. Себебі фонема материалдық субстанция болса, ал «кенема» деген одан тыс болып, тек глоссематикалық фигура дегендердің өзара қатынастарын ғана көрсетеді. Ал кенемаға материалдық субстанция үстелсе ғана ол «фонеманема» делінеді. Жалпы алғанда, глоссематиктер тіл элементтерін талдағанда оның құрылымдық формаларына ғана мән береді және тілдің құрылымын таза қарым-қатынастардың схемасы, кестесі деп түсінеді.

Генеративтік фонология трансформациялық грамматика аясында Н.Хомскийдің еңбектерінде XX ғасырдың 60-жылдарында туып қалыптасты. Генеративистердің жалпы тіл жүйесіндегі фонологиялық компоненті синтаксиспен тығыз байланысты. Генеративтік фонологияның басты қағидалары лингвистикалық талдаудың синтаксистік құрамын алға тартады, басқаша айтқанда, фонематикалық құрылымды түзуде сөйлемнен бастап, морфемаға ауысып, содан кейін барып фонемаға көшеді. Генеративтік фонология трансформациялық грамматикадан алынып, синтаксистік құрылымның тереңінен адамның санасында сақталатын тілдік ақиқат пен шындыққа сәйкес келеді.

Генеративтік фонология бойынша, фонология мен фонетиканың дихотомиясында тереңдік (глубинность) және тайыздық (поверхность) деген ұғымдар алға шығады. Соның нәтижесінде тереңде жататын фонологиялық құрылымның ерекшелігі ретінде фонемалар адам санасында сақталғандықтан көрінбейді. Адам санасында жатқан фонологиялық құрылымдар жарыққа шығып көріну үшін, яғни конкретті дыбыстарға айналу үшін олар ерекше трансформациялық қағидаларға түсіп, солар арқылы ғана көрініс табуы қажет.

Мәскеу фонологиялық мектебі (МФМ) XX ғасырдың 20-жылдарының аяғында пайда болған. Бұл мектептің

қабырғасын қалаушылар Р.И. Аванесов, П.С.Кузнецов, А.А.Реформатский, В.Н.Сидоровтар И.А.Бодуэн де Куртенэ мен Н.Ф.Яковлевтің идеяларын басшылыққа алған. МФМ өкілдері фонеманы морфологиялық тұрғыдан қарастырады. Түрлі дыбыстарды бір фонемаға жатқызу үшін дыбыстар үстеме бөліну жағдайында болып, фонетикалық позицияларға байланысты морфеманың бір жерінде орнығуы керек. Фонемада екі функция болады: перцептивтік — тілдің мазмұнды бірліктерінің сөз және морфеманың мағынасын ұқсастыруы және сигнификативтік — оларды ажыратуы. Морфологиялық критерийдің қолданылуы фонеманың перцептивтік функциясына негізделеді: ол сөйлеушілердің сөздерді және морфемаларды тануы, ұқсатуы. Сонымен қатар әр контексте қолданылатын морфемалардың көрініс табуы фонемалық құрылымға негізделеді. Сигнификативтік функцияның морфологиялық критерийге негізделуі позициялық түрленіп тұрған дыбыстарды бір фонемаға жатқызуға болатындығында жатыр. МФМ өкілдері фонемалық позиция теориясын жете зерттеп, сөйлемде фонемалардың көрінісі мен қолданылуын анықтаған. Позициялар әлді және әлсіз болуы мүмкін. Әлді позицияда фонемалар өздерінің қызметін толық аңғартады да, әлсіз позицияда олардың қызметі бәсеңдейді. МФМ өкілдері гиперфонема деген ұғымды енгізген. Оған әлді позицияда кездеспейтін, тексерілмейтін фонемалар жатады. Мысалы: *с<о>бака, к<о>рова* деген сөздердегі *<a/o>* гиперфонема болып табылады. МФМ идеялары орфография, графика, алфавит, тарихи фонетика, транскрипцияларда орын алады. Фонемалардың позицияға байланысты түрленуі, олардың варианттарға жатуы және жоғары деңгейдегі мазмұндық бірліктерде көрініс табуы — тек фонологияда ғана емес, сөзжасамда, морфологияда, лексикада, синтаксисте, поэтикада қолданылады.

Ленинград фонологиялық мектебінің (ЛФМ) ғылыми негізін салған Л.В.Щерба және оның шәкірттері С.И.Бернштейн, Л.Р.Зиндер, М.И.Матусевич, Л.В.Бондарко. Ленинград фонологтары әлсіз позициядағы фонемалардың модификациялануын фонемалардың алмасуы деп есептейді. Сондықтан орыс тіліндегі фонемалардың саны ЛФМ-бі бойынша көбірек. МФМ-бі бойынша дауысты фонемалардың саны 5 болса [ы] дыбысы <и> фонемасының вариациясы), ал Ленинград фонологтары [ы]-ны фонема жүйесіне қосып, дауысты фонемалардың санын

6-ға жеткізеді. Дауыссыз фонемалардың саны ЛФМ-бі бойынша 3 фонемаға көбірек, себебі Ленинград фонологтары тіл арты <г>, <к>, <х> дауыссыздарының жіңішке вариацияларын жеке фонемаларға жатқызады. Сондай-ақ *žazsa* [žassa], *qobyžšy* [qobyššy], *köžžasy* [köžžasy] деген сөздердегі <z> фонемасының [s], [š], [ž] варианттарын ЛФМ-нің принциптерін ұстанатын қазақ тілшілері жеке фонемалар деп есептейді де, ал олардың әртүрлі айтылуын дербес фонемалардың алмасуы деп біледі. Сонда *ža<z>u* деген сөзде бір фонема, ал [žassa], [saq] деген сөздерде басқа бір фонема, *qoby<z>dy* деген сөзде бір фонема, [qobyssy], [šal] деген сөздерде екінші фонема және [köžžasy] мен [žaz] деген сөздерде бір фонема *kö<z>di* деген сөзде басқа бір фонема деп есептейді. Орыс тіліндегі *во<д>* [vot] (ілік септігі, көптік жалғау) деген сөздердегі [т] дыбысы *во<т>* [vot] (мынау) деген сөздегі [т] дыбысымен дербес фонеманы құрайды да, ал *во<д>a* деген сөздегі <д> фонемасының орны бөлек.

Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің ұстанымдары ортақ идеяларға негізделген. Айталық, фонеманың социалдық табиғаты, фонетика мен фонологияның байланысы, тілдік бірлік ретінде фонеманың функционалды қасиеті, әрбір тілдің өзіндік фонемалық жүйесі, оның тарихи өзгеріп тұратындығы т.б. Көтерілген мәселелердің бәрі екі мектептің де жалпы принциптеріне жатады. Бұл фонологиялық екі мектептің ұстанатын идеялары әмбебапты болып, түрлі тілдердің материалында дәлелденіп келеді.

Диахрондық фонология

XX ғасырдың 30-жылдарында диахрондық фонология пайда болды. Оның фонологиялық принциптері тарихи фонетикада жүйелі талдау тұрғысынан қарастырылды. Диахрондық фонологияның дамуына Р.Якобсонның, Е.Д.Поливановтың және А.Мартиненің жұмыстары ықпалын тигізді. Диахрондық фонология салыстырмалы-тарихи тіл білімінің фонетикалық құбылыстар концепциясына сүйене отырып дамыған. Оның нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтардың құбылыстары мен процестеріне негізделген. 1818 жылы дат тілшісі Расмуск Раск дыбыс өзгерістерінің құбылыстарын зерттеп, сипаттап берген болатын. Расктың бұл сипаттаған дыбыс құбылыстары кейін дауыссыздардың *алға ілгерілеу заңы* деп аталды. Ал неміс тілшісі

Якоб Гримм герман тілдерінің материалдарына негізделген Расктың дауыссыздардың алға ілгерілеу үрдісі туралы қағидасын құптай отырып, ежелгі шұғыл [bh, dh, gh]-лар герман [b, d, g]-сына ауысқанын және [p, t, k]-лер [f, th, h]-ларға ауысқанын көрсетіп дәлелдейді. Кез келген тілдің қазіргі тарихы Раск-Гриммның фонетикалық заңдылығына сүйенеді деген болжам бар. Себебі дыбыс құбылыстарының тұрақты жүйелілігі мен олардың өзгеруі сол тілдердегі сөздердің дыбыстарының орнының өзгеруіне тәуелді болатын сияқты.

1820 жылы А.Х. Востоков славян тілдерінің дыбыстарына арналған мақаласын жариялады. Бұл жұмыста мұрынды дауыстылары сақталған поляк тілінің түбірлері мен грамматикалық формалары ескі славян тілдеріндегі фактілермен салыстырыла қарастырылған. Ескі славян тілдеріне сипаттама бере тұрып, олардағы көмескіленген, әлсіреген мұрынды, үлкен және кішкене юс деп аталатын дыбыстарының маңызын түсіндіреді. Сонымен байланысты тіл арты [г, к, х] дауыссыздары тіл алды дауыстыларымен қолданбайтыны және аффрикаттардың да тіл арты дауыстыларымен үйлеспейтіні дәлелденеді. Востоковтың реконструкция әдісі жазба ескерткіштерде сақталмаған ескі дыбыстар туралы пайымдамасы кейіннен әлемдік тіл біліміне ықпалын тигізген.

Қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан қарасақ, <q>, <y> дауыссыз фонемаларының [k], [g] варианттары тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан дауыстылармен бірге қолданбайтынын көреміз. Сингармонизм заңы бойынша, <q>, <y>-лар ғана тіл арты дауыстыларымен қолданылады. Қазақ тілінде Ахмет Байтұрсыновтың [k], [g] жіңішке дыбыстармен келген сөздердің бірыңғай жіңішке айту керектігін көрсететін *дәйекші* деген таңбаны қолданғаны бекер емес.

XIX ғасырдың аяғында пайда болған аспапты фонетиканың алғашқы жетістіктері фонологияның тууына себепші болды. Әртүрлі вариантта іске асырылатын дербес бірлік ретінде фонема деген ұғым туды. Фонеманың мазмұны фонетика жүйесіндегі алатын орны мен атқаратын рөлі басқа тіл элементтеріне қатыстылығымен айқындалады. XIX ғасырдың тарихи фонетикасы жеке дыбыстардың өзгеруін сипаттаумен ғана шектелген, мысалы, ол жеке алынған дыбыстардың спирализация процесі, олардың делабиализациясы я болмаса ротацизм мен ламбдаизм құбылыстарын ғана қарастырған. Тарихи фонетиканың

орнына келген диахрондық фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеген. Негізінде диахрондық фонологияның басты мақсаты дыбыстардың фонема деңгейіне дейін көтерілген жолы мен даму кезеңдерін анықтап, фонетикалық жүйелердің даму себептерін түсіндіру болып табылады. Сондай-ақ тілдегі өзгерістер фонологиялық жүйелердің бір-біріне байланысты элементтерінің жиынтығы ретінде зерттелуі керек.

Демек жүйелілік, себептілік және тарихилық диахрондық фонологияның негізгі принциптері болып саналады және дыбыстардың қалыптасу жолын бірнеше кезең аралығында қарастырылуы, олардың даму тарихын көрсетеді. Диахрондық фонологияда туыстас тілдердің бір синхронды кесік (срез) уақытта алынған фактілері салыстырыла қарастырылады.

Белгілі түркітанушы С.Е.Маловтың зерттеуінде түркі тілдері төрт топқа жіктеледі:

1) ең ескі түркі тілдері (бұлғар, сары ұйғыр, чуваш, якут тілдері);

2) ескі түркі тілдері (орхон-енисей жазба нұсқаларының тілі, ескі ұйғыр тілі, хакас, шор және тувин тілдері);

3) жаңа түркі тілдері (әзірбайжан, гагауз, өзбек, түркмен т.б. тілдер);

4) ең жаңа түркі тілдері (қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, татар, башқұрт, қырғыз, алтай т.б.)

Бұл классификацияда тілдің әр тобын бір синхрондық кесік ретінде қарастыруға болады. Мысалы, жаңа түркі (3) тілдерінің фактілерін бір синхрондық кесік деп алсақ, онымен алысырақ дәуірдегі туыстас тілдердің фактілері салыстырылады. Осы жолмен тектес, туыс тілдердің шежіресіне сүйенген деректер негізінде ататілін (праязык) реконструкциялап, қайта түзуге болады. Әсіресе, жазба ескерткіштері сақталмаған тілдердің фонетикалық құбылыстарының тарихын сипаттаудың бірден-бір мүмкіндігі олардың синхрондық кесігін зерттеп талдау. Тарихи фонологияда бұл концепцияның құндылығы — оның фонетикалық құбылыстарды зерттеудегі **жүйелілік принципке** сүйенуі. Жазба ескерткіштері сақталмаған тілдерде реконструкция тәсілдерін кеңінен қолданып, көне түркі тіліндегі вокализм мен консонантизмнің қалпын анықтауға мүмкіндік береді. Фонема жүйесінің эволюциясын сипаттап беру үшін

дыбыстардың қалыптасу процесін кезең-кезеңге бөліп, фонетика-фонологиялық құбылыстардың негізінде қалыптасқан аллофондардың фонема деңгейіне дейін көтерілген жолдарын көрсету арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен, қазіргі қазақ тілінің материалын жан-жақты зерттеп, түркі тілдерінің тарихи деректерімен реттеп, әр қырынан қарастырып, салыстырмалы-тарихи әдістің табысын толық түрде пайдалануға болады. Түркі ататілінен келе жатқан дыбыстардың **фонологизациялану процесі** интеграция-дифференциация құбылыстардың негізінде көрініс табатыны белгілі. Ататілінің фонетикалық жүйесін түзу үшін — бір тілдің **синхронды кесігін** немесе бірнеше туыстас, тектес тілдердің әртүрлі синхрондық кесіктерін зерттеп сипаттау керек. Осы жолмен қазіргі түркі тілдерінің белгілі фонологиялық құрылымдарына сүйене отырып, ретроспекция арқылы жалпы түркі тілдерінің ататілдік моделін құруға болар еді.

Мұндай зерттеулерде **салыстырмалы, типологиялық және ареалды** әдістер қолданылады. Диахрондық фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынып, әр тілдің типологиялық ерекшеліктеріне және әмбебап қасиеттеріне сүйене отырып, тілдердің тарихын және ататілін түзуге болатын сияқты.

Диахрондық фонология салыстырмалы-тарихи тіл білімінің фонетикалық құбылыстар концепциясына сүйене отырып дамыған. Диахрондық фонологияның мәселелері тарихи фонетиканың заңдылықтарына байланысты жүзеге асып, фонетикалық өзгерістер фонологиялық өзгерістерді тудырып қана қоймай оның негізгі шарты болуы мүмкін. Тарихи фонологияның қалыптасуы Р.О.Якобсонның атымен байланысты екендігі мәлім. Р.О.Якобсон 1927 жылы синхронды және диахронды лингвистика зерттеулерінің басын қосып, тілдің тарихи фонологиясы мен оның фонетикалық жүйесінің тарихын бірге қарастыра бастады.

Р.О.Якобсон младограмматиктердің жеке атомарлық (бөлшектенген) әдісін қолдамай, тілдің құбылыстарын жүйелі түрде интеграциялы тәсілмен зерттеуді басшылыққа алады. Ғалым дыбыс құбылыстарының жалпы формуласын ұсынады: $A : B > A1 : B2$, сонда $A : B$ — алдыңғы фонетикалық жүйенің фонологиялық оппозициясы, ал $A1 : B2$ — фонетикалық жүйенің кейінгі фонологиялық оппозициясы. Егерде тілдің алдыңғы

қалпында фонологиялық оппозициясы болмаса, онда фонологизация деген құбылыс орын алады: $A = B > A1 : B2$. Егерде тілдің алдыңғы қалпында фонологиялық оппозициясы болса, онда дефонологизация құбылысы орын алады: $A : B > A1 = B2$.

Р.О.Якобсонның теориясы түркітанушы Е.Д.Поливановтың конвергентті-дивергентті теориясымен үйлеседі. Дыбыстардың өзгеріп дамуына байланысты, Е.Д.Поливанов өзінің дивергентті теориясын ұсынады: $a < b \rightarrow \dots c$, сонда a мен c -ға бөлінеді. Бұл жерде ол дивергенция конвергенцияға қарама-қарсы құбылыс ретінде қарастырылды: $a \rightarrow \dots b < c$, сонда a мен b -ға айналады. Сонымен, әр тілдің фонетикалық жүйесінің тарихы конвергентті-дивергентті құбылыстарға тіреледі және дыбыстардың фонологизация процесі тілдің дамуында орын алатын ежелгі құбылыс екендігі дәлелденеді.

Белгілі француз тілшісі Андре Мартине дыбыстардың жүйелілік өзгерістеріне үлкен мән береді. Ғалым "Фонетикалық құбылыстардың үнемдеу принципі" деген еңбегінде сөз ағымында тілдегі жеке элементтің тағдыры қасындағы дыбысқа ғана тәуелді емес, бүкіл тіл жүйесіндегі барлық элементтеріне тәуелді болады деп келтіреді. Нақты айтқанда, тілдің жалпы парадигматикалық жүйесін алға тартады: тілдің фонемаларын коррелятивтік сериялар мен реттерге біріктіреді. Мұнда фонемалардың айырым белгілерінің **үнемдеу принципі** ескеріледі. Барлық тілдердің де фонологиялық жүйесіндегі элементтері бір-бірімен байланыста болады. Қандай фонема болса да, ол басқа фонемалармен тығыз байланыста болуы керек, себебі өздері жеке өмір сүре алмайды. Әр уақытта екі фонема бір-бірімен фонологиялық оппозицияда тұрады. Бір айырым белгісіне негізделген оппозиция жеке коррелятивтік кіші жүйені (подсистеманы) құрайды. Корреляцияға теңдік және айырымдық қатынаста тұратын элементтер кіреді. Айырым белгілерге негізделген фонологиялық оппозициялар олардың элементтерінің қасиеттерімен бір корреляцияға бірігеді.

Мысалы, қазақ тіліндегі $\langle d \rangle$, $\langle t \rangle$ фонемаларын біріктіретін қасиеттер — екеуі де тіл алды болуы. Олар ұяң-қатаң болып бір оппозицияға кіреді. Осы айырым белгісіне негізделген фонологиялық оппозициялар: $\langle b \rangle \sim \langle p \rangle$; $\langle \tilde{z} \rangle \sim \langle \tilde{s} \rangle$ және $\langle z \rangle \sim \langle s \rangle$ тағы да осындай коррелятивтік жұптарды құрап тұр. Оппозиция мүшелерінің ұқсастығы - басқа мүшелердің айырмашылығы болып табылады. Аталған фонологиялық коррелятивтік жұптардың

жалпы қасиеті фонемалардың ұяң-қатаң болуынан.

Ескі түркі тілдерінде сөз ортасында ұяң дыбыстарға қарағанда көбіне қатаң дыбыстар жиі қолданылған, яғни ұяң <d> фонемасының орнына қатаң <t>, ал ұяң <ү> фонемасының орнына қатаң <q> қолданылған. Мысалы: ескі түрікше – *alty*, қазақша – *aldy*; *barty* – *bardy*; *jolta* – *žolda*; *wonta* – *wonda*; *bertim* – *berdim*; *jirinte* – *žerinde*; *körtim* – *kördim*; *mürüntük* – *murundyq*; *toquz* – *toyyz*; *saqyntym* – *sayyndym*; *kelti* – *keldi* т.б.

Түркітанушылардың айтуынша, ататүрік тілінде дыбыстардың ұяң-қатаң қасиеттеріне негізделген фонологиялық корреляция болмаған. Оның пайда болуы қатаң дыбыстардың позициялық ұяңдауымен байланыстырылады. Консонантизмнің күрделенуі негізгі фонемалардың ұяң аллофондарының фонологизациялануына және туыстас емес көршілес тілдерден келген кірме лексика, терминология жүйесінің дамуына қатысты болады.

Қатаң дыбыстардың ұяңдау процесі сөздің барлық позицияларында кездесетін құбылыс. Сөздің басында қатаң дыбыстардың айтылуы түркі тілдері тарихындағы өте ескі, ежелгі құбылыс және ұяң-қатаң дауыссыздар бір ғана <r> – архифонемасына ие болып, оның әр кезеңдегі көріністері болып саналған. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз ортасында, соңында айтылатын дауыссыз [j] дыбысының тағы бір ізін көруге болады. Ескі түркі тіліндегі [d] дыбысымен айтылған *edguw*, *adyy*, *idi* сөздері қазақ тілінде [ijgi], [ajuw], [ije] түрінде айтылып дыбысталады.

Сөздің инлаут позициясындағы қатаң дауыссыздарының ұяңдау процесімен бірге ауслаут позициясында да дауыссыз ұяңдардың қатаңдау процесі кездеседі. Түркі тілдерін классификациялаудың тарихи кезеңдеріне жүгінсек, ұяңдардың қатаңдау процесі басқа синхрондық кезеңде орын алған. Орхон-енисей тілдерінің сөз аяғында келетін [y, g] ұяңдары қазақ тілінде [q, k] дыбыстарына ауысқан. Мысалы: орхон-енисейде – *ajlug*; қазақша – *ajlyq*. Сондай-ақ: *bašluy* – *bastyq*; *topray* – *topyraq*; *salug* – *salyq*; *qorluy* – *qorlyq*; *quduy* – *qudyq*; *tileg* – *tileq*; *ölüg* – *ölik*; *keg* – *kek* т.б.

Еуропа тілдерінде де ұяң дауыссыздардың қатаңдау процесі байқалады. Неміс және дат тілдерінде эволюция процесінің негізінде ұяң дауыссыздардың қатаң дауыссыздарға ауысып отырғанын көруге болады. Айталық, ұяң [b, d, g] дыбыстары қатаң [p, t, k]-ларға ауысқан.

Көне түркі тілдеріндегі фонетикалық ерекшеліктердің бірі — сөздің аяғы мен ішінде көбіне тіл арты [y] дыбысының келуі. Көне түркі тілдеріндегі сөз ішінде келетін [y] дыбысының орнына қазақ тілінде көбіне [w] дыбысы қолданылады. Мысалы: орхон-енисейде — *jalay*, қазақ тілінде — *žajlaw*. Сондай-ақ: *aduw* — *ajuw* — *azuw* — *azuw*; *otay* — *otaw*; *bozay* — *buzaw*; *ayruy* — *awruw*; *aylaq* — *awlaq*; *sayysqan* — *sawysqan* т.б. Бұл көне түркі тілінің тіл арты [y] ұяң дауыссызының қазақ тіліндегі ілгерінді артикуляциялы дыбыстарына ауысқанын көрсетеді.

Мұндай құбылыстар еуропа тілдерінде де кездеседі. Нақты айтқанда, жоғарыда келтірілген Расмуск Расктың герман тілдеріндегі дауыссыз дыбыстардың ілгерілеуі процесі деген белгілі заңына сәйкес келеді.

Сонымен, типологиялық туыстас емес тілдерде жоғарыда айтылған консонантизмдегі әмбебапты құбылыстармен бірге фонемалардың интеграция және дифференцияция деген процестері мен олардың аллофондарының да мағына айқындау қасиеті дамиды.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі бірден фонологиялық сипатқа ие болмағаны белгілі, ол тілдің даму кезеңіне сәйкес толығып, функциясы кеңейіп, фонемалық қызметке көтерілді. Дыбыстардың фонема деңгейінде жұмсалуды, яғни фонологизациялануы тілдің даму барысында конвергентті-дивергентті құбылыстар арқылы жүзеге асып, оның жалғамалық (агглютинативтік) құрылысымен, үндестік заңымен тығыз байланысты. Қазақ тілінің фонемалары ұзақ жылдар бойы қалыптасып, айырым белгілері сұрыпталып, әртүрлі аллофондарда іске асырылатын функционалдық ең шағын лингвистикалық бірлікке айналған. Тілдегі жаңа фонемалардың пайда болуы адамның ойлау процесінің дамуы мен тілдің жаңа ұғымдармен және кірме лексикасының баюымен байланысты.

Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесіне кірмейтін орыс тілі арқылы грек, латын тілдерінен келген халықаралық сөздерде кездесетін <ф> фонемасы сол орыс тілінің өзінде де көпке дейін қабылданбай, бөтен, жат дыбыс болып келген. Сондықтан <ф> фонемасынан басталатын сөздер орыс тілінде мүлде аз, бірнеше сөздер *фабрика*, *фирма*, *фильм* дегендер еуропа тілдерінен келген. Орыстың кейбір деревнялық говорларында [ц, ч] аффрикаттардың орнына [с, ш] дауыссыздары айтылады: *птица*, *курица*, *конец* дегеннің орнына *птиса*, *куриса*, *конес* десе, *чай*,

чисто, ночь дегенді *шай, шисто, ношь* дейді, себебі аффрикаттар төл славян тілінде қолданылмаған және <в> ~ <ф>; <с> ~ <ц>; <ч> ~ <ш> деген фонологиялық оппозициялар болмаған, олар фонологизация құбылысының нәтижесінде орыс тілінің фонетикалық жүйесіне кейінірек енген.

Негізгі фонемалардың сөйлеуде көрініс табатын дыбыс түрленімдері синтагматикалық осьте қарастырылады. Мысалы, *atsa* [attsə], *qajtšy* [qajčy], *qabaq* [qavaq], *tapšy* [tafšy] деген сөздерде тілдің парадигмасында, нақты айтқанда, қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде кездеспейтін [ts] (ц), [č] (ч), [v], [f] дыбыстар айтылады: [Ts] дыбысы *цирк* деген сөздері [ts] (ц) мен бірдей естіледі, [č] дыбысы *часовня* деген сөздің [č] (ч) дыбысына тең, ал [v] (в), [f] (ф) дыбыстарының артикуляторлық сипаты нақ орыс тіліндегідей болмағанымен, бірақ соларға жуық айтылады. Келтірілген дыбыстар қазақ тілінің төл дыбыстарына жатпаса да күнделікті өмірде позицияға байланысты қолданылады. Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесінде, парадигмасында <ts> (ц), <č> (ч) аффрикат фонемалары жоқ болса да сөз ағымындағы синтагматикасында негізгі фонемалардың вариациясы ретінде олар жиі кездеседі. Мысалы: *kettse* [kettse]; *öttse* [wöttse]; *satsa* [sattsə]; *ketši* [ketči]; *ötši* [wötči]; *satšy* [satčy] т.б. Аталған сөздердегі <s>, <š> фонемаларының [ts] (ц), [č] (ч) вариацияларда айтылуы олардың сөздегі алатын орнына байланысты, басқаша айтқанда, көршілес дыбыстардың әсерімен осылай түрленіп тұр. Келешекте <s>, <š> фонемаларының [ts], [č] вариациялары қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесінің құрамына кіреді деп болжауға болады. [Ts, č] дыбыстарының дербес фонемаларға айналуы үшін олар сөздердегі алатын позициясына тәуелді болмау керек. Позиция тәуелділігінен құтылып, басқа фонемалармен фонологиялық оппозиция құрған кезде бұл дыбыстар дербес фонемаларға айналуы мүмкін.

Егер жалпы түрік және еуропа тілдеріндегі вокализм туралы айтатын болсақ, ғалымдардың пікірінше, типологиялық әмбебапты вокализм өте кедей, екі-үш дауыстылардан ғана тұрған. Француз түркітанушысы Л.Базен көне түркі тілдерінің құрылымында тек екі ғана дауысты фонеманы атап көрсетеді. Олар: <a> мен <y> дауысты дыбыстар. Ашық- қысаң деп бөлініп, олардың варианттары дивергенция құбылысының нәтижесінде жеке фонемаларға айналып, саны сегізге дейін өскен. Тілдің даму барысында <a> фонеманың аллофондары <o>, <ö>, <e>

қатарларын құрса, <y> фонемасының аллофондары <i>, <u>, <ü> фонемаларына айналды. Біздің байқауымызша, фонеманы сипаттайтын ажыратушы белгілердің ішінде ашық-қысаң айырым белгілерінің орны бөлек. Бұл айырым белгісінің ең ежелгі және тұрақты екені көрінеді. Үндестік заңына бағынатын фонеманың жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері кейбір жағдайда мағына ажыратушы қызметке қатыспайды, мысалы, *tas – tys, qal – qyl, qas – qys, qar – qyr, qon – qun, bol – bul, kün – kön, dām – dem, bil – bel*. Бұл жағдайда тек ашық-қысаң айырым белгісі мағына айқындаушы қызмет атқаратынын көруге болады. Хронология жағынан қарағанда, ең алдымен ашық-қысаң айырым белгісі бөлініп шығып, фонемалардың оппозиция құруына себеп болған. Сонан соң консонантизмнің дамуына байланысты жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері қалыптасқаны ақиқат.

Н.А.Баскаковтың пікірінше, көне түркі тілінің вокализмі бір дауысты дыбыстан тұрған. Түркі тілдеріндегі фонологиялық құрылым моновокалды типпен ерекшеленіп, басқаша айтқанда, барлық дауыстылар бір-ақ дауысты фонеманың варианттары болып, буын құрушы қызметін атқарған. Ғалым зерттеуінде дыбыстар жүйесінің эволюциясы бес кезең аралығында қарастырылды (алтай дәуіріне дейінгі уақыт, алтай дәуірі, ғұн дәуірі, көне түркі дәуірі, жаңа түркі дәуірі) және әр кезеңге сай дыбыстардың даму жолдары көрсетілді. Алтай дәуіріне дейінгі уақытта дауысты дыбыстар буын түзуші қызметінде ғана жұмсалып, морфомаға сәйкес келсе, алтай дәуірінде түркі тілдері морфема және қосымшамен бірге агглютинативтік құрылысына жеткен.

Базен мен Баскаковтың пайымдаулары бір-бірімен үндеседі және барлық тілдерге тән фонологизация құбылыстарының механизмін, аллофондардың фонемаларға айналуының негізінде фонология заңдылықтарын ашып беруге көмектеседі. Типологиялық туыстас емес тілдерді зерттеу нәтижесінде, түркі және еуропа ғалымдарының айтуына қарағанда, барлық тілдердің көне құрылымы бірдей және түбір тілдерімен біркелкі болған. Өзінің ежелгі даму тарихында еуропа тілдерінің ататілі түбір тілдерге жатқан, содан кейін агглютинативті және флективті тілдерге ауысқан. Агглютинативтік тілдерінің түбір тілдерге сәйкес келген кезеңінде сөздердің моновокалдық құрамында көрінетін айырым белгілері қазіргі Оңтүстік-Шығыс Азияның тілдеріне сай әуеннің көтерілу-бәсеңдеуімен ерекшеленген. Герман тілдерінің фонологиялық жүйелерінің эволюциясын зерттеген ғалымдардың айтуынша, еуропалық тілдердің ататілі

қазіргі қытай тілімен салыстырғанда, олардың фонетикалық жүйесінде вокализмнің кедейлігімен қатар дауыссыздардың түрленім реңктерінің байлығы байқалады.

Фонологиялық жүйелердің даму процесіне байланысты буынның негізгі қызметі өзгерген. Буынның морфемаға сәйкес келуі бірте-бірте жойыла бастайды. Дауысты дыбыстар өзінің тәуелділігінен құтылып, өздері жеке буын құрайтын болды. Сонымен, дауысты дыбыстардың кіші жүйесі пайда болды. Жаңадан пайда болған вокализмнің кіші жүйесі алдымен екі-үш дауыстылардан құралған болатын. Тілдің даму процесімен бірге, дивергенция құбылысының нәтижесінде дауыстылардың позицияға байланысты аллофондары жеке фонемаларға ауыса бастады. Сөйтіп барлық тілдерге тән универсалды фонологизация құбылыстарының негізінде фонемалардың саны өсті. Көне славян тілдерінің алғашқы фонологиялық талдау негізінде - праславян тілінің буын сингармонизмі туралы болжам жасалған. Сингармонизм (үндестік заңы) туралы идея кез келген тілдің фонологиялық жүйесіндегі тарихи фундаменталды концепцияға жатады. Бұл туралы қағида Бодуэн де Куртэне, Р.О.Якобсон, Р.И.Аванесов, В.Н.Сидоровтардың еңбектерінде кездеседі. Сингармонизм, яғни үндестік заңы, А.А.Шахматовтың айтуынша, бір-біріне жақын тұрған дыбыстардың бір тембрмен үндес айтылуы. Р.И.Аванесов тілдегі силлабема (буын) кезеңі туралы өзінің ғылыми пікірін ұсынған. Орыс ғалымдарының сингармонизм туралы жоғарыда айтқан идеялары түркі тілшілері зерттеулерінің ғылыми ұстанымдарымен үндеседі. Жоғарыда көргендей, қазіргі түркі тілдеріне тән сингармонизм заңы бұрын славян тілдерінде де болған екен. Бұл сингармонизм заңы барлық тілдердің даму процесінде орын алған құбылыс деп болжауға болады.

Сонымен, әр тілдің фонематикалық құрылымының өзгеруі - оның дыбыс жүйесінің үздіксіз дамуының нәтижесі болып табылады. Фонемалардың дифференциялану негізінде, олардың аллофондары, тілдің дамуына сәйкес, мағына айқындау қасиетіне ие болады. Типологиялық туыстас және туыстас емес тілдердің дербес фонемалары жаңа ұғымдарды таңбалау үшін басқа тілдерден келген кірме лексикамен және тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты конвергенция, дивергенция процестерінен өтіп пайда болады.

Тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен ондай дыбыстар дербес фонемаларға айналады. **Фонологизациялану процесі - барлық тілдерге тән әмбебапты құбылыс.** Әртүрлі деректерге сүйенсек, еуропа тілдерінде де, түркі тілдерінде де байырғы заманда фонемалардың саны аз

болған. Тілдің даму процесіне байланысты фонемалардың вариациялары позицияға тәуелді болмай фонологизацияланады. Қазіргі кезде дамыған еуропа тілдерінде фонемалардың саны аз емес, мысалы, латын алфавитінде 26 әріп бар, ал фонемалардың саны оған қарағанда әжептеуір көп: ағылшын тілінде 46, француз тілінде 35, неміс тілінде 39. Себебі латын әліпбиі көне замандардан келе жатыр, содан бері фонологизациялану процесіне байланысты барлық тілдердегі фонемалар саны өскен.

Қазіргі қазақ тілі фонетикалық жүйесінің даму процесінде оған ішкі және сыртқы фактілер әсер етеді. Бір жағынан, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің дыбыстары, екінші жағынан, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сәйкес, фонема вариацияларының синтагматикалық осьтен тілдің парадигмасына, оның фонологиялық жүйесіне енген дыбыстары. Адамның сөйлеу процесінде кейбір дыбыстар позицияға тәуелділігінен құтылып, басқа дыбыстармен оппозиция жасауға мүмкіндік алады. Бір оппозицияның мүшесі болуымен ғана, дыбыс дербес фонеманың статусын алады. Қазақ тіліндегі фонемалардың вариациялары фонологизацияланып, өзінің негізгі фонемаларымен оппозиция құрса, сонда ғана олар тәуелсіз жеке фонемаға айналады, мысалы, *satsa* <s> ~ <ts>, *qajtsy* <š> ~ <č>, *obal* ~ <v>, *qypša* <r> ~ <f> деген сөздерде [ts], [č], [v], [f] дыбыстары болашақта қазақ тілінің төл дыбыстарынан айырмашылығы болмас деп болжауға себеп бар. Орыс тілінен келген сөздерді есепке алмасақ та, қазақ тілінің өзінің фонетикалық құбылыстарына сәйкес аталған дыбыстар күнделікті өмірімізде жиі кездеседі де, қолдану, айту процесінің нәтижесінде қазақтардың артикуляторлық аппаратына сіңісіп, икемделіп, тілдің артикуляциялық базасына өзгерістер енгізеді.

Қазіргі таңда қазақ тілінің фонемаларының саны өсу барысында, фонологизацияну процесі жүріп жатыр. Сөйтіп, қазақ тіліндегі фонологизация процесі фонема теориясының әрі қарай дамуына, кейбір күрделі проблемаларын анықтауына мүмкіндік береді және фонологияның теориялық принциптері кейбір орфография мен орфоэпияның талас мәселелерін шешуге үлес қосады. Фонетика-фонология құбылыстарының даму тарихын жүйелі түрде зерттейтін диахрондық фонология тілдердің барлық құрылымдық типтерінің тарихи өзгеріс нәтижелерін, әмбебапты фактілерін пайдаланып, тілдің тарихын, ататілін түзіп, ежелгі қалпында зерттеуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.

Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1988.

Бадамбекқызы З. Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қоры. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2001.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М., 1986.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.

Кеңесбаев І. Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 1952.

Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.

Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1957.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Якобсон Р.О. Избранные работы. М., 1985.

Bazin L. Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXX111, 1-2.

Benveniste E. Origines de la formation des noms en indo-européen. Paris, 1935.

Martinet A. Economie des changements phonétiques // Traité de phonologie diachronique. Bern, 1955.

Жұмыста пайдаланылған терминдер

Интонология терминдері

- абсолютті мәндер — абсолютные значения
актуалды мүшелену — актуальное членение
акустикалық параметрлер — акустические параметры
аудиторлық талдау — аудиторский анализ
әуен — мелодика
әуен өрнектері — мелодические узоры
бәсең әуен — нисходящая мелодика
бәсең-көтеріңкі әуен — нисходяще-восходящая мелодика
бірқалыпты әуен — ровная мелодика
көтеріңкі-бәсең әуен — восходяще-нисходящая мелодика (тон)
көтеріңкі әуен — восходящая мелодика
бөлшек — сегмент
бірлік — единица
интонациялық бірлік — интонационная единица
грамматикалық бірлік — грамматическая единица
семантика - синтаксистік бірлік — семантико-синтаксическое единство
синтаксистік бірлік — синтаксическая единица
бір мүшелі сөйлем — одночленное предложение
дауыс реңкі — тембр (окраска) голоса
дөңес сызық — выпуклая кривая
екі жақты таңба — двусторонний знак
екі мүшелі сөйлем — двучленное предложение
екпін — ударение
жылжымалы екпін — подвижное разноместное ударение
ой екпіні — логическое ударение
синтагмалық екпін — синтагматическое ударение
сөз екпіні — словесное ударение
фразалық екпін — фразовое ударение
ыргақты екпін — ритмическое ударение
жалғаспалы байланыс — присоединительная связь
жарыспалы байланыс — параллельная связь
интонациялық компоненттер — компоненты интонации
интонациялық өзек — интонационный центр
интонациялық кескін — интонационный контур
интонациялық конструкция — интонационная конструкция

интонациялық құрылым — интонационная структура
интонациялық транскрипция — интонационная транскрипция
интонациялық-синтаксистік тәсіл — интонационно-синтаксический способ

интонема — интонема

арнаулы сұрақ интонемасы — интонема специального вопроса

жалпы сұрақ интонемасы — интонема общего вопроса

қатал бұйрық интонемасы — интонема категоричного побуждения

қыстырма интонемасы — интонема вставки

лепті интонемасы — интонема восклицания

сыпайы бұйрық интонемасы — интонема вежливой просьбы

тиянақсыз интонема — незавершенная интонема

тиянақты интонема — завершенная интонема

интонация — интонация

аяқталу-аяқталмау интонациясы — интонация законченности и незаконченности

бағыныңқы интонациясы — подчинительная интонация

ескерту-болжау интонациясы — предупредительная интонация

жалғаспалы интонациясы — интонация присоединения

қарсылықты интонациясы — противопоставительная интонация

мақұлдау интонациясы — утвердительная интонация

өтіну-сұрау интонациясы — просительная интонация

санамалау интонациясы — перечислительная интонация

салғастыру интонация — сопоставительная интонация

тандану интонациясы — интонация удивления

түсіндірмелі интонациясы — разъяснительная интонация

фразалық көтермелеу интонациясы — фразового повышения

шақыру-қарату интонациясы — звательная интонация

интонология — интонология

күрделі құбылыс — сложное явление

күрделі синтаксистік тұтастық — сложное синтаксическое целое

күрделі фразалық тұтастық — сверхфразовое единство

кідіріс — пауза

алдамшы кідіріс — мнимая пауза

вокалданған кідіріс — вокализованная пауза

интеллектік кідіріс — интеллектуальная пауза

күшейткіш кідіріс — усилительная пауза

физиологиялық кідіріс — физиологическая пауза

хезитациялық кідіріс — хезитационная пауза
эмоциялық кідіріс — эмоциональная пауза
қатынастық мәндер — относительные величины
қарқын — темп
құбылмалы байланыс — изменчивая связь
құрылымдық әдіс — структурный метод
құрылымдық-мазмұндық түрлері — структурно-семанти-
ческие виды
мағыналық бөлшектер — смысловые сегменты
негізгі тон жиілігі — частота основного тона
негізгі тонның шыңы — пик частоты основного тона
ойыс сызық — вогнутая кривая
өтем заңы — закон компенсации
просодия — просодия
просодема — просодема
просодикалық тәсілдер — просодические средства
просодикалық айырым белгілер — просодические диффе-
ренциальные признаки
предикативтік өзек — предикативное ядро
синтагма — синтагма
тәуелді синтагма — зависимая синтагма
тәуелсіз синтагма — независимая синтагма
семантика-интонациялық бірлік — семантико-интонационное
единство
сөз ағымы — речевой поток
сөз легі — речевой поток
сөйлемнің аражігі — стык предложения
суперсегменттік фонетика — суперсегментная фонетика
суперсегменттік бірліктер — суперсегментные единицы
суперсегментті деңгей — суперсегментный уровень
тармақ — строка
теңелту принципі — принцип замены
тема-ремалық қатынастар — тема-рематические отношения
тональды деңгей — тональный уровень
тональды диапазон — тональный диапазон
кең тональды диапазон — широкий тональный диапазон
тар тональды диапазон — узкий тональный диапазон
тональды кескін — тональный контур
тональды интервал — тональный интервал
болымды тональды интервал — положительный тональный

интервал

болымсыз тональды интервал - отрицательный тональный интервал

тональды регистр — тональный регистр

теңелту принципі — принцип замены

тұтастық әдіс — глобальный метод

ұзақтылық — длительность

үдемелік — интенсивность

шумақ — куплет

ырғақ — ритм

ырғақты топ, бунақ — ритмическая группа

ілікпелі байланыс — цепная связь

электроакустикалық талдау — электроакустический анализ

Фонология терминдері

айырым белгілер теориясы — теория дифференциальных признаков

акустикалық ұғым — акустическое понятие

акустика-артикуляциялық қасиет — акустика-артикуляционная особенность

анлаут (басты) позициясы — начальная позиция

ататіл — праязык

ауслаут позициясы — конечная позиция

арнаулы аспаптар — специальные приборы

әлді позиция — сильная позиция

әлсіз позиция — слабая позиция

графема бейнесі — графический образ

дербес фонема — самостоятельная фонема

дискретті бірліктер — дискретные единицы

дыбыс типі — звукотип

дыбыстар үлгілері — образцы звуков

дыбыстардың ілгерілеу процесі — процесс опереднения звуков

дыбыстық бірлік — звуковая единица

еріндік реңк — губной оттенок

жарыспалы қатарлар — параллельные ряды

жүйе — система

инлаут позициясы — срединная позиция

инвариант-вариант теориясы — теория инвариантов и вариантов

кіші жүйе — подсистема

комбинаторлық алмасулар — комбинаторные чередования
 коррелятивтік жұп — коррелятивная пара
 корреляциялық реттер — корреляционные ряды
 коррелятивтік сериялар — коррелятивные серии
 қиылыспалы қатарлар — пересекающиеся ряды
 қарама-қарсы қою теориясы — теория оппозиций
 конвергентті-дивергентті теориясы — конвергентно-дивергентная теория
 лингвистикалық аспект — лингвистический аспект
 мағына айқындау қасиеті — смысловозначительное свойство
 оппозиция — оппозиция
 баспалдақты оппозиция — градуальная оппозиция
 бейтараптанған оппозиция — нейтрализуемая оппозиция
 бірөлшемді оппозиция — одномерная оппозиция
 оңашаланған оппозиция — изолированная оппозиция
 көпмөлшерлі оппозиция — многомерная оппозиция
 привативтік оппозиция — привативная оппозиция
 теңбе-тең оппозиция — эквиолентная оппозиция
 тұрақты оппозиция — постоянная оппозиция
 перцептивтік әлсіз позиция — перцептивная слабая позиция
 позициялық алмасулар — позиционные чередования
 сигнификативтік (мағына ажыратушы) позиция — сигнификативная (смысловозначительная) позиция
 синхрондық кесік — синхронный срез
 сөзтұлға — словоформа
 таңбаланбаған мүше — немаркированный член
 таңбаланған мүше — маркированный член
 физикалық аспект — физический аспект
 физиологиялық аспект — физиологический аспект
 фонема — фонема
 фонеманың варианты — вариант фонемы
 фонеманың вариациясы — вариация фонемы
 фонема реңктері — оттенки фонем
 фонеманың сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызметі — сигнификативная (смысловозначительная) функция фонемы
 фонеманың түрленімі — модификация фонемы
 фонеманың комбинаторлы варианты — комбинаторный вариант фонемы
 фонеманың факультативті варианты — факультативный вариант фонемы

фонеманың синонимі — синоним фонемы
фонеманың омонимі — омоним фонемы
фонетикалық бейне — фонетический образ
фонетикалық құбылыс — фонетическое явление
фонематикалық қасиет — фонематическое свойство
фонология — фонология
фонологиялық концепциялар — фонологические концепции
фонологиялық елек — фонологическое сито
фонологиялық интерференция — фонологическая интерференция
фонологиялық мәні — фонологическое значение
фонологиялық оппозиция — фонологическая оппозиция
фонологиялық тұлға — фонологическая форма
функционалды бірлік — функциональная единица
үнемдеу принципі — принцип экономии

МАЗМҰНЫ

Кіріспе

ИНТОНОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ:
ИНТОНАЦИЯ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДАМУ
КЕЗЕҢДЕРІ МЕН КӨЗДЕРІ..... 3

ИНТОНОЛОГИЯНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫ

Интонацияның бірліктері 15

Интонацияның компоненттері 25

Интонацияның функциялары 33

Интонацияның синтаксиске қатысы 43

Просодикалық тәсілдердің тыныс
белгілеріндегі көрінісі 54

ЖАЙ СӨЙЛЕМНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІК ТҮРЛЕРІНІҢ
ИНТОНАЦИЯСЫ 62

Хабарлы сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері 73

Сұраулы сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері 77

Бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері 88

Лепті сөйлемнің интонациялық ерекшеліктері 90

Оқшау сегменттердің интонациялық ерекшеліктері 92

Сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің
интонациялық ерекшеліктері 101

Сөз ағымының мағыналық бөлшектері..... 104

Интонациялық бірліктерді ажыратушы негізгі
акустикалық параметрлер 114

Қазақ тілінің интонация модельдері 117

КҮРДЕЛЕНГЕН СӨЙЛЕМ МЕН ҚҰРМАЛАС
СӨЙЛЕМНІҢ ИНТОНАЦИЯСЫ..... 124

Күрделенген сөйлемдердің интонациялық
ерекшеліктері 129

Құрмалас сөйлемдердің
интонациялық ерекшеліктері 142

МӘТІН МҮШЕЛЕУІНДЕГІ ПРОСОДИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІ- ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	168
Мәтіннің күрделі синтаксистік тұтастықтарға мүшелеуінің просодикалық көріністері.....	176

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІННІҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	186
Кіші формалы тақпақтардың интонациялық ерекшеліктері	190
Көлемді формалы өлеңдердің, толғаулардың, жырлардың интонациялық ерекшеліктері.....	200

ПРАКТИКАЛЫҚ БӨЛІМ	229
Жауап беретін сұрақтар	230
Жаттығулар мен тапсырмалар.....	237

ФОНОЛОГИЯ	
Фонема туралы түсінік	280
Фонеманың айырым белгілері. Әлді және әлсіз позиция.....	288
Фонологиялық мектептер.....	301
Диахрондық фонология	307
Жұмыста пайданылған терминдер	319

З.М. БАЗАРБАЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІ:

ИНТОНОЛОГИЯ

ФОНОЛОГИЯ

Беттеген және дизайнын жасаған
Оспанова С.

Басуға 10.07.08. қол қойылды.

Пішімі 60x84 $\frac{1}{16}$. Қағазы офсеттік.

Есептік баспа табағы 20,5. Тараламы 300 дана.

«Жібек жолы» баспа үйі

050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
тел.: 8 (727) 261 11 09, т./факс: 8 (727) 272 65 01

